

Lalbai Dalpatbhai Series

General Editors:

Dalsukh Malvania
Ambalal P. Shah

No. 24

294.42MAL.
RAT-M.
RATNAPRABHASŪRI'S
RATNĀKARĀVATĀRIKĀ

PART III

Being a Commentary on Vādi Devasūri's

PRAMĀṆANAYATATTVĀLOKA

WITH

A PAÑJIKĀ by RĀJASEKHARASŪRI

A TIPPANĀ by Pt. JÑĀNACANDRA

and

GUJARATI TRANSLATION

by

MUNI SHRI MALAYAVIJAYAJI

Edited by

Pt. Dalsukh Malvania

LALBHAI DALPATBHAI
BHARATIYA SANSKRITI VIDYAMANDIRA
AHMEDABAD-9

First Edition : 750 Copies

September, 1969

**Printed by Svami Tribhuvandas, Ramananda Printing Press,
Kankaria Road, Ahmedabad and Published by Dalsukh Malvania,
Director, L. D. Institute of Indology, Ahmedabad-9**

Price Rupees 8/-

Copies can be had of

L. D. Institute of Indology	Ahmedabad-9.
Gurjar Grantha Ratna Karyalaya	Gandhi Road, Ahmedabad-1
Motilal Banarasidas	Varanasi, Patna, Delhi
Munshi Ram Manoharlal	Nai Sarak, Delhi
Mehar Chand Lachhamandas	Delhi-6
Chowkhamba Sanskrit Series Office	Varanasi.
Sarasvati Pustak Bhandar	Hathikhana, Ratanpole, Ahmedabad-1.
Oriental Book Centre	Manek Chowk, Ahmedabad.

वादिश्रीदेवसूरिसूत्रितस्य
प्रमाणनयतत्त्वालोकस्य
श्रीरत्नप्रभाचार्यविरचिता लघ्वी टीका
रत्नाकरावतारिका
भा० ३

श्रीराजशेखरसूरिकृतपञ्जिका-पण्डितज्ञानचन्द्रकृतटिप्पणकाम्यां समन्विता ।

गूर्जभाषानुवादकः
आचार्यश्रीविजयनीतिसूरिशिष्यो मुनिश्रीमलयविजयः ।

संपादकः
पण्डित दलसुख मालवणिया

प्रकाशक
लालभाई दलपतभाई भारतीय संस्कृति विद्यामंदिर
अमदावाद-९

लालभाई दलपतभाई ग्रन्थमाला

प्रधान संपादक —

दलसुख मालवणिया,

अंबालाल प्रे. शाह

मुद्रितग्रन्थाः

१. सप्तपदार्थी — शिवादित्यकृत, जिनवर्धन-
सुरिकृतटीका सह ४-००
- 2, 5, 15, 20. CATALOGUE OF SANSKRIT
AND PRAKRIT MANUSCRIPTS-
*Muni Shri Punyavijayaji's Collec-
tion* Part I Rs. 50-00
Part II Rs. 40-00
Part III Rs. 30-00
Part IV Rs. 40-00
३. काव्यशिक्षा — विनयचन्द्रसुरिकृत १०-००
४. योगशतक — आचार्य हरिमद्रकृत स्तो-
त्रश्रुति तथा ब्रह्मसिद्धान्तसमुच्चय
सह ५-००
- ६, १६, २४. रत्नाकरावतारिका — रत्नप्रभ-
सुरिकृत भा० १, २, ३ ८-००, १०-००,
८-००
७. गीतगोविन्दकाव्यम् — महाकविश्री-
जयदेवविरचित, मानाङ्कटीका सह ८-००
८. नेमिर्णगरत्नाकर छंद — कविलावण्य-
समयकृत ६-००
9. THE NĀTYADARPANA OF RĀ-
MACANDRA & GUNACANDRA
A Critical Study : Dr. K H.
Trivedi 30-00
- १०, १४, २१. विशेषावश्यकभाष्य — स्वोप-
श्रुति सह प्रथमभाग १५-००
द्वितीयभाग २०-००, तृतीयभाग २१-००
11. AKALANKA'S CRITICISM OF
DHARMAKIRTI'S PHILOSOPHY
A Study : Dr. Nagin Shah 30-00
१२. रत्नाकरावतारिकाद्यष्टलोकशतार्थी-
वाचकश्रीमाणिक्यगणि ८-००
१३. शब्दानुशासन — आचार्य मलयगिरि-
विरचित ३०-००
१७. कल्पलताविवेक — कद पपल्लवशेष —
अज्ञातकर्तृक ३२-००
१८. निघण्टुशेष — सद्युति — श्रीहेमचन्द्रसूरि
३०-००
19. YOGABINDU OF HARIBHADRA
Text with English Translation,
Notes, Etc. 10-00
२२. शास्त्रवातसमुच्चय — श्री हरिमद्रसूरि-
कृत (हिन्दी अनुवाद सह) २०-००
२३. तिलकमञ्जरीसार — पल्लोपाल बनपाल
कृत १२-००

सप्रति मुख्यमाणग्रन्थनामावलि

१. नेमिनाहचरित — आ. हरिमद्रसूरि-
(द्वितीय)कृत
२. अध्यात्मविन्दु-स्वोपलब्धिसहि सह —
उपाध्याय हर्षवर्धनकृत
३. न्यायमञ्जरीग्रन्थिमङ्गल — चक्रवर्तकृत
४. मदनरेखा-आख्यायिका — जिनमद्र-
सुरिकृत
५. विद्यानुशासन — आ० मल्लिषेणसुरिकृत
६. भाष्यवार्तिकटीकाविवरणपञ्जिका —
१० अनिरुद्ध
7. YOGADRŚTISAMUCCAYA OF
HARIBHADRA : Text with
English Translation, Notes Etc.
8. ŚĀSTRAVĀRTĀSAMUCCAYA OF
Āc. HARIBHADRA : Text with
English Translation, Notes Etc.
9. SOME ASPECTS OF RELIGION AND
PHILOSOPHY OF INDIA
10. DICTIONARY OF PRAKRIT PROPER
NAMES
11. SOME MISCELLANEOUS JAIN WORKS
ON LOGIC AND METAPHYSICS
12. JAINA ONTOLOGY

PREFACE

We have great pleasure in publishing the third and final part of Ratnākarāvatārīkā. At the end of this part various indices are added. The introduction written in Gujarati by the editor deals with the Jaina logic and gives an account of the life and works of the authors—viz. Āc. Vādidevasūri, Āc. Ratnaprabha, Āc. Rājasekhara and Muni Jñānācandra. We hope that this work will be very useful in enhancing the understanding of Jaina logic in particular and Indian logic in general.

I am grateful to Pt. Bechardasji Doshi for completing the printing of this work during my absence, to Pt. Ambalal P. Shah for correcting proofs, to Pt. Rupendrakumara for preparing indices. Muniraj Shri Malaya-vijayaji deserves our hearty thanks for translating Ratnākarāvatārīkā into Gujarati.

L. D. Institute of Indology,
Ahmedabad-9.
5-9-69.

Dalsukh Malvania
Director.

પ્રસ્તાવના

જૈન પ્રમાણવિધા

પ્રમાણ—

પ્રમાણોનો જૈન દૃષ્ટિએ સ્વતંત્ર વિચાર જૈન આગમમાં નથી પરંતુ પરદર્શનમાં પ્રસિદ્ધ પ્રમાણવિચારનો ઉલ્લેખ તેમાં મળે છે. જૈ આગમેમાં તો જૈનદૃષ્ટિએ પાંચ જ્ઞાનનો સ્વસમન વિચાર વ્યવસ્થિતરીતે પ્રજ્ઞાપનામાં અને ત્યાર પછી નન્દીસૂત્રમાં મળે છે. જૈન કર્મશાસ્ત્ર અને જૈનસંમત જ્ઞાનવિચાર એ બન્ને સકળાયેલ છે પરંતુ જૈન-કર્મશાસ્ત્રનો સંબંધ પ્રમાણ સાથે નથી. આથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે જૈનોએ પોતાના દર્શનમાં પ્રમાણનો નહીં પણ જ્ઞાનનો વિચાર પોતાની રીતે પ્રથમ કર્યો છે અને તે એ કે જ્ઞાન સમ્યક્ અને મિથ્યા હોય છે. સમ્યક્દૃષ્ટિ એટલે કે કર્મશાસ્ત્રની પરિભાષામાં આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમના ચોથા ગુણસ્થાનકે અગર તેથી ઉપરની ભૂમિએ જે છવ્વ હોય ત સમ્યક્દૃષ્ટિ છે અને તેનું જ્ઞાન સમ્યક્ છે. તે સિવાયના છવોના જ્ઞાનને સમ્યક્ કહેવામાં આવતું નથી ત મિથ્યા અથવા સમ્યક્-મિથ્યા એટલે કે મિશ્ર હોય છે

આચાર્ય ઉમાસ્વાતિએ નત્સાર્થસૂત્રમાં સર્વપ્રથમ ધૌપણ કરી કે જૈનસંમત જે પાંચ સમ્યક્જ્ઞાન છે તે જ પ્રમાણ સમજવા. આમ ઇતરદર્શનમાં પ્રસિદ્ધ પ્રમાણનિષ્પણનો મેળ જૈન દર્શનમાં જ્ઞાનનિષ્પણ સાથે છે એમ આચાર્ય ઉમાસ્વાતિએ કહ્યું આથી એ સિદ્ધ થયું કે જે જ્ઞાન એ જ પ્રમાણ હોય. અજ્ઞાન એટલે કે જે જ્ઞાનરૂપ ન હોય તે પ્રમાણ ન હોય. વળી, આચાર્ય ઉમાસ્વાતિએ એ પણ કહ્યું કે એ પાંચ જ્ઞાન એ પ્રમાણમાં વિલક્ષ્ણ છે— પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ. અન્ય દર્શનોમાં તે કાળે પ્રમાણ સંખ્યા એકથી માંડીને છ અને તેથી પણ અધિક મનાવી હતી. તેની સામે માત્ર બે જ પ્રમાણ માનવાનું આચાર્ય ઉમાસ્વાતિનું જે સૂચન હતું તે પ્રમાણવિધાના જૈન વિવેચકોએ માન્ય રાખ્યું છે

મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન અવધિજ્ઞાન, મન પર્યાયજ્ઞાન અને કેવલજ્ઞાન—આ પાંચ જ્ઞાનો છે. તેમાંના પ્રથમ બે આત્મા ઉપરાંત ઇન્દ્રિયાદિ અન્યની અપેક્ષા રાખે છે તેવી તે પરોક્ષ છે અને અવધિ આદિ ત્રણ માત્ર આત્મસાપેક્ષ હોઈ પ્રત્યક્ષ છે. આવો વિભાગ આચાર્ય ઉમાસ્વાતિએ કર્યો છે. આમાં ઇતરદર્શનિકોને અનુસરીને આચાર્ય જિનબદ્ધે સંશોધન સૂચ્યું કે ઇન્દ્રિયજ્ઞાન મતિજ્ઞાનને પણ પ્રત્યક્ષ માનવું જોઈએ પરંતુ તેને પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ ન માનતા સામ્યવાદિક પ્રત્યક્ષ માનવું જોઈએ. આ જિનબદ્ધનું આ સૂચન આ અક્ષરે આદિ સૌ દર્શનિકોએ પ્રમાણવિભાગમાં સ્વીકાર્યું છે અને તે સર્વમાન્ય બન્યું છે.

આચાર્ય ઉમાસ્વાતિએ મતિજ્ઞાનના જે પચમિ નોધ્યા હતા તે વસ્તુતઃ સમ્પ્રભેદો નથી પણ તેમાં અર્થભેદ પણ છે એમ બ્યાખ્યા કરીને આચાર્ય અક્ષરે કે અન્ય જૈનેતર

દાર્શનિકોમા પ્રસિદ્ધ પ્રમાણુવ્યવસ્થાને નજર સમક્ષ રાખીને પરાક્ષ પ્રમાણુના બેદોમા રચ્ચતિ, પ્રત્યભિજ્ઞાન, તર્ક અને અનુમાનનો પણુ સમાવેશ કરી દીધો અને જૈનસ મત પ્રમાણુવ્યવસ્થા નીચે પ્રમાણે કરી—

પ્રત્યક્ષ— ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ (સામ્યવહારિક), અતીન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ (પારમાર્થિક)
 પરાક્ષ— રચ્ચતિ
 પ્રત્યભિજ્ઞાન
 તર્ક
 અનુમાન
 આગમ

અક્ષરકે કરેલી આ વ્યવસ્થા આચાર્ય વાદી દેવસૂરિએ પ્રસ્તુત પ્રમાણુનયતત્વા-લોકમા આ. માધુક્યનંદીના પરીક્ષાસુખને અનુસરીને સ્વીકારી લીધી છે

વાદી દેવસૂરિ પૂર્વે પણુ સ્વેતામ્બર જૈનોમા ન્યાયાવતારવાર્તિક અને તેની વૃત્તિ તથા પ્રમાણુલક્ષ જેવા અન્યો લખાયા હતા. જેમા પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને આગમ—એમ ત્રણ પ્રમાણુ મનાયા હતાં. પરંતુ આચાર્ય વાદી દેવે તેલું અનુસરણુ નથી કર્યું પરંતુ દ્વિગબર આચાર્ય અક્ષરકે કરેલી વ્યવસ્થા માન્ય રાખી છે. તે સુચવે છે કે આ બાબતમા સ્વેતા-મ્બર-દ્વિગબરના બેદની વાત આગળ ધરવામા નથી આવી પણુ જે ઉચિત હતું તેનો સ્વીકાર થયો છે.

પ્રમાણુના બેદો પ્રત્યક્ષ અને પરાક્ષ છે એવી જે વ્યવસ્થા કરવામા આવી છે તે ઇતર દાર્શનિકો દ્વારા પ્રમાણુબેદની વ્યવસ્થામા સંશોધન છે તે કહેવાની જરૂર નથી અને વિચારપૂત હોષ અન્યને સ્વીકાર્ય પણુ બને તેવી છે. પરાક્ષના બેદોમા રચ્ચતિ, પ્રત્યભિજ્ઞાન અને તર્ક એ ત્રણેને પૃથક્ પ્રમાણુ શા માટે માનવા જોઈએ તેની ચર્ચા પ્રસ્તુત અથમાં છે જ. એથી અહીં તે વિષે લખવાની જરૂર નથી રચ્ચતિ અને તર્કને પૃથક્ પ્રમાણુ માત્ર જૈનન્યાયમા જ માનવામા આવ્યા છે જ્યારે પ્રત્યભિજ્ઞાનને પ્રમાણુ માનવામા માત્ર બૌદ્ધોને જ વાધો છે અને તેલું કારણુ એ છે કે બૌદ્ધોને મતે બધું જ ક્ષણિક હોષ પ્રત્યભિજ્ઞાનનો સભવ જ નથી. તેમલું કહેલું છે કે પ્રત્યભિજ્ઞાન એ ઇન્દ્રિયજ્ઞાન છે. જ્યારે બીજા બધા દાર્શનિકો વસ્તુને માત્ર ક્ષણિક જ ન માનતા હોષ તેમને મતે અબાન્ત પ્રત્ય-ભિજ્ઞાન સભવી શકે છે. તે પ્રત્યક્ષ છે કે પૃથક્ પ્રમાણુ છે તેમા મતબેદ છે પરંતુ તેના પ્રમાણુયમા તો બૌદ્ધ સિવાયના કોઈ ને વાધો નથી.

જ્ઞાનલું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ છે કે પરાક્ષ એમા દાર્શનિકોમા વિવાદ છે. વળી, જ્ઞાનલું જ્ઞાન સ્વથી જ છે કે પરથી—એમા પણુ વિવાદ છે આ બાબતમા જૈનદાર્શનિકોએ બૌદ્ધોલું અનુસરણુ કરીને જ્ઞાનને સ્વસ વિદિત માન્યુ છે. અને સ્વસ વેદનને પ્રત્યક્ષ પણુ માન્યુ છે. અને એ સિદ્ધ કરવામા અનુભવ ઉપરાંત તર્કની પણુ સહાય લીધી છે.

જૈનો આત્મા અને આત્મબાહ્ય વસ્તુનું અસ્તિત્વ માનતા હોષ તેમને મતે જ્ઞાન જેમ સ્વપ્રકાશક છે તેમ પરપ્રકાશક પણુ છે આથી યોગાચાર બૌદ્ધોની જેમ જૈનો જ્ઞાનદ્વારા

પરપ્રકાશને બ્રાન્ત માનતા નથી અથવા તો એમ પણ માનતા નથી કે જ્ઞાન જ સ્વયં બાહ્યપે પ્રતિબાસિત થાય છે. વળી, અદ્રેત વેદાંતીની જેમ ભેદજ્ઞાનને ભ્રમ પણ માનતા નથી કારણ આત્મા અને બાહ્ય વસ્તુનો ભેદ જોતોને માન્ય છે. તે જ રીતે જૈન મતે માધ્યમિષ્ઠોની જેમ બધું શૂન્ય પણ નથી, બધું જ પ્રતીત્યસ્યુતપજ છે એમ પણ નથી. એટલે કે જોનો નર-ચેતનનું સ્વાતંત્ર્ય પણ માને છે. તેથી તે બંને સ્વતંત્રરૂપે પણ જ્ઞાત થઈ શકે છે

પ્રમાણનું લક્ષણ શું માનવું તેનો વિચાર કરીએ તો પ્રાચીન ન્યાયસૂત્ર વગેરેમાં પ્રમાણ-સામાન્યનું લક્ષણ કરવામાં આવ્યું નથી પરંતુ તેના ટીકાંત્ર થોમાં તે મળે છે પ્રસ્તુતમાં પ્રમાણનું લક્ષણ કરતી વખતે તે વ્યવસાયાત્મક હોવું જરૂરી છે-તેમ જણાવ્યું છે આ વ્યવસાય શબ્દમાંથી જ તે અબ્રાન્ત નિર્ણય હોવો એઈએ એ ફક્ત કરવામાં આવ્યું છે. બૌદ્ધ સિવાયના બધા દર્શનિકોએ અબ્રાન્ત નિર્ણય ઉપર બાર મૂક્યો છે, પછી ભલે તે તે લક્ષણોમાં શબ્દો જુદા હોય બૌદ્ધોએ પ્રમાણસામાન્ય લક્ષણમાં નિર્ણયને મહત્ત્વ નથી આપ્યું પણ અવિસવાદને મહત્ત્વ આપ્યું છે તેનું કારણ એ છે કે તેમને મતે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ એવું છે જે વ્યવસાયાત્મક નથી પણ વ્યવસાયજનક છે. સામાન્ય રીતે પ્રમાણવિધામાં બૌદ્ધોને અનુસરનાર જોનોએ અહીં પણ મતભેદ બહાર કર્ચો છે અને અન્ય દર્શનિક સમત પ્રમાણની નિયુધિકતાનો સ્વીકાર કર્યો છે.

વિપર્યય કે ભ્રમ કોને માનવો એટલે કે કયું જ્ઞાન મિથ્યા છે તેની ચર્ચા દર્શનિકોએ કરી છે, તેનો સંક્ષેપમાં નિર્દેશ અહીં જરૂરી છે દર્શનિકોએ પોતપોતાની તત્ત્વસ્વરૂપની વિચારણાને અનુસરીને જ ભ્રમવિવેચના કરી છે-એ દીવા જેવું રૂપ છે વિજ્ઞાનાદૈત વાદી બૌદ્ધો વિજ્ઞાનથી અતિરિક્ત કાર્ષ્વ તત્ત્વને સ્વીકારતા જ નથી તો તેમને મતે તત્ત્વ=વિજ્ઞાનથી ભિન્ન કાર્ષ્વ છે જ નહિ. તેથી તેમણે કહ્યું કે તે સ્વયંપ્રકાશી વિજ્ઞાન ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકભાવથી શૂન્ય છે છતાં તેને ગ્રાહ્ય-ગ્રાહક માનવું એ એક ભ્રમ છે અને બાહ્ય કશું નથી છતાં અન્ત-સ્તત્ત્વ=વિજ્ઞાનમાં બાહ્યનો આરોપ કરવો એ પણ ભ્રમ છે આ દૃષ્ટિએ વિચારતાં માત્ર શુક્તિમાં રજતતુ જ્ઞાન એ જ બ્રાન્તિ નથી પણ બધા જ સવિષય પ્રત્યયો-જ્ઞાનો બ્રાન્તિ જ છે. સ્વયં જ્ઞાન જ બાહ્યપે આરોપિત થતું હોઈ તેને આત્મખ્યાતિ એટલે કે સ્વયં વિજ્ઞાનની જ ખ્યાતિ એટલે જ્ઞાન માનવું જોઈએ, તેને એકમાં બીજાનો પ્રત્યય માની અન્યથાખ્યાતિ કહી શકાય નહિ. આની વિરુદ્ધ બ્રહ્મવાદીઓની અનિર્વચનીયખ્યાતિ છે. એટલે કે બાહ્ય પ્રપચ અવિદ્યાનો વિદાસ છે અને તે અવિદ્યા બ્રહ્મથી ભિન્ન કે અભિન્નરૂપે કહી શકાતી નથી માટે બાહ્યનું જ્ઞાન એ અનિર્વચનીયખ્યાતિ છે બ્રહ્મજ્ઞાન એ જ સમ્યજ્ઞાન છે. તેથી અન્ય તે મિથ્યા છે, તેથી બાહ્યનું જે કાર્ષ્વ જ્ઞાન છે તે મિથ્યા છે

મીમાંસકને મતે અવિદ્યામાનનો તો પ્રતિભાસ જ નહિ તેથી વિજ્ઞાન આલમ્બન-શૂન્ય માની શકાય નહિ બૌદ્ધોએ જેમ જ્ઞાનને બાહ્યલંબન રહિત માન્યું છે એમ તો મીમાંસક સ્વીકારી શકે તેમ હતું નહિ કારણ તેમને મતે બાહ્ય વસ્તુની સત્તા તો છે જ. અર્થ એ પ્રકારનો છે-લૌકિક અને અલૌકિક. રજતમાં રજતતુ જ્ઞાન એ લૌકિક અર્થનું જ્ઞાન છે, કારણ, લૌકિક અર્થ વ્યવહારમાં સમર્થ છે પણ અલૌકિક અર્થનું જ્ઞાન થાય છે

ત્યારે તે અર્થ અવહારમા સમર્થ નથી. તેથી તેને લોકો મિથ્યા કહે છે પણ ખરી રીતે તે અલૌકિક અર્થની ખ્યાતિ છે, જેથી આપણા અવહાર સિદ્ધ અર્થ થકો નથી. એટલે અલૌકિક એવા સ્વતંત્ર જ્ઞાન તેને લોકો મિથ્યા કહે છે પણ વસ્તુતઃ તે અલૌકિક અર્થની ખ્યાતિરૂપ છે. સામ્યોનો પણ આને મળતો મત છે તેમને મતે મર્ષ પણ વસ્તુનો ક્યારે અભાવ છે જ નહિ. તેથી વિપરીતખ્યાતિ અથવા ભ્રમને તેઓ પ્રસિદ્ધ અર્થની જ ખ્યાતિ અથવા સત્ખ્યાતિ જ માને છે. એકત અર્થ અબ્યક્ત થઇ જવાથી અવહારોપયોગી બનતો નથી, તેથી કાંઈ તે અસત્ કહી શકાય નહિ.

મીમાસક પ્રભાકરે વળી જુદો જ ખુલાસો કર્યો છે. તેતુ કહેવુ છે કે જો પ્રમાણ્ય સ્વતઃ સિદ્ધ હોય અને તેના પ્રમાણ્યની સિદ્ધિ પરાધીન ન હોય તો બધા જ જ્ઞાનોને પ્રમાણ્ય જ માનવા જોઈએ. મિત્રમા જ્ઞાનની સિદ્ધિ તો કોઈ બાધક આવે ત્યારે થાય અને બાધકનિમિત્તયાધીન જો પ્રમાણ્યની સિદ્ધિ હોય તો પ્રમાણ્યને સ્વતઃ માની શકાય નહિ અને પ્રમાણ્ય તો મીમાસકમતે સ્વતઃ સિદ્ધ જ છે. માટે જો ભ્રમને કે મિથ્યા જ્ઞાનને કોઈ અર્થ કરવામા આવે કે અતતમા તત્ જ્ઞાન તો તે અસત્નો પ્રતિભાસ માનવો પડે અને અસત્નો પ્રતિભાસ તો સંભવે નહિ. તેમ માનવામા તો અન્યવાદનો આશ્રય લેવો પડે—માટે જો મિથ્યાજ્ઞાન કહેવામા આવે છે તે ખરી રીતે વિવેકખ્યાતિ છે—એટલે કે જો જ્ઞાનનો જો વિવેક થવો જોઈએ તે થયો નથી—જો જ્ઞાનને એક માની લેવામા આવ્યા છે. જોઈ છે શુકિતકો પણ સ્મરણ થયું સ્વતંત્ર તેથી શુકિતકને જ સ્વતંત્ર માની લીધું આમા પ્રત્યક્ષ અને સ્મરણ જેવા જો જ્ઞાનોનો વિવેક નથી રહ્યો માટે તે મિથ્યા છે.

આ બધા મતોની વિરુદ્ધ ન્યાય-વૈશેષિકોનો મત છે જે અન્યથાખ્યાતિ તરીકે ઓળખાય છે. પ્રસ્તુતમા જૈનોને પણ તે માન્ય છે. એક સ્વરૂપ, દેશ, કાળ આદિમા રહેલ વસ્તુને અન્ય સ્વરૂપ આદિમા જાણુવી તે અન્યથાખ્યાતિ છે, આને જ વિપરીતખ્યાતિ કે વિપર્યય કહેવામા આવે છે.

આ પ્રકારના વિપર્યયથી અને સંશય તથા અનધ્યવસાયથી ધિન્ન જે જ્ઞાન હોય તે સમ્યજ્ જ્ઞાન કે પ્રમાણ્ય કહેવાય—આવી સમ્યજ્ જ્ઞાનની વ્યાખ્યા જૈન દર્શનિકોએ કરી છે. અને તેની પૂર્વકાળની વ્યાખ્યા સાથે સગતિ એ છે કે આત્મા અને અનાત્માના વિવેકતુ જ્ઞાન તે સમ્યજ્જ્ઞાન અને તેનો અભેદ કરી દેવો તે મિથ્યાજ્ઞાન—આવી આગમિક વ્યાખ્યા હતી, તેમા જે, જે રૂપે નથી તેને તે રૂપે જાણવુ તે મિથ્યાજ્ઞાન—અપ્રમાણ્ય અને જે, જે રૂપે હોય તેને તે રૂપે જાણવુ તે સમ્યજ્જ્ઞાન = પ્રમાણ્ય છે—એમ દર્શનિકોએ જણાવ્યું.

પ્રત્યક્ષપ્રમાણ્ય વિશદ્દ હોય તેમા સૌ એકમત છે. પરંતુ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ્ય તો નિર્વિકલ્પક જ હોવું જોઈએ એવો આગ્રહ બૌદ્ધોનો છે, નૈયાયિકાદિ અન્યને મતે તે નિર્વિકલ્પક તેમજ સવિકલ્પક છે. પ્રસ્તુતમા જૈનોને મતે નિર્વિકલ્પ તે પ્રમાણ્ય હોઈ જ ન શકે, કારણ તે અનધ્યવસાયરૂપ બની જાય છે. પ્રત્યક્ષપ્રમાણ્ય સવિકલ્પક જ હોવું જોઈએ.

બૌદ્ધોએ જે જ્ઞાનોમા શબ્દસંસ્પર્શ હોય કે શબ્દસંસ્પર્શની ચોખ્ખતા હોય તે બધા જ જ્ઞાનોને કલ્પનાધુક્ત માની પ્રત્યક્ષ કોટીમાથી બાકાત રાખ્યા છે. તેમને મન તો

કલ્પનાપોદ્ધાન જ પ્રત્યક્ષ છે. એટલે કે કોઈ પણ પ્રકારની કલ્પનાથી શૂન્ય માન વિશદ એવું જ જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ કોટિમા સમાવિષ્ટ છે

લિંગથી પરીક્ષ વસ્તુનું જ્ઞાન કરવું તે અનુમાન છે એવી સામાન્ય વ્યાખ્યા સર્વસમત છે. પરંતુ લિંગ કોને કહેવું, ક્યા લિંગનો હેતુ નરીકે ઉપયોગ કરી પરીક્ષ વસ્તુનું જ્ઞાન કરાવવું તેમા અને એવા રેતુ કે લિંગના કેટલા પ્રકાર માનવા તેમા વિવાદ છે. પક્ષસત્વ આદિ ત્રણ લક્ષણો બૌદ્ધોએ માન્યા ત્યારે તેમણે નૈયાયિકાદિ સમત પાત્ર લક્ષણોનું તો નિરાકરણ કર્યું જ હતું એટલે જૈનોની સમક્ષ એ ત્રિલક્ષણ રેતુ માનવા ન માનવાનો પ્રશ્ન હતો જૈન દર્શનિકોએ તેમા એવું સૂચન કર્યું કે ત્રિલક્ષણને બદલે હેતુનું એક જ લક્ષણ માનવું જરૂરી છે અને તે અન્યથાનુપપત્તિ એટલે કે અવિનાભાવ છે.

અવિનાભાવનિયામક સબધ તાદાત્મ્ય કે તદ્દત્પત્તિ એ જ કોઈ શકે એવી સ્થાપના બૌદ્ધોએ અન્યનુ ખડન કરીને કરી હતી અને તેને જ આધારે હેતુના સ્વભાવ અને કાર્ય એવા એ બેદો માન્યા હતા. અનુપલબ્ધિ નામનો ત્રીજો પ્રકાર પણ બૌદ્ધોએ નિર્દિષ્ટ કર્યો છે પણ તેમા સમાવેશ સ્વભાવ હેતુમા જ કરવો એમ પણ તેમણે સૂચવ્યું છે. પરંતુ જૈનોએ આ બાબતમા બૌદ્ધોનું અનુસરણ નથી કર્યું અને નૈયાયિકાની જેમ સ્પષ્ટ કર્યું છે કે સબધનો નિયમ કરી શકાય નહિ અવિનાભાવની ઉપપત્તિ સાહચર્યમા સબધે પછી કાલે સહચરોનો સ્વભાવ બિન્ન પ્રજ્ઞ હોય એટલે કે તેમનું તાદાત્મ્ય ન પણ હોય. વળી, પૂર્વાપરભાવ ધરાવનાર એ વસ્તુમા સદેવ કાર્યકારણભાવરૂપ સબધનો આગ્રહ રાખવો પણ ઉચિત નથી જૈનોની આવી માન્યતાને કારણે હેતુના બેદો બૌદ્ધોથી જુદા પડે છે વળી, ખાસ વાત તો એ છે કે બૌદ્ધોએ સ્વતંત્ર કારણહેતુનો સ્વીકાર ન કરતા તેની વ્યાખ્યા એવી કરી છે કે તેનો સ્વભાવહેતુમા અનંતભાવ થાય પગતુ જૈનોએ નૈયાયિકાદિને અનુસરીને સ્વતંત્ર કારણહેતુનો સ્વીકાર કર્યો છે.

અનુમાનના પ્રતિજ્ઞા આદિ કેટલા અવયવ માનવા તેમા બૌદ્ધો અને અન્ય દર્શનિકોમા વિવાદ છે પરંતુ જૈનોએ આ બાબતમા આગ્રહ રાખ્યો નથી. પ્રતિજ્ઞાદાતા અપેક્ષાએ અનુમાનના અવયવો એટલી માટીને જેટલા આવશ્યક હોય તેટલાનો પ્રયોગ કરવો એવી માન્યતા જૈન ધરાવે છે.

આગમ નિર્દેષ પુરુષપ્રણીત છે એ માન્યતા બૌદ્ધોની જેમ જૈનોને પણ સ્વીકૃત છે. નૈયાયિક-વૈશેષિકની જેમ આગમ નિત્ય ઈશ્વરપ્રણીત છે કે મીમાસકની જેમ તે અપૌરુષેય છે એવી માન્યતા જૈનોને માન્ય નથી

નય—

જૈન આગમમાં અને તેની જે પ્રાચીન વ્યાખ્યા કરવામા આવી તેમા પાત્ર જ્ઞાન જેમને ઉમાસ્વાતિએ પ્રમાણ કલા તે ઉપરાત નયવિચાર પણ છે. આથી આચાર્ય ઉમાસ્વાતિએ તત્ત્વાર્થસૂત્રમા તત્ત્વને જાણવાના જે અનેક ઉપાયો વર્ણવ્યા છે તેમા પ્રમાણની સાથે નયનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે. આથી જૈન દર્શનિકોએ જ્યારે પ્રમાણની વિચારણા શરૂ કરી ત્યારે

તેની સાથે નયવિચારણા પણ કરવાનું ચાલુ રાખ્યું છે. પ્રાચીન ભગવતી જેવા આગમોમા દ્વ્યાર્થિક-પર્યાયાર્થિક જેવા નયોનો ઉલ્લેખ છે. પણ પછી સાત નયોની માન્યતા સ્થિર થઈ અને તે સાતને દ્વ્યાર્થિક-પર્યાયાર્થિકના બેદે તરિક્કી સ્વીકારવામા આભ્યા. તે જ પરંપરા જૈન દાર્શનિકોએ પણ માન્ય રાખી છે અને તેને અનુસરીને નયોની વ્યાખ્યા કરી છે.

તત્ત્વનું નિરૂપણ અનેક પ્રકારે થઈ શકે છે, તો તે તે પ્રકાર તે નય છે—આવી સામાન્ય વ્યાખ્યા નયની છે. સારાસ કે વસ્તુનિરૂપણના જે અનેક માર્ગો છે અથવા તો દૃષ્ટિઓ છે તે નયો છે. આવા નયોનું વર્ગીકરણ કરીને સાત નયો સ્વીકારવામા આભ્યા અને તેને પણ દ્વ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિકરૂપે અથવા તે અર્થનય અને શબ્દનય રૂપે વહેંચી દેવામા આભ્યા. તે તે કાળે પ્રચલિત વિવિધ દાર્શનિક માન્યતાઓનો સમજ પણ આ નયો સાથે જોડવામા આવ્યો અને નયોના સુનય-દુર્નય એવા બેદો પણ થયા. અન્ય મત કે દૃષ્ટિ કે વસ્તુને જોવાના કે નિરૂપણના પ્રકાર પ્રત્યે ઉપેક્ષા હોય તો સુનય અને જો તેનું નિરાકરણ કરી સ્વમતનો જ આગ્રહ હોય તો દુર્નય—આવી પણ વ્યવસ્થા કાળક્રમે જૈન દાર્શનિકોએ કરી. તે જ વ્યવસ્થા પ્રસ્તુત પ્રમાણુનયતત્ત્વાલોકમા પણ સ્વીકૃત છે.

પ્રમાણુ અને નયનો પરસ્પર સૌ સંબંધ છે એની પણ ચર્ચા થઈ અને નક્કી કરવામા આવ્યું છે કે વસ્તુને અખરૂપ કે સર્વાંશ જાણવાનો ઉપાય તે પ્રમાણુ અને તેના એક-એક અંશનું નિરૂપણ કરનાર ને નય નય તે પ્રમાણુનો અંશ છે તેથી તેને પ્રમાણુ ન કહેવાય તેમ અપ્રમાણુ પણ ન કહેવાય, પરંતુ પ્રમાણુનો અંશ કહેવાય એવી દલીલ કરવામા આવી છે. એટલે કે સકલગ્રાહી પ્રમાણુ છે તો વિકલગ્રાહી નય છે—આમ પ્રમાણુ અને નયનો વિવેક કરવામા આવ્યો છે. વળી, નય એ પણ અધિગમનુ-વસ્તુને જાણવાનું સાધન છે જેમ જ્ઞાન, તો પછી તેનો કયા જ્ઞાન સાથે સંબંધ માનવો?—આ પ્રશ્નના ઉત્તરમા એમ નિમ્નિત થયું છે કે જ્ઞાતમાન દ્વારા જ્ઞાત વિષયના એકંશનું ગ્રહણ નય કરે છે અને તેનું નિરૂપણ કરે છે

પ્રમાણુ અને નયની જેમ અન્ય પણ અધિગમના ઉપાયો નિક્ષેપ વગેરે પણ આગમની વ્યાખ્યાઓમા સ્વીકારવામા આભ્યા હતા પરંતુ પ્રમાણુવિદ્યાના અન્યોમાં એ બધા-માથી માત્ર નિક્ષેપ નિરૂપણ કવચિત્ જોવામા આવે છે. બાકીના ઉપાયો ઉપેક્ષિત થયા છે. પ્રસ્તુતમા તો એ નિક્ષેપની પણ ઉપેક્ષા જ થઈ છે.

પ્રમાણુનો વિષય—

આગમમુગ્ધના જૈનદર્શનમા તત્ત્વોની ગણતરી કરવામા આવી છે કવચિત્ તેના સ્વરૂપનું દિગ્દર્શન છે, ચર્ચા નથી. પણ જૈન દાર્શનિકોએ તત્ત્વની ગણતરી ઉપર નહીં પણ તેના સ્વરૂપની ચર્ચા ઉપર બાર મૂક્યો છે, કારણ, જે કાળે તેમણે દર્શનક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે તત્ત્વના સ્વરૂપની ચર્ચા મુખ્ય બની ગઈ હતી.

તત્ત્વના જડ અને ચેતન એમ બે બેદો છે કે એક જ, અને એક જ હોય તો તે જડ કે ચેતન; વળી, તે નિત્ય છે કે અનિત્ય છે, કે પરિણામી નિત્ય છે, તત્ત્વ અને તેના ગુણ

ધર્મેની શો સખ ધ છે; તત્ત્વ એ રક ધરૂં હોય તો તેના અવયવોથી તેને ભિન્ન માનવું કે અભિન્ન; વળી તત્ત્વ વચનાગોચર છે કે વચનાતીત આવા અનેક પ્રશ્નો તત્ત્વચર્ચાના મુખ્ય વિષયો હતા. અને દાર્શનિકોમાં આ બાબતમાં અનેક મત પ્રવર્તતા હતા. તેમાં જૈન દાર્શનિકોએ આગમમત તત્ત્વવિચારણાને ભૂમિકરૂપે સ્વીકારીને અનેકાંતવાદની સ્થાપના કરી, અને સપ્તભગીના સિદ્ધાંતને અનુસરીને તત્ત્વમાં તથાકથિત એ વિરોધી ધર્મો પશુ સભવી શકે છે એમ પ્રરૂપણા કરી આથી તેઓએ તત્ત્વને અસ્તિ-નાસ્તિ, એક-અનેક, નિત્ય-અનિત્ય, ભિન્ન-અભિન્ન, વાચ્ય-અવાચ્ય એમ એ વિરોધી ધર્મોની ભૂમિકરૂપે સ્વીકાર્યું છે અને એમ કરી સાખ્યમત એકાંત ભાવરૂપ અને શૂન્યવાદી સંમત અભાવસ્વરૂપનો વિરોધ કરી તેને ભાવાભાવ સ્વરૂપ સ્વીકાર્યું વેદાંતસમત અદ્વાદૈત, યોગાચાર્યસમત જ્ઞાનાદૈત કે ત્રિપ્રાદૈત, આધ્યમિકસમત શૂન્યાદૈત, વૈયાકરણ્યસમત શબ્દાદૈત-આદિ અદૈત-વાદોનો વિરોધ કર્યો અને તત્ત્વ તો એક અને અનેકરૂપ છે એમ સિદ્ધ કર્યું. વળી, વસ્તુ-તત્ત્વને અદૈત વેદાંતમાં એકાંત અનિત્ય, તો અમુક વસ્તુને એકાંત નિત્ય અને અમુકને એકાંત અનિત્ય એમ નૈયાયિક-વૈશેષિક દ્વારા મનાયું હતું. તેના પશુ વિરોધ કરીને વસ્તુતત્ત્વને નિત્ય અને અનિત્ય માનવામાં આવ્યું. વળી, યોગાચાર બૌદ્ધોએ માન્યું હતું કે વસ્તુ તો વચનાગોચર છે અને ભર્તૃહરિએ પ્રતિપાદિત કર્યું હતું કે તે સર્વથા વાચ્ય જ છે. તેના વિરોધ કરીને વસ્તુતત્ત્વને વાચ્ય અને અવાચ્ય સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું આમ અનેક વિરોધી ધર્મોની ભૂમિકરૂપે વસ્તુતત્ત્વ છે એમ અનેકાંતવાદની સ્થાપના દ્વારા જૈન દાર્શનિકોએ સિદ્ધ કર્યું, તેમની આ સ્થાપનામાં સાખ્ય અને મીમાંસકોએ પશુ તેમને સહાય કરી છે. તેમની અને જૈનોની વચ્ચે ભેદ એ છે કે જૈનોનો એનેકાંતવાદ એ સર્વબાપી સિદ્ધાંત છે, જ્યારે સાખ્યમાં પ્રકૃતિ પરિણામી નિત્ય મનાઈ હતી પરંતુ પુરૂષ તો કુરૂષ જ મનાયો હતો અને બીજી બાબતોમાં જેવી કે ભેદભેદ, એકાનેક ઇત્યાદિમાં તેઓ મૌન હતા મીમાંસકો વિષે પશુ કહી શકાય કે તેઓ પશુ અનેકાંતવાદમાં એક હા સુધી આગળ વધ્યા હતા પશુ વસ્તુ અનેકાંતમક છે-એમ સર્વ-બાપી સિદ્ધાંત સ્થાપી શક્યા ન હતા આથી આ ક્ષેત્રમાં જૈનો જ મુખ્યરૂપે અનેકાંત-વાદી હરે છે એ કે આચાર્ય શાતરક્ષિતે સાખ્ય-જૈન અને મીમાંસક એ ત્રણેનો સમાવેશ અનેકાંતવાદીઓમાં કર્યો છે છતાં પશુ જે પ્રકારનો અનેકાંતવાદનો વિકાસ જૈનોએ કર્યો તે પ્રકારનો સાખ્ય અને મીમાંસકમાં નથી એ સ્પષ્ટ છે

પ્રમાણરૂં ફક્ત—

નૈયાયિક-વૈશેષિક ભેદવાદી છે એટલે તેમને મતે ક્રિયા, કરણ, કર્તા, કર્મ એ બધાનો અત્યંત ભેદ જ હોય, સાથે પક્ષે યોગાચાર બૌદ્ધો માત્ર વિજ્ઞાનરૂપ જ અસ્તિત્વ સ્વીકારતા હોય તેમને અત્યંત ભેદનો સ્વીકાર પાલવે તેમ હતું નહિ. આ વસ્તુવિચારનો પક્ષી પ્રમાણ અને તેના ફક્તના વિચારમાં પશુ પક્ષો છે તેથી નૈયાયિક વગેરે પ્રમાણ અને તેના ફક્તને અત્યંત ભિન્ન માને છે જ્યારે બૌદ્ધો તેના અભેદ સ્વીકારે છે. આમાં જૈનોએ ભેદભેદ સ્વીકારી પોતાના વાદની માન્યતાને આગળ ધરી છે આની વિશેષ ચર્ચા તો નિઝાણુએ તે પ્રકરણમાં જ બોધ લેવી બોધ એ

પ્રમાણ—

અન્ય દર્શનોમા પ્રારંભમાં જ તત્ત્વજ્ઞાન ચા માટે જરૂરી છે એની ચર્ચા હોય છે અને મોક્ષ માટે તેનો ઉપયોગ છે એમ સામાન્ય રીતે કહેવામા આવે છે. પ્રસ્તુતમા માત્ર એટલી જ પ્રતિજ્ઞા છે કે અહીં પ્રમાણ અને નવના સ્વરૂપની વ્યવસ્થા કરવામા આવશે. આથી મોક્ષ કે તેના માર્ગની ચર્ચા આમા નહીં આવે એવો સામાન્ય રીતે ખ્યાલ બધામ પશુ તેવું નિરાકરણ પ્રમાણના સ્વરૂપ પ્રસંગે (૭૫૫-૫૭) આપાયે કરી દીધું છે અને તેના સ્વરૂપનિરૂપણમા જે જે વિશેષણો આપ્યા છે તે બધા જ સાર્થક છે, અને તે તે વિશેષણો દ્વારા અન્ય દર્શનિકોની માન્યતાથી જનસંમત આત્મસ્વરૂપ કયા જુદું પડે છે તે સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે. આમા સ્વયં જ્ઞેનોમા પશુ જે સપ્રદાયભેદે ભેદ છે તે પ્રત્યે પશુ ધ્યાન દોરવામા આવ્યું છે અને જણાવ્યું છે કે કોઈ પશુ જો કે પુરુષ સમ્યક્ જ્ઞાન અને સમ્યક્ ક્રિયા દ્વારા સુક્તિ પામી શકે છે.

શુન્નરાતમાં પ્રમાણુવિધાનો અવતાર : પ્રમાણુનયતત્ત્વલોક-સ્વાદ્વાદરત્નાકર

શુન્નરાતના ઇતિહાસમાં સૌલંકીયુગ એ સુવર્ણયુગ કહેવાય છે તેના અનેક કારણોમા એક એ પશુ છે કે આ કાળમા શુન્નરાતમા વિદ્યાની ક્ષેત્રે અપૂર્વ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી છે. વિદ્યાના વિવિધ વિષયોમા માળવાના રાજા મુળ-ભોજની જોડીએ અને તેમના પૂર્વજોએ માળવાને જે પ્રતિક્ષા આપી હતી તેવી પ્રતિક્ષા શુન્નરાતમા પશુ બળે એ જોવાની તમન્ના શુન્નરાતના રાજાઓને પશુ થઈ. સિદ્ધરાજ જયસિંહ અને કુમારપાળની જોડીએ વિદ્વન્નતોને જે આદર અને પ્રતિક્ષા આપ્યા તેથી શુન્નરાત પશુ અપૂર્વ વિદ્યાધામ બની ગયું અને વાલ્મીકીકાળમા પશુ એ પરપરા ચાલુ રહી.

આચાર્ય વાદી દેવસુરિ સિદ્ધરાજના કાળમા થયા અને તેમણે સ્વયં અને તેમના શિષ્યોએ શુન્નરાતમા વિદ્યાની પ્રતિક્ષા વધારવામા નાનોસનો ફાળો નથી આપ્યો. તે કાળના સમગ્ર ભારતમા જે દાર્શનિક ગ્રન્થો લખાયા છે, તેમા સ્વયંચિત પ્રમાણુનય-તત્ત્વલોકની ટીકાને બહાને આકર ગ્રન્થરૂપે વાદી દેવસુરિએ સ્વાદ્વાદરત્નાકર લખ્યો, એ પ્રમાણુ-વિદ્યાના આકરગ્રન્થોમા શ્રેષ્ઠગ્રન્થ છે તેમ કહેવામા અતીતિચિત્તો દોષ નથી. સમગ્ર ભારતની દાર્શનિક મટ્સિનુ આકલન પ્રથમ સૂત્રરૂપે પ્રમાણુનયતત્ત્વલોકમા અને પછી તેની વિસ્તૃત ટીકા સ્વાદ્વાદરત્નાકર ગ્રન્થમા જૈનદષ્ટિએ કરવામા આવ્યું છે. જન દર્શન એ સર્વમતસમન્વયનું દર્શન હોઈ સ્વાદ્વાદરત્નાકરમા સર્વમતોનો સંગ્રહ અને સમન્વય જોવા મળે છે. જૈનદષ્ટિએ ગયેલ એ નિરૂપણમા પૂર્વપક્ષરૂપે વિવિધ દાર્શનિક મતોનો જે પ્રકારે સંગ્રહ થયો છે તેને કારણે ભારતવર્ષના તે કાળના દાર્શનિક વિવાદોનું ચિત્ર ખડું કરવામા એ એક સંપૂર્ણ સાધન છે એમ કહેવામા આવે તો અતિશયોક્તિ નથી તેમાં ઉલ્લેખાયેલા અનેક બૌદ્ધ ગ્રન્થો અને બીજા અનેક ગ્રન્થો આજે ઉપલબ્ધ પશુ નથી પરંતુ તેની જાણ આત્ર સ્વાદ્વાદરત્નાકરથી જ મળે છે.

આ ગ્રન્થની રચનામા આચાર્ય વાદી દેવસુરિએ પ્રબોધન્દના પ્રમેયકમલમાર્ગ અને ન્યાયકુસુમન્દનો પૂરો ઉપયોગ કર્યો જ છે. ઉપરાંત તેમના પશુ પૂર્વજ વિદ્યાનંદ અને અકલંક જોવાના જૈન દાર્શનિક ગ્રન્થોનો પશુ તેમા ઉપયોગ થયો છે અને તેમના પશુ પૂર્વજો

બૌદ્ધ દાર્શનિક ધર્મદર્શન અને નેના અનેક દીકાકરો, શાતરક્ષિત તથા તેના દીકાકર કમલશીલ અને બીજા અનેક બૌદ્ધ આચાર્યોના ગ્રન્થોના ઉપયોગ છે જ ઉપરાંત ન્યાય-વૈશેષિકદિ દર્શનના જ્યત આદિ અનેક આચાર્યોના ઔલિક ગ્રન્થોનું અવગાહન પણ તેમા તરી આવે છે તેમને મજેશ જ્ઞાનવાસ્તો પચાવીને જ્યતની ન્યાયમેજરીની છાદાર ભાષામાં રચાદાદરનાકરની રચના કરીને ગુજરાતની દાર્શનિક વિદ્યાની જૂખને સતોષવાનો એક ભગીરથ પ્રયત્ન આચાર્ય વાદી દેવસુરિએ કર્યો હતો. તેમના એ ગ્રન્થનું મૂલ્ય આ રીતે જ મૂલ્યવતું બેઠ્યું, એક સાંપ્રદાયિક ગ્રન્થ તરીકે નહિ. અને એમ માય તો જ ભારતીય દર્શન વિચારના જે સોપાનો છે તે સમજવામા અને ભારતીય પ્રમાણુવિદ્યામા જે વિકાસ થયો છે તેમા જૈન દાર્શનિકોએ જે પ્રદાન કર્યું છે, તેની મૂલ્યવણી કરવામા સરલતા થશે.

ભારતીય દાર્શનિક ચર્ચામા જૈન આચાર્યોનો પ્રવેશ મોડે છે તેથી તેનો એક લાભ એ છે કે જ્યારે વૈદિકો અને બૌદ્ધો વચ્ચે વિવાદ ચાલતો હતો ત્યારે તે બન્નેની ફલીલોમા રહેલ બલાબલનો વિચાર કરવાનો અવકાશ જૈનાચાર્યોને મળ્યો અને તેમણે જ્યારે પોતાની પ્રમાણુવિદ્યાનું નિર્માણ કર્યું ત્યારે બૌદ્ધ અને વૈદિકો બન્નેની વિદ્યાના વિકાસમાંથી નવનીત તારવીને તેમણે પોતાની પ્રમાણુવિદ્યાનું નિર્માણ કર્યું. આ બધા વાસ્તો વાદી દેવસુરિને મળ્યો તેથી રચાદાદરનાકરગત જૈન પ્રમાણુવિદ્યા એ તે કાલની ભારતીય પ્રમાણુવિદ્યાનું નવનીત છે એમ કહીએ તો અતિશયોક્તિ નથી.

જૈન આગમ ગ્રન્થોમા મુખ્યત્વે જ્ઞાનચર્ચા છે પરંતુ પ્રમાણુચર્ચા પ્રાસંગિક છે આચાર્ય ઉમાસ્વાતિએ તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્રમા તત્ત્વને જણાવવાના નાના પ્રકારોનો નિર્દેશ કર્યો છે તેમા એક પ્રકાર પ્રમાણુ અને નય દ્વારા તત્ત્વનો અધિગમ કરવો એ છે. અને આગમ-ગત પાત્ર જ્ઞાનો એ જ એ પ્રમાણુ છે એમ પણ આ ઉમાસ્વાતિએ નિર્દેશ્યું છે. તેની બ્યાખ્યામા પૂજ્યપાદથી માડીને અનેક આચાર્યોએ જ્ઞાન એ જ પ્રમાણુ છે એમ માન્ય રાખી અન્ય દર્શનોમા પ્રચલિત પ્રમાણુની ચર્ચા માથે જૈન પ્રમાણુચર્ચાનો મેળ બેસાડવા તથા જૈનાગમમા પ્રસિદ્ધ પાત્ર જ્ઞાનો સાથે પ્રમાણુનો મેળ બેસાડવા નાનાવિધ પ્રયત્નો કર્યા છે. આચાર્ય સિદ્ધસેને ન્યાયાવતાર નામની સંક્ષિપ્ત પદ્યબદ્ધ રચના કરી તેમા જૈન દૃષ્ટિએ પ્રમાણુ અને નય ચર્ચા કરી છે. પણ છેવટે આચાર્ય અકલકે જૈન સમન પ્રમાણુ સંખ્યા જે નિયત કરી તેનું જ મોટે ભાગે અનુકરણ કરીને ત્યાર પછીના પ્રમાણુચર્ચાના ગ્રન્થો રચાયા છે તેમા અકલકેના ગ્રન્થોના નવનીતરૂપે આચાર્ય માણિક્યનંદીએ પરીક્ષા મુખ નામના સૂત્ર ગ્રન્થની રચના કરી પરંતુ તેમા માત્ર તત્ત્વજ્ઞાનના ઉપાય તરીકે પ્રમાણુની જ મીમાંસા કરવામા આવી હતી. આથી આચાર્ય ઉમાસ્વાતિએ મુચ્ચેલ પ્રમાણુ અને નય-એ બે તત્ત્વજ્ઞાનના ઉપાયો છે તેનું નિષ્પણ જે આગમમાનુસારી હતું અને જેનું સમર્થન ન્યાયાવતારમા થયું હતું, તે ઉપેક્ષિત થતું હતું. તેની ઉપેક્ષા નિવારના આચાર્ય વાદી દેવસુરિએ 'પ્રમાણુનયતત્ત્વાલોક' નામના સૂત્રગ્રન્થની રચના મુખ્યત્વે પરીક્ષામુખને અનુસરીને કરી અને તે રીતે મૂળ જૈન આગમગત તત્ત્વજ્ઞાનની પર પગને પુનઃજીવન કરી છે એટલું જ નહિ પણ તેમાં વાદવિધિનું પણ પ્રકરણ ઉમેરવામા આવ્યું છે. જે વિષે પરીક્ષામુખમા નિર્દેશ પણ નથી. આમ પ્રમાણુનયતત્ત્વાલોક એ જૈન

પ્રમાણવિદ્યાનો એક સર્વગ્રાહી અન્ય બનવા પામ્યો છે. ભારતીય દર્શનોનો ઇતિહાસ તપાસીએ તો જણાશે કે સર્વપ્રથમ વસ્તુચર્યા અથવા તો પ્રમેયનિરૂપણ છે અને પછી જ્ઞાનચર્યા કે પ્રમાણનિરૂપણ છે. ન્યાયદર્શનમાં સર્વપ્રથમ પ્રમાણનિરૂપણ બ્યવસ્થિત રીતે થયું. ત્યાર પછી જ અન્ય દર્શનોમાં પ્રમાણવિદ્યાનો પ્રવેશ થયો છે. તેમાં પણ બૌદ્ધ દર્શનમાં પ્રમાણવિદ્યા સ્વતન્ત્ર રીતે સ્થાન પામ્યા પછી જ જૈનદર્શનમાં પ્રમાણશાસ્ત્રોની રચના થવા લાગી છે. આથી જૈનપ્રમાણ વિદ્યાના અન્થેમાં બૌદ્ધ પ્રમાણવિદ્યાનો પ્રભાવ જણાઈ આવે છે અને તે પ્રમાણનયતત્વાલોકમાં પણ દેખાય તે સ્વાભાવિક છે આચાર્ય હેમચન્દ્રની પ્રમાણભીમાસા તથા પ્રમેયક્રમલક્ષ્યાર્થકમાં જૈન પ્રમાણવિદ્યાના સૂત્રો સાથે ન્યાયસૂત્ર, ન્યાયમિત્રું આદિની તુલના આપવામાં આવી છે તે ઉપરથી જોઈ શકાશે કે જૈન ન્યાયના નિર્માણમાં જૈનેતર દર્શનનો વારસો અને તેમાં જોના દ્વારા સંશોધન કેટલું અને કેવા પ્રકારનું છે. એટલું જ નહિ પણ પ્રમાણનયતત્વાલોકના નિર્માણમાં ખાસ કરી પરીક્ષામુખે કેવો ભાગ ભજવ્યો છે વળી, આચાર્ય સિદ્ધસેનના ન્યાયાવતારની તુલના જે ન્યાયાવતારવર્તિકાના પરિશિષ્ટમાં છે તે પણ જોવા જેવી છે જેથી જણાઈ આવશે કે પ્રમાણવિદ્યાનો પ્રવેશ જૈનદર્શનમાં કેવી રીતે થયો છે.

રત્નાકરાવતારિકા

ઉપર જોયું તે પ્રમાણે આચાર્ય વાઠી દેવસૂરિએ ભારતીય દર્શનના આકરરૂપે પ્રમાણ-નયતત્વાલોકની ટીકા 'સ્વાદ્વાદરત્નાકર' અન્થની રચના કરી હતી. તે અતિવિસ્તૃત હતી સામાન્ય જિજ્ઞાસુનો તેમાં પ્રવેશ સરલ હતો નહિ તેથી તેમાં જિજ્ઞાસુનો પ્રવેશ સરલ થાય તે દૃષ્ટિએ વાઠી દેવસૂરિના જ એક શિષ્ય આ. રત્નાકરાવતારિકા, જેઓએ સ્વાદ્વાદરત્નાકરના નિર્માણમાં પણ આ દેવસૂરિને સહાય કરી હતી, 'રત્નાકરાવતારિકા' નામની લઘુ ટીકા લખી છે. સ્વાદ્વાદરત્નાકરમાં પ્રવેશ સુલભ થાય એ દૃષ્ટિએ લખાયેલ આ લઘુ ટીકા ભાષાની છટોને કાણે કિલ્બટ જ બની ગઈ છે પરંતુ વિષયપ્રવેશ સહેલપણ કરાવે છે તે જ દૃષ્ટિએ તેનું 'અવતારિકા' નામ સાર્થક છે, અન્યથા સ્વયં એ 'અવતારિકા' માં જ પ્રવેશ કરવા માટે બે ટીકાની જરૂર પડી છે તે જ તેના 'અવતારિકા' નામના ઔચિત્ય વિશે થકા ઉપજાવે તેવી રિચિતિ છે.

બ્યવહારમાં ન વપરાતા અને કિલ્બટ શબ્દોનો પ્રયોગ કરીને તથા અમુક જ વ્યવેશિ અમુક પ્રકરણ લખવાની પ્રતિક્ષા કરીને સ્વયં લેખકે પોતાના પાંડિત્યનું પ્રદર્શન તો કર્યું છે પરંતુ જે ઉદ્દેશને લઈને લઘુ ટીકા લખવાનું શરૂ કર્યું હતું તેમાં તે આધક જ છે તેમ કહ્યા વિના ચાલતું નથી. પરંતુ ભાષાની આ કિલ્બટતાને ખાદ કરીએ તો આટલી નાની કૃતિમાં ભારતીય દર્શનોમાં તે કાળે ચર્ચાતા વિષયોનું સંક્ષેપમાં જે પ્રકારે નિરૂપણ લેખકે કર્યું છે તે તો ખરેખર પ્રશંસા જ આગી લે છે સ્વાદ્વાદરત્નાકરના લાખા લાખા વાદોમાંથી આવશ્યક દલીલોની ઉત્તમ તારવણી કરીને અવતારિકામાં વાદનું નવનીન તારવી આપ્યું છે તે પ્રશંસનીય જ છે.

'અવતારિકા' નામની સાર્થકતા અવતારિકામાં ચર્ચિત કોઈ પણ વાદની તુલના સ્વાદ્વાદરત્નાકરમાં એ વાદનિરૂપણ સાથે કરવાથી જણાઈ આવ્યા વિના રહેતી નથી. પણ

કર્પાંકિક આચાર્ય રત્નપ્રભે પોતાની સ્વતંત્ર યુદ્ધિનો પણ પ્રયોગ કર્યો છે^૧ અને માત્ર આચાર્ય વાદી દેવસૂરિનું જ અનુકરણ કર્યું છે એમ નથી. વળી દુર્ભાગે સ્વાદાદરનારે સંપૂર્ણ ઉપશબ્ધ પણ નથી તેથી તેની ટીકાની પૂર્તિ પ્રસ્તુત રત્નાકરાવતારિકા દ્વારા જ થઈ શકે છે—આથી પણ તેની વિશેષ ઉપયોગિતા છે જ.

પંજિકા અને ટિપ્પણ

પ્રથમ જણાવ્યા પ્રમાણે ‘રત્નાકરાવતારિકા’ એ કિલ્લ અન્ય છે. તેથી તેના વિવરણની આવશ્યકતા હતી જ. તેની પૂર્તિ આ સજ્જેષ્ઠ પંજિકા : લખીને અને મુનિ જ્ઞાનચન્દ્રે ‘ટિપ્પણ’ લખીને કરી છે આ બન્ને ટીકાઓ મૂળ રત્નાકરાવતારિકાના કઠિન સ્થળોને સરસ રીતે સમજાવી દે છે, તેથી આ બન્ને અન્યો પણ રત્નાકરાવતારિકાને સમજવામાં આવતં ઉપયોગી સિદ્ધ થયા છે. આથી જ જૈન અન્યભાષ્યોમાં આ બન્નેની અનેક હસ્તપ્રતો મળી આવે છે આ બન્ને અત્યાર સુધી સંપૂર્ણપણે છપાયા હતા નહિ. આ પૂર્વે માત્ર બે પત્તિછેદ પૂરતા જ તે છપાયા હતા. પરંતુ આ અન્યમાં તે સર્વપ્રથમ અપવામાં આભ્યા છે, જે જિજ્ઞાસુને ઉપકારક નિવડશે એમાં સંદેહ નથી.

વળી, અનેક વાદના મુદ્દાઓમાં પંજિકા અને ટિપ્પણમાં કેટલીક નવી સામગ્રી પણ આપવામાં આવી છે જેનો નિર્દેશ મૂળ અવતારિકામાં પણ નથી આથી પણ આ બન્ને અન્યો અભ્યાસના વિષય બને એ જરૂરી છે.

આચાર્ય વાદી દેવસૂરિ

આચાર્ય વાદી દેવસૂરિના જીવનચરિત્રની સામગ્રી માટે નીચેના અન્યો ઉપયોગી છે—

- ૧ મુદ્રિતકુમુદચન્દ્રપ્રકરણ—યશોવિજય અન્યમાલા, કાશી
- ૨ પ્રભાવકચરિત્ર (વિ ૧૩૩૪) સિધી જૈન અન્યમાલા
- ૩ પ્રમથ ચિંતામણિ (વિ. ૧૩૬૧) સિધી જૈનઅન્યમાલા
- ૪ પ્રબન્ધકોષ (વિ ૧૪૦૫) સિધી જૈન અન્યમાલા
- ૫ પુરાતનપ્રમન્ધસંગ્રહ, સિધી જૈન અન્યમાલા
- ૬ વાદીન્દ્ર દેવસૂરિચરિત્ર (અમૂરી હસ્તપ્રત—પરિચય આદે બુદ્ધો, જૈન સાત્યપ્રકાશ, અક ૫૬, પૃ ૨૯૬માં શ્રી અગસ્યદ નાહટાજીનો લેખ)
- ૭ જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, પૃ. ૨૪૭-૨૪૬—જૈન શ્રે. કોન્વર્સ, મુબઈ
- ૮ કાન્નાનુશાસન, પ્રસ્તાવના પૃ. ccxlii—cciv પ્રથમ આવૃત્તિ, મહાવીર જૈન વિદ્યાલય, મુબઈ
- ૯ જૈન પરંપરાનો ઇતિહાસ, ભાગ-૨, પૃ. ૫૬૦-૫૭૫—ચારિત્ર સ્મારક અન્યમાલા, અમદાવાદ

શ્રીપ્રભાચન્દ્રાચાર્યે ‘પ્રભાવકચરિત્ર’ નામે અથવા જૈન પ્રભાવક આચાર્યોના જે જીવન ચરિતો લખ્યા છે તે આર્ચ વજ્રવામીથી માઠી આચાર્ય હેમચન્દ્ર સુધીના કુલ મળી ૨૨

૧ ઉદાહરણ તરીકે બુદ્ધો પ્રથમ મગલ શ્લોકની બ્યાખ્યા.

આચાર્યોના છે, અને તેમા આચાર્ય વાદી દેવસૂરિનું પણ જીવનચરિત છે તે સૂચવે છે કે તેઓ સ્વેતામ્બર જૈન આચાર્યોમા ને પૂર્વના પ્રતિષ્ઠિત આચાર્યોની જેમ ઠીક ઠીક પ્રતિષ્ઠાને પામ્યા હતા પ્રભાવક સજ્જ સૂચવે છે, કે તેમણે જૈનધર્મનો પ્રભાવ જમાવવામા, પ્રસ્તુતમા સ્વેતામ્બર સંપ્રદાયનો પ્રભાવ વધારવામા, મહત્વનો ફાળો આપ્યો હશે જ તેથી તેમના ચરિતને ઉક્ત ગ્રંથમાં સ્થાન મળ્યું છે પ્રભાવકચરિતની સ્થાના વિ સ. ૧૩૩૪ (ઈ. સ. ૧૨૭૭)માં થઈ છે^૧ અને તેમા જણાવ્યા પ્રમાણે આચાર્ય વાદી દેવસૂરિનો જન્મ વિક્રમ ૧૧૪૪ (ઈ. સ ૧૦૮૬) દીક્ષા ૧૧૫૨ (ઈ ૧૦૯૫), અને આચાર્યપદ, ૧૧૭૪ (ઈ. સ ૧૧૧૭)^૨ (પુરાતનપ્રજ્ઞ ધગત દેવાચાર્યપ્રજ્ઞ ધમા વિ સ ૧૧૬૨ જણાવ્યા છે પૃ. ૨૬) અને તેમનું મૃત્યુ વિક્રમ ૧૨૨૬ (ઈ ૧૧૬૬)માં છે. આમ આશુ ૮૭ વર્ષનું થાય છે તેનો પણ નિર્દેશ આચાર્ય પ્રભાચદ્રે કર્યો છે^૪ આચાર્ય વાદી દેવસૂરિ આ. હેમચંદ્રના સમકાલીન હતા, કારણ પ્રભાવકચરિત પ્રમાણે આ. હેમચંદ્રનો જન્મ વિ. ૧૧૪૫ (ઈ. ૧૦૮૮) અને મૃત્યુ વિ ૧૨૨૬ (ઈ ૧૧૭૨)મા છે.^૫ પ્રભાવકચરિતની ગ્યના આચાર્ય વાદી દેવસૂરિના મૃત્યુ પછી માત્ર ૧૦૮ વર્ષ પછી જ છે એ જોતા તેમા નિર્દેશક હકીકોને, અતિશયોક્તિઓ બાદ કરીએ તો સત્ય માનવામા કોઈ બાધ હોય નહિ.

આચાર્ય પ્રભાચદ્રે આ. દેવસૂરિનું જે ચરિત વર્ણવ્યું છે તેનો સાર આ પ્રમાણે છે- દેવસૂરિનો જન્મ ગૂર્જર દેશના અધ્યાદશશતી મહાસના મહાહત નગરમા પ્રાગ્વાસવ શ (પોત્તવાસવ શ)ના વીરનાગને ઘરે થયો તેમની માતાનું નામ જિનદેવી હતું (શ્લોક ૫-૮) આને આધુનો પ્રદેશ રાજસ્થાનમા છે પણ તે કાગે તે પ્રદેશ અધ્યાદશશતી નામે જોળ-ખાનો અને ગુજરાત રાજ્યનું મહાસ ગણાતું હતું. મહાહત નગર આને મદદુઆ નામે જોળખાય છે એમ મુનિશ્રી ક્રત્માણુવિજયજીએ જણાવ્યું છે,^૬ તે ઉચિત જણાય છે બાળ-પણનું નામ પૂર્ણચંદ્ર હતું (૧૪). નગરમાં મહામારિ ફેલાતા વીરનાગ પોતાના નગરનો ત્યાગ કરીને લાહદેશના બૃગ્ગજી (લાશ્ય) નગરમાં આવી વસ્યા (૧૬). બાળપણમાં પણ બ્યાપારમા પૂર્ણચંદ્ર કુશળ હતા એમ આ. પ્રભાચદ્ર જણાવે છે (૧૮-૧૯) આચાર્ય મુનિચંદ્રના^૭ આગ્રહથી પોતાના એકમાત્ર પુત્ર પૂર્ણચંદ્રને માતા-પિતાએ ૬ વર્ષની ઉંમરે જૈન દીક્ષા આપવાનું સ્વીકાર્યું^૮ અને રૂઢ માતા-પિતાની સલાહ અન્ય સાધર્મિક જૈનો-એ સ્વીકારી (૨૬-૩૫). પૂર્ણચંદ્રનું દીક્ષાનામ રામચંદ્ર રાખવામા આવ્યું. તર્કશાસ્ત્ર, લક્ષણશાસ્ત્ર અને સાહિત્યશાસ્ત્રમા રામચંદ્ર મુનિ પારગત થયા

૧ પ્રભાવકચરિત પ્રચરિત શ્લોક ૨૨, પૃ. ૨૧૬

૨ જોનન, વાદિદેવસૂરિચરિત શ્લોક ૨૮૬, પૃ. ૧૮૨

૩ „ „ શ્લોક ૨૮૪-૨૮૫, પૃ. ૧૮૧

૪ „ „ શ્લોક ૨૮૭, પૃ. ૧૮૨

૫ „ હેમચંદ્રસૂરિચરિત, શ્લોક ૮૫-૮૫૧, પૃ. ૨૧૨

૬ પ્રભાવકચરિત (ગુજરાતી ભાષા-તર), પ્રસ્તાવના પૃ. ૬૧

૭ પુરાતનપ્રજ્ઞ ધસંગ્રહમા આચાર્ય મુનિચંદ્રને જર્જરજીના જણાવ્યા છે પૃ. ૨૬.

(૩૬-૩૮) અને પછી અનેક વિદ્વાનો સાથે વાદ કરીને તેમને પરાજિત કર્યા અને અનેક મિત્રો મેળવ્યા (૩૬-૪૪) આથી તેમના ગુરુએ તેમને દેવસૂરિ નામ આપીને આચાર્યપદે સ્થાપ્યા (૪૫) અને દેવસૂરિની કોર્ષને ગુરુએ મહત્વરાપદ આપ્યું અને તેમનું નામ અન્નભાલા રાખ્યું (૪૬-૪૭) દેવસૂરિએ ધોળકામા સીમધર-સ્વામીની પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી. પ્રભાચંદ્ર આચાર્યના સમયમા પણ તે મહિર જિગવસનિને નામે વિષ્ણુપ્રાન હવ્ર એમ તેઓ નોધે છે (૪૮-૫૨).

નાગપુર (નાગોર) તરફ વિહારમા વચ્ચે આપુ પહાડ ઉપર ચઢતા હતા ત્યારે સિદ્ધરાજના મંત્રી અભાપ્રસાદ સાથે હતા. તેમને સર્પદંડ ચર્તા આચાર્યના પ્રભાવથી મર્ષનું એક દુર ચયુ હતું (૫૩-૫૫). આ અભાપ્રસાદ એ જ છે જેમણે કાવ્યકલ્પ-લતા નામનો અલકાર ગ્રંથ રચ્યો છે, જેની ટીકાનું પ્રકાશન લા. ૬ ગ્રંથપ્રાધામા આ પૂર્વે કરવામા આવ્યું છે અગ્નિકાદેવીની આચાર્યી સપાદલક્ષ (સાબર પ્રદેશ) તરફ આગળ જવાને બદલે તેઓ અણહિલપુર પાછા કર્યા (૫૬-૫૮) તેવામાં દેવભોધ નામનો બાવલત પાટણમાં આવ્યો અને ગૃહ પત્રવાક્ય લખીને ત્યાંના વિદ્વાનો સમક્ષ વ્યાખ્યા માટે રજૂ કર્યું. વિદ્વાનો ચૂંટાયા પણ તેનો અર્થ કરી શક્યા નહિ. પછી મંત્રી અભાપ્રસાદે દેવસૂરિનું નામ તેના રાખડીકરણ માટે સિદ્ધરાજ આગળ ધર્ષ્યું અને દેવસૂરિએ તે પત્ર વાક્યનો અર્થિભગ કરી બતાવ્યો આથી સિદ્ધરાજ દેવસૂરિથી પ્રભાવિત થઈ તેમનો મિત્ર બની ગયો (૬૧-૬૬).

પાહડ નામના આવડને સુમાર્ગે ધનવ્યય કરવો હતો એટલે દેવસૂરિએ તેને જિનાલય બધાવવાની અને તેમા બ મહાવીરની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા માટે સલાહ આપી. તે પ્રમાણે તેણે બધી તૈયારી કરી તેવામા દેવસૂરિના ગુરુ આ ઝુનિચ દ્રનો સ્વર્ગવાસ વિ સ ૧૧૭૮મા થયો અને પછી એક વર્ષ પૂરું થયે ૧૧૭૯મા મહિરની પ્રતિષ્ઠા દેવસૂરિએ કરી (૬૭-૬૮)

પછી દેવસૂરિ નાગપુર (નાગોર) ગયા ત્યા દેવભોધ રાજ સમક્ષ તેમની પ્રશ્ન સા કરી તેથી રાજાએ તેમને બહુઆનપૂર્વક નગરમા રાખ્યા તે દરમિયાન સિદ્ધરાજે નાગોર ઉપર ચઢાઈ કરી પણ ત્યા દેવસૂરિ હતા તેમ જાણીને પાછા કરી ગયો પરંતુ દેવસૂરિને ત્યાથી પાટણ બોલાવી લઈ પુનઃ ચઢાઈ કરીને સિદ્ધરાજે નાગોર છોડી લીધું. (૭૪-૮૦).

ત્યાર પછી આવડોના આગ્રહથી કણ્ઠવતી (અમદાવાદ પાસેનું તે કાળનું નગર) ચાતુર્માસ રજા હતા ત્યારે કણ્ઠવતી દેશના દિગંબર વાદી કુસુમચંદ્ર પણ ત્યા ચાતુર્માસ રજા હતા કણ્ઠવતીના રાજા જયકેશી, જે સિદ્ધરાજની માતાના પિતા ચના હતા, તેના તે ગુરુ હતા (૮૪) અને સ્વેતામ્બરસ પ્રદાય તથા દિગંબરસ પ્રદાયના અતભેદોને આગળ ધરીને વિવાદ ખડો કરવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા આથી દેવસૂરિના શિષ્ય શાશ્વિક્ય ક્રોધે ભરાવા પગલું દેવસૂરિએ તેમને શાંતિ રાખવા સલાહ આપી પરંતુ એક દૃઢ સાધવીની છોડતી જ્યારે નેના દ્વાસ ચઇ ત્યારે દેવસૂરિએ તેની સાથે વાદ કરવાનું નક્કી કરીને પાટણના સઘને વિરોધિત લખાવી કે અમે વાદના નિમિત્તે પાટણ આવવાના છીએ તો અવરથા

કરો. સથે સિદ્ધરાજ સમક્ષ કુસુદ્યંદ અને દેવસુરિનો વાદ થાય એવી બ્યવસ્થા કરી એટલે તેની સૂચના કુસુદ્યંદને પણ દેવસુરિએ આપી અને પોતે પાટણ ગયા અને રાજને મળ્યા. (૮૭-૧૪૧). છેવટે જ'ને વચ્ચે સિદ્ધરાજ સમક્ષ વાદ કરવાનું નક્કી થયું તેમા ચરત એ હતી કે એ દિગમ્બર હારે તો તેને શહેર ગહાર કાઢી મૂકવામા આવે અને જો શ્વેતામ્બર હારે તો પાટણમા તેમના શાસનનો ઉચ્છેદ કરીને તેને સ્થાને દિગમ્બર શાસનની સ્થાપના કરવી (૧૮૨-૧૮૩). ત્યાર પછી જીને મોક્ષ છે કે નહિ તે વિષે બંને વચ્ચે વાદ થયો તેમાં દેવસુરિએ જીને મોક્ષ છે એવી સ્થાપના સિદ્ધ કરી અને કુસુદ્યંદનો પક્ષ કે જીનો મોક્ષ થયો નથી તેનું નિરાકરણ કર્યું નેથી તેમનો વિજય થયો. અને કુસુદ્યંદની વાદમા હાર થઇ (૧૮૪-૨૩૦). આ વાદ વિ ૧૧૮૧મા થયો હતો. (પુરાનન પ્રત્યક્ષગ્રહમાં દેવાચાર્યપ્રત્યક્ષમા આ વાદ માટે વિ. ૧૧૮૨મા જ'નેને મોક્ષાવવામાં આવ્યા હતા તેવો નિર્દેશ છે. પૃ. ૨૬)

આ વાદનું દરગામી પરિણામ એ જોઈ શકાય છે કે ત્યાર પછી ગુજરાતમાં દિગમ્બરને બદલે શ્વેતામ્બર પર પરાનો ઉત્કર્ષ દેખાય છે. પ્રભાચંદના કહેવા પ્રમાણે તો આચાર્ય હેમચંદ્રે પણ કહ્યું છે કે- (૨૫૦)

અર્થિ જામ કુસુદ્યન્દ જાલેષ્યદ્ દેવસુરિદિમ્બરવિઃ ।

કટિપરિધાનમ્બાસ્પત ક્ષતમઃ શ્વેતામ્બરો જગતિ ॥ ૨૫૧ ॥

જે દેવસુરિએ વાદમા કુસુદ્યંદને પરાજય ન આપ્યો હોત તો કાંઇ શ્વેતામ્બર કટિ-વસ્ત્ર પણ ધારણ કરી શકત નહિ

દેવસુરિના વિજયથી સંતુષ્ટ થયેલ સિદ્ધરાજે તુષ્ટિધાન આપવા ચાહ્યું પણ અપરિ-ગ્રહમાં માનનાર દેવસુરિએ ને સ્વીકાર્યું નહિ એટલે આશુક મંત્રીએ સલાહ આપી કે એ દ્રવ્ય જિનાલય નિર્માણમા ખર્ચવામા આવે. તદનુસાર તે દ્રવ્યથી ઋષભદેવીની પીતળની પ્રતિમા નિર્મિત કરીને નવનિર્મિત જિનાલયમા તેની સ્થાપના વિ સં. ૧૧૮૩મા કરવામા આવી. તેની પ્રતિષ્ઠા ચાર આચાર્યોએ મળીને કરી હતી (૨૭૦-૨૭૫).

આ રીતે ધર્મની પ્રભાવના કરીને ધાર્મિકોના હૃદયમા બોધિષ્ઠીજ વાંચ્યું અને સ્વાકાંક્ષતાકર જેવા મહાન ગ્રંથની રચના કરી અને ૮૭ વર્ષની ઉંમરે ગમ્બીરો ભાર શ્રી ભદ્રેશ્વરસુરિને સોંપીને વિ ૧૨૨૬મા મૃત્યુ પામ્યા (૨૭૬-૨૮૫).

આ સ્વાકાંક્ષતાકર એ પોતે રચેલ પ્રસ્તુતમા સુદિત પ્રમાણનયતત્ત્વાલોકની ટીકા છે. ઉક્ત વાદની હકીકત પ્રભાવકચરિત પછી ૨૭ વર્ષે લખાયેલ પ્રળધચિતામણિ (રચના વિ ૧૭૬૧)માં સિદ્ધરાજાદિ પ્રળધ (પૃ ૬૬-૬૯) મા પણ મળે છે પરંતુ તેમા હકીકતમા જરા ફેર છે. પ્ર ચિ. પ્રમાણે જ્યારે કુસુદ્યન્દ દેવસુરિના કલાથી કણ્ઠાવતીથી પાટણમા આવ્યા ત્યારે સિદ્ધરાજને જિજ્ઞાસા થઈ કે આ કુસુદ્યન્દ સાથે વાદ કરી શકે એવો કોણ વાદનિષ્ણાત છે તેના ઉત્તરમા આચાર્ય હેમચંદ્રે દેવસુરિનું નામ સૂચવ્યું. પુરાતનપ્રળધસ ગ્રહમા આ સૂચન સથે કર્યું એમ છે (પૃ. ૨૮) એટલે રાજાએ તેમને કણ્ઠાવતીથી પાટણ બોલાવ્યા વળી, પ્રભાવકચરિતમા આ પ્રસંગે માત્ર દેવસુરિના શિષ્ય

આણિક્યનું નામ આવે છે ત્યારે પ્ર. ચિ. મા સ્તંભોનો પણ ઉલ્લેખ છે અને તેમણે કચેલ કોતુકનો પણ નિર્દેશ ? સ્ત્રીનિર્વાણ ઉપરાત વાદ વિષયમાં કેવલીબુદ્ધિનો પણ સમાવેશ કર્યો છે આચાર્ય ગ્લખે પણ વાદ વિષય 'સ્ત્રી સુકિત' નો જ ઉલ્લેખ કર્યો છે.—ઉપદેશમાલા ટીકા, પ્રશસ્તિ શ્લોક-૩, નેમિનાથચરિત્ર પ્રશસ્તિ, પાટણ કેટલોગ, પૃ. ૨૨૫૧. સભામાં આચાર્ય હેમચન્દ્ર પણ હાજર હતા એવો ઉલ્લેખ પ્ર. ચિ. મા છે. પણ પ્રભાવક્યરિતમા તેવો કોઈ નિર્દેશ નથી, પણ પ્ર. ચિ. મા એવો ઉલ્લેખ છે કે તે કાળે હેમચન્દ્ર 'કિંચિત્ વ્યતિક્ષન્તશૈલાવ' હતા તેથી કુસુમચન્દ્રે ટકાર કરી કે—'ગીતં તત્ક સઘતા ! તેના ઉપરમા હેમચન્દ્રે જવાળ આપ્યો કે અગત્યરિતમ્પિ કિમેવં મસમજલં દૂવે સ્વેતં' તત્કમ, ગીતા હરિશ્ચ ધર્માદિ. આ વાદ વિ. ૧૧૮૧મા થયો એમ પ્રભાવક્યરિતમા જણાવ્યું છે. તો તે કાળે આચાર્ય હેમચન્દ્રનું વય ૪૬ વર્ષનું હતું, યુવાવસ્થા પણ વટાવી ચૂક્યા હતા એટલે કથાને રોચક બનાવવા માટે તથા આચાર્ય હેમચન્દ્રના જીવનને વધારે પ્રતિષ્ઠિત કરવા માટે પ્રસ્તુત વાદ માથે પ્રબલધર્મિતામણિકારે આચાર્ય હેમચન્દ્રનો સંબંધ જોડી આપ્યો છે, એમ માનવું રહ્યું. વળી, પ્રભાચન્દ્ર પણ આચાર્ય હેમચન્દ્રનું સુવિરલત જીવન આલેખ્યું છે તેમા પણ પ્રસ્તુત વાદ સાથે આ હેમચન્દ્રનો કોઈ સંબંધ હોય તેવી કોઈ પણ સૂચના આપી નથી. આથી કલિત યર્ષ શકે છે કે આ સંબંધની ધટના કાંતો પ્રબલધર્મિતામણિકારના જોળની ઉપજ છે, કાંતો લોકવાર્તામાથી તેમણે સંકલિત કરી છે.

આ ચરિત ઉપરથી એક વાત તો નક્કી થાય જ છે કે વાદી દેવસૂરિનો વાદ દિગંબર કુસુમચન્દ્ર સાથે થયો હતો એ વાદ થયાની માત્રમા સમકાલીન એવા ધર્મજ્ઞ શાના પદ્મચન્દ્રના પુત્ર ચણચન્દ્રે સુદિત કુસુમચન્દ્ર નામે નાટક પણ લખ્યું (ચણાવિજય જન ગ્રન્થમાળા નં. ૮, કાથી, વીર સ. ૨૪૭૨મા પ્રકાશિત) અને તે ધટનાની રચ્છિને તાજી રાખવા કોઈ હસ્તપ્રતની પદ્ધિમાં વાંઠના ચિત્રો પણ મળી આવે છે તે ચિત્રો અને તેના પરિચય માટે જુઓ 'ભારતીય વિદ્યા' નો તૃતીય ભાગ, સિધ્ધી રચ્છિત્ર ચ. ધ. ૧૬૪૫ પૃ. ૨૭૫. વાદવિધામા આચાર્ય દેવસૂરિ કુશળ હતા તે તો તેમનો સ્વાક્રીયતાકર અને તેમનું વાકિયિરુદ્ધ પણ સિદ્ધ કરે તેમ છે.

સિદ્ધરાજની સભામા વાદી દેવસૂરિની પ્રતિષ્ઠા હતી તેના પૂરવા તો કથા-પ્રબંધ ગ્રન્થો પૂરા પાડે છે પરંતુ કુમારપાલનો રાજ્ય દરમિયાન જીવિત હતા વાદી દેવસૂરિનો કુમારપાલ સાથે વિશેષ સંબંધ હતો એ નિશ્ચિત થતું નથી. માત્ર એક એવો પ્રસંગ છે જ્યાં આચાર્ય રાજશેખરના ઉલ્લેખ પ્રમાણે રાજા કુમારપાલે શત્રુ જ્યાદિ તીર્થની યાત્રા આચાર્ય હેમચન્દ્રના કહેવાથી પ્રારંભી તેમા યાત્રાળુઓમા અનેકની સાથે દેવસૂરિ પણ હતા ! સમગ્ર પ્રબંધ ઉપરથી એવી છાપ જોવી થાય છે કે રાજા કુમારપાલનો વિશેષ સંબંધ આચાર્ય હેમચન્દ્ર સાથે હતો.

વાદી દેવસૂરિના અન્યો

વાદી દેવસૂરિએ સ્વાક્રીયતાકર ગ્રન્થની રચના કરી એવો ઉલ્લેખ તો પ્રભાચન્દ્રે પોતાના પ્રભાવક્યરિતમા કર્યો છે પરંતુ અન્ય કોઈ ગ્રન્થની રચના કરી કે નહિ તે વિષે જોઈએ.

૧. પ્રબલધર્મ (ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ) પૃ. ૪૮; આતુ સમર્થન પુરાતનપ્રબંધ મગધમા પણ છે પૃ. ૪૭.

જન પરંપરાનો ઇતિહાસ (ભાગ ૨, પૃ. ૫૭૩) માં જણાવ્યા પ્રમાણે નીચેના અન્યો દેવસૂરિએ રચ્યા છે—

- ૧ પ્રમાણનયતત્ત્વાલોક
૨. સ્યાદાદરનાકર
૩. મુષ્ટિચન્દ્રચુરુર્ધ
૪. ચુરુવિરહવિદ્યાપ
૫. દ્વાદશ મતરવરૂપ
૬. કુરુકુલ્લાદેવીસ્તુતિ
૭. પાર્શ્વધરજ્યેન્દ્ર સ્તુતિ
૮. કલિકુડ પાર્શ્વનાથ ચંદ્રસ્તવન
૯. શ્રવાશ્રવાભિગમ-લઘુરૂતિ
૧૦. યતિદિનચર્મા
- ૧૧ ઉપધાન સ્વરૂપ
૧૨. પ્રભાત સ્મરણ
૧૩. ઉપદેશ કુલક
૧૪. સ સારોદ્ધિમ મનોરથ કુલક વગેરે.

આમાંના પ્રથમ એ સિવાય કોઈ પણ અન્યનો ઉલ્લેખ શ્રી. મો. ૬. દેસાઈએ પોતાના જૈન સાહિત્યનો સક્ષિપ્ત ઇતિહાસમાં દેવસૂરિના અન્યો તરીકે નથી કર્યો. એમ માનવાને કારણ છે કે પૂ. ત્રિપુટી મહારાજે આ સૂચી જૈન ભંડારના સૂચિપત્રોમાં દેવસૂરિને નામે ચડેલ અન્યોને આધારે બનાવી છે. જિન રત્નકોષમાં, પાટણ ભંડારની સૂચીને આધારે નોંધ છે કે યુનિચન્દ્રસૂરિસ્તુતિ—(અપભ્રંશ) રચના દેવસૂરિએ કરી છે આ જ અન્ય નં. ૩માં નિર્દિષ્ટ છે. નં. ૪ને વિષે એમ કહી શકાય કે જિનરત્નકોષમાં નિર્દિષ્ટ યુનિચન્દ્રસૂરિવિરહસ્તુતિથી તે અભિન્ન છે જિનરત્નકોષમાં તેને દેવસૂરિની કૃતિ તરીકે જણાવી છે. અને તેની પ્રતો લીંબડી-પાટણ ભંડારમાં છે નં. ૫ નો ઉલ્લેખ જિનરત્નકોષમાં નથી. નં. ૬ વિષે લા. ૬. વિદ્યામંદિરના વિવિધ ભંડારોમાં તપાસ કરતા એ સ્તોત્ર મળે છે ખરું પણ તેમાં દેવસૂરિના કર્તવ્યનો ઉલ્લેખ જોવા મળતો નથી જૈન અન્થાવલીને આધારે જિનરત્નકોષમાં કુરુકુલ્લાદેવી સ્તવનનો ઉલ્લેખ છે પણ કર્તાનું નામ જણાવ્યું નથી. નં. ૭ વિષે જિનરત્નકોષમાં ઉલ્લેખ નથી. નં. ૮ વિષે જણાવવાતું કે જિનરત્નકોષમાં ‘કલિકુડ પાર્શ્વનાથ સ્તવન’ નામનો ઉલ્લેખ છે પણ લેખકનું નામ જણાવ્યું નથી નં. ૯ વિષે જિનરત્નકોષમાં ઉલ્લેખ છે પણ તેમાં દેવસૂરિનું કર્તા તરીકે નામ સંકિત રાખ્યું છે. નં. ૧૦ યતિદિનચર્મા વિષે જિનરત્નકોષમાં દેવસૂરિની કૃતિ તરીકે ઉલ્લેખ મળે છે. તે અન્ય પ્રાકૃતમાં ૩૯૬ ગાથા પ્રમાણ હોવાનો ઉલ્લેખ પણ તેમાં છે. તેની પ્રચલિતમાં દેવસૂરિના નામનો ઉલ્લેખ પણ છે (જુઓ પિટર્સન, III A. p. 216). નં. ૧૧ ઉપધાનસ્વરૂપ વિષે

૧ પ્રમાણનયરિત-વાદી દેવસૂરિચરિત-શ્લોક ૨૮૦, પૃ. ૧૮૧.

બૃહદ્વિપ્પનિકાને આધારે જિનરત્નકોષમાં ઉલ્લેખ છે કે તે દેવસૂરિની કૃતિ છે. નં. ૧૨ પ્રભાત સ્મરણ ક્ષણ નામે દેવસૂરિની કૃતિનો ઉલ્લેખ જિનરત્નકોષમાં જૈનશ્રધાવલીને આધારે છે નં. ૧૭ ઉપદેશકુલકનો ઉલ્લેખ દેવસૂરિની અપભ્રંશ કૃતિ તરીકે લીંબડી ભઠારની સૂચિને આધારે જિનરત્નકોષમાં છે. નં. ૧૪ વિષે પણ ઉક્ત નં. ૧૭ની જેમ જ લીંબડી ભઠારની સૂચિને આધારે જિનરત્નકોષમાં દેવસૂરિની કૃતિ તરીકે ઉલ્લેખ છે.

જૈન સાહિત્યનો સક્ષિપ્ત ઇતિહાસને આધારે દેવસૂરિ એ નામના અનેક આચાર્યો હતા તેમ જણાય છે એટલે માત્ર દેવસૂરિને નામે ચકેલા અન્યો પ્રસ્તુત વાદી દેવસૂરિના જ છે તે નક્કી કરવા માટે તે તે અન્યોનું અવગાહન કરી નિષ્કર્ષ કરવાની જરૂર છે. નં. ૩, ૪ વિષે એમ કહી શકાય કે તે વાદી દેવસૂરિની રચના હશે પણ શેષ વિષે તો તે બધા પ્રકાશિત ન હોઈ તેમનું કર્તૃત્વ તેમનું છે એવું તત્કાળ નક્કી થઈ શકે તેમ નથી. તેથી અહીં એ વિષે આટલી નોંધ પમાઈ છે.

વાદી દેવસૂરિના શિષ્યો

દેવસૂરિના શિષ્યો વિષે એટલું જણી શકાય છે કે તેમના પછી તેમના પદ પર ભદ્રેશ્વર સૂરિ થયા તેથી તેઓ પ્રધાન શિષ્ય હતા, એ નક્કી થાય છે. પરંતુ પ્રભાવકચરિત્રમાં માણિક્યને શિષ્યરાટ્ટ કહ્યા છે (૯૭) તે વિચારણીય કરે છે. પ્રભાવક ચરિત્ર ઉપરથી એટલું તો જણાય છે કે માણિક્ય તેમના અગ્રેસર શિષ્યોમાંના ખાસ હશે કારણ કે સંધને વિગ્રહિત લખવાનું કામ પણ વાદી દેવસૂરિએ માણિક્યને સોંપ્યાનો ઉલ્લેખ પ્રભાવકચરિત્ર (૧૧૭)માં છે. વળી, વાદ પ્રસંગે પણ માણિક્યે ઠીક ઠીક ભાગ લાગ્યાનો ઉલ્લેખ છે (૧૬૯). એક વિજયસેન નામના શિષ્યોનો ઉલ્લેખ પ્રભાવક ચરિત્રમાં (૧૮૧) છે. આ વિજય સેનને વિષે આ. રત્નપ્રભે 'દેવસૂરિવિજ્ઞાતાત્ત્વાં વિજ્ઞસેનસૂત્રીણામ્' ઉપદેશમાંના પ્રશસ્તિમાં લખ્યું છે.^૧ ઉપરાંત સ્વામીદત્તનાકરના પ્રથમ પાંચિછંદના અંતમાં સ્વયં આચાર્યે^૨ ભદ્રેશ્વર અને રત્નપ્રભ વિષે જે ઉલ્લેખ કર્યો છે તે તે બંને માટે આદર ઉપજાવે છે—

કિં કુપ્પકર મવત્તુ ઠગ્ગ મમ પ્રવગ્ગે
યત્તાતિનિર્મલમતિઃ સત્તામિયુક્ત^૩.

મદ્દેશ્વરઃ પ્રવરદુષ્કિણ્ણાપ્રવાહો

રત્નપ્રમગ્ગ્વ સજ્જે સહકારિમાવત્ત^૪ ॥

તેમાંના ભદ્રેશ્વર તો તેમના પછી પદ્ધતર થયા તે જ છે અને રત્નપ્રભ તે પ્રસ્તુત અન્ય રત્નાકરાવતારિકાના કર્તા છે.

અદિત કુસુદયન્દ્ર પ્રકરણમાં માણિક્ય, વિજયસેન અને અશોક એ ત્રણ શિષ્યોનાં નામ આવે છે. તેમાંના માત્ર અશોકનો ઉલ્લેખ પ્રભાવક ચરિત્રમાં નથી.

પ્રભાવક ચરિત્રમાં વાદી દેવસૂરિના આચાર્ય થયા પૂર્વેના સખાઓ તરીકે વિમલચન્દ્ર હરિચન્દ્ર, સોમચન્દ્ર, પાર્શ્વચન્દ્ર, શાંતિ અને અશોકચન્દ્રના નામોનો ઉલ્લેખ છે. તેમાંના

૧ પૂ. ત્રિપુટી મહારાજે તેમને દેવસૂરિના ભાઈ જણાવ્યા છે. પણ દેવસૂરિ તેમના પિતાના એક પુત્ર હતા તેમ પ્રભાવક ચરિત્રમાં નિર્દેશ છે.

સોમચન્દ્ર તો આચાર્ય હેમચન્દ્ર જ નજીવા છે. અશોકનું નામ તેમના શિષ્યમાં પણ છે તેથી અશોકચન્દ્ર એ તેથી ભિન્ન હોવા જોઈએ.

આચાર્ય વાદી દેવસૂરિના પૂર્વજો વિદ્યાપ્રેમી હતા તે જ રીતે દેવસૂરિની શિષ્યપર-પરામાં પણ વિદ્યાભ્યાસંગી યુનિવરો અને આચાર્યોચિતા રહ્યા છે.

આચાર્ય રત્નપ્રભસૂરિ

‘સ્વાદ્વાદરત્નાકર’ ના લેખનમાં સહાયક અને પ્રસ્તુત ‘રત્નાકરાવતારિકા’ ના લેખક છે આચાર્ય રત્નપ્રભસૂરિ. તેમણે નેમિનાથ ચરિત્રની પ્રશસ્તિમાં પોતાનો પરિચય આ પ્રમાણે આપ્યો છે—

અહ દેવસૂરિભાણાદ દિવિસ્ત્રવા વિજયસેનસૂરિહિ ।
 જહ્નુદહિ માલગેહિ જે સુત્તિસ્રહાપહાવેહિ ॥
 રઘ્વાવળવિજ્ઞાદ્ય જેષ્ઠી જૈષ્ઠી જૈષ્ઠીસકળજેષ્ઠી ।
 જાયા યુક્ત્યો સિરિદેવસૂરિણો સદ્ પસાયપરા ॥
 સિરિરચ્ચળપ્પહસૂરિહિ તેહિ જન્મકળ્પસૂરિહિ ।
 આપસાઓ અણુમાલનો જ હોણ વિ સુચુર્ણ ॥
 સિરિમદેશ્વરસૂરિભાણજાનંદનંદિસિદ્ધિદા ॥.....

વિજયસેનસૂરિ, જે નાનાભાઈ હતા, તેમણે દેવસૂરિની આસાથી રત્નપ્રભને દીક્ષા આપી હતી. પરંતુ રત્નપ્રભના વિદ્યાગુરુ તો દેવસૂરિ હતા. તે જન્મે શુરુઓના આદેશને અનુસરીને આચાર્ય ભદ્રેશ્વરસૂરિના મનને આનંદ આપવાના હેતુથી રત્નપ્રભે નેમિનાથ ચરિત્રની રચના કરી હતી.

પ્રસ્તુતમાં ‘જે નાના ભાઈ હતા’ એમ કહ્યું છે તો તે કોના ? એવો પ્રશ્ન થાય. પૂ. ત્રિપુટી મહારાજે દેવસૂરિના નાના ભાઈ એમ નજીવાયું છે. (જેન પર પરાનો પ્રતિહાસ ભા. ૨, પૃ. ૫૭૮) પરંતુ ડા. પીટર્સને ઉપદેશમાલાની પ્રશસ્તિમાં આવતા દેવસૂરિશિષ્ય-ભાવુણા વિજયસેનસૂરિનામ નો અર્થ આનો કર્યો છે—“Vijayasenasūri, the brother of Devasūri's kṛpā, i.e., Bhadrāsūri.” Forth Report of Operations, in search of Sanskrit Mss. Peterson, 1894, p. ccl. એટલે કે દેવસૂરિના શિષ્ય ભદ્રેશ્વરના નાના ભાઈ વિજયસેનસૂરિ હતા એમ કહિત થાય છે. અને આ અર્થે સંગત એટલા માટે છે કે દેવસૂરિની પાટે તેમના શિષ્ય ભદ્રેશ્વર આવ્યા તેથી વિજયસેન તેમના બહુ કહેવાય આ પ્રશસ્તિલેખ ઉપરથી એમ તારવી શકાય છે કે આ. રત્નપ્રભ દેવસૂરિના સન્નિધાનમાં હતા ઉપરાંત ભદ્રેશ્વરસૂરિના સુરિપદ પામ્યા પછી પણ વિજ-માન હતા.

૧. આ અથ પ્રાકૃતમાં લખેલો છે. તેની પ્રશસ્તિ માટે જુઓ પાટણ કેટલોજન-(ગાયકવાડ)
 પૂ. ૨૫૦

તેમણે રત્નાકરાવતારિકાની પ્રચરિતામાં માત્ર દેવસૂરિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. પણ તેનો સ્થાના સંવત દીધો નથી. ઉપદેશમાલા ટીકાની સ્થાના વિ ૧૨૩૮માં કરી છે અને નેત્રિનાથ ચરિત્રની સ્થાના વિ. ૧૨૩૮માં. આથી સ્પષ્ટ છે કે આ બન્ને ગ્રંથ આચાર્ય દેવસૂરિના અવસાન પછી લખાયા છે પરંતુ રત્નાકરાવતારિકા તો દેવસૂરિની વિદ્યમાનતામાં જ લખાઈ હશે, કારણ તેમાં તેમણે આ. બદ્ધેશ્વરનો ઉલ્લેખ નથી કર્યો.

તેમના સમય વિષે એટલું કહી શકાય કે કુસુમ્યન્દના વાદ પછી વાદી દેવસૂરિએ સ્વાદ્ધાર્ત્તાકરની સ્થાના કરી હશે એથી વાદ વિ. ૧૧૮૨માં થયા પછી ક્યારેક રત્નપ્રભનો સંપર્ક વાદી દેવસૂરિ સાથે માનીએ તો તેમનો સમય વિ. ૧૧૬૦થી ૧૨૩૮ સુધીનો માનવામાં કરી બાધા નથી કારણ વિ. ૧૨૦૮માં તેમણે ઉપદેશમાલા ટીકા પૂર્ણ કરી છે, તેથી ત્યાં સુધીનો તેમનો સત્તાસમય માનવામાં વાધો હોઈ શકે નહિ પૂર્વાવધિ ૧૧૬૦ જે થૂકી છે તે તેમના જન્મની નહીં પણ વાદી દેવસૂરિ સાથેના સંપર્કની થૂકી છે. સભવ છે તેથી પણ પહેલા તેઓનો સંપર્ક થયો હોય પરંતુ ૧૧૬૦ માં તો થઈ જ ગયા હશે એમ માની શકાય છે. દેવસૂરિના શિષ્ય વિજયસેન રત્નપ્રભના દીક્ષાગુરુ છે એ હકીકત પણ ધ્યાનમાં લેવી જરૂરી છે.

આચાર્ય રત્નપ્રભ વિષે પ્રમાણક ચરિતમાં દેવસૂરિના વાદ પ્રસંગે કર્યો ઉલ્લેખ નથી. પણ પ્રજાધિતામણિમાં (પૃ ૩૭) કુસુમ્યન્દ અને રત્નપ્રભનો પ્રસંગ છે.

પ્રજાધિતામણિમાં રત્નપ્રભને દેવસૂરિના ‘પ્રથમ શિષ્ય’ એટલે કે મુખ્ય શિષ્ય જણાવેલ છે તેઓ ગુપ્ત વેશે સન્ધ્યા ટાણે કુસુમ્યન્દના નિવાસે^૧ ગયા પછી નીચે પ્રમાણેના સવાદ પ્રજાધિતામણિમાં નોંધે છે.

[કુસુ.] “તુ કોણુ છે ?”	[રત્ન.] “દેવ છું”
“દેવ કોણુ ?”	“હું”
“હું કોણુ ?”	“તુ કૃતરો છે”
“કૃતરો કોણુ ?”	“તુ”
“તુ કોણુ ?”	“હું દેવ છું”

ધત્વાદિ.

આમાં માત્ર રત્નપ્રભની વાગ્મિતાની પ્રશંસા માટે પ્રજાધિતામણિ આ ધત્વાદિનો ઉલ્લેખ કરે છે, એમ જ માનવું રહ્યું વસ્તુતઃ આણું કાઈ બન્યું હશે એમ માની લેવાની જરૂર નથી.

વચનઆધુરીનું પ્રદર્શન કરવાનું ઔત્સુક્ય ટાણે કદાચે કરવાની પ્રકૃતિ રત્નપ્રભાચાર્યમાં હશે જ એની સાક્ષી તો રત્નાકરાવતારિકા પણ આપે છે. અન્યથા જુહવ ટીકાની અવતારિકા લખવાની પ્રતિજ્ઞા કરીને આણું કહ્યું ગલ અને પલ લખવા તે પ્રેરાય જ નહિ.

૧ મૂળમાં ગુલ્લર એવો પાઠ છે તેનો ગુજરાતી અનુવાદ ‘ગુપ્ત સ્થાન’ શાસ્ત્રી રામચન્દ્ર દીનાનાથે કર્યો છે અને હિન્દી અનુવાદ ‘હિપ્’ એમ શ્રી હનરીપ્રસાદ દિવેદીએ કર્યો છે.

રત્નાકરાવતારિકાનો પ્રથમ પેરેઆફ તેમની અનુપ્રાસ-રચનાની કુશળતાનો સુદર નમૂનો છે. વળી, ઇન્દ્રિય પ્રાપ્તકરિતાવાદનું પ્રકરણ પદ્યમાં જ લખ્યું છે. તેમાં તેમના કવિત્વનો અમ-કાર પણ દેખા દે છે, દાર્શનિક વિષયને કવિકલ્પનામાં ઉતારવો એ સરળ કામ નથી હતાં પણ આ પ્રકરણમાં તેઓ દાર્શનિક કવિ તરીકેની છાપ ઝીલી કરી શક્યા છે. ઉપરાંત અનેક છંદોમાં એ પ્રકરણ રચીને છન્દ-શાસ્ત્રનું પ્રાવીણ્ય પણ દાખવ્યું છે. વળી, શબ્દ-ચાતુરી અને વ્યાકરણચાતુરી તેમણે ધ્રુવરક્તૃત્વના નિરાકરણ પ્રસંગે દાખવી છે તે તેમના પાંડિત્યનો નમૂનો છે તેમાં તેમણે 'તિ' 'તે' ક્રિયાના એ એ જ પ્રત્યયો, 'સિ' 'ડા' 'ક્ષ્'—નામના એ ત્રણ જ પ્રત્યયો, તથા 'તા' 'થ' 'દ' 'ધ' 'ન' 'પ' 'અ' 'જા' 'મ' 'ય' 'ર' 'લ' 'વ' આ ૧૭ વર્ણો વાપરીને જ પૂરી ચર્ચા કરી છે, અને પોતાનું શબ્દ સામર્થ્ય પ્રકટ કર્યું છે (અવતારિકા-૨.૨૬)

આમાં કોષ અને વ્યાકરણ બન્નેની નિપુણતા દેખાઈ આવે છે. દાર્શનિક પાંડિત્યનું પ્રમાણપત્ર તો આચાર્ય વાદી દેવસૂરિએ જ તેમને આપી દીધું છે કે તેમના રચાદ્ધરનાકરની રચના બે રત્નપ્રભ જેવા સહાયક હોય પછી દુષ્કર સારને અને ?

આચાર્ય રત્નપ્રભ માત્ર સંસ્કૃતના જ વિદ્વાન હતા એમ નથી પરંતુ પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ ભાષાના પણ પાંડિત હતા તેમ નિશ્ચય કરી શકાય છે.

આ. રત્નપ્રભના અન્યો—

(૧) આ. રત્નપ્રભે ૫૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ પ્રસ્તુત રત્નાકરાવતારિકા ઉપરાંત નીચેના અન્યો લખ્યા છે—

(૨) ઉપદેશભાલાની કોલહરી ટીકા-આમાં તેમણે સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ ભાષાનું પાંડિત્ય દાખવ્યું છે આ પૂર્વેની સિદ્ધર્ષિની ટીકા હતી પરંતુ આમાં ઉપદેશ માટે કથાઓનો સમાવેશ અનેક ભાષામાં વિશેષરૂપે કરવામાં આવ્યો છે તેથી આને પોતે વિશેષરૂપિ એવું નામ આપ્યું છે પરંતુ તે કોલહરી નામે પ્રસિદ્ધ છે.

આ વૃત્તિ ભરૂચમાં પૂર્ણ કરી છે અને તેમના અનેક સાથીઓએ આનું સંશોધન કર્યું છે. રચના વિ. ૧૨૭૮માં અને શ્લોકપ્રમાણ ૧૧૧૫૦ છે.

આનું પ્રકાશન ધનજીભાઈ દેવચંદ ઝવેરી, મુબઈ—એમણે ઈ ૧૯૫૮માં કર્યું છે. અને સંપાદન આચાર્યશ્રી હેમસાગરસૂરિએ કર્યું છે.

(૩) નૈમિનાથ ચરિત્ર—[અરિષ્ટનેમિચરિત] ૧૭૬૦૦ શ્લોક પ્રમાણ પ્રાકૃતમાં રચાયેલ આ ગ્રંથ હજી મુદ્રિત થયો નથી. તેની પ્રશસ્તિ પાટણ કેટલોચ (ગાયકવાડ) માં આપવામાં આવી છે (પૃ ૨૫૦) જેન પુસ્તક પ્રશન્તિ મંત્રક (સિધ્ધાન્ત-ચમાલ) પૃ. ૧૪૨ માં લિપિકારની પ્રશસ્તિ છે. નૈમિનાથનું ચરિત્ર રત્નપ્રભ જેવા સુકવિના હાથે આલેખાય તેમાં બધા રસો સમાવેશ પામે તેમાં કાઈ આશ્ચર્ય નથી, દુર્ભાગ્ય છે કે હજી આનું મહત્ત્વનું મહાકાવ્ય પ્રકાશિત થયું નથી નાગોરમાં આ કથા સંભળાવવામાં પણ આવી હોય એમ પ્રશસ્તિ ઉપરથી જણાય છે. નયકાવિ અને દેવભદ્રે આનું સંશોધન કર્યું છે.—એમ રત્ન-પ્રભાચાર્ય પ્રશસ્તિમાં જણાવે છે. વિ. ૧૨૭૭માં આની રચના થઈ છે.

(૪) મતપરીક્ષાપચ્ચાશત—આનો ઉદ્દેશ્ય એ નામે અને પચાશત એવા સંક્ષિપ્ત નામે મળે છે પરંતુ એક પથ્ય હસ્તપ્રત બોવામા આવી નથી. રત્નાકરાવતારિકા (૧. ૨) માં એ અન્યતો ઉદ્દેશ્ય આ પ્રમાણે છે. “માત્રમહિ ચ મતપરીક્ષાપચ્ચાશતિ—અર્થસ્ય પ્રમિતો . ઇત્યાદિ અને અન્યત્ર “અવરમન્નવિષ્મર્દ્ધ પચ્ચાશતિ—પ્રવ્યન્તે કલ્પે .. ઇત્યાદિ (૫.૮) તેથી જણાય છે કે આ કૃતિ આ રત્નપ્રભની જ છે.

(૫) પાર્શ્વનાથચરિત્રદેહાન્ત કથા—આ નામે રત્નપ્રભસૂરિની કૃતિનો ઉદ્દેશ્ય જિન-રત્નકોષમાં છે અને તેની હસ્તપ્રત સ. ૧૫૬૭ ની ઉપલબ્ધ છે એમ પથ્ય ત્યાં નિર્દિષ્ટ છે. તેની ખીજી પ્રત લા. ૬. વિલામદિરના પૂ. ઝુનિરાજ શ્રી પ્રણયવિજયજીના સંગ્રહની નં. ૧૪૭૮ છે. તેને આતે વૃહદ્વજીમ શ્રી રત્નપ્રભસૂરિચરિત્રે શ્રી પાર્શ્વનાથચરિત્રે દશદશાન્તકથાઃ સંપૂર્ણા ॥ સવત્ ૧૫૮ સ, વર્ષે વૈશાખમાસે કૃષ્ણપક્ષે ચૌથી ગુરો પર્ણિમાપક્ષે શ્રી પૂણ્યપ્રમસૂરિમિઃ (રિ) । તત્ શક્ (શિષ્ય) ચ રાજમાણિક્યમિલિખિતમસ્તિ સ્વહસ્તેન ॥

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ છે કે જુહુગમ્જના રત્નપ્રભની આ કૃતિ છે અને તેની નકલ પ્રણયપ્રભસૂરિના શિષ્ય વાચક રાજમાણિક્યે સ. ૧૫૮૮માં કરી છે.

વળી આ પાર્શ્વનાથચરિત્રાન્તર્ગત છે. પથ્ય આ ચરિત્રની કોઈ હસ્તપ્રત મળતી નથી. માત્ર આ દૃષ્ટાંતકથાની હસ્તપ્રતો મળે છે.

આમાં મનુષ્યભવની દુર્લભતા દર્શાવતા દશ દૃષ્ટાંતો નિરૂપતી કથાઓ આપવામાં આવી છે. સભવ છે કે આ કૃતિ આ રત્નપ્રભની પ્રારંભિક કૃતિ હોય

અન્તરંગસંધિ—આ પથ્ય આ. રત્નપ્રભની કૃતિ છે એમ પૂ. ત્રિપુટી મહારાજ નોધે છે. પરંતુ જિનરત્નકોષની નોધ પ્રમાણે એ રત્નપ્રભ ધર્મપ્રભના શિષ્ય છે. તે અન્યની હસ્તપ્રતને અને પ્રચરિત આ પ્રમાણે છે—સંવત ૧૩૨૨ વર્ષે આવાહ કાલ્દિ ૨ ગુરૌ । પ્રન્યામ ન્દેશક ૨૦૬ શ્રી વર્મપ્રમસૂરિરત્નપ્રમકૃતિરિષં ॥^૧

આમાં ‘શિષ્ય’ શબ્દ છૂટી ગયો જણાય છે. વળી સ. ૧૩૬૨માં સ્ત્રોત્રેલ કૃતિ દેવસૂરિના શિષ્ય રત્નપ્રભની સંભવે પથ્ય નહિ કારણ સ. ૧૨૨૬માં મૃત્યુ પામનાર દેવ-સૂરિની હયાતિમાં પ્રચુત રત્નસૂરિ વિજયમાન હતા. અને ૧૨૭૮માં તેમની ઉપદેશમાલા દીકરા સ્વામી પછી આ ગાળો બહુ લાંબો પથ્ય થાય છે

આત્યાયી શબ્દોપર^૨

વિવિધ વિષયોમાં રસ ધરાવનાર આ આત્યાયી અનેક અન્યો અને ટીકાઓની રચના કરી છે. ઐતિહાસિક-અર્થે ઐતિહાસિક પ્રય ધોની રચના કરી તેમણે ધાર્મિક

૧ આ પ્રચરિતને સુધારીને ‘શિષ્ય’ શબ્દ ઉમેરીને જૈન પુસ્તક પ્રચરિત સંગ્રહ (સિધ્ધી-અન્યમાલા) પૃ ૧૩૭ માં છાપવામાં આવી છે.

૨ જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ—માં આ આત્યાયી નામ જૂલથી રત્નશેખરસૂરિ જણાય છે પૃ ૪૩૭ પરિચય માટે જુઓ ઐતિહાસિક લેખ સંગ્રહ (ગાંધી લા. લ) પૃ ૪૦ તથા ૧૨૬.

અને રાજનૈતિક ઇતિહાસનાં તથા કવિચરિતો જાળવી રાખવા પ્રયત્ન કર્યો છે તે પ્રશ્ન સા માગી લે છે. કૌતુકકથાઓનો સંગ્રહ કરીને પછીના કાળે રચાતી અકબર શિરમણની અને ખીજી કૌતુક કથાના લેખકોના તે પુરોગામી બન્યા છે. શુભસતતા તે કાળે લખતા સંસ્કૃત બાધાના અન્યોના લેખકોમાં સાધારણ્ય લોકગમ્ય પ્રાદેશિક સંસ્કૃતની છાપ ઊભી કરનારામાંના એક છે. દાર્શનિક છતાં કૌતુકપ્રેમી અને રમૂજ કથાઓ દ્વારા બ્યાવહારિક સાચો રજુ કરનારા સંસ્કૃત લેખકોમાં કદાચ અદ્વિતીય સ્થાન ધરાવે એવા આ આચાર્ય છે.

સુપ્રતિષ્ઠિત હર્ષપુરીય^૧ મલધારીગચ્છમાં આચાર્ય તિલકશ્રુતિના શિષ્ય રાજશેખર છે. દિલ્હીના બાદશાહ મહંમદના માનીતા અને લોકોને દુઃખગમ્ય મદદ કરનાર તથા ષટ્-દર્શનના પોષક એવા મહંમદસિંહે દિલ્હીમાં રાજશેખરશ્રુતિને રહેવાની સગવડ કરી આપી હતી અને ત્યાં જ રહી વિ. ૧૪૦૫ માં તેમણે પ્રબંધકોષની રચના કરી હતી તેથી જાણ્યું છે કે તે કાળના તેઓ પ્રતિષ્ઠિત આચાર્ય હશે.^૨ તેમણે પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠાઓ પણ કરાવી છે. આ સિવાય તેમના જીવન વિષે વિશેષ જાણવા મળતું નથી.

તેમના અન્યોની પ્રશસ્તિ તથા પ્રતિષ્ઠા લેખોને આધારે કહી શકાય કે તેઓ વિ. સં. ૧૩૮૫ થી માડી ૧૪૧૦ સુધી તો વિજ્ઞાન હતા.^૩

(૧) પ્રસ્તુતમાં સુદિત રાનાકરાવતારિકાપંજિકા ઉપરાંતના અન્યો નીચે પ્રમાણે છે—

(૨) ત્યાયકંઠહીપંજિકા—વૈશેષિક દર્શનના પ્રશસ્તબાધ્ય નામે પ્રસિદ્ધ અન્યની શ્રીધરે ન્યાયકંઠહી નામે ટીકા રચી હતી. તેના ઉપર આ પંજિકા નામની ટીકા છે. તેની પ્રશસ્તિમાં તે ક્યારે ત્યાઈ તે નિર્દિષ્ટ નથી.^૪ પરંતુ બૃહદ્દિગ્વિનયકોષમાં તેના રચનાકાળ સ. ૧૩૮૫ જણાવ્યો છે. જેની નોંધ જૈન પરંપરાના ઇતિહાસમાં અને જિનરત્નકોષમાં લેવામાં આવી છે.

(૩) ત્યાદ્વાદકલિકા અથવા ત્યાદ્વાદહીપિકા—ત્યાલીસ પલ્લોમાં રચિત આ કૃતિ અતિસંક્ષિપ્ત છતાં અનેક દર્શનોમાં અને વિવિધ શાસ્ત્રોમાં કેવી રીતે ત્યાદ્વાદ અનિ-વાય છે તેનું તેમાં સુદર નિરૂપણ છે. અન્ય દાર્શનિકોએ વિરોધાદિ દોષો આપ્યા છે તેનું નિરાકરણ કરવાનો પ્રયત્ન રાજશેખરશ્રુતિએ આમાં કર્યો છે. તેનું પ્રકાશન હીરાલાલ હંસરાજ તરફથી પદ્મસાગરકૃત સુકિતપ્રકાશ અને હરિલક્ષ્મીના અક્રમે સાથે જનમનગરથી થયું છે. ત્યાં સવત નિર્દિષ્ટ નથી.

(૪) સંઘમહોત્સવપ્રકરણ—અથવા જ્ઞાનપટ્ટત્રિશિક્ષ—૩૬ પદ્યોમાં રચિત અવ-શ્ચૂર સાથેની આ કૃતિમાં રાજશેખર કલિકાલના સત્પુરુષ કાતાનાં ગુણગાન કરે છે અને

૧ હર્ષપુરીયગચ્છના જ્યસિહશ્રુતિથી રાજશેખર સુધીના વચસૂક્ષ્મ માટે જુઓ, ઐતિ-હાસિક લેખ સંગ્રહ (લા. જ. આદી), ૧૯૬૩, પૃ. ૧૨૯

૨ પ્રબંધકોષ (સિધી સિરીજ) પ્રશસ્તિ ૬-૭

૩ જૈન પરંપરાના ઇતિહાસ ભા. ૨, પૃ. ૩૩૭, જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ પૃ. ૪૩૭

૪ પિટર્સન. તીજો રિપોર્ટ, ૧૮૮૭, પૃ. ૨૭૨

તેની વિશેષતાનું વર્ણન રસિક કવિને શાભે તે રીતે કરે છે. આનુ પ્રકાશન યશોદેવચ્ચરિ કૃત પ્રત્યાખ્યાન સ્વરૂપ આદિ ગ્રન્થો સાથે, શ્રીગણેશદેવ કેસરીમથ સ રતલામ દ્વારા ઈ. ૧૯૨૭માં થયું છે. આમાં રચનાસંવત્ નથી

(૫) પરદર્શનસમુચ્ચય—આ. રાજશેખરે ૧૮૦ પદોમાં કમે કરી જૈન, સાંખ્ય જૈમિનીય યોગ, વૈશેષિક અને સૌમન એ છ દર્શનોના સાર આપી દીધા છે નાસ્તિકને તો દર્શન માનવાના પક્ષના જ નથી. છતાં પણ અતે તેના નિરાકરણમાં થોડી ચર્ચા કરે જ છે (૧૫૮-૧૭૫). એ યોગને નામે ચૈવદર્શનનું વર્ણન કરે છે અને તેમાં નૈયાયિકનું તત્ત્વજ્ઞાન નિર્દિષ્ટ છે. પ્રત્યેક દર્શનના વર્ણન પ્રસંગે લિંગ, વેશ, આચાર, દેવ, ગુરુ, પ્રમાણ, પ્રમેય, મુક્તિ અને તેના સાધનોની ચર્ચા કરે છે. આચાર્ય હરિભદ્રના પરદર્શન સમુચ્ચયથી આમાં અધિક માહિતી આપવામાં આવી છે, આનું પ્રકાશન યશોવિજય અથમાળા (૧૭)માં થયું છે. રચના વર્ધના ઉદ્દેશ નથી.

(૬) કથાકોષ, અન્તરકથાકોષ, વિનોદકથાસંગ્રહ—એવા વિવિધ નામે જાળખાતા અથવા આ રાજશેખરે કૌટુકકથાઓ એટલે કે વિનોદ સાથે જ્ઞાન આપે એવી કથાઓનો સંગ્રહ કર્યો છે. આ અથની અનેક પ્રતો મળે છે, તેમાં કથાનો ક્રમભેદ પણ છે. એટલે જણાય છે કે આ. રાજશેખરે સંગ્રહને કમે કરી અવસ્થિત કર્યો છે અને તેને અતિમરૂપ આપી ૮૪ કથાઓમાં પૂર્ણ કર્યો છે. વિનોદકથાસંગ્રહ—એ નામે ટક્કલભાઈ જુહરદાસ વહીલે ઇ. ૧૯૧૮માં પ્રકાશિત કર્યો છે તેમાં અને શ્રી કથાકોષ એ નામે અષ્ટમદેવ કેસરીમથ, રતલામ દ્વારા ઈ. ૧૯૩૭માં પ્રકાશિત અથવા કથાઓનું ધણું સામ્ય છે પણ ક્રમભેદ દેખાય છે અને પ્રથમમાં ૮૧ કથા છે જ્યારે બીજામાં ૮૪ છે. વિનોદકથાસંગ્રહનું ગુજરાતી ભાષાતર પણ પ્રકાશિત છે—જૈનધર્મ પ્રસારકસભા વિ. ૧૯૭૮. આનું અનુરશીલિતપ્રબન્ધકથાકોષ એવું નામ આમાં ૮૪ કથા હોવાથી પડ્યું છે

(૭) પ્રબન્ધકોષ અથવા અનુવિંશિતપ્રબન્ધમાં ૨૪ પ્રબન્ધોની સંગ્રહ આચાર્ય રાજશેખરે કર્યો છે. વક્તાને પ્રાપ્તે ચરિતો અને પ્રબન્ધોની આવરગતતા છે તેથી ગુરુમુખથી સાંભળેલી કથાઓનો સંગ્રહ કરવા રાજશેખરચરિ પ્રવૃત્ત થયા છે અને તેમણે પ્રસ્તુત અથવા આચાર્યો વિષે હર પ્રબન્ધો, ચાર પ્રબન્ધો કવિઓ વિષે, રાજાઓ વિષેના સાત અને રાજાના અગમ્ય આવકોના ત્રણ—એમ ચોવીસ પ્રબન્ધોની રચના કરી છે—એમ સ્વયં અથવા પ્રારભમાં જણાવે છે પ્રથમ જણાવ્યા પ્રમાણે આ અથની રચના દીલ્હીમાં વિ. ૧૪૦૫માં કરી છે તેમ પ્રચરિતમાં જણાવ્યું છે. આનું પ્રકાશન સિંધી અથમાલામાં થયું છે ઈ. ૧૯૩૫માં.

(૮) પ્રાકૃતદ્વયાશ્રયવૃત્તિ—રાજશેખરના આ અથનો ઉદ્દેશ જૈનસાહિત્યના સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસમાં (પૃ. ૨૪૬) મળે છે. તેમાં તે અથ વિ. ૧૩૮૭માં લખાયાનો અને આ મહાધારી હેમચંદ્રે એંશી દિવસનું અમારિપત્ર રાજા સિદ્ધરાજ પાસેથી લીધું હતું—એમ તે અથમાં હજીકત છે—એવો નિર્દેશ શ્રી દેસાઈ કરે છે, પરંતુ તે અથની હસ્તપ્રત વિષે તેમણે કશી માહિતી આપી નથી. જૈન પરંપરાના ઇતિહાસમાં (ભા. ૨, પૃ. ૩૩૭) પણ શ્રી દેસાઈને અનુસરીને તે અથ વિ. ૧૩૮૭માં રચાયાનો નિર્દેશ છે. પ્રાકૃતદ્વયાશ્રય મહાકાવ્યની જે વૃત્તિ હજીકત છે તે તો આ. પૂર્ણકલચરચિત છે. પરંતુ ઉક્ત

(६) नेमिनाथश्रद्धाग—अनित आतिशतवादि अनेक नांना येथील प्रकरणाना सधवाणी
 सा. ६. विद्याभट्टिनना पु० अनिराजश्री पुण्यविजयशना संग्रहीत नं. ८६०१ प्रतभा पत्र
 ६६-६७भा नेमिनाथश्रद्धागरी प्रतिक्षिपि छ तेने अतें मळहारीइ शयसिहरहरि कीड काग
 रमिज्जइ ॥२५॥ इति श्री नेमिनाथकाणः समाप्तः ॥

આ યંથો ઉપરાંત રાજશીખરચરિત્રો મેરુદ્વગ્ધચરિત્રો સ્તંભનકપામ્વનાથપ્રખ ધત્ત
સંશોધન પથ્ય ક્યું છે. તેની ત્વના સ. ૧૪૦૦માં થયાતુ જિનરત્નકાપયા નોષ છે.
લા. બ ગાધી અનુસાર 'સ્તંભનેન્દ્રપ્રખ' ધત્ત સંશોધન સ. ૧૪૦૧માં રાજશીખરે ક્યું
છે. ઐતિહાસિક લેખ સગ્રહ પૃ. ૧૨૬.

श्री भुनि शानयद्र

અમદાવાદ

દલસુખ માલવણિયા

20-4-56

૧ જૈન પરંપરાનો ઇતિહાસ ભા. ૨, પૃ. ૫૩૬-૪૦

विषयानुक्रमः

(१) नय-आत्मस्वरूपनिर्णयो नाम मस्यः परिच्छेदः

१ नयलक्षणम्	१० १
२ नयाभासलक्षणम्	५
३ नयप्रकारनिरूपणम्	५
४ नैगमनयस्वरूपम्	८
५ नैगमाभामलक्षणम्	१०
६ संप्रह्वनयलक्षणम्	१०
७ संप्रह्वनयाभासलक्षणम्	१३
८ व्यवहारनयलक्षणम्	१४
९ व्यवहाराभासलक्षणम्	१५
१० ऋजुत्वलक्षणम्	१६
११ ऋजुत्वभासलक्षणम्	१६
१२ शब्दनयलक्षणम्	१७
१३ शब्दनयाभासलक्षणम्	१८
१४ समभिरुद्धलक्षणम्	१९
१५ समभिरुद्धाभासलक्षणम्	१९
१६ पञ्चभूतनयलक्षणम्	२०
१७ पञ्चभूतनयाभासलक्षणम्	२१
१८ नयानामन्वयबहुविधयः	२३
१९ नयचार्त्तयः	२५
२० नयस्य फलम्	२६
२१ प्रभानस्वरूपम्	२७
२२ चार्त्तानामित्यभूतनयसादनिरूपणम्	२७
२३ चोक्षाभिन्ना मन्त्राङ्गनामिरूपम्	२८
२४ जैमिनीयानामित्यभूतनय	२९
२५ नैयायिकमन्त्राङ्गनामिरूपम्	३०
२६ सा मन्त्राङ्गनामिरूपम्	३१
२७ सा मन्त्राङ्गनामिरूपम्	३२

२८	सांख्यसंमतत्वन उपचरितमोक्तुत्वस्य निरासः	६१
२९	आत्मव्यापकत्वनिरसनम्	६३
३०	अदृष्टस्य पौद्गलिकत्वसमर्थनम्	७२
३१	मोक्षोपायचर्चा	८०
३२	मोक्षस्वरूपनिरूपणम्	८४
३३	स्त्रीमुक्तिस्थापनम्	९३
(२)	वादस्वरूपनिर्णयो नाम अष्टमः परिच्छेदः	१०४
१	वादलक्षणम्	१०४
५	वादप्रारम्भकनिरूपणम्	१०७
३	जिगीषुस्वरूपम्	१०९
४	तत्त्वनिर्णिनीपुस्वरूपम्	१०९
५	प्रत्यारम्भकनिरूपणम्	११३
६	वादे अङ्गनिर्णयः	११५
७	वादि-प्रतिवादिस्वरूपम्	१२०
८	वादे चतुरङ्गानां स्वरूपस्य कर्मणश्च निरूपणम्	१२०
९	कर्तुः प्रशस्तिः	१४३
परिशिष्टानि		
	टिप्पणी	१४६
१	सूत्रगतविशेषनाम्नां सूची	१४७
२	सूत्रगतपारिभाषिकशब्दानां सूची	१४७
३	रत्ना०वृत्तिगतविशेषनाम्नां सूची	१५२
४	रत्ना०वृत्तिगतपारिभाषिकशब्दानां सूची	१५४
५	रत्ना०वृत्तिगतत्वनिर्मितपदानां सूची	१७३
६	रत्ना०वृत्तिगतावतरणानां सूची	१७५
७	रत्ना०वृत्तेः पञ्चिकागतावतरणानां सूची	१७८
८	रत्ना०वृत्तेः टिप्पणगतावतरणानां सूची	१७९
९	पञ्चिकागतविशेषनाम्नां सूची	१८०
१०	टिप्पणगतविशेषनाम्नां सूची	१८१
११	प्रमाणनयतत्त्वाञ्जोक्त्य सूत्राणामकारादिकमसूची	१८३
	शुद्धिपत्रकम्	१८९

प्रमाणनियतत्वालोक्तिसूत्राणि

प्रथमः परिच्छेदः

[प्रथमो भागः]

१. प्रमाण-नयतत्त्वव्यवस्थापनार्थमिदमुपक्रम्यते । ५० १३
२. त्वपरव्यवसायि ज्ञानं प्रमाणम् । ३०
३. अभिमतानभिमतवस्तुस्वीकारतिरस्कारक्षमं हि प्रमाणम्, अतो ज्ञानमेवेदम् । ४२
४. न वै सन्निकर्षादिरज्ञानस्य प्राणाण्यमुपपन्नम्, तस्यार्थान्तरस्येव स्वार्थव्यवसितौ साधकतमत्वानुपपत्तेः । ४३
५. न स्वत्वस्य स्थनिर्णाय करणत्वम्, स्तम्भादेरिवाचेतनत्वात् । ४४
६. नाप्यर्थनिश्चितौ, त्वनिश्चितावकरणस्य कुम्भादेरिव तत्राप्यकरणत्वात् । ४४
७. तद् व्यवसायत्वभावम् समारोपपरिपन्थित्वात् प्रमाणत्वाद् वा । ४५
८. अतस्मिन्तदव्यवसायः समारोपः । ६३
९. स विपर्ययसंशयानव्यवसायभेदात् त्रेधा । ६४
१०. विपरीतैककोटिनिष्ठकृतं विपर्ययः । ६४
११. यथा शुद्धिकायांमिदं रजतमिति । ६४
१२. साधकभाषिकप्रमाणोभाषादन्वर्त्थितानैककोटिसंस्थां ज्ञानं संशयः । ७४
१३. यथाऽयं स्थाणुर्वा पुंस्त्वो वा । ७५
१४. किमिच्छालोचनेमीश्रमनंरूप्यवसायः । ७५
१५. यथा गच्छतृणस्पर्शज्ञानम् । ७६
१६. ज्ञानादन्योऽर्थः परः । ७६
१७. स्वार्थं व्यवसायैः स्वाभिमुख्येन प्रकाशनम्, बाह्यस्येव तदभिमुख्येन, करिकल-
भक्रमहमात्मना जानामि । ९९
१८. कः सख ज्ञानस्याऽऽलम्बनं बाह्यं प्रतिभातमभिमन्यमानस्तदपि तत्प्रकारं नाभि-
मन्येत, मिहिराणोक्तवत् ! १००
१९. ज्ञानस्य प्रमेयाऽव्यभिचारित्वं प्रामाण्यम् । १०९
२०. तदितरत्वप्रामाण्यम् । १०९
२१. तदुभयमुपपत्तौ परत एव, ज्ञेयौ तु स्वतः परतश्च । ११०

द्वितीयः परिच्छेदः

[प्रथमो भागः]

१. तद् द्विमेदं प्रत्यक्षं च परोक्षं च । १२३
२. स्पष्टं प्रत्यक्षम् । १३३
३. अनुमानाद्याधिक्येन विशेषप्रकाशनं स्पष्टत्वम् । १३३
४. तद् द्विप्रकारम्—सांन्यवहारिकं पारमार्थिकं च । १३३
५. तत्रार्थं द्विविधमिन्द्रियनिबन्धमनिन्द्रियनिबन्धनं च । १३४
६. एतद् द्वितयमवग्रहेहावायधारणामेदादेकशश्रुर्विकल्पकम् । १६०
७. विषयविषयिसंनिपातानन्तरसमुद्भूतसत्तामात्रगोचरदर्शनाज्जातमाधमवान्तर-
सामान्याकारविशिष्टवस्तुग्रहणमवग्रहः । १६०
८. अवग्रहीतार्थविशेषाऽऽकाङ्क्षणीहा । १६१
९. ईहितविशेषनिर्णयोऽबाधः । १६१
१०. स एव दृढतभावस्थापनो धारणा । १६१
११. संशयपूर्वकत्वादीहायाः संशयाद् भेदः । १६१
१२. कथञ्चिदभेदेऽपि परिणामविशेषादेशां व्यपदेशभेदः । १६२
१३. आसामस्त्येनाऽप्युत्पद्यमानत्वेनाऽसंकीर्णत्वभावतयाऽनुभूयमानत्वात्, अपूर्वापूर्व-
वस्तुपर्यायप्रकाशकत्वात् क्रमभावित्वाच्चैते व्यतिरिच्यन्ते । १६२
१४. क्रमोऽप्यमीषामयमेव, तथैव संवेदनात्, एवंक्रमविर्मूतनिजकर्मक्षयोपशमजन्य-
त्वाच्च । १६४
१५. अन्यथा प्रमेयानवगतिप्रसङ्गः । १६४
१६. न स्वत्वदृष्टमगृह्यते, न चाऽनवगृहीतं संदिह्यते, न चाऽसंदिग्धमीह्यते, न चानी-
हितमवेयते, नाप्यनवेतं धार्यते । १६४
१७. क्वचित् क्रमस्थानुपलक्षणमेवामाश्रयादात्, उत्पलपत्रशतव्यतिभेदक्रमवत् । १६४
१८. पारमार्थिकं पुनरुत्पत्तावात्ममात्रापेक्षम् । १६५
१९. तद् विकलं सकलं च । १६६
२०. तत्र विकलमवधिमनःपर्यायज्ञानरूपतया द्वेषा । १६६
२१. अवधिज्ञानावरणविलयविशेषसमुद्भवं भवगुणप्रत्ययं रूपिद्रव्यगोचरमवधिज्ञानम् ।

२२. संयमविशुद्धिनिबन्धनाद् विशिष्टावरणविच्छेदाज्जातं मनोद्रव्यपर्यायालम्बनं मनः-
पर्यायज्ञानम् । १८८
२३. सकलं तु सामग्रीविशेषतः समुद्भूतसमस्तावरणक्षयापेक्षं निखिलद्रव्यपर्याय-
साक्षात्कारिस्वरूपं केवलज्ञानम् । १८८
२४. तद्वानर्हन् निर्दोषत्वात् । १९८
२५. निर्दोषोऽसौ प्रमाणाऽविरोधिवाक्त्वात् । १९८
२६. तदिष्टस्य प्रमाणेनाऽवाध्यमानत्वात् तद्वाचस्तेनाविरोधसिद्धिः । १९९
२७. न च क्वछाहारवत्त्वेन तस्याऽसर्वज्ञत्वम्, क्वछाहारसर्वज्ञत्वयोरविरोधात् । २११

तृतीयः परिच्छेदः

[द्वितीयो भागः]

१. व्यस्पष्टं परोक्षम् । १
२. स्मरणप्रत्यभिज्ञानतर्कानुमानागमभेदतत्तत् पञ्चप्रकारम् । १
३. तत्र संस्कारप्रबोधसंभूतमनुमृतार्थविषयं तदित्याकारं वेदनं स्मरणम् । १
४. 'तत्तीर्थं करविन्धम्' इति यथा । ३
५. अनुभवस्मृतिहेतुकं तिर्यगूर्ध्वतासामान्यादिगोचरं/संकलनात्मकं ज्ञानं प्रत्यभि-
ज्ञानम् । ८
६. यथा 'तज्जातीय एवायं गोपिण्डः' - 'गोसदृशो गवयः' 'स एवायं जिनदत्तः'
इत्यादि । ९
७. द्रव्यमानुषलम्भसम्भवं त्रिकालीकलितसाध्यसाधनसम्बन्धालम्बनं, इदमस्मिन्
सत्येव भवति, इत्याद्याकारं संवेदनमूहापरनामा. तर्कः । १९
८. यथा यावान् कश्चिद् धूमः स सर्वो बह्वौ सत्येव भवतीति, तस्मिन्सत्यसौ न
भवत्येव । २६
९. अनुमानं द्विप्रकारं स्वार्थं परार्थं च । २६
१०. तत्र हेतुग्रहणसम्बन्धस्मरणकारणकं साध्यविज्ञानं स्वार्थम् । ३१
११. निश्चितान्यथानुपपत्त्येकलक्षणो हेतुः । ३१
१२. न तु त्रिलक्षणकादिः । ३२
१३. तस्य हेत्वाभासस्यापि संभवात् । ३४
१४. अप्रतीहमनिराकृतमभीप्सितं साध्यम् । ४०

१५. शक्तिविपरीतानध्यवसितवस्तूनां साध्यताप्रतिपक्ष्यर्थमप्रवीतवजनम् । ४१
१६. प्रत्यक्षादिविरुद्धस्य साध्यत्वं मा असंयतामित्यनिराकृतग्रहणम् । ४१
१७. अनभिमतस्यासाध्यत्वप्रतिपत्तयेऽमीप्सितप्रदोपादानम् । ४१
१८. व्याप्तिग्रहणसमयाऽपेक्षया साध्यं-वर्म-एवान्यथा तदनुपपत्तेः । ४१
१९. न हि यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्र चित्रमानोरिव शरित्रीश्वरस्याधुनोद्यतिरस्ति । ४२
२०. आनुमानिकप्रतिपक्ष्यवसरापेक्षया तु प्रक्षयाऽपरिपर्यायस्तद्विशिष्टः प्रसिद्धो धर्मी । ४३
२१. धर्मिणः प्रसिद्धिः-क्वचिद्विकल्पतः, कुत्रचित्-ममरूपतः, क्वाप्रिविकल्पप्रमाणान्याम् । ४३
२२. यथा समस्ति समस्तवस्तुवेदी, क्षितिधरकन्दोरेयं धूमध्वजवती, ध्वनिः परिणति-मान् । ४२
२३. पक्षहेतुवचनात्मकं परार्थमनुमानमुपचारात् । ४४
२४. साध्यस्य प्रतिनियतधर्मिसम्बन्धिताप्रसिद्धये, हेतोरुपसंहारवच्चतुष्टयं प्रक्षप्रयोगो-ऽन्यवक्ष्यमाश्रितव्यः ।
२५. त्रिविधं साधनमभिधायैव तत्समर्थनं विदध्याजः कः खलु न प्रक्षप्रयोगमङ्गी-कुरुते । ४६
२६. प्रत्यक्षपरिच्छिन्नाभिधायि वचनं परार्थं प्रत्यक्षम्, परप्रत्यक्षहेतुत्वात् । ४७
२७. यथा पदय-पुरः-स्फुरतिकरणमप्राप्तपहमण्डितामरणमारिणी-निजपतिप्रतिमाश्च । ४८
२८. पक्षहेतुवचनलक्षणमवयवद्वयमेव परप्रतिपत्तेरङ्गं न दृष्टान्तादिवचनम् । ४८
२९. हेतुप्रयोगस्तथोपपत्त्यन्यथानुपपत्तिभ्यां द्विप्रकारः । ४९
३०. सत्येव साध्ये हेतोरुपपत्तिस्तथोपपत्तिः, असति साध्ये हेतोरनुपपत्तिरेवान्यथानु-पपत्तिः । ४९
३१. यथा कृशानुमानयं पाकप्रदेशः सत्येव कृशानुसूत्रे धूमवत्त्वस्योपपत्तेः असत्य-नुपपत्तेर्वा । ४९
३२. अनयोरन्यतरप्रयोगेणैव साध्यप्रतिपत्तौ द्वितीयप्रयोगस्यैकज्ञानप्रयोगः । ५०
३३. न दृष्टान्तवचनं परप्रतिपत्तये प्रभवति, तस्यां पक्षहेतुवचनयोरेव न्यापारोप-लब्धेः । ५०
३४. न च हेतोरन्यथानुपपत्तिनिर्णीतये, यथोक्तकप्रमाणान्देव तदुपपत्तेः । ५१

३५. नियतैकविशेषस्वभावे च दृष्टान्ते साकल्येन व्याप्तेरयोगतो विप्रतिपत्तौ तदन्त-
रापेक्षायामनवस्थितैर्दुर्निवारः समवतारः । ५१
३६. नाप्यविनाभावस्तृते, प्रतिपन्नप्रतिबन्धस्य व्युत्पन्नमतेः पक्षहेतुप्रदर्शनेनैव
तत्प्रसिद्धेः । ५१
३७. अन्तर्न्यास्या हेतोः साध्यप्रत्यायने शक्तावशकौ च बह्विव्यप्तिरुद्भावनं व्यर्थम् ।
५२
३८. पक्षीकृत एव विषये साधनस्य साध्येन व्याप्तिरन्तर्न्याप्तिः, अन्यत्र तु बहि-
र्व्याप्तिः । ५२
३९. यथाऽनेकान्तात्मकं ब्रह्म, सत्त्वस्य तथैवोपत्तेरिति, अग्निमानयं देशः धूमव-
त्वात्, य. एवं, स. एवम्, यथा पाकस्थानमिति च । ५२
४०. नोपनयनिगमनयोरपि परप्रतिपत्तौ सामर्थ्यं पक्षहेतुप्रयोगादेव तस्याः सत्-
त्वात् । ५३
४१. समर्थनमेव परं परप्रतिपत्त्यङ्गमास्तां, तदन्तरेण दृष्टान्तादिप्रयोगेऽपि तद-
ङ्गमत्वात् । ५३
४२. मन्दमतीत्य व्युत्पादयितुं दृष्टान्तोपनयनिगमनान्यपि प्रयोज्यानि । ५३
४३. प्रतिबन्धप्रतिपत्तेरास्पदं दृष्टान्तः । ५४
४४. स हेता साधर्म्यतो वैधर्म्यतश्च । ५४
४५. तत्र साधनधर्मसत्तायामवश्यं साध्यधर्मसत्ता प्रकाश्यते, स साधर्म्यदृष्टान्तः । ५५
४६. यथा यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्र बहिर्यथा महानसः । ५५
४७. यत्र तु साध्याभावे साधनस्यावश्यमभावः प्रदर्श्यते, स वैधर्म्यदृष्टान्तः । ५५
४८. यथाऽन्यभावे न भवत्येव धूमः यथा जलाशये । ५५
४९. हेतोः साध्यधर्मिण्युपसंहरणमुपनयः । ५५
५०. यथा धूमश्चात्र प्रवेशे । ५५
५१. साध्यधर्मस्य पुनर्निर्माणम् । ५५
५२. यथा तस्मादग्निरत्र । ५५
५३. प्रते मक्षप्रयोगादयः पञ्चाप्यवयवसङ्ख्या कीर्त्यन्ते । ५६
५४. उपलक्षणो हेतुर्दिप्रकारः उपलब्ध्यनुपलब्धिम्यां मिथमानत्वात् । ५६
५५. उपलब्धिर्विधिविषयोः सिद्धिनिबन्धनम्, अनुपलब्धिश्च । ५६
५६. विधिः, सुदृशः । ५६

५७. प्रतिषेधोऽसदंशः । ५६
५८. स चतुर्धा प्रागभावः प्रध्वंसामाव इतरेतरामावोऽन्यन्ताभावश्च । ५७
५९. यन्निवृत्तावेव कार्यस्य समुत्पत्तिः सोऽस्य प्रागभावः । ५७
६०. यथा मृत्पिण्डनिवृत्तावेव समुत्पद्यमानस्य घटस्य मृत्पिण्डः । ५८
६१. यदुत्पत्तौ कार्यस्यावश्यं विपत्तिः सोऽस्य प्रध्वंसामावः । ५८
६२. यथा कपालकदम्बकोत्पत्तौ नियमतो विपद्यमानस्य कलशस्य कपालकदम्ब-
कम् । ५८
६३. स्वरूपान्तरात् स्वरूपव्यावृत्तिरितरेतरामावः । ५८
६४. यथा स्तम्भस्वभावात् कुम्भस्वभावव्यावृत्तिः । ५९
६५. कालत्रयाऽपेक्षिणी हि तादात्म्यपरिणामनिवृत्तिरत्यन्ताभावः । ५९
६६. यथा चेतनाऽचेतनयोः । ५९
६७. उपलब्धेरपि द्वैविध्यमविरुद्धोपलब्धिर्विरुद्धोपलब्धिश्च । ६०
६८. तत्राविरुद्धोपलब्धिर्विधिसिद्धौ षोढा । ६०
६९. साध्येनाविरुद्धानां व्याप्यकार्यकारणपूर्वचरोत्तरचरसहचराणामुपलब्धिः । ६०
७०. तमस्त्विन्यामास्थापमानादाम्रादिकलरसादेकसामप्रचनुमित्या
रूपाद्यनुमिति-
ममिमन्यमानैरभिमतमेव किमपि कारणं हेतुतया यत्र शक्तेरप्रतिस्त्वहनमपर-
कारणसाकल्यं च । ६१
७१. पूर्वचरोत्तरचरयोर्न स्वभावकार्यकारणभावौ, तयोः कालव्यवहितानुपलम्भात् ।
६३
७२. न चातिक्रान्तानागतयोजार्जप्रदशासंवेदन मरणयोः प्रबोधोत्पातौ प्रति कारणत्वं
व्यवहितत्वेन निर्व्यापारत्वात् । ६४
७३. स्वव्यापारपेक्षिणी हि कार्यं प्रति पदार्थस्य कारणत्वव्यवस्था, कुलालस्येव
कलशं प्रति । ६५
७४. न च व्यवहितयोस्तथोन्व्यापारपरिकल्पनं न्याय्यमतिप्रसक्तैः । ६६
७५. परम्परान्यवहितानां परेषामपि तत्कल्पनस्य निवारयितुमशक्यत्वात् । ६६
७६. सहचारिणोः परस्परस्वरूपपरित्यागेन तादात्म्यानुपपत्तेः सहोत्पादेन तदुत्पत्ति-
विपत्तेश्च सहचरहेतोरपि प्रोक्तेषु नानुप्रवेशः । ६८
७७. ध्वनिः परिणतिमान्, प्रयत्नान्तरीयकत्वात्, यः प्रयत्नान्तरीयकः स परि-
णतिमान्, यथा स्तम्भः, यो वा न परिणतिमान् स न प्रयत्नान्तरीयकः, यथा

वान्धेयः, प्रयत्नानन्तरीयकश्च ध्वनिः, तस्मात् परिणतिमानिति व्याप्यस्य
साध्येनाविरुद्धस्योपलब्धिः साधर्म्येण वैधर्म्येण च । ६८

७८. अस्त्यत्र गिरिनिकुञ्जे घनञ्जयो धूमसमुपलम्भादिति कार्यस्य । ६९
७९. भविष्यति वर्षं तथाविषवारिवाहविलोकनादिति कारणस्य । ६९
८०. लवेष्यति मुहूर्तान्ते तिष्यतारकाः पुनर्वसूदयदर्शनादिति पूर्वचरस्य । ६९
८१. लदशुमुहृतात् पूर्व पूर्वफलगुण्य उत्तरफलगुणीनामुदगोपलब्धेश्चिद्युत्तरचरस्य । ६९
८२. अस्तह सहकारफले रूपविशेषः समास्वाद्यमानरसविशेषादिति सहचरस्य । ७०
८३. विरुद्धोपलब्धिस्तु प्रतिषेधप्रतिपत्तौ सप्तप्रकारा । ७०
८४. तत्राद्या स्वभावविरुद्धोपलब्धिः । ७०
८५. यथा नास्त्येव सर्वथैकान्तोऽनेकान्तस्योपलम्भात् । ७१
८६. प्रतिषेध्यविरुद्धव्याप्तादीनामुपलब्धयः षट् । ७२
८७. विरुद्धव्याप्तोपलब्धिर्यथा—नास्त्यस्य पुंसस्तत्त्वेपु निश्चयस्तत्र सन्देहात् । ७२
८८. विरुद्धकार्योपलब्धिर्यथा—न विद्यतेऽस्य क्रोधाद्युपशान्तिर्वदनविकारादेः । ७२
८९. विरुद्धकारणोपलब्धिर्यथा—नास्त्य महर्षेरसत्यं वचः समस्ति रागद्वेषकालुष्याऽकल-
ङ्कितज्ञानसंपन्नत्वात् । ७३
९०. विरुद्धपूर्वचरोपलब्धिर्यथा—नोदगमिष्यति मुहूर्तान्ते पुष्यतारा रोहिण्युदगमात् । ७३
९१. विरुद्धोत्तरचरोपलब्धिर्यथा—नोदगान्मुहूर्तात् पूर्व मृगशिरः पूर्वफलगुण्युदयात् । ७३
९२. विरुद्धसहचरोपलब्धिर्यथा—नास्त्यस्य मिथ्याज्ञानं सम्यग्दर्शनात् । ७४
९३. अनुपलब्धेरपि द्वैरूप्यम्—अविरुद्धानुपलब्धिर्विरुद्धानुपलब्धिश्च । ७५
९४. तत्राविरुद्धानुपलब्धिः प्रतिषेधावबोधे सप्तप्रकारा । ७५
९५. प्रतिषेध्येनाविरुद्धानां स्वभावव्यापककार्यकारणपूर्वचरोत्तरचरसहचराणामनु-
पलब्धिः । ७५
९६. स्वभावानुपलब्धिर्यथा—नास्त्यत्र मूलके कुम्भ उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य तत्त्वभाव-
स्यानुपलम्भात् । ७६
९७. व्यापकानुपलब्धिर्यथा—नास्त्यत्र प्रदेशे पनसः पादपानुपलब्धेः । ७६
९८. कार्यानुपलब्धिर्यथा—नास्त्यत्राप्रतिहतशक्तिं बीजमङ्कुरानवलोकनात् । ७६
९९. कारणाऽनुपलब्धिर्यथा—न सन्त्यस्य प्रशमप्रभृतयो भावास्तत्त्वार्थश्रद्धाना-
भावात् । ७६

१००. पूर्वचरानुपलब्धिर्यथा—नोदगमिष्यति मुहूर्त्तान्ति स्वांतिनक्षत्रं चित्रोदयोदर्शनात् । ७७
 १०१. उत्तरचरानुपलब्धिर्यथा—नोदगमत् पूर्वभद्रपदा मुहूर्त्तान्ति पूर्वमुत्तरभद्रपदोदगमा-
 नवर्गमात् । ७७
 १०२. सहचरानुपलब्धिर्यथा—नास्त्यस्य सम्यग्दर्शनं सम्यग्दर्शनानुपलब्धेः । ७७
 १०३. विरुद्धानुपलब्धिस्तु विधिप्रतीतौ पञ्चषा । ७८
 १०४. विरुद्धकार्यकारणस्वभावव्योपकसहचरानुपलब्धमेदात् । ७८
 १०५. विरुद्धकार्यानुपलब्धिर्यथाऽत्र शरीरिणि रोगातिशयः संमस्ति, नीरोगव्यापारानु-
 पलब्धेः । ७८
 १०६. विरुद्धकारणानुपलब्धिर्यथा—विद्यतेऽत्र प्राणिनि कष्टम्, इष्टसंयोगाभावात् । ७९
 १०७. विरुद्धस्वभावानुपलब्धिर्यथा—वस्तुजातमनेकात्मकमेकात्मस्वभावानुपलब्धमात् । ७९
 १०८. विरुद्धव्यापकानुपलब्धिर्यथा—अस्त्यत्र छाया और्णवानुपलब्धेः । ८०
 १०९. विरुद्धसहचरानुपलब्धिर्यथा—अस्त्यस्य मिथ्याज्ञानम्, सम्यग्दर्शनानुपलब्धेः । ८०

चतुर्थः परिच्छेदः

[द्वितीयो भागः]

१. आप्तवचनादाविर्युतमर्थसंवेदनमागमः । ८१
२. उपचारादाप्तवचनं च । ८१
३. समस्त्यत्र प्रदेशे रत्ननिधानम्, सन्ति रत्नसानुप्रयत्नयः । ८३
४. अभिधेयं वस्तु यथावस्थितं यो जानीते यथाज्ञानं चाभिधत्ते स आप्तः । ८७
५. तस्य हि वचनमविसंवादि भवति । ८८
६. स च द्वेधा—लौकिको, लोकोत्तरश्च । ८८
७. लौकिको जनकादिलोकोत्तरस्तु तीर्थकरादिः । ८९
८. वर्ण-पद-वाक्योत्पत्तिर् वचनम् । १०३
९. अकारादिः पौष्टालिको वर्णः । १०४
१०. वर्णानामन्योऽन्यापेक्षाणां निरपेक्षा संहतिः पदम्, पदानां तु वाक्यम् । १२१
११. स्वाभाविकसामर्थ्यसमयाम्यामर्थबोधनिवन्धनं शब्दः । १२२
१२. अर्थप्रकाशकत्वमस्य स्वाभाविकं प्रदीपवदं यथार्थायथार्थं पुनः पुरुषगुणदोषा-
 वनुसरतः । १५०

१३. सर्वत्रायं ध्वनिर्विधिप्रतिषेधान्यां स्वार्थमभिधानः सप्तमङ्गीमनुगच्छति । १५२
१४. एकत्र वस्तुन्येकैकधर्मपर्यनुयोगवशादविरोधेन व्यस्तयोः समस्तयोश्च विधि-
निषेधयोः कल्पनया स्यात्काराङ्कितः सप्तधा वाक्यप्रयोगः सप्तमङ्गी । १५३
१५. तद्यथा—स्यादस्त्येव सर्वमिति विधिकल्पनया प्रथमो भङ्गः । १५५
१६. स्यान्नास्त्येव सर्वमिति निषेधकल्पनया द्वितीयः । १५६
१७. स्यादस्त्येव स्यान्नास्त्येवेति क्रमतो विधিনিषेधकल्पनया तृतीयः । १५८
१८. स्यादवक्तव्यमेवेति युगपद्विधিনিषेधकल्पनया चतुर्थः । १५९
१९. स्यादस्त्येव स्यादवक्तव्यमेवेति विधिकल्पनया युगपद्विधিনিषेधकल्पनया च
पञ्चमः । १६०
२०. स्यान्नास्त्येव स्यादवक्तव्यमेवेति निषेधकल्पनया युगपद्विधিনিषेधकल्पनया च
षष्ठः । १६१
२१. स्यादस्त्येव स्यान्नास्त्येव स्यादवक्तव्यमेवेति क्रमतो विधিনিषेधकल्पनया युग-
पद्विधিনিषेधकल्पनया च सप्तम इति । १६१
२२. विधिप्रधान एव ध्वनिरिति न साधु । १६२
२३. निषेधस्य तस्मादप्रतिपत्तिप्रसङ्गेः । १६२
२४. अप्राधान्यन्येनैव ध्वनिस्तमभिधत्ते इत्यन्यसारम् । १६२
२५. क्वचित् कदाचित् कथञ्चित् प्राधान्येनाप्रतिपन्नस्य तस्याप्राधान्यानुपपत्तेः ।
१६२
२६. निषेधप्रधान एव शब्द इत्यपि प्रागुक्तन्यायादपास्तम् । १६३
२७. क्रमदुभयप्रधान एवायमित्यपि न साधीयः । १६३
२८. अथ विधিনিषेधान्तरप्रधानत्वानुभवस्याप्यबाध्यमानत्वात् । १६३
२९. युगपद्विधিনিषेधात्मनोऽर्थस्यावाचक एवासाविति च न चतुरस्रम् । १६३
३०. तस्यावक्तव्यशब्देनाप्यवाच्यत्वप्रसङ्गात् । १६३
३१. विध्यात्मनोऽर्थस्य वाचकः सन्नुभयात्मनो युगपदवाचक एव स इत्येकान्तोऽपि
न कान्तः । १६४
३२. निषेधात्मनः मह इयात्मनश्चार्थस्य वाचकत्वावाचकत्वाभ्यामपि शब्दस्य प्रती-
यमानत्वात् । १६४
३३. निषेधात्मनोऽर्थस्य वाचकः सन्नुभयात्मनो युगपदवाचक एवायमित्यप्यवधारणं न
रमणीयम् । १६४
३४. इतरथाऽपि संवेदनात् । १६४

३५. क्रमाक्रमान्यामुभयस्वभावस्य भावस्य वाचकत्वावाचकञ्च ध्वनिर्नान्यथेत्यपि मध्या । १६४
३६. विधिमात्रादिप्रधानतयाऽपि तस्य प्रतीतिः । १६४
३७. एकत्र वस्तुनि विधीयमाननिषिध्यमानान्तर्धर्माण्युपगमेनान्तर्धर्माप्रसङ्गादसङ्गतैव सप्तमङ्गीति न चेत्तसि निवेद्यम् । १६५
३८. विधিনিषेधप्रकारापेक्षया प्रतिपर्यायं वस्तुन्यनन्तानामपि सप्तमङ्गीनामेव संभवात् । १६५
३९. प्रतिपर्यायं प्रतिपाद्यपर्यनुयोगानां सप्तानामेव संभवात् । १६६
४०. तेषामपि सप्तत्वं सप्तविधतज्जिज्ञासानियमात् । १६६
४१. तस्या अपि सप्तविधत्वं सप्तवैव तत्सन्देहसमुत्पादात् । १६६
४२. तस्यापि सप्तप्रकारत्वनियमः स्वगोचरवस्तुधर्माणो सप्तविधत्वस्यैवोपपत्तेः । १६७
४३. इयं सप्तमङ्गी प्रतिमङ्गं सकलादेशस्वभावा विकलादेशस्वभावा च । १६७
४४. प्रमाणप्रतिपन्नानन्तर्धर्मात्मकवस्तुनः कालादिभिरभेदवृत्तिप्राधान्यादभेदोपचाराद् वा यौगपथेन प्रतिपादकं वचः सकलादेशः । १६७
४५. तद्विपरीतस्तु विकलादेशः । १७२
४६. तद् द्विभेदमपि प्रमाणमाल्मीयप्रतिबन्धकापगमविशेषस्वरूपसामर्थ्यतः प्रतिनियतमर्थमवबोधयति । १७३
४७. न तदुत्पत्तिदाकारतान्यां तयोः पार्थक्येन सामत्त्येन च व्यभिचारोपलम्भात् । १७४

पञ्चमः परिच्छेदः

[द्वितीयो भागः]

१. तस्य विषयः सामान्य-विशेषाद्यनेकान्तात्मकं वस्तु । १७७
२. अनुगतविशिष्टाकारप्रतीतिविषयत्वात् प्राचीनोत्तराकारपरित्यागोपादानावस्थान-स्वरूपपरिणत्याऽर्थक्रियासामर्थ्यघटनाञ्च । १८५
३. सामान्यं द्विप्रकारम्—तिर्यक्सामान्यमूर्ध्वतासामान्यं च । १८७
४. प्रतिन्यक्ति तुल्या परिणतिस्तिर्यक्सामान्यं शबलशावज्येयादिपिण्डेषु गोत्वं यथा । १८७
५. पूर्वापरपरिणामसाधारणं द्रव्यमूर्ध्वतासामान्यं कटककङ्काधनुगामिकाञ्चन-वत् । १९१

६. विशेषोऽपि द्विरूपो गुणः पर्यायश्च । २१०
७. गुणः सहभावी धर्मो यथाऽऽत्मनि विज्ञानव्यक्तिक्रियादिः । २११
८. पर्यायस्तु क्रमभावी यथा तत्रैव सुखदुःखादिः । २११

षष्ठः परिच्छेदः

[द्वितीयो भागः]

१. यत् प्रमाणेन प्रसाध्यते तदस्य फलम् । २२६
२. तद् द्विविधमानन्तर्येण पारम्पर्येण च । २२६
३. अत्रानन्तर्येण सर्वप्रमाणानामज्ञाननिवृत्तिः फलम् । २२६
४. पारम्पर्येण केवलज्ञानस्य तावत् फलमौदासीन्यम् । २२६
५. शेषप्रमाणानां पुनरुपादानहानोपेक्षाबुद्ध्यः । २२७
६. तत् प्रमाणतः स्याद्विग्नमभिन्नं च प्रमाणफलत्वान्वयानुपपत्तेः । २२८
७. उपादानबुद्ध्यदिना प्रमाणाद् भिन्नेन व्यवहितफलेन हेतोर्बहिर्भावाच्च इति न विभावनीयम् । २२८
८. तस्यैकप्रमातृतादात्म्येन प्रमाणादभेदव्यवस्थितेः । २२८
९. प्रमाणतया परिणतस्यैवात्मनः फलतया परिणतिप्रतीतिः । २२८
१०. यः प्रमिमीति स एवोपादत्ते परित्यजत्युपेक्षते चेति सर्वसंख्यवहारिभिरस्सल्लित-मनुमत्वात् । २२९
११. इतरथा स्वपरयोः प्रमाणफलव्यवस्थाविच्छेदः प्रसज्येत । २२९
१२. अज्ञाननिवृत्तिस्वरूपेण प्रमाणादभिन्नेन साक्षात्फलेन साधनस्यानेकान्त इति नाशङ्कनीयम् । २२९
१३. कथञ्चित्तस्यापि प्रमाणाद् भेदेन व्यवस्थानात् । २३०
१४. साध्यसाधनभावेन प्रमाणफलयोः प्रतीयमानत्वात् । २३०
१५. प्रमाणं हि करणारूपं साधनं स्वपरव्यवसितौ साधकतत्त्वात् । २३०
१६. स्वपरव्यवसितक्रियारूपज्ञाननिवृत्त्यारूपं फलं तु साध्यम्, प्रमाणनिष्पाद-त्वात् । २३१
१७. प्रमातुरपि स्वपरव्यवसितक्रियायाः कथञ्चिद् भेदः । २३२
१८. कर्तृक्रिययोः साध्यसाधकभावेनोपलभ्यात् । २३२
१९. कर्त्ता हि साधकः स्वतन्त्रत्वात्, क्रिया तु साध्या कर्तृनिर्वर्त्यत्वात् । २३२

२०. न च क्रिया क्रियावतः सकाशादभिनैव, भिनैव वा, प्रतिनियतक्रियाक्रिया-
वद्भावमङ्गप्रसंगात् । २३३
२१. संवृत्त्वा प्रमाणफलव्यवहार इत्यप्रामाणिकप्रलापः, परमार्थतः स्वाभिमतसिद्धि-
विरोधात् । २३५
२२. ततः पारमार्थिक एव प्रमाणफलव्यवहारः सकलपुरुषार्थसिद्धिहेतुः स्वीकर्तव्यः ।
२३६
२३. प्रमाणस्य स्वरूपादिचतुष्टयाद् विपरीतं तदामासम् । २३६
२४. अज्ञानात्मकानात्मप्रकाशकस्वमात्रावभासकनिर्विकल्पकसमारोपाः प्रमाणस्य
स्वरूपाभासाः । २३७
२५. यथा सन्निकर्षाद्यस्त्वसंविदितपरानवभासकज्ञानदर्शनविपर्ययसंशयानध्यवसायाः ।
२३७
२६. तेभ्यः स्वपरव्यवसायस्यानुपपत्तेः । २३७
२७. सांख्यहारिकप्रत्यक्षमिव यदामासते तत्तदामासम् । २३७
२८. यथाऽम्बुधरेषु गन्धर्वनगरज्ञानं, दुःखे सुखज्ञानं च । २३८
२९. पारमार्थिकप्रत्यक्षमिव यदामासते तत्तदामासम् । २३८
३०. यथा शिवाकृतस्य राजर्षेरसंख्यातद्वीपसमुद्रेषु सप्तद्वीपसमुद्रज्ञानम् । २३८
३१. अननुभूते वस्तुनि तदिति ज्ञानं स्मरणाभासम् । २३९
३२. अननुभूते मुनिमण्डले तन्मुनिमण्डलमिति यथा । २३९
३३. तुल्ये पदार्थे स एवायमिति एकस्मिन् तेन तुल्य इत्यादिज्ञानं प्रत्यभिज्ञा-
नामासम् । २३९
३४. यमलकजातवत् । २३९
३५. असत्यामपि व्याप्तौ तदवभासस्तर्काभासः । २४०
३६. स श्यामो मैत्रतनयत्वादित्यत्र यावान्मैत्रतनयः स श्याम इति यथा । २४०
३७. पक्षाभासादिसमुच्चं ज्ञानमनुमानाभासमवसेयम् । २४१
३८. तत्र प्रतीतनिराकृतानमीक्षितसाध्यधर्मविशेषणास्त्रयः पक्षाभासाः । २४१
३९. प्रतीतसाध्यधर्मविशेषणो यथाऽऽर्हतान् प्रत्यवधारणवर्जं परेण प्रयुज्यमानः
समस्ति जीव इत्यादिः । २४३
४०. निराकृतसाध्यधर्मविशेषणः प्रत्यक्षानुमानागमलोकस्ववचनादिभिः साध्यधर्मस्य
निराकरणादनेकप्रकारः । २४२

४१. प्रत्यक्षनिराकृतसाध्यधर्मविशेषणो यथा नास्ति मूलविलक्षण आत्मा । २४३
४२. अनुमाननिराकृतसाध्यधर्मविशेषणो यथा नास्ति सर्वज्ञो बीतरागो वा । २४३
४३. आगमनिराकृतसाध्यधर्मविशेषणो यथा जैनेन रत्नमोज्जनं भवनीयम् । २४४
४४. लोकनिराकृतसाध्यधर्मविशेषणो यथा न पारमार्थिकः प्रमाणप्रमेयव्यवहारः ।
२४५
४५. स्ववचननिराकृतसाध्यधर्मविशेषणो यथा नास्ति प्रमेयपरिच्छेदकं प्रमाणम् । २४६
४६. अनर्म्मन्वितसाध्यधर्मविशेषणो यथा स्याद्वादिनः शाश्वतिक एव कलशादि-
रशाश्वतिक एव वेति वदतः । २४८
४७. असिद्धविरुद्धानैकान्तिकाक्षयो हेत्वाभासाः । २४९
४८. यस्यान्यथानुपपत्तिः प्रमाणेन न प्रतीयते सोऽसिद्धः । २४९
४९. स द्विविध उभयासिद्धोऽन्यतरासिद्धश्च । २४९
५०. उभयासिद्धो यथा परिणामी शब्दश्चाक्षुषत्वात् । २४९
५१. अन्यतरासिद्धो यथा अचेतनास्तरवो विज्ञानेन्द्रियायुर्निरोधलक्षणभरणरहितत्वात् ।
२५०
५२. साध्यविपर्ययेणैव यस्यान्यथानुपपत्तिरव्यवसीयते स विरुद्धः । २७५
५३. यथा नित्य एव पुरुषोऽनित्य एव वा प्रत्यभिज्ञानादिमत्त्वात् । २७५ ।
५४. यस्यान्यथानुपपत्तिः सदिह्यते सोऽनैकान्तिकः । २८१
५५. स द्वेषा—निर्णीतविपक्षवृत्तिकः संदिग्धविपक्षवृत्तिकश्च । २८१
५६. निर्णीतविपक्षवृत्तिको यथा—नित्यः शब्दः प्रमेयत्वात् । २८२
५७. सन्दिग्धविपक्षवृत्तिको यथा—विवादपदापन्नः पुरुषः सर्वज्ञो न भवति वक्तृत्वात् ।
२८३
५८. साध्यर्थेण दृष्टान्ताभासो नवप्रकारः । २९१
५९. साध्यधर्मविकलः, साधनधर्मविकलः, उभयधर्मविकलः, संदिग्धसाध्यधर्मा, संदि-
ग्धसाधनधर्मा, सन्दिग्धोभयधर्मा, अनन्वयोऽप्रदर्शितान्वयो विपरीतान्वयश्चेति ।
२९१
६०. तत्रापौरुषेयः शब्दोऽमूर्तत्वाद् दुःस्ववदिति साध्यधर्मविकलः । २९२
६१. तस्यामेव प्रतिज्ञार्था तस्मिन्नेव हेतौ परमाणुवदिति साधनधर्मविकलः । २९२
६२. कलशवदित्युभयधर्मविकलः । २९२
६३. रागादिमानस्य वक्तृत्वाद् देवदत्तवदिति संदिग्धसाध्यधर्मा । २९३

६४. मरणधर्माऽयं रागादिमत्त्वात् मैत्रवदिति सन्दिग्धसाधनधर्मा । २९३
 ६५. नायं सर्वदर्शी रागादिमत्त्वात् मुनिविशेषवदिति सन्दिग्धोभयधर्मा । २९३
 ६६. रागादिमान् विवक्षितः पुरुषो वक्तृत्वादिष्टपुरुषवदित्यनन्वयः । २९३
 ६७. अनित्यः शब्दः कृतकत्वाद् घटवदित्यप्रदर्शितान्वयः । २९३
 ६८. अनित्यः शब्दः कृतकत्वात्, यदनित्यं तत् कृतकं घटवदिति विपरीतान्वयः ।
 २९४

६९. वैधर्म्येणापि दृष्टान्ताभासो नवधा । २९४

७०. असिद्धसाध्यव्यतिरेकोऽसिद्धसाधनव्यतिरेकः, असिद्धोभयव्यतिरेकः, सन्दिग्ध-
 साध्यव्यतिरेकः, सन्दिग्धसाधनव्यतिरेकः, सन्दिग्धोभयव्यतिरेकोऽव्यतिरेकोऽप्रद-
 र्शितव्यतिरेको विपरीतव्यतिरेकश्च । २९४

७१. तेषु भ्रान्तमनुमानं प्रमाणत्वात् यत् पुनर्भ्रान्तं न भवति न तत् प्रमाणं यथा
 स्वप्नज्ञानमिति असिद्धसाध्यव्यतिरेकः स्वप्नज्ञानात् भ्रान्तत्वस्यानिवृत्तेः । २९५

७२. निर्विकल्पकं प्रत्यक्षं प्रमाणत्वाद् यत् तु सविकल्पकं न तत् प्रमाणं, यथा लैङ्गिक
 मित्यसिद्धसाधनव्यतिरेको लैङ्गिकात् प्रमाणत्वस्यानिवृत्तेः । २९५

७३. नित्यानित्यः शब्दः सत्त्वात्, यस्तु न नित्यानित्यः स न संस्तब्धश्च स्तम्भ इत्य-
 सिद्धोभयव्यतिरेकः स्तम्भान्नित्यानित्यत्वस्य सत्त्वस्य चाव्यावृत्तेः । २९५

७४. असर्वज्ञोऽनाप्तो वा कपिलोऽक्षणिकैकान्तवादितात्, यः सर्वज्ञः आप्तो वा स
 क्षणिकैकान्तवादी, यथा सुगत इति सन्दिग्धसाध्यव्यतिरेकः सुगतेऽसर्वज्ञता-
 नास्तव्योः साध्यधर्मयोर्व्यावृत्तेः सन्देहात् । २९५

७५. अनादेयवचनः कश्चिद्विवक्षितः पुरुषो रागादिमत्त्वाद्, यः पुनरादेयवचनः स
 वीतरागस्तब्धश्च शौद्धोदनिरिति, सन्दिग्धसाधनव्यतिरेकः शौद्धोदनौ रागादि-
 मत्त्वस्य निवृत्तेः संशयात् । २९६

७६. न वीतरागः कपिलः करुणाऽऽस्पदेष्वपि परमकृपयाऽनर्पितनिजपिशितशकलत्वात्,
 यस्तु वीतरागः स करुणास्पदेषु परमकृपया समर्पितनिजपिशितशकलस्तब्धश्चा-
 तपनबन्धुरिति सन्दिग्धोभयव्यतिरेक इति तपनबन्धौ वीतरागात्मावस्य करुणा-
 ऽऽस्पदेष्वपि परमकृपयाऽनर्पितनिजपिशितशकलत्वस्य च व्यावृत्तेः सन्देहात् ।
 २९६

७७. न वीतरागः कश्चिद्विवक्षितपुरुषो वक्तृत्वात्, यः पुनर्वीतरागो न स वक्ता,
 यथोपलक्षणं इत्यव्यतिरेकः । २९७

७८. अनित्य शब्दः कृतकत्वादाकाशवदित्यप्रदर्शितव्यतिरेकः । २९७
७९. अनित्यः शब्दः कृतकत्वाद्, यदकृतकं तन्नित्यं, यथाऽऽकाशमिति विपरीत-
व्यतिरेकः । २९७
८०. उक्तलक्षणोल्लङ्घनेनोपनयनिगमनयोर्वचने तदामासौ । २९८
८१. यथा परिणामी शब्दः कृतकत्वाद्, यः कृतकः स परिणामी, यथा कुम्भ
इत्यत्र परिणामी च शब्दः इति कृतकश्च कुम्भ इति च । २९८
८२. तस्मिन्नेव प्रयोगे तस्मात् कृतक शब्दः इति तस्मात् परिणामी कुम्भ इति च ।
२९८
८३. अनासन्नचनप्रत्ययं ज्ञानमागमाभासम् । २९९
८४. यथा मेकलकन्यकायाः कूले तालहिन्तालयोर्मूले मुञ्जभाः पिण्डस्त्वर्जराः सन्ति
त्वरितं गच्छत गच्छत शावकाः । २९९
८५. प्रत्यक्षमेवैकं प्रमाणमित्यादिसंख्यानं तस्य संख्याऽऽभासम् । ३००
८६. सामान्यमेव, विशेष एव, तद् द्वयं वा स्वतन्त्रमित्यादिस्तस्य विषयाभासः । ३००
८७. अभिन्नमेव भिन्नमेव वा प्रयाणात् फलं तस्य तदामासम् । ३०१

सप्तमः परिच्छेदः

[तृतीयो भागः]

१. नीयते येन श्रुताख्यप्रमाणविषयीकृतस्यार्थस्यांशस्तदितरांशौदासीन्यतः स प्रति-
पत्तुरभिप्रायविशेषो नयः । १
२. त्वामिप्रेतादंशादितरांशापलापी पुनर्नयामासः । ५
३. स व्याससमासाभ्यां द्विप्रकारः । ५
४. व्यासतोऽनेकविकल्पः । ५
५. समासतस्तु द्विभेदः—द्रव्यार्थिकः पर्यायार्थिकश्च । ६
६. आद्यो नैगमसंग्रहव्यवहारभेदात् त्रेधा । ७
७. धर्मयोर्धर्मिणोर्धर्मधर्मिणोश्च प्रधानोपसर्जनभावेन यद्विचक्षणं स नैकगमो नैगमः । ८
८. सन्वैतन्यमात्मनीति धर्मयोः । ८
९. वस्तु पर्यायवद् द्रव्यमिति धर्मिणोः । ९
१०. क्षणमेकं सुखी विषयासक्तजीव इति धर्मधर्मिणोः । ९
११. धर्मद्वयादानामैकान्तिकपार्थक्याभिसन्धिनैगमाभासः । १०

१२. यथाऽऽत्मनि सत्त्वचैतन्ये परस्परमत्यन्तं पृथग्भूते इत्यादिः । १०
१३. सामान्यमात्रग्राही परामर्शः संप्रहः । १०
१४. अयमुभयविकल्पः परोऽपरश्च । ११
१५. अशेषविशेषौदासीन्यं भजमानः शुद्धद्रव्यं सन्मात्रमभिमन्यमानः परसंप्रहः । ११
१६. विश्वमेकं सदविशेषादिति यथा । ११
१७. सत्ताऽद्वैतं स्वीकुर्वाणः सकलविशेषान्निराचक्षणस्तदाभासः । १२
१८. यथा सचैव तत्त्वं, तत्त. पृथग्भूतानां विशेषाणामदर्शनात् । १२
१९. द्रव्यत्वादीन्यवान्तरसामान्यानि मन्वानस्तद्भेदेषु गबनिमीलिकामवलम्बमानः पुनरपरसंप्रहः । १२
२०. धर्माधर्माकाशकालपुद्गलजीवद्रव्याणामैक्यं द्रव्यत्वाभेदादित्यादिर्यथा । १३
२१. द्रव्यत्वादिकं प्रतिजानानस्तद्विशेषान्निहनुवानस्तदाभासः । १३
२२. यथा द्रव्यत्वमेव तत्त्वं, ततोऽर्थान्तरभूतानां द्रव्याणामनुपलब्धेरित्यादिः । १३
२३. संप्रहेण गोचरीकृतानामर्थानां विधिपूर्वकमवहरणं येनाभिसन्धिना क्रियते स व्यवहारः । १४
२४. यथा यत् सत् तद् द्रव्यं पर्यायो वेत्यादिः । १४
२५. यः पुनरपरमार्थिकद्रव्यपर्यायविभागमभिप्रैति स व्यवहाराभासः । १५
२६. यथा चार्वाकदर्शनम् । १५
२७. पर्यायार्थिकश्चतुर्द्धा ऋजुसूत्रः शब्दः समभिरूढ एवभूतश्च । १६
२८. ऋजु वर्त्तमानक्षणस्थायि पर्यायमात्रं प्राधान्यतः सूत्रयन्मिप्राय ऋजुसूत्रः । १६
२९. यथा सुखविवर्त्तः सम्प्रत्यस्तीत्यादिः । १६
३०. सर्वथा द्रव्यापलापी तदाभासः । १६
३१. यथा तथागतमतम् । १७
३२. कालादिभेदेन ध्वनेरर्थभेदं प्रतिपद्यमानः शब्दः । १७
३३. यथा बभूव भवति भविष्यति सुमेरुरित्यादिः । १७
३४. तदभेदेन तस्य तमेव समर्थयमानस्तदाभासः । १८
३५. यथा बभूव भवति भविष्यति सुमेरुरित्यादयो भिन्नकालाः शब्दा भिन्नमेवार्थ-
मभिदधति, भिन्नकालशब्दत्वात्, तादृक्सिद्धान्त्यशब्दवदवस्थादिः । १८
३६. पर्यायशब्देषु निरुक्तिभेदेन भिन्नमर्थं समगिरोहन् समभिरूढः । १८

३७. इन्दनादिन्द्रः शकनाच्छकः पदरिणात् पुरन्दर इत्यादिषु यथा । १९
३८. पर्यायध्वनीनामभिधेयनानात्वमेव कक्षीकुर्वाणस्तदाभासः । १९
३९. यथेन्द्रः शक्रः पुरन्दर इत्यादयः शब्दाः भिन्नाभिधेया एव भिन्नशब्दत्वात्, करि-कुरङ्ग-तुरङ्गशब्दवदित्यादिः । २०
४०. शब्दानां स्वप्रवृत्तिनिमित्तभूतक्रियाविष्टमर्थं वाच्यत्वेनाभ्युपगच्छन्नेवंभूतः । २०
४१. यथेन्द्रमनुभवन्निन्द्रः शकनक्रियापरिणतः शक्रः पदरिणप्रवृत्तः पुरन्दरः ह्यस्य च्यते । २०
४२. क्रियाऽनाविष्टं वस्तु शब्दवाच्यतया प्रतिक्षिपंस्तु तदाभासः । २१
४३. यथा विशिष्टचेष्टाशून्यं घटाख्यं वस्तु न घटशब्दवाच्यं घटशब्दप्रवृत्तिनिमित्त-
भूतक्रियाशून्यत्वात् पटवदित्यादिः । २२
४४. एतेषु चत्वारः प्रथमेऽर्थनिरूपणप्रवणत्वादर्थनयाः । २२
४५. शेषास्तु त्रयः शब्दवाच्यार्थगोचरतया शब्दनयाः । २२
४६. पूर्वः पूर्वो नयः प्रचुरगोचरः परः परस्तु परिमितविषयः । २३
४७. सन्मात्रगोचरात् संप्रहान्नैगमो भावाभावभूमिकत्वाद् भूमविषयः । २३
४८. सद्विशेषप्रकाशकाद् व्यवहारतः संग्रहः समस्तसत्समूहोपदर्शकत्वाद् बहु-
विषयः । २३
४९. वर्तमानविषयाद्भुजसूत्राद् व्यवहारविकाशविषयावलम्बित्वादनल्पार्थः । २३
५०. कालादिभेदेन भिन्नार्थोपदर्शिनः शब्दाद्भुजसूत्रस्तद्विपरीतवेदकत्वान्महार्थः । २४
५१. प्रतिपर्यायशब्दमर्थभेदमभीप्सतः समभिरुद्धाच्छब्दस्तद्विपर्ययानुयामित्वात् प्रभूत-
विषयः । २४
५२. प्रतिक्रियं विभिन्नमर्थं प्रतिजानानादेवंभूतात् समभिरुद्धस्तदन्यार्थस्थाप-
कत्वान्महागोचरः । २५
५३. नयवाक्यमपि स्वविषये प्रवर्तमानं विधिप्रतिषेधाम्नां सत्त्वमङ्गीमनुव्रजति । २५
५४. प्रमाणवदस्य फलं व्यवस्थापनीयम् । २६
५५. प्रमाता प्रत्यक्षादिप्रसिद्ध आत्मा । २७
५६. चैतन्यस्वरूपः परिणामी कर्त्ता साक्षाद्गोक्ता स्वदेहपरिमाणः प्रतिक्लेशं भिन्नः
पौदगलिकादृष्टवांश्चायम् । ५२
५७. तस्योपात्तपुंल्लिङ्गरीरस्य सम्यग्ज्ञानक्रियाम्यां कृत्स्नकर्मक्षयस्वरूपा सिद्धिः । ८०

अष्टमः परिच्छेदः

[तृतीयो भागः]

१. विरुद्धयोर्धर्मयोरेकधर्मव्यवच्छेदेन स्वीकृततदन्यधर्मव्यवस्थापनार्थं साधन-
दूषणवचनं वादः । १०४
२. प्रारम्भकश्चात्र जिगीषुः तत्त्वनिर्णिनीषुश्च । १०७
३. स्वीकृतधर्मव्यवस्थापनार्थं साधन-दूषणाभ्यां परं पराहेतुमिच्छुर्जिगीषुः । १०९
४. तथैव तत्त्वं प्रतितिष्ठापयिषुस्तत्त्वनिर्णिनीषुः । १०९
५. अयं च द्वेषा-स्वात्मनि परत्र च । १०९
६. आणः शिष्यादिः । १११
७. द्वितीयो गुर्वादिः । १११
८. अयं द्विविधः क्षायोपशमिकज्ञानशाली केवली च । १११
९. एतेन प्रत्यारम्भकोऽपि व्याख्यातः । ११३
१०. तत्र प्रथमे प्रथमतृतीयतुरीयाणां चतुरङ्ग एव, अन्यतमस्याऽप्यङ्गस्यापाये
जयपराजयव्यवस्थादिदोःस्थापत्तेः । ११५
११. द्वितीये तृतीयस्य कदाचिद् द्व्यङ्गः कदाचित् त्र्यङ्गः । ११७
१२. तत्रैव द्व्यङ्गस्तुरीयस्य । ११८
१३. तृतीये प्रथमादीनां यथायोगं पूर्ववत् । ११८
१४. तुरीये प्रथमादीनामेवम् । ११८
१५. वादिप्रतिवादि-सम्यक्समापतयश्चत्वार्यङ्गानि ।
१६. प्रारम्भकप्रत्यारम्भकावेव मल्लप्रतिमल्लन्यायेन वादिप्रतिवादिनौ । १२०
१७. प्रमाणतः स्वपक्षस्थापनप्रतिपक्षप्रतिक्षेपावययोः कर्म । १२०
१८. वादिप्रतिवादिसिद्धान्ततत्त्वनदीणात्वधारणाबाहुश्रुत्यप्रतिमाक्षान्तिमाध्यैरुमया-
मिमताः सम्याः । १२१
१९. वादिप्रतिवादिनोर्यथायोगं वादस्थानककथाविशेषाङ्गीकारणाऽप्रवादोत्तरवाद-
निर्देशः, साधकबाधकोक्तिगुणदोषावधारणं, यथावसरं तत्त्वप्रकाशनेन कथा-
विरमणं, यथासम्भवं समायां कथाफलकथनं चैषां कर्माणि । १२३
२०. प्रज्ञाज्ञैश्वर्यक्षमामाध्यस्थ्यसम्पन्नः समापतिः । १२४
२१. वादिसम्यामिहितावधारणं कलहव्यपोहादिकं चास्य कर्म । १२५
२२. सजिगीषुकेऽस्मिन् यावत्सम्यापेक्षं स्फूर्तीं वक्तव्यम् । १२६
२३. उभयोस्तत्त्वनिर्णिनीषुत्वे यावत् तत्त्वनिर्णयं यावत्स्फूर्तिं च वाच्यम् । १४२

प्रमाण-नयतत्त्वालोकस्य

रत्नाकरावतारिका वृत्तिः ।

મર્મ
વાદિશ્રીદેવસૂરિસૂત્રિતસ્ય
પ્રમાણનયતત્ત્વાલોકસ્ય
શ્રીરત્નપ્રમાચાર્યવિરચિતા લઘ્વી ટીકા
રત્નાકરાવતારિકા
સત્તમઃ પરિચ્છેદઃ ।

પ્રતાવતા પ્રમાણતત્ત્વં વ્યવસ્થાપ્યેદાનીં નયતત્ત્વં વ્યવસ્થાપયન્તિ—
 નીયતે યેન શ્રુતાસ્થપ્રમાણવિષયીકૃતસ્યાર્થસ્યાંશસ્તદિતરાંશૌદાસીન્યતઃ
 સ પ્રતિપસુરમિપ્રાયવિશેષો નયઃ ॥૧॥

§૧ અત્રૈકવચનમતન્ત્રં તેનાંશાવંશા વા, યેન પરામર્શવિશેષેણ શ્રુતપ્રમાણપ્રતિપન્ન-
 વસ્તુનો વિષયીક્રિયન્તે તદિતરાંશૌદાસીન્યાપેક્ષયા સ નયોઽભિષીયતે । તદિતરાંશ-
 પ્રતિક્ષેપે હુ તદામાસતા મળિવ્યતે । પ્રત્યપાદયામ ચ સ્તુતિદ્વાત્રિંશતિ—
 મહો ! ચિત્રં ચિત્રં તવ ચરિતમેતન્મુનિપતે ।

સ્વકીયાનામેષાં વિવિધવિષયવ્યાપ્તિવશિનામ્ ।
 વિપક્ષાપેક્ષાણાં કથયસિ નયાનાં સુનયતાં
 વિપક્ષક્ષેપ્તૄણાં પુનરિહ વિમો ! દુષ્ટનયતામ્ ॥૧॥

પદ્માશતિ ચ—

નિઃશેષાંશજુષાં પ્રમાણવિષયીભૂયં સમાસેદુષાં
 વસ્તુનાં નિયતાંશકલ્પનપરાઃ સત્ શ્રુતાસક્લિનઃ ।
 ઔદાસીન્યપરાયણાસ્તદપરે ચાંશે મધેયુર્નયા-
 ક્ષેદેકાન્તકલ્પપદ્મકલ્પાસ્તે સ્યુત્તદા દુર્નયાઃ ॥૧॥

સ્વરૂપ-સંખ્યા-વિષય-કૃત, એ ચારેના આશાસરૂપ પ્રબંધ વડે પ્રમાણ-
 તત્ત્વની વ્યવસ્થા કરીને અંશકાર હવે નયતત્ત્વની વ્યવસ્થા કરે છે.—

આગમ પ્રમાણથી વિષય કરાયેલ—શ્રુતજ્ઞાનથી ભણેલ પદાર્થનો કોઈ એક
 અંશ-(ધર્મ) તેનાથી અન્ય અંશોને ગોણુ કરીને જે અભિપ્રાય વડે જણાવાય,
 વફતાનો તે અભિપ્રાયવિશેષ નય કહેવાય છે. ૧

૬૧ આ સૂત્રમાં 'અંશ' જોમ ને જોકવચન કહેવામાં આવ્યું છે, તે અતન્ત્ર છે—અચકરણના નિયમાનુચાર નથી. તેથી બે અંશ કે બહુ અંશોનું પણ અહણ બાલ્યુવું. જે અભિપ્રાયવિશેષ વડે (શ્રુત) આગમપ્રમાણથી સ્વીકારેલ (બાલ્યેલ) વસ્તુનાં જોકે અંશ, બે અંશો કે અનેક અંશોને તે અંશોથી ખીભ અંશોને ગૌણ કરીને વિષય કસાય તે અભિપ્રાયવિશેષ નય કહેવાય છે. પરન્તુ સ્વીકૃત અંશોથી અન્ય અંશોનો અપલાપ કરે અર્થાત્ ખંડન કરે તો તે નયાભાસ કહેવાય છે, જેનું સ્વરૂપ આગળ કહેવામાં આવશે. અમોએ પણ સ્તુતિદ્વાનિશ્ચિતિમાં પ્રતિપાદન કરેલ છે કે—'હિ મુનિ પતિ—(જીનેશ્વર) તમારું આ ચરિત આશ્ચર્યકારી છે; કારણ કે, વિવિધ વિષયમાં રામતા પોતાના આ નયોને વિપક્ષની અપેક્ષાવાળા હોય તો સુનય કહો છો, પરન્તુ તે નયો બે માત્ર વિપક્ષનું ખંડન કરનારા જ હોય તો તેને દુનંય કહો છો. વળી, પંચાશત્કમાં પણ કહેલ છે કે—'સમસ્ત અંશોથી શુક્ત અને પ્રમાણનો વિષય બનેલા પદાર્થના અમુક અપેક્ષિત અંશ—(ધર્મ)ના વિચારમાં તત્પર અને ખીભ અંશો તરફ ઉદ્ધાસીન એવા શ્રુત—(આગમ) પ્રમાણ સંબંધી જ્ઞાત નયો છે, પરન્તુ બે તે એકાન્તામુક કલંકરૂપ કીચદથી મેલા થાય તો તે દુનંય કહેવાય છે.

॥૪૭૭ નમઃ॥ અથ સત્તમઃ પરિચ્છેદઃ ।

(૫૦) અજૈકવચનમતન્ત્રમિત્યાદિ શ્રુતપ્રમાણપ્રતિપન્નમસ્યવસ્તુનીડયાવંશા વા ચેન પર-મર્શવિશેષજન-તદિતરાંશોદાસીન્યાપેક્ષયા વિષયીક્રિયન્તે સ નવોડિભિષીયત્ત્વમ્ ઇતિ યોગ ।

વિવિધવિષયવ્યાપ્તિવચિનામિતિ અજૈકવક્ષે વિષયાઃ સામાન્યાદયો દ્વિતીયવક્ષે વિષયાઃ વેદ્યાઃ, શશિના સમર્થાનામ્ ।

નિઃશેષાંશજુષામિતિ નિત્યામિત્યાવંશજુષામ્ । નિયતાંશકલ્પનપરા ઇતિ વસ્તુનામ્ । છેદિતિ ચદિ । ઇકાન્તકલ્પપદ્ધકલુષા ઇતિ નિત્યમેવાનિત્યમેષ વા ।

॥ અથ સત્તમઃ પરિચ્છેદઃ ॥

(ટિ૦) અહો ચિત્રં ચિત્રમિત્યાદિ । હે મુનિપતે જિનેશ્વર્યવાનતામિપ્રાપ્તામ્ । વિવિધેતિ નાનાપ્રકારગોચરશાસિપત્તામ્ । [૧ વિપક્ષેતિ] વિપક્ષયપેક્ષન્તે ગજનિમીલિકયા તસ્મિન્ દુષ્ટાં હુદ્ધિ ન દષ્ટતે તેષામ્ । [૨ વિપક્ષેતિ] વિપક્ષ ક્ષિપતી(ક્ષિપન્તી)તિ તેષામ્ । અપરદર્શનેષુ વિપક્ષોન્મૂલનમેષ સુનયમાહુઃ । વિપક્ષાપેક્ષં દુનંય વિદુઃ । જોકેડપિ નિજમુજલસમુપહસિત-પુરન્દરસામર્થના મહોમુજા સકલવિપક્ષમૂલવિમુજાનામેવ કીરોદન્વત્કલ્પલોલચલ્લા કીર્તિર્વરીર્નતિ । મવાસ્તુ વિપક્ષપેક્ષામેષ વિદધાસિ, અત એવ મહદાશ્ચર્યમ્ ।

(ટિ૦) નિઃશેષોક્ત્યાદિ નિ.શેષાન્ સમસ્તાર્થજ્ઞાન્ જુષન્તે સેવન્તે તેષા પ્રમાણગોચરમાવમાજુષ-તામ્ (૧ નિયતાનામિતિ) નિયતાનામેકદ્વિત્રાણામશકલ્પન વ્યવસ્થાપનં તત્પરા । (૨ શ્રુતેતિ) શ્રુતાડ્ઞસક્તિન. સિદ્ધાન્તવિદિતાઃ । તદ્દપરે ઇતિ તસ્માત્ સત્તમ્યપ્રતિપાદિતાદ્દશાદ્વપતિરિષ્ટે સમદશિ-માગાઃ । ઇકાન્તેતિ દશન્તેન પ્રતિપક્ષપ્રતિશેષકાસ્તે નયા ચદિ તદા દુનંયતામાસાદયન્તિ ।

૨ નનુ નયસ્ય પ્રમાણાદ્દેન લક્ષણપ્રણયનમયુક્તમ્ । સ્વાર્થવ્યવસાયકત્વાદિદ્વપ્રમાણવત્ તસ્ય પ્રમાણસ્વરૂપત્વાત્ । તથાદિ—નયઃ પ્રમાણમેવ, સ્વાર્થવ્યવસાયકત્વાદિદ્વપ્રમાણવત્

સ્વાર્થવ્યવસાયકત્યાપ્યસ્ય પ્રમાણત્વાનમ્યુપગમે પ્રમાણત્યાપિ તથાવિષયસ્ય પ્રમાણત્વં ન ત્યાદિતિ કથિત્ । તદસત્ । નયસ્ય સ્વાર્થેકદેશનિર્ણાતિલક્ષણત્વેન સ્વાર્થવ્યવસાયક- ત્વાસિદ્ધેઃ ।

કૃ૨ શ'કા—નય સ્વાર્થવ્યવસાયાત્મક—(સ્વપર વ્યવસાયી) હોવાથી પ્રમાણ રૂપ છે, માટે નયનું પ્રમાણથી જુદું લક્ષણ કરવું તે યોગ્ય નથી. નય પ્રમાણ જ છે. સ્વાર્થવ્યવસાયાત્મક હોવાથી, ઇષ્ટ પ્રમાણની જેમ. સ્વાર્થવ્યવસાયાત્મક નયમાં જો પ્રમાણતા નહિ માને તો સ્વાર્થવ્યવસાયાત્મક પ્રમાણમાં પણ પ્રમાણતા નહિ રહે.

સમાધાન—ઉપરોક્ત કથન યોગ્ય નથી; કારણ કે નય સ્વ અને અર્થના એક દેશનો (એક ધર્મનો) નિર્ણય કરવાના સ્વભાવવાળો હોવાથી તેમાં સ્વાર્થ- વ્યવસાયત્મકતા અસિદ્ધ છે.

(૫૦) નન્વિત્યાદિ પરઃ । તસ્યેતિ નયસ્ય । તથા હ્રીત્યાદિ નાપર ઇવ પ્રમાણયતિ । અસ્યેતિ નયસ્ય । તથાવિષયસ્યેતિ સ્વાર્થવ્યવસાયકસ્ય । તદસદિત્યાદિ સ્મરિઃ । સ્વાર્થેકદેશ- નિર્ણાતિલક્ષણત્વેનેતિ સ્વસ્વાર્થેકદેશસ્ય ચ નિર્ણાતિલક્ષણત્વેન ।

(દિ૦) નનુ નયસ્યેત્યાદિ । તસ્યેતિ નયસ્ય । અસ્યેતિ નયસ્ય । તથાવિષયસ્યેતિ સ્વાર્થ- વ્યવસાયકસ્ય । કચ્ચિદિતિ પરવાદો । યદિ નય સ્વાર્થવ્યવસાયકનોડપિ પ્રમાણાદ મિત્તોડપ્રમાણ ઇતિ તાત્પર્યં તદા પ્રમાણેડપિ પ્રમાણત્વં ન ઇવેદ્ સમયોસ્તુલ્યલક્ષણત્વાત્ ।

૩ નનુ નયવિષયતયા સંમતોડર્થેકદેશોડપિ યદિ વસ્તુ તદા તત્પરિચ્છેદો નયઃ પ્રમાણમેવ, વસ્તુપરિચ્છેદલક્ષણત્વાત્ પ્રમાણસ્ય । સ ન વેદસ્તુ તર્હિ તદ્વિષયો નયો મિથ્યાજ્ઞાનમેવ ત્યાત્, તત્યાવસ્તુવિષયલ્લક્ષણત્વાદિતિ ચેત્ । તદવગમ્ । અર્થેકદેશસ્ય વસ્તુત્વાવસ્તુત્વપરિહારેણ વર્ત્તશતયા પ્રતિજ્ઞાનાત્ ।

કૃ૩ શ'કા—નયના વિષય તરીકે સ્વીકૃત પદાર્થનો એક દેશ પણ જો વસ્તુ- રૂપ હોય તો તેને જાણવાનાર નય પ્રમાણ સ્વરૂપ જ છે; કારણ કે, 'વસ્તુ પરિ- ચ્છેદ' એ જ પ્રમાણનું લક્ષણ છે, અને જો પદાર્થનો એક દેશ વસ્તુરૂપ ન હોય તો તેને વિષય કરનાર નય મિથ્યા જ્ઞાન જ થશે; કારણ કે, અવસ્તુને વિષય કરવી એ સિધ્ધા જ્ઞાનનું લક્ષણ છે.

સમાધાન—ઉપરોક્ત કથન પણ નિર્દોષ નથી; કારણ કે, અમે અર્થના એક દેશને વસ્તુ કે અવસ્તુ ન માનતાં વસ્તુઅર્થરૂપ માનેલ છે. (અર્થાત્ અર્થનો એક દેશ વસ્તુ નથી તેમ અવસ્તુ પણ નથી પરન્તુ વસ્તુનો અંશ છે એવી પ્રતિજ્ઞા અમે જણાવી છે.)

(૫૦) નન્વિત્યાદિ પરઃ । સ ઇતિ અર્થેકદેશઃ । તદ્વિષય ઇતિ સ્વાર્થેકદેશો વિષયો યત્યાસૌ તદ્વિષય ઇતિ વિપ્રહ્ । તસ્યેતિ મિથ્યાજ્ઞાનસ્ય । તદ્વિષયમિત્યાદિ સ્મરિઃ ।

(દિ૦) નનુ નયવિષયેત્યાદિ । તત્પરિચ્છેદોતિ વસ્તુપરિજાનોત્વાદક । સ ઇતિ અર્થેક દેશઃ । તદ્વિષય ઇતિ અર્થેકદેશનોચરઃ । તસ્યેતિ મિથ્યાજ્ઞાનસ્ય । અર્થેકદેશસ્યેતિ ।

નયના લેહો—

વ્યાસ અને સમાસથી તે બે પ્રકારે છે. ૩

ફૃ૧ તે એટલે પ્રસ્તુત નય. વ્યાસથી એટલે વિસ્તારથી અને સમાસથી એટલે સંક્ષેપથી. અર્થાત્ પ્રકૃત નય વિસ્તાર અને સંક્ષેપ દ્વારા બે પ્રકારે છે—
(૧) વ્યાસ નય અને (૨) સમાસ નય. ૩

વ્યાસ નયના લેહો—

વ્યાસ (વિસ્તાર)થી નયના અનેક લેહો છે. ૪

ફૃ૧ પદાર્થના એક અથવા વધુ વિષય કરનાર વક્તાનો અભિપ્રાયવિશેષ એ જ નયનું સ્વરૂપ છે. (અર્થાત્ એ અભિપ્રાયવિશેષ જ નય છે) અને પદાર્થમાં અનંત અંશે રહેલા છે, એટલે તેમાંથી એક એક અંશમાં પર્યાવસાન પામનારા વક્તાઓના જેટલા અભિપ્રાયો તેટલા નયો બહુવા. તે બધાને નિયત સંખ્યા દ્વારા ગણી શકાય તેમ નથી માટે વ્યાસથી નયના અનેક પ્રકાર છે, એમ કહ્યું. ૪

સમાસનય મેદતો દર્શયન્તિ—

સમાસનસ્તુ દ્વિમેદો દ્રવ્યાર્થિકઃ પર્યાયાર્થિકચ ॥૫॥

૧ નય ક્ષયનુવર્તે; દ્રવતિ દ્રોષ્યતિ અદુદ્ઘવત્ તાંસ્તાન્ પર્યાયાનિતિ દ્રવ્ય તદેવાર્થઃ, સોડસ્તિ યસ્ય વિપયત્વેન સ દ્રવ્યાર્થિકઃ । પર્યેત્યુત્પાદવિનાશૌ પ્રાપ્નોતીતિ પર્યાયઃ સ પવાર્થઃ, સોડસ્તિ યસ્યાડસૌ પર્યાયાર્થિકઃ । एतावेव च द्रव्यास्तिकपर्याया-
સ્તિકાविति, દ્રવ્યસ્થિતપર્યાયસ્થિતાવિતિ, દ્રવ્યાર્થપર્યાયાર્થાવિતિ ચ પ્રોચ્યેતે ।

સમાસ નયના લેહો—

પરંતુ સમાસથી નય બે પ્રકારે છે, ૧ દ્રવ્યાર્થિક નય અને ૨ પર્યાયાર્થિક નય ૫

ફૃ૧ આગલા સૂત્રગત 'નય.' એ પદ આ સૂત્રમાં અદુદ્ઘવત્ છે—આદ્યુ આવે છે (એમ બહુવું.) દ્રવ્ય શબ્દની વ્યુત્પત્તિ—જે તે તે પર્યાયોને પામે છે, પામશે અને પામ્યા હતા તે દ્રવ્ય કહેવાય છે. (દ્રવતિ, દ્રોષ્યતિ, અદુદ્ઘવત્ તાંસ્તાન્ પર્યાયાનિતિ દ્રવ્યમ્ ।) 'દ્રવ્ય એ જ અર્થ' તે દ્રવ્યાર્થ; અને દ્રવ્યાર્થને જે વિષય કરે છે તે દ્રવ્યાર્થિક નય કહેવાય છે. પર્યાય શબ્દની વ્યુત્પત્તિ—ઉત્પાદ અને વિનાશને પામે તે પર્યાય. (પર્યેતિ ઉત્પાદ-વિનાશૌ પ્રાપ્નોતીતિ પર્યાયઃ) 'પર્યાય એ જ અર્થ' તે પર્યાયાર્થ; અને પર્યાયાર્થને જે વિષય કરે છે તે પર્યાયાર્થિકનય કહેવાય છે

આ બન્ને નયોને દ્રવ્યસ્થિતકનય અને પર્યાયસ્થિતકનય, અથવા દ્રવ્યસ્થિત નય અને પર્યાયસ્થિત નય પણ કહેવામાં આવે છે.

૨ નનુ ગુણવિષયસ્તુતીયો ગુણાર્થિકોડપિ કિમિતિ નોક इति चेत्, गुणस्य पर्याय एवान्तर्गतत्वेन पर्यायार्थिकेनैव तत्संग्रहात् । पर्यायो हि द्विविधः—क्रमभावी सह-
भावी च । तत्र सहभावी गुण इत्यभिधीयते । पर्यायशब्देन तु पर्यायसामान्यस्य स्वव्यक्तिव्यापिनोऽभिधानान्न दोषः ।

કુર શંકા—ગુણને વિષય કરનાર ત્રીજો ગુણાર્થિકનય પણ છે, તો તે કેમ ન કહ્યો ?

સંભાધન—ગુણ પર્યાયમાં જ અન્તર્ભૂત હોવાથી પર્યાયાર્થિકનયમાં જ ગુણાર્થિકનયનો સમાવેશ થઈ ગયો છે. પર્યાય એ પ્રકારે છે. ૧ કમલાવી, ને ૨ સહલાવી. તેમાં સહલાવી પર્યાય ગુણ કહેવાય છે. વળી પર્યાય શબ્દથી સ્વભ્યક્તિમાં વ્યાપીને રહેનાર પર્યાય સામાન્યત્વ કથન છે. તેથી કોઈ દોષ નથી.

(૧૦) નનુ ગુણવિષય इत्यादि परः । गुणार्थिकोऽपीति नयः । गुणस्येत्यादि हरिः । तत्सङ्ग्रहादिति गुणार्थिकसंग्रहात् ।

(ટિં) નનુ ગુણવિષયેત્યાદિ । તત્સંગ્રહાદિતિ ગુણાર્થિકસામ્યક્તિકારાત્ ।

§૩ નનુ દ્રવ્યપર્યાયવ્યતિરિક્તૌ સામાન્યવિશેષૌ વિષેતે તતસ્તદ્વોચરમપરમપિ નયદ્વય પ્રાપ્નોત્તીતિ ચેત્ । નૈતદનુપદ્રવમ્ । દ્રવ્યપર્યાયામ્યાં વ્યતિરિક્તયોઃ સામાન્યવિશેષયોરપ્રસિદ્ધેઃ । તથાદિ—દ્વિપ્રકાર સામાન્યમુક્તમ્—ઊર્જતાસામાન્યં તિર્યક્સામાન્યં ચ । તત્ત્રોર્જતાસામાન્યં દ્રવ્યમેવઃ તિર્યક્સામાન્યં તુ પ્રતિવ્યક્તિસદૃશપરિણામલક્ષણં વ્યક્તનપર્યાય એવ । સ્થૂલાઃ કાલાન્તરસ્થાયિનઃ શબ્દાનાં સદ્વેતવિષયા વ્યક્તનપર્યાયા इति प्रावचनिकप्रसिद्धेः । विशेषोऽपि वैसदृश्यविवर्तलक्षणः पर्याय एवात्मसंभर्ताति नैताम्या-सधिकनयावकाशः ॥૫॥

શંકા—સામાન્ય અને વિશેષ એ બંને દ્રવ્ય અને પર્યાયથી ભિન્ન છે માટે તે બંનેને વિષય કરનારા બીજા એ નય (સામાન્યાર્થિકનય અને વિશેષાર્થિકનય) પણ કહેવા બેઠ્યો.

સંભાધન—આમ કહેલું બરાબર નથી કારણ કે, દ્રવ્ય અને પર્યાયથી બુદ્ધા સામાન્ય અને વિશેષ છે જ નહિ. જેમકે સામાન્ય એ પ્રકારે કહેલ છે—૧ ઊર્જતાસામાન્ય અને ૨ તિર્યક્સામાન્ય તેમાં ઊર્જતાસામાન્ય ‘દ્રવ્ય જ’ છે અને તિર્યક્સામાન્ય તો—હરેક વ્યક્તિમાં સદૃશ પરિણામ સ્વરૂપ વ્યજન પર્યાય છે. સ્થૂલ, ક્ષલા-તરમાં રહેનાર અને જે સ કેતનો વિષય બને છે તે વ્યજન પર્યાય કહેવાય છે. એ વસ્તુ આગમપ્રસિદ્ધ છે. તેમ જ વિલક્ષણ પર્યાયસ્વરૂપ વિશેષ પણ પર્યાયમાં જ અન્તર્ભૂત થાય છે. માટે દ્ર વ્યાર્થિક નય અને પર્યાયાર્થિક નય આ બેથી વધુ ત્રીજો કોઈ નય નથી. ૫

(૧૦) नन्वित्यादि परः । नैतदनुपद्रवमित्यादि हरिः । विशेषोऽपीति नित्यद्रव्यवृत्तयो-ऽन्या विशेषाः ॥૫॥

(ટિં) નનુ દ્રવ્યેત્યાદિ । તદ્વોચરમિતિ સામાન્યવિશેષવિષયમ્ । નયદ્વયમિતિ સામાન્યનયો વિશેષનય इत्युभयम् । विशेष इति विसदृशेन(वैसादृशेन) भिन्नभिन्नरूपत्वेन घट-पटादिवैपरीत्येन विवर्तः परिणामः तद्रूप । एताम्यामिति द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकनयान्याम् ॥૫॥

द्रव्यार्थिकमेदानाहुः—

आद्यो नैगमसंग्रहव्यवहारभेदात् त्रेषा ॥६॥

આયો દ્રવ્યાર્થિકઃ ॥૬॥

તત્ર નૈગમં પ્રરૂપયન્તિ—

ધર્મયોર્ધર્મિણોર્ધર્મધર્મિણોઽથ પ્રધાનોપસર્જનમાવેન યદ્વિવક્ષણં સ નૈગમો
નૈગમઃ ॥૭॥

પર્યાયોર્દ્રવ્યયોર્દ્રવ્યપર્યાયયોઽથ મુખ્યામુખ્યરૂપતયા યદ્વિવક્ષણં સ એવંરૂપો
નૈકે ગમા બોધમાર્ગા યસ્યાઽસૌ નૈગમો નામ નયો જ્ઞેયઃ ॥૭॥

દ્રવ્યાર્થિકં નયના લેહો—

પહેલાના ત્રણ લેહ છે. ૧ નૈગમ નય, ૨ સંપ્રદહ નય, અને ૩ વ્યવહાર
નય. ૬

પહેલાના અર્થોત્ દ્રવ્યાર્થિકં નયના.

નૈગમનયતું સ્વરૂપ—

જે ધર્મમાંથી, જે ધર્મીમાંથી અથવા ધર્મ, ધર્મી જે ભેમાંથી એકને સુખ્ય
અને બીજાને ગૌણ કરી અભિપ્રાય દર્શાવનાર નૈગમ નય છે. જે અનેક રીતે
વસ્તુને બોધ કરાવે છે. ૭

કુ૧ જે પર્થાચીની, જે દ્રવ્યોની કે દ્રવ્ય અને પર્થાચ જે બેની પરસ્પર સુખ્યતા અને
ગૌણતા કરી વિવક્ષા કરવા રૂપ અનેક બોધમાર્ગવાળો નય તે નૈગમનય બાહ્યવો. ૭

(વં) પ્રધાનોપસર્જનમાવેનેતિ પ્રવાર્ગં કિં આભ્યાતપસમભિકર્ણં પ્રવાર્ગં અપસર્જનં
તદિતરત્ ॥૭॥

(ટિ) આયો નૈગમેત્યાદિ ॥૬॥

(ટિ) તત્રેતિ દ્રવ્યાર્થિકસ્ય નેદત્રયમખે અનેકબોધમાર્ગત્વેન ગુણેન નૈગમો નિર્ધાર્યે, યતો
નિર્ધારણં જાતિગુણક્રિયાદિમિં સ્યાત્ ॥૭॥

અથાસ્યોદાહરણાય સૂત્રત્રયોમાહુઃ—

સચ્ચૈતન્યમાત્મનીતિ ધર્મયોઃ ॥૮॥

૧ પ્રધાનોપસર્જનમાવેન વિવક્ષણમિતીહોત્તરત્ર ચ સૂત્રદ્વયે ચોનનીયમ્ । અત્ર
ચૈતન્યાલ્પ્યસ્ય વ્યક્તનપર્યાયસ્ય પ્રધાન્યેન વિવક્ષણમ્ ; વિશેષ્યત્વાત્ । સત્ત્વાલ્પ્યસ્ય તુ
વ્યક્તનપર્યાયસ્યોપસર્જનમાવેન ; તસ્ય ચૈતન્યવિશેષણત્વાદિતિ ધર્મદ્વયગોચરો નૈગમસ્ય
પ્રથમો મેદઃ ॥૮॥

ત્રણ સૂત્ર દ્વારા નૈગમ નયનાં ઉદાહરણો—

‘આત્માને વિષે ચૈતન્ય સત્ છે.’ અહીં જે ધર્મેત્તુ’ (ગૌણ-પ્રધાનભાવથી)

ઉદાહરણ બાહ્યુ. ૮

કુ૧ આ સૂત્રમાં અને હવે પછીનાં સૂત્રોમાં ઉપરના સૂત્રમાંથી ‘પ્રધાન
અને ગૌણ ભાવથી વિવક્ષા કરવી.’ એટલે અનુવૃત્તિ ગ્રહણ કરવી. આ સૂત્ર
કથિત ઉદાહરણમાં ચૈતન્ય નામના વ્યક્તન પર્થાચની સુખ્યતાએ વિવક્ષા છે;

કારણ કે, તે વિશેષ્ય છે, અને સત્ત્વ નામના વ્યંજન પર્યાયની ગૌણતાથી વિવક્ષા છે; કારણ કે, તે ચૈતન્યનું વિશેષણ છે. આ બે ધર્મો-(પર્યાયો) વિષયક નૈગમ નયના પહેલા ભેદનું ઉદાહરણ બાબતું. ૮

(ટિ૦) સત્ત્વાક્યસ્યેત્યાદિ । ડપસર્જનેતિ ગૌણત્વેન વિવક્ષણમેકકમિતિ સમ્બન્ધઃ । તસ્યેતિ સત્ત્વસ્ય ॥૮॥

વસ્તુ પર્યાયવદ્ દ્રવ્યમિતિ ધર્મિણોઃ ॥૯॥

૧ અત્ર હિ પર્યાયવદ્ દ્રવ્યં વસ્તુ વર્તતે इति વિવક્ષાયાં પર્યાયવદ્ દ્રવ્યાક્યસ્ય ધર્મિણો વિશેષ્યત્વેન પ્રાધાન્યમ્, વસ્ત્વાક્યસ્ય તુ વિશેષણત્વેન ગૌણત્વમ્ ।

૨ યદ્વા, કિં વસ્તુ પર્યાયવદ્ દ્રવ્યમિતિ વિવક્ષાયાં વસ્તુનો વિશેષ્યત્વાત્ પ્રાધાન્યમ્, પર્યાયવદ્ દ્રવ્યસ્ય તુ વિશેષણત્વાત્ ગૌણત્વમિતિ ધર્મિયુગ્મગોચરોડયં નૈગમસ્ય દ્વિતીયો મેદઃ ॥૯॥

‘પર્યાયવાળું’ દ્રવ્ય વસ્તુ કહેવાય છે.’ અહીં બે ધર્મોની (ગૌણ-પ્રધાન ભાવથી વિવક્ષા છે.) ૯

૧ કૌ આ સૂત્રમાં ‘પર્યાયવાળું’ દ્રવ્ય વસ્તુ છે.’ એ વિવક્ષામાં ‘પર્યાયવાળા દ્રવ્ય’ નામનો ધર્મો વિશેષ્ય હોવાથી તે મુખ્ય છે, અને વસ્તુ નામનો ધર્મો વિશેષણ હોવાથી તે ગૌણ છે.

૨ અથવા ‘શું વસ્તુ પર્યાયવાળું’ દ્રવ્ય છે?’ એવું કહેવામાં આવે ત્યારે વસ્તુરૂપ ધર્મો વિશેષ્ય હોવાથી તે મુખ્ય છે, અને પર્યાયવાળો દ્રવ્યરૂપ ધર્મો વિશેષણ હોવાથી તે ગૌણ છે. આ પ્રમાણે બે ધર્મો-(દ્રવ્ય)ના વિષયવાળા નૈગમ નયના બીજા ભેદનું આ ઉદાહરણ બાબતું ૯

ક્ષણમેકં મુખી વિપયાસક્તજીવ इति ધર્મધર્મિણોઃ ॥૧૦॥

૧ અત્ર હિ વિષયાસક્તજીવાક્યસ્ય ધર્મિણો મુખ્યતા, વિશેષ્યત્વાત્, મુક્તલક્ષણસ્ય તુ ધર્મસ્યાપ્રધાનતા, તદ્વિશેષણત્વેનોપાત્તત્વાદિતિ ધર્મધર્મ્યાલ્લમ્બનોડયં નૈગમસ્ય તૃતીયો મેદઃ । નચાસ્યૈવં પ્રમાણાત્મકત્વાનુષક્તો ધર્મધર્મિણોઃ પ્રાધાન્યેનાત્ર જ્ઞાતેરસંભવાત્ તયોરન્યતર एव हि नैगमनयेन प्राधानतयाऽनुमूयते । प्राधान्येन द्रव्यपर्याय-द्वयात्मकं चार्थमनुमवद्विज्ञानं प्रमाणं प्रतिपत्तव्यं नान्यत् ॥૧૦॥

‘વિષયાસક્ત જીવ ક્ષણ માત્ર મુખી હોય છે.’ આ કથનમાં ધર્મધર્મોના (મુખ્ય-પ્રધાનભાવની વિવક્ષા છે.) ૧૦

કૌ આ સૂત્રમાં વિષયાસક્ત જીવરૂપ ધર્મો-(દ્રવ્ય) વિશેષ્ય હોવાથી તે મુખ્ય છે, પરન્તુ મુખ્યરૂપ ધર્મ (પર્યાય) વિશેષણરૂપ હોવાથી તે ગૌણ છે. ધર્મ અને ધર્મો-(દ્રવ્ય અને પર્યાય)ના આલંબનવાળા નૈગમ નયના ત્રીજા ભેદનું આ ઉદાહરણ છે.

અહીં 'ધર્મ' અને 'ધર્મી'-(દ્રવ્ય અને પર્થાય) ઉભયર્થ-સુખ્યપણે જ્ઞાન થતું નથી, કારણ કે, નૈગમ નય દ્વારા ધર્મ અને ધર્મી ઉભયર્થમાંથી કોઈ પણ એકની જ સુખ્યતા અનુભવાય છે; અને 'દ્રવ્ય-પર્થાય' ઉભય સ્વરૂપ અર્થને અનુભવનાર વિજ્ઞાનને જ પ્રમાણ માનવું બોધ્યું, બીજાને નહીં. ૧૦

(૫૦) ન ચાસ્યેવં પ્રમાણાત્મકત્વાનુવદ્મ્ ક્ત્યાદિ ગચે । અસ્યેતિ નયસ્ય । તયોરિતિ ધર્મધર્મિણોઃ ॥૧૦॥

(ટિ૦) ક્ષણમેકમિત્યાદિ । ન ચાસ્યેતિ નૈગમનયસ્ય । તત્ત્વેતિ નૈગમનયે । (? ધર્મધર્મિણોઃ) તયોરિતિ ધર્મયોઃ ધર્મિણોઃ ધર્મધર્મિણોર્વા । અન્યતર એવિતિ ધર્મ એવ ધર્મ્યેવ વા પ્રમાણ-તયા નૈગમેનામ્યુપામ્યતેસ્તઃ પ્રમાણનૈગમયોર્મેલ્ ॥૧૦॥

અથ નૈગમાસમાહુઃ—

ધર્મદ્વયાદીનામૈકાન્તિકપાર્થક્યામિસન્ધિનૈગમાસાસઃ ॥ ૧૧॥

૧ આદિશબ્દાદ્ ધર્મિદ્વયધર્મધર્મિદ્વયયોઃ પરિગ્રહઃ । એકાન્તિકપાર્થક્યામિ-સન્ધિરૈકાન્તિકમેદામિપ્રાયો નૈગમદુર્નય इत्यर्थः ॥૧૧॥

અત્રોદાહરન્તિ—

યથાઽઽત્મનિ સત્ત્વચૈતન્યે પરસ્પરમત્યન્તં પૃથગ્ભૂતે ક્ત્યાદિઃ ॥ ૧૨॥

૧ આદિશબ્દાદ્સ્ત્વાલ્ક્યપર્યાયવદ્દ્રવ્યાલ્ક્યયોર્ધર્મિણોઃ સુલ્ભીવલક્ષણયોર્ધર્મધર્મિ-ણોશ્ચ સર્વથા પાર્થક્યેન કથનં તદામાસત્વેન દ્રષ્ટવ્યમ્ । નૈયાયિકવૈશેષિકદર્શનં ચૈત-દામાસત્ત્વા જ્ઞેયમ્ ॥૧૨॥

નૈગમાસાસતું લક્ષણ—

એ ધર્મ (પર્થાય) વિગેરેમાં એકાન્ત લેહ સ્વીકારનાર અભિપ્રાય નૈગમા-લાસ કહેવાય છે. ૧૧

કુ૧ સૂત્રગત 'આદિ' શબ્દથી એ ધર્મી અને ધર્મ-ધર્મીનું ગ્રહણ સમજવું. એ ધર્મ વચ્ચે, એ ધર્મી વચ્ચે કે ધર્મ-ધર્મી વચ્ચે એકાન્ત લેહ સ્વીકારનાર અભિપ્રાય નૈગમાલાસ કે નૈગમ દુર્નય કહેવાય છે. ૧૧

નૈગમાસાસતું ઉદાહરણ—

એમકે, આત્મામાં સત્ત્વ અને ચૈતન્ય અને ધર્મી-(પર્થાય) પરસ્પર અત્યન્ત ભિન્ન સ્વરૂપવાળાં છે વગેરે વગેરે. ૧૨

કુ૧ સૂત્રગત આદિ (વગેરે) શબ્દથી વસ્તુ નામના અને પર્થાયવાળા દ્રવ્ય નામના એ ધર્મીમાં તથા સુખ અને જીવરૂપ ધર્મ-ધર્મીમાં પરસ્પર સર્વથા લેહને જણાવનાર અભિપ્રાય નૈગમાલાસરૂપ બાણુવો.

નૈયાયિક અને વૈશેષિક-દર્શન નૈગમાલાસરૂપ બાણુવા. ૧૨

અથ સંગ્રહસ્વરૂપસુપવર્ણયન્તિ—

સામાન્યમાત્રગ્રાહી પરામર્શઃ સંગ્રહઃ ॥૧૩॥

§૧ સામાન્યમાત્રમશેષવિશેષરહિતં સત્ત્વદ્રવ્યત્વાદિકં ગૃહ્ણાતીત્યેવંશીલઃ, સમેકીભાવેન પિંચ્છીમૂતતયા વિશેષાર્થિ ગૃહ્ણાતીતિ સંગ્રહઃ । અયમર્થઃ । સ્વનાતેર્દષ્ટદષ્ટામ્યામવિરોધેન વિશેષાણામેકરૂપતયા યદ્ ગ્રહણં સ સંગ્રહ ઇતિ ॥૧૩॥

અર્થુ મેદતો દર્શયન્તિ—

અયમુભયવિકલ્પઃ પરોઽપરચ્ચ ॥૧૪॥

સંગ્રહતું લક્ષણ—

માત્ર સામાન્યને જ વિષય કરનારો અભિપ્રાયવિશેષ સંગ્રહ નય કહેવાય છે. ૧૩

કૃ૧ સમસ્ત વિશેષોથી રહિત સત્ત્વ, દ્રવ્યત્વ વગેરે માત્ર સામાન્યોને ગ્રહણ કરવાના સ્વભાવવાળો સંગ્રહ નય છે. તે વિશેષશાંતિને ઐકીકારથી પિંચડૂપે ગ્રહણ કરે છે તેથી સંગ્રહ નય કહેવાય છે. અર્થાત્ દષ્ટ-પ્રત્યક્ષ અને ઇષ્ટ-અનુમાનથી વિરોધ ન આવે તે રીતે સ્વભાવિના વિશેષોને-પર્યાયોને ઐકડૂપે (સમૂહરૂપે) ગ્રહણ કરનાર અભિપ્રાય તે સંગ્રહ નય કહેવાય છે. ૧૩

સંગ્રહ નયના લેહ—

આ (સંગ્રહ નય) બે પ્રકારે છે; ૧ પર સંગ્રહ અને ૨ અપર સંગ્રહ. ૧૪ (૧૦) સ્વનાતેર્દષ્ટદષ્ટામ્યામવિરોધેનેતિ દષ્ટં સ્વયમનુભૂતં, અનુભૂતમપિ પ્રમાણેન જ્ઞાત-મિષ્ટમુચ્યતે ॥૧૩॥

તત્ર પરસંગ્રહમાહુઃ—

અશેષવિશેષેર્બોદાસીન્યં મજમાનઃ શુદ્ધદ્રવ્યં સંન્માત્રમમિમન્યમાનઃ
પરસંગ્રહઃ ॥૧૫॥

૧ પરામર્શ હ્યગ્રેતનેઽપિ યોજનીયમ્ ॥૧૫॥

ઉદાહરન્તિ—

વિશ્વમેકં સદવિશેષાદિતિ યથા ॥૧૬॥

અસ્મિન્ ઊત્તે હિ સદિતિજ્ઞાનામિધાનાનુદૃત્તિલિજ્ઞાનુમિતસત્તાકલ્પેનૈકત્વમશેષાર્થાનાં સંગૃહ્યતે ॥૧૬॥

પર સંગ્રહતું સ્વરૂપ—

શુદ્ધ દ્રવ્ય અટલે સત્તા માત્રને માનનાર અને સમસ્ત વિશેષો(પર્યાયો)-માં ઉદાસીનતાને લાજનાર અભિપ્રાયવિશેષ પરસંગ્રહ નય બોલ્યો.

કૃ૧ આ સૂત્ર તેમજ હવે પછીના સૂત્રમાં 'પરામર્શ' શબ્દની અનુદૃત્તિ સમજી લેવી. ૧૫

પરસંગ્રહ નયનું ઉદાહરણ—

જેમકે-વિશ્વ એક (એકરૂપ) છે; કારણ કે, સત્તાથી લિન્ન નથી. ૧૬

કુ૧ આમ (પદાર્થને સતરૂપ) કહેવાથી એટલે કે 'સત' એવા જ્ઞાનની અંતે 'સત્' એવા કથનની અનુવૃત્તિરૂપ હેતુ દ્વારા જેમની સત્તા અનુભૂત કરવામાં આવી છે એવા સમસ્ત પદાર્થોનું એકથ સંગૃહીત થાય છે. અર્થાત્ આ અનુમાન દ્વારા સકલ વિશેષોમાં ઉદાસીનતાને અવલંબન કરનાર અને સત્તાદ્વેતને માનનાર અભિપ્રાયવિશેષ તે પરસ્પ્રગ્રહ છે, એમ બાણુક. ૧૬

(૫૦) વિશ્વમિતિ વિશ્વં સર્વમ્ ॥૧૬॥

(ટિ૦) વિશ્વમેકમિત્યાદિ । જ્ઞાનામિધાનેતિ જ્ઞાનં ચામિધાન નામ ચ તયોરનુવૃત્તિલિઙ્ગાનુ-
મિતસત્તાકસ્તદ્માવસ્તત્ત્વે તેન , અશેપાર્યાનામિતિ સમગ્રવિશેષણાનામ્ । યથા વનગહનમિ-
ત્યુક્તે વિમિન્નજાતીયાનાં વિમિન્નરૂપાણા વિમિન્નપ્રમાણાના સર્વેયમપિ પાદપાનાં પ્રહનમ્ ॥૧૬॥

પ્રતદામાસમાહુઃ—

સત્તાઽદ્વૈતં સ્વીકૃર્વાણઃ સકલવિશેષાન્નિરાવસાણસ્તદામાસઃ ॥૧૭॥

અશેવિશેષેષ્વૌદાસીયં અજમાનો હિ પરમર્શવિશેષેઃ પરસંગ્રહાહ્યાં લભતે,
ન ચાયં તથેતિ તદામાસઃ ॥૧૭॥

ઉદાહરન્તિ—

યથા સતૈવ તત્ત્વં તતઃ પૃથગ્ભૂતાનાં વિશેષાણામદર્શનાત્ ॥૧૮॥

૧ અદ્વૈતવાદિદર્શનાન્યસ્થિલાનિ સાંખ્યદર્શનં ચૈતદામાસત્ત્વેન પ્રત્યેયમ્ । અદ્વૈત-
વાદસ્ય સર્વસ્યાપિ દૃષ્ટેષ્ટાન્યાં વિરુદ્ધચમાનત્વાત્ ॥૧૮॥

અથાપરસંગ્રહમાહુઃ—

દ્રવ્યત્વાદીન્યવાન્તરસામાન્યાનિ મન્વાનસ્તદ્ગ્રહેષુ ગજનિર્મીલિકા-

મન્વલમ્બમાનઃ પુનરપરસંગ્રહઃ ॥૧૯॥

૧ દ્રવ્યત્વમાદિર્યેષાં પર્યાયત્વપ્રસૂતીનાં તાનિ તથા, અવાન્તરસામાન્યાનિ સત્તાલ્પ-
મહાસામાન્યાપેક્ષયા કતિપયવ્યક્તિનિષ્ઠાનિ તદ્ગ્રેદેષુ દ્રવ્યત્વાચાશ્રયમૂતવિશેષેષુ
દ્રવ્યપર્યાયાદિષુ ગજનિર્મીલિકામુપેક્ષામ્ ॥૧૯॥

પરસ્પ્રગ્રહાભાસતુ' લક્ષણ—

એકાંતે સત્તામાત્રને સ્વીકારનાર અને સકલ વિશેષો (ઘટાદિ પદાર્થો)નો
નિષેધ કરનાર અભિપ્રાય પરસ્પ્રગ્રહાભાસ કહેવાય છે. ૧૭

કુ૧ સમસ્ત વિશેષો(પદાર્થો)માં ઉદાસીનતા સેવનાર અભિપ્રાય જ 'પરસ્પ્રગ્રહ-
નય' સંજ્ઞાને પ્રાપ્ત કરે છે, પરંતુ આ અભિપ્રાય તેવો નથી (અર્થાત્ ખંડન ન કરતો
ને માત્ર ઉદાસીન રહેતો એવો નથી, પરંતુ ખંડન કરે છે)તેથી આ સંપ્રગ્રહાભાસ છે. ૧૭

પરસ્પ્રગ્રહાભાસતુ' ઉદાહરણ—

જેમકે, સત્તા જ તત્ત્વરૂપ છે, કારણ કે, તેનાથી લિન્ન ઘટપટાદિ વિશેષો
(પદાર્થો) દૃષ્ટિગોચર (અનુભવના વિષયરૂપ) થતા નથી. ૧૮

કુ૧ સઘળાં અદ્વૈતવાદી દર્શનો અને સાંખ્ય દર્શન પરસંઅહાલાસરૂપ બાણુવાં; કારણુ કે, સમસ્ત અદ્વૈતવાદ પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન પ્રમાણુ સાથે વિરોધવાળો છે. ૧૮

અપરસંઅહંતું સ્વરૂપ—

દ્રવ્યત્વાદિ અવાન્તર સામાન્યોને માનનાર પરંતુ તેમના બેદોમાં ગજનિમી લિકાને અવલંબનાર (ઉદાસીનતા રાખનાર) અભિપ્રાય અપરસંઅહં નથ કહેવાય છે. ૧૯

કુ૧ અહીં ‘આદિ’ શબ્દથી પર્યાયત્વ વિગેરેનું અહંણુ બાણુવું. ‘અવાન્તર સામાન્યો’ એટલે સત્તા નામના મહાસામાન્યની અપેક્ષાએ કેટલીક જ વ્યક્તિઓમાં રહેનાર. ‘તેમના બેદોમાં’ અર્થાત્ દ્રવ્યત્વાદિના આશ્રયભૂત વિશેષોમાં. ‘ગજનિમીલિકાને’ અર્થાત્ ઉપેક્ષાને. ૧૯

(વિ.) અજોષેત્વાદિ । અયમિતિ પ્રકટલક્ષણઃ । તથેતિ અજોષવિશેષેષુ નૌદાસીન્યમાશ્રયતિ । તદામાસ इति (? પર) સ્વગ્રહનવામાસઃ । સામાન્યાદ્વૈતવાદી કાપિક પ્રસર્ગ વિશેષાનજોષા-નપદ્ધસ્તયિદ્વમુતિજિતે ॥૧૭॥

ઉદાહરન્તિ—

ધર્માધર્માકાશકાલપુદ્ગલજીવદ્રવ્યાણામૈક્યં દ્રવ્યત્વાભેદાદિત્વાદિર્યથા ॥૨૦॥

કુ૧ અત્ર દ્રવ્યં દ્રવ્યમિત્યભિન્નજ્ઞાનામિધાનલક્ષણછિદ્ધાનુમિતદ્રવ્યત્વાભકત્વેનૈક્યં ઘણામપિ ધર્માદિદ્રવ્યાણાં સંગૃહ્યતે । આદિશબ્દાન્નેતનાન્નેતનપર્યાયાણાં સર્વેવામેકત્વમ્; પર્યાયત્વાવિશેષાદિત્વાદિ દ્રશ્યમ્ ॥ ૨૦ ॥

અપરસંઅહંતું ઉદાહરણુ—

જેમકે, ધર્મ-અધર્મ-આકાશ-કાલ-પુદ્ગલ અને જીવરૂપ દ્રવ્યો એકરૂપ (અભિન્ન) છે, કારણુ કે, તે દ્વેદમાં વિદ્યમાન દ્રવ્યત્વ અભિન્ન છે (અર્થાત્ તે જથે દ્રવ્યો દ્રવ્યત્વની અપેક્ષાએ અભિન્ન છે.) ૨૦

કુ૧ અહીં ધર્માધર્માદિ જથે દ્રવ્યોમાં “દ્રવ્ય-દ્રવ્ય” એ પ્રમાણુ અભેદનું જ્ઞાન અને અભિધાન છે, એટલે એ હેતુથી અનુમિત જે દ્રવ્યત્વ તે રૂપે જે બધાના એકત્વનો સંઅહં કરાય છે. સૂત્રગત ‘આદિ’ શબ્દથી ચેતન અને અચેતનરૂપ સમસ્ત પર્યાયોમાં પણ એકત્વ બાણુવું; કારણુ કે, પર્યાયત્વરૂપે તેમનામાં કંઈ પણ ભેદ નથી. ૨૦

પ્રતદામાસમાહુઃ—

દ્રવ્યત્વાદિકં પ્રતિજાનાનસ્તદ્વિશેષાન્નિહુવાનસ્તદામાસઃ ॥ ૨૧ ॥

તદામાસોપરસંગ્રહામાસઃ ॥ ૨૧ ॥

ઉદાહરન્તિ—

યથા દ્રવ્યત્વમેવ તત્ત્વં, તતોડ્યાન્તરમૂતાનાં દ્રવ્યાણામનુપલબ્ધેરિત્યાદિઃ ॥૨૨॥

§૧ અર્થં હિ દ્રવ્યત્વસ્યૈવ તાત્ત્વિકતાં પ્રત્યાપયતિ, તદ્વિશેષમૂતાનિ તુ ધર્માદિ-
દ્રવ્યાણ્યપહ્નુત્ इत्यપરસંપ્રહામાસનિર્દર્શનમ્ । સર્વત્ર સંપ્રહામાસત્વે કારણં પ્રમાણ-
વિરોધ એવ, સામાન્યવિશેષાત્મનો વસ્તુનસ્તેન પ્રતીતેરમિહિતત્વાત્ ॥ ૨૨ ॥

અપર સંપ્રહામાસતુ' લક્ષણ—

દ્રવ્યત્વાદિ અપર સામાન્યને આનનાર; પરંતુ ધર્માધર્માદિરૂપ વિશેષોનો
પ્રતિક્ષેપ કરનાર અભિપ્રાયવિશેષ અપર સંપ્રહામાસ કહેવાય છે. ૨૧

અપર સંપ્રહામાસતુ' ઉદાહરણ—

જેમકે દ્રવ્યત્વ જ તત્ત્વ છે, કારણ કે, તેનાથી વિન્ન (ધર્માધર્માદિ) દ્રવ્યો
ઉપલબ્ધ થતા નથી. ૨૨

§૧ આ (અપરસંપ્રહામાસ) દ્રવ્યત્વને જ તત્ત્વસ્વરૂપે (વાસ્તવિકપણે)
સ્વીકારે છે, પરંતુ તેના વિશેષરૂપ ધર્માદિ દ્રવ્યોનો અપલપ કરે છે. આ અપર-
સંપ્રહામાસ ક્રોડાન્ત બાણુ સંપ્રહામાસમાં કરેક સ્થળે પ્રમાણનો વિરોધ જ
કારણરૂપ છે; કારણ કે, સામાન્ય વિશેષાત્મક વસ્તુની પ્રતીતિ પ્રમાણ દ્વારા થાય
છે એમ કહેલ છે. ૨૨

(પં) અર્થં હિ દ્રવ્યત્વસ્યૈવેત્યાદિ ગયે । અર્થમિતિ ગય' । તેનેતિ પ્રમાણેન ॥૨૨॥

(ટિ) દ્રવ્યત્વાદિકમિત્યાદિ ॥૨૧॥

(ટિ) તત્ત્વ इति દ્રવ્યત્વતઃ । સામાન્યેતિ । તેનેતિ પ્રમાણેન । સામાન્યવિશેષાત્મકં વસ્તુ-
પ્રમાણપ્રતિપન્નં ન તુ સામાન્યૈકત્વં વિશેષૈકત્વં પ્રમાણભૂમિઃ ॥૨૨॥

અથ વ્યવહારનયં વ્યાહરન્તિ—

સંગ્રહેણ ગોચરીકૃતાનામર્યાનાં વિધિપૂર્વકમવહરણં યેનામિસન્ધિના

ક્રિયતે સ વ્યવહારઃ ॥ ૨૩ ॥

§૧ સંગ્રહગૃહીતાન્ સત્ત્વાધર્થાન્ વિધાય ન તુ નિષિધ્ય યઃ પરામર્શવિશેષ-
સ્તાનેવ વિમજતે, સ વ્યવહારનયસ્તજ્ઞૈઃ કોર્ત્યતે ॥ ૨૩ ॥

ઉદાહરન્તિ—

યથા યત્ સત્ તદ્ દ્રવ્યં પર્યાયો વેત્યાદિઃ ॥ ૨૪ ॥

§૧ આદિશબ્દાપરસંગ્રહીતાર્થગોચરવ્યવહારોદાહરણં દ્રશ્યમ્ । યદ્ દ્રવ્યં
તજ્ઞીવાદિ ષડ્વિધં, યઃ પર્યાયઃ સ દ્વિવિધઃ—ક્રમમાવી સહમાવી ચેતિ । एवं
યો જીવઃ સ મુક્તઃ સંસારી ચ, યઃ ક્રમમાવી પર્યાયઃ સ ક્રિયારૂપોઽક્રિયારૂપશ્ચે-
ત્યાદિ ॥ ૨૪ ॥

વ્યવહારનયતુ' સ્વરૂપ—

§૧ સંપ્રહામાસ દ્વારા વિષય કરાયેલ (અણુ કરાયેલ) પદાર્થોમાં વિધિપૂર્વક
(વિધાન કરવાપૂર્વક) વિદ્યાનન જે અભિપ્રાય કરે છે તે અભિપ્રાયવિશેષ
વ્યવહારનય કહેવાય છે. ૨૩

§૧ સ'અહનય દ્વારા અહંષુ કરાયેલ સત્વાદિ અથોના નિષેધ કયા વિના વિધાન કરવાપૂર્વક (વિધિરૂપે) ને વિલાગન કરે છે, તે અભિપ્રાય વ્યવહારનય કહેવાય છે. ૨૩

(૫૦) અવહરણમિતિ વિમાગસ્થાપનમ્ ।

(૫૦) વિમજતે इति વિમાગેન સ્થાપયતિ ॥૨૩॥

(૫૦) स क्रियारूपोऽक्रियारूपश्चेति षटे कम्बु-ग्रीवाकारचारित्वादयोऽक्रियारूपाः जलाहरणसमर्थत्वादयश्च क्रियारूपाः ॥२४॥

एतदाभासं वर्णयन्ति —

यः पुनरपारमार्थिकद्रव्यपर्यायविभागमभिप्रैति स व्यवहाराभासः ॥ २५ ॥

§૧ य पुन. परामर्शविशेष कल्पनाऽऽरोपितद्रव्यपर्यायप्रविवेकं मन्यते सोऽत्र व्यवहारदुर्नयः प्रत्येयः ॥ २५ ॥

उदाहरन्ति—

यथा चार्वाकदर्शनम् ॥ २६ ॥

§૧ ચાર્વાકો દિ પ્રમાણપ્રતિપન્નં જીવદ્રવ્યપર્યાયાદિપ્રવિમાગં કલ્પના-
ઽઽરોપિતત્વેનાપહ્નુતે, અવચારિતરમણીયં મૃતચતુષ્ટયપ્રવિમાગમાત્રં તુ સ્થૂલ્લોકવ્યવ-
હારાનુવાયિતયા સમર્થયત હત્યસ્ય દર્શનં વ્યહારનયામાસતયોપદર્શિતમ્ ॥ ૨૬ ॥

વ્યવહારનયનું ઉદાહરણ—

જેમકે જે સત્ છે, તે દ્રવ્ય અથવા પર્યાય છે. ૨૪

§૧ (સૂત્રોક્ત ઉદાહરણ પરસ'અહનયથી અહંષુ થયેલ પદાર્થના વિષયવાળા વ્યવહાર નયનું છે, પરંતુ) સૂત્રગત 'આદિ' શબ્દથી અપરસ'અહનય દ્વારા અહંષુ થયેલ પદાર્થવિષયક વ્યવહાર નયનું ઉદાહરણ પણ વિચારવું જોઈએ, તે આ પ્રમાણે—જે દ્રવ્ય છે તે જીવાદિ છ પ્રકારે છે, અને પર્યાય કંમલાવી અને સહ-ભાવી એમ બે પ્રકારે છે, તેમાં જીવ મુક્ત અને સંસારી એમ બે પ્રકારે છે, તેમજ જે કંમલાવી પર્યાય છે તે ક્રિયારૂપ અને અક્રિયારૂપ છે. ૨૪

વ્યવહારાભાસનું લક્ષણ—

પરંતુ જે અભિપ્રાય દ્રવ્ય અને પર્યાયના વિલાગને અપારમાર્થિક રૂપે સ્વીકારે છે તે અભિપ્રાય વ્યવહારાભાસનય કહેવાય છે. ૨૫

§૧ જે પરામર્શ, અભિપ્રાયવિશેષ દ્રવ્ય અને પર્યાયના વિવેકને કલ્પિત માને છે, તે પરામર્શને વ્યવહારદુર્નય—વ્યવહારાભાસ તરીકે બાણવો. ૨૫

વ્યવહારાભાસનું ઉદાહરણ—

જેમકે—આવકિદર્શન. ૨૬

§૧ આર્વાક પ્રમાણથી સિદ્ધ જીવદ્રવ્ય અને તેના પર્યાય વિગેરે વિલાગને કલ્પિત કહીને તેના અપલાપ કરે છે, અને તાત્ત્વિક રીતે વિચારવાથી સુવચ

લાગતાં છતાં લોકના સ્થૂલબ્યવહારમાં ઉપયોગી હોવાથી ભૂત ચતુષ્થ (પૃથ્વી, પાણી, તેજ અને વાયુ)નું જ સમર્થન કરે છે માટે જ આવાક્રિયાને અહીં બ્યવહારશાસ્ત્ર તરીકે જણાવેલ છે. ૨૬

દ્રવ્યાર્થિકં ત્રેષાડમિધાય પર્યાયાર્થિકં પ્રપચ્ચન્તિ—

પર્યાયાર્થિકશ્વરુદ્ધાં ઋજુસૂત્રઃ શબ્દઃ સમમિરુદ્ધ એવંમૂતશ્ચ ॥ ૨૭ ॥

एषु ઋજુસૂત્રં તાવદ્વિતન્વન્તિ—

ઋજુ વર્તમાનક્ષણસ્થાયિ પર્યાયમાત્રં પ્રાધાન્યતઃ સૂત્રયન્નમિપ્રાય

ઋજુસૂત્રઃ ॥ ૨૮ ॥

ઋજુ અતીતાનાગતકાલક્ષણકૌટિલ્યવૈકલ્યાત્ પ્રાક્કલમ્; અયં हि द्रव्यं सदपि गुणीभावान्नारपयति, पर्यायांस्तु क्षणध्वंसिनः प्रधानतया दर्शयतीति ॥ ૨૮ ॥

उदाहरन्ति—

यथा सुखविवर्त्तः सम्प्रत्यस्तीत्यादिः ॥ ૨૯ ॥

§૧ અનેન હિ વાક્યેન ક્ષણસ્થાયિસુસ્થાલ્યં પર્યાયમાત્રં પ્રાધાન્યેન પ્રદર્શયતે, તદધિકરણમૂતં પુનરાસ્તદ્રવ્યં ગૌણતયા નાર્પયતે । આદિશબ્દાદ દુઃસ્વપર્વાયોડ્વુના-ડસ્તીત્યાદિકં પ્રકૃતનયનિર્દર્શનમન્યૂહનીયમ્ ॥ ૨૯ ॥

ત્રણ પ્રકારના દ્રવ્યાર્થિક નયને કદા પછી પર્યાયાર્થિક નયનું પ્રતિપાદન-પર્યાયાર્થિકનય ચાર પ્રકારે છે; ૧ ઋજુસૂત્ર, ૨ કાલરૂપ, ૩ સમભિરૂપ અને ૪ એવંમૂત. ૨૭

એ ચારમાંથી ઋજુસૂત્ર નયનું લક્ષણ—

પદાર્થના ઋજુ અર્થાત્ વર્તમાન ક્ષણ(સમય)માં રહેનાર પર્યાયમાત્રને જ મુખ્યપણે જણાવનાર અભિપ્રાય ઋજુસૂત્ર કહેવાય છે. ૨૮

§૧ ઋજુ એટલે અતીત અને અનાગત કાલરૂપ કુટિલતાથી રહિત હોવાથી સરળ આ અભિપ્રાય દ્રવ્ય વિષયમાન હોવા છતાં પણ તેને ગૌણ માની તેની વિવેક્ષા કરતો નથી, પરન્તુ ક્ષણભંજુર પર્યાયોની મુખ્યપણે વિવેક્ષા કરે છે. ૨૮

ઋજુસૂત્રનયનું ઉદાહરણ—

જેમકે-વર્તમાનકાળે સુખરૂપ પર્યાય છે. ૨૬

§૧ આ સૂત્રરૂપ વાક્ય ક્ષણમાત્ર રહેનાર સુખ નામના પર્યાયમાત્રને જ મુખ્ય પણે જણાવે છે, પરન્તુ સુખના આધારમૂત આત્મા નામના દ્રવ્યને ગૌણ ગણી જણાવતું નથી. સૂત્રગત 'આદિ' શબ્દથી હમણાં દુઃખ પર્યાય છે, વિગેરે પ્રકૃત-નય ઋજુસૂત્રના દેશાન્ત તરીકે જાણવા ૨૬

(૫૦) પ્રકૃતનયનિર્દર્શનમન્યૂહનીયમિતિ પ્રકૃતનયનિર્દર્શનમ્, ઋજુસૂત્રનયનિર્દર્શનમ્ ॥૨૯॥

ઋજુસૂત્રમાસં વર્તે—

सर्वथा द्रव्यापलापी तदामासः ॥ ૩૦ ॥

§૧ સર્વથા ગુણપ્રધાનભાવામાવપ્રકારેણ તદામાસ ઋજુસૂત્રમાસઃ ॥ ૩૦ ॥

ઉદાહરન્તિ—

યથા તથાગતમતમ્ ॥ ૩૧ ॥

§૧ તથાગતો હિ પ્રતિક્ષણવિનશ્ચરાન્ પર્યાયાનેવ પારમાર્થિકતયા સમર્થયતે, તદાધારમૂતં તુ પ્રત્યભિજ્ઞાદિપ્રમાણપ્રસિદ્ધં ત્રિકાલસ્થાયિ દ્રવ્યં તિરસ્કુરુત હત્યેતન્મતં તદામાસતયોદાહતમ્ ॥ ૩૧ ॥

ઋતુસૂત્રાભાસનું લક્ષણ—

સર્વથા (એકાન્તે) દ્રવ્યનો અપભાષ (નિષેધ) કરનાર અભિપ્રાય ઋતુસૂત્રાભાસ નય કહેવાય છે. ૩૦

§૧ ગૌણ પ્રધાનભાવનો સર્વથા અભાવ સ્વીકારવાથી તદાભાસ એટલે ઋતુસૂત્રાભાસ બને છે. ૩૦

ઋતુસૂત્રાભાસનું ઉદાહરણ—

જેમકે બૌદ્ધદર્શન. ૩૧

§૧ બૌદ્ધ પ્રતિક્ષણ વિનશ્ચર પર્યાયાને જ પરમાર્થિક માનીને તેનું સમર્થન કરે છે, પરન્તુ તે પર્યાયાના આધારભૂત પ્રત્યભિજ્ઞાનાદિ પ્રમાણો દ્વારા પ્રસિદ્ધ દ્રવ્યનો તિરસ્કાર કરે છે. માટે તેના મતને (અભિપ્રાયને) દર્શનને ઋતુસૂત્રાભાસના ક્ષેત્રાન્ત તરીકે જણાવેલ છે ૩૧.

શબ્દનય શબ્દયન્તિ—

કાલાદિમેદેન ધ્વનેરર્થમેદં પ્રતિપદ્યમાનઃ શબ્દઃ ॥ ૩૨ ॥

§૧ કાલાદિમેદેન કાલકારકલિંગસંખ્યાપુરુષોપસર્ગમેદેન ॥ ૩૨ ॥

ઉદાહરન્તિ—

યથા વશૂવ મવતિ મવિષ્યતિ સુમેરુરિત્યાદિઃ ॥ ૩૩ ॥

§૧ અત્રાતીતવર્તમાનભવિત્યલ્લક્ષણકાલત્રયમેદાત્ કનકાચલસ્ય મેદં શબ્દનયઃ પ્રતિપદ્યતે । દ્રવ્યરૂપતયા પુનરમેદમુખ્યોપેક્ષતે । एतच्च कालमेदे उदाहरणम् । करोति क्रियते कुम्भ इति कारकमेदे, तटस्तटी तटमिति लिङ्गमेदे, दाराः कलज-मित्यादि सख्यामेदे, एहि मन्वे रथेन यास्यसि नहि यास्यसि यातस्ते पितेति पुरुषमेदे, सन्तिष्ठते अवतिष्ठत इत्युपसर्गमेदे ॥ ૩૩ ॥

શબ્દનયનું લક્ષણ—

કાલાદિ લેદથી શબ્દના વાચ્યાર્થમાં લેદ માનનાર અભિપ્રાય શબ્દનય કહેવાય છે. ૩૨

§૧ કાલાદિમેદેન—કાલ, કારક, લિંગ, સખ્યા, પુરુષ અને ઉપસર્ગ વિગેરેના લેદથી. ૩૨

શબ્દનયતું ઉદાહરણ—

જેમકે-સુમેરુ હોતો, સુમેરુ છે, અને સુમેરુ હશે. ૩૩

§૧ અહીં શબ્દ નય અતીતકાલ, વર્તમાનકાલ અને ભવિષ્યકાલ એમ કાલના ત્રણ લેહ દ્વારા સુમેરુ પર્વતરૂપ અર્થમાં પશુ (પર્યાયરૂપે) લેહ માને છે, પરન્તુ દ્રવ્યરૂપે એમાં જે અલેહ છે તેની ઉપેક્ષા કરે છે. શબ્દના કાલલેહથી થતા અર્થ-લેહનું આ ઉદાહરણ બાણુવું. તે જ રીતે ‘કુમ્મઃ કરોતિ’ (ઘટ જલાહરણાદિ ક્રિયા કરે છે. આ સ્થળે કુંભ કર્તા છે). ‘કુમ્મઃ ક્રિયતે’ (ઘટ કુંભાર વડે કરાય છે.) આ સ્થળે કુંભ કર્મરૂપ છે.) કારકલેહે અર્થલેહનું ઉદાહરણ છે. તટઃ, તટી, તટમ્ (કિનારો.) આ લિંગલેહે અર્થલેહનું ઉદાહરણ છે. દારાઃ કલત્રમ્-(શીલાથી) આ સંખ્યાલેહે અર્થલેહનું ઉદાહરણ છે. “પદ્મિ મન્યે રથેન યાસ્યસિ, નદિ યાસ્યસિ, યાતસ્તે પિતા” એ રીતે ક્રિયાપદમાં ઉત્તમાદિ પુરુષલેહે અર્થલેહનું દ્ષાન્ત છે અને ‘સન્તિષ્ઠતે, અવતિષ્ઠતે’ આને ઉપસંગલેહે અર્થલેહનું ઉદાહરણ બાણુવું. ૩૩

(વં) પદ્મિ મન્યે રથેન યાસ્યસિ इत्यादिवाक्यत्रये-मन्ये कोऽर्थं मन्ये यास्यसि । कोऽर्थः ? यास्यामि । ‘ग्रहादे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तये एकवच्च’ [पा० ३० १। ४। १०६] ॥ ૩૧ ॥

एतदामासं भ्रुवते—

तद्भेदेन तस्य तमेव समर्थयमानस्तदामासः ॥ ૩૪ ॥

તત્ત્વેદેન કાલાદિભેદેન તસ્ય ધ્વનેસ્તમેવાર્થભેદમેવ; તદામાસઃ શબ્દા-માસઃ ॥ ૩૪ ॥

उदाहरन्ति—

यथा बभूव भवति भविष्यति सुमेरुरित्यादयो भिन्नकालाः शब्दा भिन्नमेवार्थमभिदधति भिन्नकालशब्दत्वात् तादृक्सिद्धान्त्य-
शब्दवदित्यादिः ॥ ૩૫ ॥

§૧ અનેન હિ તથાવિષયપરામર્શોત્થેન વચનેન કાલાદિભેદાઙ્ગિન્નસ્વૈવાર્થ-સ્યામિધાયકત્વં શબ્દાનાં વ્યક્તિત્વમ્ । एतच्च प्रमाणविरुद्धमिति तद्वचनस्य शब्द-नयामासत्वम् । आदिशब्देन करोति क्रियते कट इत्यादिशब्दनयामासोदाहरणं सूचितम् ॥ ૩૫ ॥

શબ્દ નયાભાસતું લક્ષણ—

તેમના લેહથી તેના લેહનું જ સમર્થન કરનાર તેનો આભાસ છે. ૩૪

§૧ કાલાદિના લેહથી શબ્દના વાચ્યાર્થને એકાન્તે ભિન્ન જ માનનાર અભિપ્રાય શબ્દ નયાભાસ કહેવાય છે.

શબ્દનયાભાસતું ઉદાહરણ—

જેમકે-સુમેરુ હોતો, સુમેરુ છે, સુમેરુ હશે વિગેરે ભિન્નકાલીન શબ્દો

ભિન્ન પદાર્થેષુ જ કથન કરે છે; કારણ કે, તે ભિન્ન કાલવાચી શબ્દ છે તેવા બીજા સિદ્ધ શબ્દોની જેમ. ૩૫

ફૃ૧ તથાપ્રકારના અભિપ્રાયવિશેષથી ઉત્પન્ન થયેલ વચન દ્વારા શબ્દો કાલાદિલેહથી ભિન્ન ભિન્ન અર્થના જ અભિધાયક હોય છે એ બ્યભિત કહ્યું. આ વચન પ્રમાણથી વિરુદ્ધ છે, માટે તે વચન શબ્દનયાભાસરૂપ છે. સૂત્રગત આદિ શબ્દથી કરોતિ કટઃ, કિયતે કટઃ વિગેરે શબ્દનયાભાસનાં ઉદાહરણ બાણ્યાં. ૩૫

(વં) તાદ્કૂલસિદ્ધાન્વયશબ્દવદિતિ મિન્નશ્ચલસિદ્ધાન્વયશબ્દવત્ ।

(વં) તથાવિધપરામર્શોત્થેનેતિ મિન્નાર્થાભિધાયકપરામર્શોદ્ભવેન ॥૩૫॥

(ટિં) યથા વખૂલેત્યાદિ । તાદ્કૂલસિદ્ધેતિ મિન્નાર્થત્વપ્રસિદ્ધશબ્દત્વવત્ ॥૩૫॥

સમભિરૂઢનય ધર્ણયન્તિ—

પર્યાયશબ્દેષુ નિરુક્તિમેદેન મિશ્રમર્થ સમભિરોહન્ સમભિરૂઢઃ ॥ ૩૬ ॥

ફૃ૧ શબ્દનયો હિ પર્યાયમેદેઽવ્યર્થાભેદમભિપ્રેતિ, સમભિરૂઢસ્તુ પર્યાયમેદે મિન્નાનર્થાનભિમન્યતે, બમેદં ત્વર્થગતં પર્યાયશબ્દાનામુપેક્ષત્ત્વમ્મિતિ ॥ ૩૬ ॥

ઉદાહરન્તિ—

ઇન્દનાદિન્દ્રઃ શકનાચ્ચક્રઃ પૂર્વારણાત્ પુરન્દર ઇત્યાદિષુ યથા ॥ ૩૭ ॥

ઇત્યાદિષુ પર્યાયશબ્દેષુ યથા નિરુક્તિમેદેન મિન્નમર્થ સમભિરોહન્નમિપ્રાય-
વિશેષઃ સમભિરૂઢસ્તથાઽન્યેષ્વપિ ષટ્કુટકુન્માદિષુ દ્રષ્યઃ ॥ ૩૭ ॥

સમભિરૂઢનયનું લક્ષણ—

બ્યુત્પત્તિના લેહથી પથયાત્મક શબ્દો ભિન્ન ભિન્ન અર્થના વાચક છે એણે સ્વીકારનાર અભિપ્રાય સમભિરૂઢનય કહેવાય છે. ૩૬

ફૃ૧ જો કે શબ્દનય પર્યાયલેહમાં પણ અર્થને અભિન્ન માને છે, પરંતુ સમભિરૂઢનય પર્યાયલેહે અર્થને ભિન્ન માને છે, અને પર્યાયશબ્દોના અર્થગત અલેહની ઉપેક્ષા કરે છે ૩૬

સમભિરૂઢનયનું ઉદાહરણ—

અર્થ (કુકુશ) લોગવે તે ઈન્દ્ર, સમર્થ હોય તે શક, શત્રુનાં પુર-
(નગર)નો નાશ કરે તે પુરંદર કહેવાય છે. ૩૭

ફૃ૧ ઈન્દ્ર, શક, પુરંદર વિગેરે પર્યાયશબ્દોમાં નિરુક્તિના લેહથી ભિન્ન અર્થને માનનાર અભિપ્રાયવિશેષ સમભિરૂઢનય કહેવાય છે. તે જ પ્રકારે ષટ્, કુટ, કુંભ વિગેરે પર્યાયશબ્દોમાં પણ ભિન્ન અર્થને સ્વીકારનાર અભિપ્રાય સમભિરૂઢનય છે એમ સમજ લેવું. ૩૭

પ્રતદામાસમાપન્તે—

પર્યાયધ્વનીનામમિધૈયનાનાત્વમેવ કમીકુર્વાણસ્તદામાસઃ ॥ ૩૮ ॥

તદામાસઃ સમભિરૂઢામાસઃ ॥ ૩૮ ॥

उदाहरन्ति—

यथेन्द्रः शक्रः पुरन्दर इत्यादयः शब्दाः भिन्नाभिधेया

एवं भिन्नशब्दत्वात् करिकुरङ्कुरङ्गशब्दवदित्यादिः ॥३९॥

સમભિરૂઢનયાભાસતુ' લક્ષણ—

પર્યાયવાચી શબ્દોનાં વાચ્યાર્થને સર્વથા (એકાન્ત) ભિન્ન માનનાર અભિપ્રાય સમભિરૂઢનયાભાસ કહેવાય છે. ૩૯

સમભિરૂઢનયાભાસતુ' ઉદાહરણ—

જેમકે ઈન્દ્ર, શક, પુરંદર વિગેરે શબ્દો ભિન્ન ભિન્ન અભિધેય (વાચ્યાર્થ)ના બાવાચક છે, કારણ કે, તે કરિ, કુરંગ અને તુરંગની જેમ ભિન્ન ભિન્ન શબ્દો છે. ૩૯

एवंभूतनयं प्रकाशयन्ति—

શબ્દાનાં સ્વપ્રવૃત્તિનિમિત્તભૂતક્રિયાવિષ્ટમર્થ વાચ્યત્વેના-

શ્રુપગચ્છન્નેર્વંભૂતઃ ॥૪૦॥

સમભિરૂઢનયો ઈન્દનાદિક્રિયાયાં સત્યામસત્યાં ચ વાસવાદેર્થસ્યેન્દ્રાદિ-
વ્યપદેશમપ્રેતિ, પશુવિશેષસ્ય ગમનક્રિયાયાં સત્યામસત્યાં ચ ગોવ્યપદેશવત્ તથા
રૂઢેઃ સદ્ભાવાત્ । એવંભૂતઃ પુનરિન્દનાદિક્રિયાપરિણતમર્થ તત્ક્રિયાકાલે ઈન્દ્રાદિ-
વ્યપદેશમાજમમિમન્યતે; ન હિ કશ્ચિદક્રિયાશબ્દોઽસ્ત્યાસ્તિ, ગૌરમ્બ્વેત્યાદિનાતિશબ્દા-
મિમતાનામપિ ક્રિયાશબ્દત્વાત્-ગચ્છતીતિ ગૌઃ, આશુગામિત્વાદમ્બ્વેતિ । શુભ્રો નીલ
હતિ ગુણશબ્દામિમતા અપિ ક્રિયાશબ્દા એવ—શુચિમવનાત્ શુક્લો નીલનાનીલ
હતિ । દેવદત્તો યજ્ઞદત્ત હતિ યદ્દષ્ટાશબ્દામિમતા અપિ ક્રિયાશબ્દા એવ—દેવ એનં
દેયાત્, યજ્ઞ એનં દેયાદિતિ । સંયોગિદ્રવ્યશબ્દાઃ સમવાયિદ્રવ્યશબ્દાશ્ચામિમતાઃ
ક્રિયાશબ્દા એવ—દણ્ડોઽસ્ત્યાસ્તીતિ દણ્ડી, વિષાળમસ્યાસ્તીતિ વિષાળીત્યસ્તિક્રિયાપ્રધા-
નત્વાત્ । પચ્ચતયીતુ શબ્દાનાં વ્યવહારમાત્રાત્ ન નિશ્ચયાદિત્યય નયઃ સ્વીકુરતે ॥૪૦॥

उदाहरन्ति—

યથેન્દ્રનમનુમવન્નિન્દ્રઃ શકનક્રિયાપરિણતઃ શક્રઃ પૂર્દારણ-

પ્રવૃત્તઃ પુરંદર ઇત્યુચ્યતે ॥૪૧॥

એવંભૂતનયતુ' લક્ષણ—

(શબ્દની) પાતાની પ્રવૃત્તિના નિમિત્તરૂપ ક્રિયાથી યુક્ત અર્થને તે શબ્દના વાચ્યાર્થ તરીકે સ્વીકારનાર અભિપ્રાય એવંભૂતનય કહેવાય છે. ૪૦

૪૧ તથા પ્રકારની રૂઢિ (રિવાજ)ને લઈને ગમનક્રિયા હોય કે ન હોય તે પશુ પશુવિશેષમાં ગાયનો વ્યવહાર કરાય છે તેમ ઈન્દનાદિ (કુરુશર્ધવિગેરે)

ક્રિયા હોય કે ન હોય તો પણ વાચવાદિ પદાર્થમાં ઈન્દ્રાદિનો વ્યવહાર કરવાનું સમભિરૂઢનય સ્વીકારે છે, પરંતુ એવંભૂતનય તો ઈન્દ્રનાદિ ક્રિયાથી પરિણત પદાર્થને તે ક્રિયાના સમયે જ ઈન્દ્રાદિ શબ્દોના વ્યવહારને યોગ્ય માને છે, કારણ કે આ એવંભૂતનયના મતે તો કોઈ પણ શબ્દ-અર્થાત્ તે બધા શબ્દોને ધાતુમૂલક ગણે છે (૧) ગાય, અથ્થ વગેરે જાતિવાચક શબ્દો પણ ક્રિયાવાચક શબ્દો છે; જેમકે-ગમન કરે તે ગાય, આશુ (બડપથી) ગમન કરે તે અથ્થ, (૨) શુચિ-શુદ્ધ થતો કોઈ શુદ્ધ અને નીલ થતો કોઈ નીલ એમ (ગુણવાચક શબ્દો પણ ક્રિયાવાચક છે.) (૩) દેવદત્ત, યજ્ઞદત્ત વગેરે યદ્દક્ષા-શબ્દોય ક્રિયાશબ્દો છે, જેમકે 'દેવ એને આપો' 'યજ્ઞ એને આપો' એવી ંચુત્પત્તિ દેવદત્ત અને યજ્ઞદત્તની છે. (૪) હૃષડી વગેરે સંયોગી દ્રવ્ય શબ્દો પણ પોતપોતાની ક્રિયાથી યુક્ત કોઈ ક્રિયાશબ્દો છે. જેમકે, આ હંડ ધારણ કરે છે માટે હૃષડી.

સમવાચી દ્રવ્ય શબ્દો પણ પોતપોતાની ક્રિયાથી યુક્ત કોઈ ક્રિયાશબ્દો છે. જેમકે આ વિષાણુ (શિંગડા) ધરાવે છે માટે વિષાણી શબ્દોના આ પાંચ લેહ વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ છે, પરંતુ નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ નથી એ પ્રમાણે આ એવંભૂતનય સ્વીકારે છે. ૪૦

એવંભૂતનયનું ઉદાહરણ—

ઐશ્વર્યનો અનુભવ કરતો હોય (હકુરાર્થ ભોગવતો હોય-અશ્વર્થભોગ-રૂપ ક્રિયા કરતો હોય) ત્યારે ઈન્દ્ર, સામર્થ્યને અનુભવતો હોય-(સામર્થ્યરૂપ ક્રિયા હોય) ત્યારે શક, અને શત્રુના નાશ કરવાને પ્રવૃત્ત થયેલ હોય ત્યારે પુરંદર, એ પ્રમાણે કહેવાય છે. ૪૧

(૫૦) તત્ક્રિયાકાલે હિતિ દન્દનાદિક્રિયાકાલે । અસ્યેતિ એવંભૂતત્વ । ક્રિયાશબ્દત્વા-દિત્યતોડ્યે કથમિતિ ગમ્યમ્ । ઘૂણ્ણોતિ સંયોગિદ્રવ્યશબ્દ । વિપાળીતિ સમવાચિદ્રવ્યશબ્દઃ । પચ્ચત્તયીતિ જાતિગુણ્યદૃષ્ટાસંયોગિસમવાચિશબ્દા હિતિ પચ્ચ ॥૪૦॥

(ટિપ્) ન હિ કશ્ચિદિત્યાદિ । અસ્યેતિ એવંભૂતનયત્વ મતે ન દ્રવ્યગુણજાતિશબ્દા । શબ્દ-શબ્દવિષય । તથા દ્રવ્યતો ગુણતો જાતિતઃ ક્રિયાતમ્ચેતિ । દ્રવ્યતો દર્શીતિ । ગુણતો રજા શુક્લ હિતિ । જાતિતો ગૌરિતિ શાશ્વત્ત્વમ્ હિતિ યા । ક્રિયાત સ્વર્ણકારકરૂપકારાદિ । કેચિત્ પશ્ચા સમાચક્ષતે નામતમ્ચ, કેચિદ્ ચાદિચ્છિકમેદં પચ્ચમાહ । તયોદ્વેગ્યકરનાથાયેવાન્તર્માવ. હિત્યેત્યાદિ ।

સર્વં ચ—

દ્રવ્યક્રિયાજાતિગુણપ્રમેદાત્ હવિત્યક્તૃદ્વિજપાટલાદૌ ।

શબ્દપ્રવૃત્તિ મુનયો વદન્તિ ચતુષ્પદી કાલવિદ. પુરાણઃ ॥૧૧॥

પચ્ચત્તયીતિ પચ્ચપ્રકારઃ યથા દ્રવ્યજાતિક્રિયાગુણ્યદૃષ્ટાપ્રમેદાત્ । અયમિતિ એવંભૂતનય ॥૪૦॥

એવંભૂતામાસમાચક્ષતે—

ક્રિયાડનાવિષ્ટં વસ્તુ શબ્દવાચ્યતયા પ્રતિસિપ્સંતુ

તદમાસઃ ॥૪૨॥

§૧ ક્રિયાઽઽવિષ્ઠં વસ્તુ ધ્વનીનામભિધેયતયા પ્રતિજ્ઞાનાનોઽપિ યઃ પરામર્શસ્ત-
દનાવિષ્ઠં તત્તેષાં તથા પ્રતિશ્ચિપતિ ન તૂપેક્ષતે સ પર્વભૂતનયામાસઃ, પ્રતીતિવિધાતાત્ ॥૪૨॥

ઉદાહરન્તિ—

યથા વિશિષ્ટચેષ્ટાશૂન્યં ઘટાશૂન્યં વસ્તુ ન ઘટશબ્દવાચ્યં
ઘટશબ્દપ્રવૃત્તિનિમિત્તભૂતક્રિયાશૂન્યત્વાત્ પટવદિત્યાદિઃ ॥૪૩॥

§૧ ઋનેન હિ વચસા ક્રિયાઽનાવિષ્ઠસ્ય ઘટાદેર્વસ્તુનો ઘટાદિશબ્દવાચ્યતા-
નિષેધઃ ક્રિયતે સ ચ પ્રમાણવાધિત इति तद्वचनमेवंभूतनयामासोदाहरणतयोक्तम् ॥૪૨॥

એવંભૂતનયાભાસતું લક્ષણ -

ક્રિયાથી રહિત પદાર્થને શબ્દના વાચ્ય તરીકે નહિ સ્વીકારનાર અભિપ્રાય
એવંભૂતનયાભાસ કહેવાય છે. ૪૨

§૧ ક્રિયાયુક્ત પદાર્થને શબ્દના અભિધેય-(વાચ્ય) તરીકે સ્વીકારતો હોવા
છતાં પણ જે અભિપ્રાય ક્રિયાથી રહિત પદાર્થની શબ્દના અભિધેય તરીકે
ઉપેક્ષા નહિ પરંતુ અસ્વીકાર કરે તે એવંભૂતનયાભાસ કહેવાય છે. કારણ કે,
તેમાં પ્રતીતિ (અનુભવ)નો વિધાત થાય છે. ૪૨

એવંભૂતનયાભાસતું ઉદાહરણ—

વિશિષ્ટ (જલાહરણ) ક્રિયાથી રહિત ઘટ પદાર્થ ઘટશબ્દનો વાચ્ય નથી જ,
કારણ કે પટની જેમ તે ઘટશબ્દની પ્રવૃત્તિના નિમિત્તભૂત ક્રિયાથી રહિત છે. ૪૩

§૧ આ વચનથી ક્રિયારહિત ઘટાદિ પદાર્થમાં ઘટાદિ શબ્દની વાચ્યતાનો
નિષેધ કરાય છે, અર્થાત્ અહીં ક્રિયારહિત ઘટપદાર્થ ઘટશબ્દનો વાચ્ય નથી
એવો નિષેધ કરાય છે અને તે નિષેધ પ્રમાણ દ્વારા બાધિત છે. માટે તે
(નિષેધાત્મક) વચનો એવંભૂતનયાભાસના ઉદાહરણ તરીકે જણાવેલ છે. ૪૩

(૬૦) तद्वचनाविष्टमिति क्रियानाविष्टम् । तद्विधे वस्तु । तेषामिति ध्वनीनाम् । तथेति
अभिधेयतया क्रियाऽनाविष्टं वस्तु तेषा ध्वनीनामभिधेयं न भवतीति वाक्यप्रमाणम् ॥૪૨॥

(ટિપ) यथा विशिष्टचेष्टेत्यादि । स चेति घटादिशब्दवाच्यत्वानिषेधः । प्रमाणेति
प्रायश्चादिप्रमाणनिराकृत । तद्वचनमिति घटादिवाच्यत्वनिषेधकं वाक्यम् ॥૪૩॥

કે પુનરેષુ નયેર્વર્થપ્રમાનાઃ કે ચ શબ્દનયા इति दर्शयन्ति—

एतेषु चत्वारः प्रथमेऽर्थनिरूपणप्रवणत्वादर्थनयाः ॥૪૪॥

शेषास्तु त्रयः शब्दवाच्यार्थगोचरतया शब्दनयाः ॥૪૫॥

આ સાત નયોમાં કેટલાક નયો અર્થનય રૂપ છે અને કેટલાક નયો શબ્દ-
નય રૂપ છે ? તેણે નિરૂપણ—

આ નૈગમાદિ સાત નયોમાં પહેલા ચાર નયો અર્થ(પદાર્થ)નું નિરૂપણ
કરતા હોવાથી અર્થનયો કહેવાય છે. ૪૪

અને બાકીના ત્રણ નયો શબ્દના અર્થાત્ શબ્દના વાચ્યાર્થને વિષય કરતા
હોવાથી શબ્દનયો કહેવાય છે. ૪૫

કઃ પુનરત્ર બહુવિષયઃ કો વાઽરૂપવિષયો નયં હિતિ વિવેચયન્તિ—

पूर्वः पूर्वो नयः प्रचुरगोचरः, परः परस्तु परिमित-

विषयः ॥૪૬॥

તત્ર નૈગમસંગ્રહયોસ્તાવન્ન સંગ્રહો બહુવિષયો, નૈગમાત્ પરઃ, કિં તર્હિ નૈગમ
एव संग्रहात् पूर्व इत्याहुः—

सन्मात्रगोचरात् संग्रहान्नैगमो भावाभावभूमिकत्वाद्

भूमविषयः ॥૪૭॥

§૧ ભાવાભાવભૂમિકત્વાદ્ભાવાભાવવિષયત્વાત્, મૂમવિષયો બહુવિષયઃ ॥૪૭॥

આ નૈગમહિ સાત નયોમાં કયો નય અધિક વિષયવાળો છે, અને કયો
નય અદ્ય વિષયવાળો છે તેનું વિવેચન—

નૈગમહિ સાતે નયોમાં પહેલા પહેલા નયો અધિક અધિક વિષયવાળા છે,
પરંતુ પછી પછીના નયો અદ્ય અદ્ય વિષયવાળા છે. ૪૬

નૈગમહિ સાતે નયોમાંથી નૈગમ અને સંગ્રહ એ બે નયોમાં નૈગમની પછી
રહેલ સંગ્રહ બહુ વિષયવાળો નથી પરંતુ સંગ્રહની પહેલાં રહેલ નૈગમ જ બહુ
વિષયવાળો છે એટલે સૂત્રકાર જણાવે છે—

સત્તા (ભાવ) માત્રના વિષયવાળા (અર્થાત્) માત્ર સત્તાને જ વિષય કર-
નાર સંગ્રહનયની અપેક્ષાએ ભાવ અને અભાવ (સત્ અને અસત) બન્નેના
વિષયવાળો હોવાથી નૈગમનય અધિક વિષયવાળો છે. ૪૭

§૧ ભાવાભાવભૂમિકત્વાત્નો અર્થ ભાવ અને અભાવના વિષયવાળો
હોવાથી મૂમવિષયઃ એટલે બહુ (અધિક) વિષયવાળો છે. ૪૭

સંગ્રહાદ વ્યવહારો બહુવિષય હિતિ વિપર્યયમપાસ્યન્તિ—

सद्विशेषमकाशकाद् व्यवहारतः संग्रहः समस्तसत्समूहोप-

दर्शकत्वात् बहुविषयः ॥૪૮॥

વ્યવહારો હિ કતિપયાન્ સત્પ્રકારાન્ પ્રકાશયતીત્યલ્પવિષયઃ, સંગ્રહસ્તુ સકલ-
સત્પ્રકારાણાં સમૂહં જ્યાપયતીતિ બહુવિષયઃ ॥૪૮॥

વ્યવહારાદ્ ઋજુસૂત્રો બહુવિષય હિતિ વિપર્યાસં નિરસ્યન્તિ—

वर्त्तमानविषयादृजुसूत्राद् व्यवहारस्त्रिकालविषयावलम्बि-

त्वादन्वल्पार्थः ॥૪૯॥

§૧ વર્તમાનક્ષણમાત્રસ્થાયિનમર્થઋજુસૂત્ર. સૂત્રયતીત્યસાવરૂપવિષયઃ, વ્યવહારસ્તુ
કાલત્રિતયવર્ત્યર્થજાતમવલમ્બત્ત્વં ઇત્યયમન્વલ્પાર્થઃ હિતિ ॥૪૯॥

સંબંધનયની અપેક્ષાએ વ્યવહારનય અધિક વિષયવાળો છે એવી વિપરીત-
માન્યતાનું નિરસન—

સત સામાન્યના કેટલાક વિશેષોને જણાવનાર વ્યવહારની અપેક્ષાએ સત્સા-
માન્યમાં સમાવેશ પામતી બધી જ વસ્તુઓને જણાવનાર સંબંધનય અધિક
વિષયવાળો છે ૪૮

§૧ વ્યવહારનય સત્સામાન્યના (સત-વર્ગના) કેટલાક પ્રકારોને જ જણાવે
છે, માટે તે અલ્પ વિષયવાળો છે, જ્યારે સંબંધનય સત્-સામાન્ય અનર્ગત
સમસ્ત પદાર્થોને જણાવનાર હોવાથી અધિક વિષયવાળો છે ૪૮

ઋજુસૂત્ર વ્યવહારનયથી અધિક વિષયવાળો છે એ વિપરીત માન્યતાનું
નિરસન—

વર્તમાન ક્ષણસ્થાથી પદાર્થને વિષય કરનાર ઋજુસૂત્રનયની અપેક્ષાએ વ્યવ-
હારનય ત્રણે કાલના પદાર્થોને વિષય કરનાર હોવાથી વિશેષ વિષયવાળો છે. ૪૯

§૧ ઋજુસૂત્રનય માત્ર વર્તમાન ક્ષણમાં જ રહેનાર પદાર્થને જણાવે છે,
માટે તે અલ્પવિષયવાળો છે, પરંતુ વ્યવહારનય તો ત્રણે કાલના પદાર્થોને વિષય
કરનાર હોવાથી બહુ વિષયવાળો છે ૪૯

(૫૦) સમસ્તસત્સમૂહોપદર્શકત્વાદિતિ સર્વેકેકં સ્વવિશેષાત્ ॥૪૮॥

ઋજુસૂત્રાચ્છન્દો બહુવિષય इत्याशङ्कामपसारयन्ति—

કાલાદિમેદેન મિન્નાર્યોપદર્શિનઃ શબ્દાદ્ઋજુસૂત્રસ્તદ્વિપ-
રીતવેદકત્વાન્મહાર્થઃ ॥૫૦॥

§૧ શબ્દનયો હિ કાલાદિમેદાદ્વિન્નમર્થમુપદર્શયતીતિ સ્તોકવિષયઃ, ઋજુસૂત્રસ્તુ
કાલાદિમેદતોઽયમિન્નમર્થ સૂચયતીતિ બહુવિષય इति ॥૫૦॥

શબ્દાત્ સમમિરુદ્ધો મહાર્થ इत्यારેકાં પરાકુર્વન્તિ—

પ્રતિપર્યાયશબ્દમર્થમેદમમીપ્સતઃ સમમિરુદ્ધાચ્છન્દસ્તદ્વિપર્યાયાનુ-
યાયિત્વાત્ પ્રમૂતવિષયઃ ॥૫૧॥

§૧ સમમિરુદ્ધનયો હિ પર્યાયશબ્દાનાં વ્યુત્પત્તિમેદેન મિન્નાર્થતામર્થયત इति
સનુગોચરોઽસૌ, શબ્દનયસ્તુ તેષાં તદ્મેદેનાપ્યેકાર્થતાં સમર્થયત इति સમવિક
વિષયઃ ॥૫૧॥

શબ્દનય ઋજુસૂત્રથી અધિક વિષયવાળો છે એ સંક્રાંતું અપસરણ—
કાલાદિ ભેદ દ્વારા બિન્ન અર્થને જણાવનાર શબ્દનયની અપેક્ષાએ ઋજુ-
સૂત્ર તેનાથી વિપરીત અબિન્ન પદાર્થને જણાવનાર હોવાથી વિશેષ વિષય-
વાળો છે. ૫૦

§૧ શબ્દનય કાલાદિભેદ દ્વારા બિન્ન બિન્ન પદાર્થ(અર્થભેદ)ને જણાવે
છે, જ્યારે ઋજુસૂત્ર તો કાલાદિ ભેદ હોવા છતાં અબિન્ન અર્થને જણાવનાર
હોવાથી વધારે વિષયવાળો છે. ૫૦

શબ્દથી સમભિરૂઢ વધારે વિષયવાળો છે એ શંકાનું નિરાકરણ—
દરેક પર્યાયવાચી શબ્દોને બિન્ન બિન્ન વાચ્યાર્થવાળા માનનાર સમ-
ભિરૂઢ નયની અપેક્ષાએ શબ્દનય તો તે પર્યાયવાચી બિન્ન બિન્ન શબ્દોને પણ
એકાર્થવાચી માનનાર હોવાથી પ્રભૂત વિષયવાળો છે. ૫૧

§૧ સમભિરૂઢનય જુદી જુદી વ્યુત્પત્તિવડે પ્રતિપયાય શબ્દોને બિન્ન બિન્ન
અર્થવાળા માને છે, માટે તે અલ્પવિષયવાળો છે; જ્યારે શબ્દનય જુદી જુદી
વ્યુત્પત્તિ હોવા છતાં પણ પ્રતિ પયાય શબ્દોને અભિન્ન અર્થને જણાવનાર
માને છે માટે પ્રચુર વિષયવાળો છે. ૫૧

(૫૦) અસાવિતિ ઋણુદ્વનઃ । તેષામિતિ શ્વનાનામ્ । તદ્ભેદેનેતિ વ્યુત્પત્તિભેદેન ॥૫૧॥

સમમિરૂઢાદેવંમૂતો મૂલવિષય ક્વચિત્કૂતં પ્રતિષ્ઠિપન્તિ—

પ્રતિક્રિયં ત્રિભિન્નમર્થં પ્રતિજાનાનાદેવંમૂતાત્ સમમિરૂઢ-
સ્તદન્યથાર્થસ્યાપકત્વાન્મહાગોચરઃ ॥૫૨॥

§૧ એવંમૂતનયો હિ ક્રિયાભેદેન મિન્નમર્થં પ્રતિજાનીત ઇતિ તુચ્છવિષયોડસૌ,
સમમિરૂઢસ્તુ તદ્ભેદેનાપ્યમિન્નં માવમમિપ્રેતીતિ પ્રમૂતવિષયઃ ॥૫૨॥

સમભિરૂઢથી એવંમૂત અધિક વિષયવાળો છે, એ માન્યતાનું નિરાકરણ—
બિન્ન બિન્ન ક્રિયાદ્વારા શબ્દોને બિન્ન બિન્ન અર્થના વાચક માનનાર
એવંમૂત નયની અપેક્ષાએ સમભિરૂઢનય ક્રિયાનો લેહ હોવા છતાં અભિન્ન
અર્થને માનનાર હોવાથી વધુ વિષયવાળો છે. ૫૨

§૧ એવંમૂતનય ક્રિયાના લેહથી અર્થમાં પણ લેહ માને છે માટે તે અલ્પ-
વિષયવાળો છે જ્યારે સમભિરૂઢનય ક્રિયાનો લેહ હોવા છતાં પણ પદાર્થને
અભિન્ન માને છે, માટે પુષ્કળ વિષયવાળો છે ૫૨

(૫૦) તદ્ભેદેનાપીતિ ક્રિયાભેદેનાપિ ॥૫૨॥

અથ યથા નયવાક્યં પ્રવર્તતે તથા પ્રકાશિયન્તિ—

નયવાક્યમપિ સ્વવિષયે પ્રવર્તમાનં વિધિપ્રતિષેષાભ્યાં

સપ્તમઙ્ગીમનુગ્વજતિ ॥૫૩॥

§૧ નયવાક્યં પ્રાગ્લક્ષિતવિકલાદેશસ્વરૂપં, ન કેવલં સકલાદેશસ્વમાત્રં પ્રમાણ-
વાક્યમિત્યપિ શબ્દાર્થઃ । સ્વવિષયે સ્વામિષેયે પ્રવર્તમાનં વિધિપ્રતિષેષાભ્યાં પરસ્પર-
વિમિન્નાર્થનયયુગ્મસમુચ્ચવિધાનનિષેષાભ્યાં કૃત્વા સપ્તમઙ્ગીમનુગ્વજતિ, પ્રમાણસપ્ત-
મઙ્ગીવદેતદ્વિચારઃ કર્તવ્યઃ ।

§૨ નયસપ્તમઙ્ગીષ્વપિ પ્રતિમઙ્ગં સ્યાત્કારસ્યૈવકારસ્ય ચ પ્રયોગસદ્ભાવાત્ ।
તાસાં વિકલાદેશત્વાદેવ સકલાદેશાભિકાયાઃ પ્રમાણસપ્તમદ્વયા વિશેષવ્યવસ્થા-

પનાત્ । વિકલાદેશસ્વભાવા હિ નયસપ્તમઙ્ગી વસ્ત્વંશમાત્રપ્રરૂપકતાવાત્ ; સકલા-
દેશસ્વભાવા તુ પ્રમાણસપ્તમઙ્ગી સંપૂર્ણવસ્તુસ્વરૂપપ્રરૂપકતાદિતિ ॥૫૩॥

નયવાક્યની પ્રવૃત્તિનું સ્વરૂપ—

પ્રાતાના વિષયમાં પ્રવૃત્તિ કરનાર નયવાક્ય પણ વિધિ અને નિષેધની
વિવક્ષા વડે સંસભંગીનું રૂપ પામે છે. ૫૩

કુ૧ માત્ર સકલાદેશસ્વભાવવાળું પ્રમાણવાક્ય જ સ્વવિષયમાં પ્રવર્તતું વિધિ-
અને નિષેધની કલ્પના દ્વારા સસભંગીને પ્રાપ્ત થાય છે એમ નથી, પરંતુ અગાઉ
જણાવેલ વિકલાદેશસ્વભાવવાળું નયવાક્ય પણ સ્વવિષયમાં પ્રવૃત્તિ કરતું પરસ્પર
ભિન્ન ભિન્ન અર્થવાળા બે નયથી હૂત્પન્ન થયેલ વિધિ અને નિષેધ દ્વારા સસ-
ભંગીને પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત્ જેમ પ્રમાણવાક્યની સસભંગી બને છે તેમ
નયવાક્યની પણ સસભંગી બને છે. નયસસભંગીના સ્વરૂપનો વિચાર પ્રમાણ
સસભંગીની જેમ સમજી લેવો.

કુ૨ નય સસભંગીના દરેક ભંગમાં પણ 'સ્વાત્કાર' અને 'વ્યવકાર' નો
પ્રયોગ થાય છે, તો પણ વિકલાદેશસ્વરૂપવાળી નય સસભંગી સકલાદેશસ્વભાવ-
વાળી પ્રમાણ સસભંગીથી જુદી છે નયસસભંગી વિકલાદેશસ્વભાવવાળી જ
છે, કારણ કે તે વસ્તુ (પદાર્થ)ના અંશમાત્રને જ જણાવનાર છે, બ્યારે પ્રમાણ-
સસભંગી તો સકલાદેશસ્વભાવવાળી છે, કારણ કે તે વસ્તુ (પદાર્થ)ના સંપૂર્ણ
સ્વરૂપને જણાવનાર છે. (બંને સસભંગીમાં આટલો જ તફાવત છે) ૫૩

(૫૦) વિકલાદેશત્વાદેવેત્યજ તાસાં સસમઙ્ગીનામ્, અથ ચ કાશ્યા બ્યાલ્યા ॥૫૧॥

પરં નયસ્ય લક્ષણસંખ્યાવિષયાન્ વ્યવસ્થાપ્યેદાનીં ફલં સ્ફુટયન્તિ—

પ્રમાણવદસ્ય ફલં જ્યવસ્થાપનીયમ્ ॥૫૪॥

પ્રમાણત્યેવ પ્રમાણવત્, અત્યેતિ નયસ્ય, યથા સ્તત્વાનન્તર્યેણ પ્રમાણસ્ય સંપૂર્ણ-
વસ્ત્વજ્ઞાનનિવૃત્તિઃ ફલમુક્તમ્, તથા નયસ્યાપિ વસ્ત્વેકદેશજ્ઞાનનિવૃત્તિઃ ફલમાનન્ત-
ર્યેણાવધાર્યમ્ । યથા ચ પારમ્પર્યેણ પ્રમાણસ્યોપાદાનહાનોપેક્ષાવુદ્ભવઃ સંપૂર્ણવસ્તુવિષયાઃ
ફલત્વેનામિહિતાસ્તથા નયસ્યાપિ વસ્ત્વંશવિષયાસ્તાઃ પરમ્પરાફલત્વેનાવધાર્ણીયાઃ ।
તદેતદ્ દ્વિપ્રકારમપિ નયસ્ય ફલં તતઃ કથન્નિચ્છિન્નમમિન્નં વાઙ્મગન્તવ્યમ્ । નયફલ-
ત્વાન્યથાનુપપત્તેઃ કથન્નિચ્છિદ્દેદામેદપ્રતિષ્ઠા ચ નયફલયોઃ પ્રાગુક્તપ્રમાણફલયોરિવ કુશલૈઃ
કર્તવ્યાઃ ॥૫૪॥

આ રીતે નયના લક્ષણ, સંખ્યા, વિષયની વ્યવસ્થા કરીને ફલનું સ્પષ્ટીકરણ
કરવામાં આવે છે—

નયના ફલની વ્યવસ્થા પ્રમાણના ફલની વ્યવસ્થાની જેમ કરી લેવી. ૫૪

કુ૧ પ્રમાણનું અનન્તર (સાક્ષાત્) ફલ જેમ વસ્તુ સંખ્યા સમસ્ત અજ્ઞાનનો
નાશ કરેલ છે, તેમ નયનું અનન્તર (વાત્સલિક) ફલ વસ્તુ (પદાર્થ)ના એક

અંશ સંબંધી અજ્ઞાનના નાશરૂપ બાબુડું. પ્રમાણુડું પરંપરા ફલ (ફલડું ફલ) જેમ સંપૂર્ણ પદાર્થ વિષયક ઉપાદાન, હાન અને ઉપેક્ષા બુદ્ધિ છે, તેમ નયનું પરંપરાફલ વસ્તુ (પદાર્થ)ના અંશવિષયક ઉપાદાન, હાન અને ઉપેક્ષાબુદ્ધિ બાબુવી. નયનું અનન્તર અને પરંપરા એમ બન્ને પ્રકારનું ફલ નયથી કથંચિદ્ અભિન્ન અને કથંચિદ્ અભિન્ન બાબુડું. અન્યથા નય અને ફલનો સંબંધ ઘટી શકશે નહિ. નય અને નયના ફલમાં કથંચિદ્ ભેદાભેદની પ્રતિષ્ઠા (વ્યવસ્થા) પ્રમાણુ અને પ્રમાણુના ફલમાં પહેલાં જે રીતે કહેલ છે, તે રીતે વિક્ષાનોએ કરી લેવી. ૫૪

(૧૦) આનન્તર્યેનેતિ અભ્યવહિતત્વેન । પારમ્પર્યેનેતિ વ્યવહાનેન । સત્ત્વંચાવિપ-
યાસ્તા इति ताः हानोपेक्षाद्वयम् । तत इति नयात् ॥૫૪॥

(ટિ૦) પદ્યં નયસ્યેત્યાદિ । તા इति ઉપાદાનહાનોપેક્ષાદ્વયम् । તદ્વેતદિતિ અનન્ત-
પારમ્પર્યેરૂપં દ્વિમેવમપિ । તત્ત इति નયાત્ । કથચ્છિદિતિ ન તુ સર્વથા મિન્નં ન ચ સર્વથા
તાદાત્મીમૂલમ્ ॥૫૪॥

તદિત્થં પ્રમાણનયતત્ત્વં વ્યવસ્થાપ્ય સપ્રતિ તેષાં તત્ર કથચ્છિદવિવિગ્ધમાવે-
નાવસ્થિતેરસ્તિ પ્રમાણનયાનાં વ્યાપકં પ્રમાતારં સ્વરૂપતો વ્યવસ્થાપયન્તિ—

પ્રમાતા પ્રત્યક્ષાદિપ્રસિદ્ધ આત્મા ॥૫૫॥

૬૧ પ્રમીણોત્તીતિ પ્રમાતા, કિમૂતઃ ક્વ ઇત્યાદિ—પ્રત્યક્ષાદિપ્રસિદ્ધઃ પ્રત્યક્ષપરોક્ષ-
પ્રમાણપ્રતીતઃ, અતતિ અપરાપરપર્યાયાન્ સતતં ગચ્છતીત્યાત્મા જીવઃ ।

આ પ્રમાણે પ્રમાણુ અને નયતત્ત્વની વ્યવસ્થા કરીને તેમનાથી અભિન્નરૂપે
અવસ્થિત પ્રમાતા, જે અધા પ્રમાણુ અને નયોમાં વ્યાપક છે, તેના સ્વરૂપની
વ્યવસ્થા—

પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણુથી સિદ્ધ આત્મા પ્રમાતા કહેવાય છે. ૫૫

૬૧ જે યથાર્થ જ્ઞાન કરે તે. (પ્રમીણોત્તીતિ પ્રમાતા)

શકા—પ્રમાતા કેવો છે અને કેાણુ છે ?

સમાધાન—પ્રમાતા પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ પ્રમાણુથી પ્રસિદ્ધ આત્મા છે.
નિરંતર નવનવા પયથિને પામે તે આત્મા, જેનું બીજું નામ શુવ છે. (અતતિ
અપરાપરપર્યાયાન્ સતતં ગચ્છતિ इति આત્મા)

(૧૦) તેષામિતિ પ્રમાણનયતત્ત્વાનામ્ । તત્ત્વેતિ આત્મનિ ।

(ટિ૦) તદિત્થમિત્યાદિ । તેષામિતિ પ્રમાણનયાનામ્ । તત્ત્વેતિ પ્રમાતરિ ।
અવિવિગ્ધમાવેનેતિ અવિનામાવેન ।

૬૨ હાત્માનં પ્રતિ વિપ્રતિપેદિરે પરે । ચાર્વાકાસ્તાવન્ચર્ચ્યાંચક્રુઃ—કાયાકારપરિ-
ણામદશાયોમિવ્યકચૈતન્યર્ષમંકાણિ પૃથિગ્યસ્તેનોવાયુસંજ્ઞકાનિ તત્ત્વાર્થેવ મૂતાનિ
તત્ત્વમ્, ન તુ તદ્વ્યતિરિક્તઃ કશ્ચિદ્ અવાન્તરારાનુસરણવ્યસનવાનાત્મા; યદુવાચ
વૃહસ્પતિઃ—“પૃથિગ્યપસ્તેનોવાયુરિતિ તત્ત્વાનિ, તત્સમુદાયે શરીરવિપયેન્દ્રિયસંજ્ઞાઃ;

તૈમ્યચૈતન્યમ્” इति प्रत्येकमदृश्यमानचैतन्यान्यपि च भूतानि समुदितावस्थानि चैतन्यं व्यञ्जयिष्यन्ति, मदशक्तिवत्; यथा हि काष्ठपिण्डादयः प्रागदृश्यमानामपि मदशक्ति-
मासादितसुराकारपरिणामा व्यञ्जयन्ति; तद्वदेतान्यपि चैतन्यमिति ।

ફર આત્માના લક્ષણમા અન્ય દર્શનકારોએ વિવાદ કર્યો છે. તેમાં પ્રથમ ચાવકોએ કરેલ આત્મતત્ત્વની ચર્ચા નીચે પ્રમાણે છે. કાયાકાર બને છે ત્યારે જેમાં ચૈતન્ય અભિવ્યક્ત થાય છે એવાં પૃથ્વી, પાણી, તેજ અને વાયુ નામના ચાર ભૂતો એ જ તત્ત્વ છે. પરંતુ તેથી શિન્ન ભવાન્તરમાં જનાર (અપર અપર મનુષ્યાદિ પર્વાથોને પામનાર) આત્મા નામનું કોઈ તત્ત્વ નથી. તે અંગે આચાર્ય બુદ્ધરપતિનું કથન છે કે પૃથ્વી, પાણી, તેજ અને વાયુ એ તત્ત્વો છે. એ તત્ત્વોના સમુદાયમાં શરીરસંજ્ઞા, વિષયસંજ્ઞા, અને ઈન્દ્રિયસંજ્ઞા છે, અને તેમાંથી (શરીરસંજ્ઞા, વિષયસંજ્ઞા અને ઈન્દ્રિયસંજ્ઞામાં પરિણત ભૂતસમુદાય-માંથી) ચૈતન્ય છે. જો કે પૃથ્વી, પાણી, તેજ અને વાયુ આ ચારે ભૂતો-માંના પ્રત્યેકમાં ચૈતન્ય દૃશ્યમાન નથી તો પણ જ્યારે તેઓને સમુદાય બને છે ત્યારે તેઓ મહશક્તિની જેમ ચૈતન્યનો આવિર્ભાવ કરશે, જેમ કાર્ષ્કપિંડા-દિમાં (તાડાદિ, ધાવડીના કૂલ, મહુડાનાં કૂલ, કોદ્રવાદિમાં) મહશક્તિ દેખાતી નથી પણ જ્યારે તેઓ સુશકરને પામે છે ત્યારે મહશક્તિનો આવિર્ભાવ કરે છે, તેમ આ ભૂતો પણ ચૈતન્યનો આવિર્ભાવ કરે છે.

(૫૦) પરે इति परतीर्णम् । परे इत्यतः पुरस्तेष्विति गम्यम् । तद्व्यतिरिक्त इति भूतव्यतिरिक्तः । प्रत्येकमित्यादिना नास्तिक एव वक्षि । यतान्यपीति भूतान्यपि ।

(ટિ૦) यथाहि काष्ठेति काष्ठं तणादि तद्रससम्भूता पिष्टं कोद्रवादि पिष्टपेयावातुकी-
पुष्पसन्मिथा तद्रसपरिणतिर्मदशक्तिव्यञ्जिका स्यात् । तद्वदिति पिष्टकाष्ठादिवत् । यतानीति
नत्वानि बह्वામૂતાનિ ।

સદેત્ તરહતરમતિવિલસિતમ્, કાયાકારપરિણતમૂતૈચૈતન્યાભિવ્યક્તેરસિદ્ધે,
સતઃ સ્વભિવ્યક્તિર્બુક્કા । ન ચ દેહદશાયાઃ પ્રાગ્ ભૂતેષુ ચૈતન્યસત્તાસાધકં પ્રત્યક્ષમસ્તિ,
તસ્યૈન્દ્રિયકત્યાતીન્દ્રિયે તસ્મિન્નપ્રવર્તનાત્, બનૈન્દ્રિયકત્ય તસ્ય ત્વયાડનજ્ઞીકારાન્ચ ।
નાપ્યનુમાનમ્, તસ્યાપ્યનજ્ઞીકારાદેવ । અથ સ્વીક્રિયત એવ લોકયાત્રાનિર્વાહણપ્રવર્ણ
ધૂમાધનુમાનમ્, સ્વર્ગપૂર્વાદિપ્રસાધકત્યાલૌકિકતસ્યૈવ તસ્ય તિરસ્કારાદિતિ ચેત્; તર્હિ
કાયાકારહેતુષ્વકાયાકારમૂતેષુ મૂતેષુ ચૈતન્યાનુમાનમપ્યલૌકિકં સ્યાદ્, લૌકિકૈસ્તત્ર
તસ્યાનુનમીયમાનત્વાત્, સ્વર્ગપૂર્વાદિપ્રસાધકમપિ વા તદ્ લૌકિકં મવેત્ ।

ફર જૈન—તમારું આ કથન અંચળ યુદ્ધિનું પરિણામ છે, ‘કાયાકાર પરિ-
ણત’ ભૂતોમાંથી ચૈતન્ય આવિર્ભાવ પામે છે એ વસ્તુ અસિદ્ધ છે,
કારણ કે અભિવ્યક્તિ તો વિદ્યમાન પદાર્થની જ ઘટી શકે છે. આમ તમેાએ
માનેલી અભિવ્યક્તિ પ્રમાણસિદ્ધ નથી. છતાં એ અભિવ્યક્તિ પ્રમાણસિદ્ધ હોય
તો દેહદશા પામ્યા પહેલાં તે ભૂતોમાં ચૈતન્યને સિદ્ધ કરનાર કયું પ્રમાણ છે ?

પ્રત્યક્ષ પ્રમાણમાંનું જૈન્દ્રિયક પ્રત્યક્ષ તો કહી શકશો નહિ, કારણ કે તે અતીન્દ્રિય ચૈતન્યમાં પ્રવૃત્ત થવાને શક્તિમાન નથી અને અનૈન્દ્રિયક પ્રત્યક્ષ પણ કહી શકશો નહિ. કારણ કે તે તમા માનતા નથી. તેવી જ રીતે અનુમાન પણ કહી શકતા નથી, કારણ કે પ્રત્યક્ષ સિવાય કંઈ પણ પ્રમાણ તમને માન્ય નથી.

આવાંક—લોક વ્યવહારના નિર્વાહ માટે લૌકિક પૂરઠાદિ અનુમાન અમે માનીએ છીએ પરંતુ સ્વર્ગ, અપૂર્વ વગેરેને સાધનાર અલૌકિક અનુમાન અમે માનતા નથી.

જૈન—તો કાયાકાર નહિ પામેલા પરંતુ કાયાકારના કારણરૂપ ભૂતોમાં ચૈતન્યનું અનુમાન પણ અલૌકિક જ માનવું બેઠ્યું. કારણ કે લોકો આપું અનુમાન કરતા નથી અને જો તમારા આ અનુમાનને લૌકિક કહેવા માગતા હો તો સ્વર્ગ, અપૂર્વને સાધનાર અનુમાનને પણ લૌકિક માનવું બેઠ્યું.

(૫૦) તદેતદિત્યાદિ સ્તિ । અસિદ્ધઃ ક્ષયભોગે કિમિતીતિ ગમ્યમ્ । તસ્યેતિ પ્રયક્ષસ્ય । અતીન્દ્રિયે इति चैतन्ये । તસ્યેતિ પ્રયક્ષસ્ય । સ્વર્ગાપૂર્વાદિપ્રસાધકસ્યેત્યત્ર અર્પણશબ્દેન પુણ્યપાપસ્ય । તસ્યેતિ અનુમાનસ્ય । તિરસ્કારાદિતિ અભ્યામિ । અલૌકિકં ક્યાદિતિ કો માવો यदि 'किलालौकिक त्वया न मन्यते तदा चैतन्यानुमानमपि अलौकिक प्राप्नोतीति भावः । तत्रेति भूतेषु । तस्येति चैतन्यस्य ।

(ટિ.) સત્તઃ સન્ધિવિતિ અસન્નામિશ્યગ્યતે અલ્પક્રમેણાપ્તપ્રાપ્તિર્ન જ પાવંતે, ક્ષયપુરુષાભાવાદ યગમાન્મોહહવત્, યથા ચૈતસમાસતથા । અથ શક્યદવ. હુપર્વાણો ન સન્તિ પ્રયક્ષેણાનુપભવમાનવાદિતિ ચેત્, મૃતેષ્વપિ ચૈતન્યં ન પ્રયક્ષકર્ત્ત્વં તદપિ તત્ર વાસ્તીતિ કર્ત્ત્વં ન મન્યન્મમ્ । કાયાકારપરિણતેષુ મૃતેષુ ચૈતન્યં પ્રયક્ષેણ કલ્પયતે इति ચેત્, નહ પ્રયક્ષેણાતીન્દ્રિયેણ ઇન્દ્રિયેણ વા ચૈતન્યં કલ્પયતે ચિદુષા । ન તાવત્ પ્રથમ. કસ્યઃ કસ્યદિશ્ચોષ સવત્પક્ષકેમાય । અતીન્દ્રિયસ્ય હન્દ્રિયપયાતીતથાકાદિશ્ચરજીવાદિપ્રસાધકત્વેન અવન્મલામિષાતોષતસ્ય પ્રહ્યાતતાત્ । ન દ્વિતીય. શ્રુત્યંતુઃ । હન્દ્રિયસ્યાતીન્દ્રિયે પ્રવેશાનુપપતે । અતીન્દ્રિયચૈતન્યવચ્છેદાદિસિદ્ધિરપિ કર્ત્ત્વ્યા । પ્રાપ્તિર્નિર્મમ્ । તસ્યેતિ પ્રયક્ષસ્ય । તસ્મિન્નિતિ ચૈતન્યે । અનૈન્દ્રિયકસ્યેતિ અભ્યાદિકસ્ય । તસ્યેતિ પ્રયક્ષજ્ઞાનસ્ય । નાપ્યનુમાનમિતિ નાપ્યનુમાનમ્ મૃતેષુ ચૈતન્યપ્રસાધનવદકક્ષમ્ । તસ્યાપીતિ અનુમાનસ્યાપિ । વાર્ષાકોડપ્યક્ષમેકમિતિ વચનાત્ । અથ સ્વીક્રિયત ક્યાપિ । સ્વર્ગેતિ સ્વર્ગપ્રરૂપકસ્ય । અપૂર્વેતિ અદૃષ્ટપુણ્યપાપાદિર્નિર્ણેતુઃ । અલૌકિકસ્યેતિ લોકમ્યવહારઅતિરિક્તસ્ય । તસ્યેતિ અનુમાનસ્ય । [? તિરસ્કારાદિતિ] નિરાકરણાત્ । તત્રેતિ તેષુ મૃતેષુ । તસ્યેતિ ચૈતન્યસ્ય । તદિતિ અનુમાનમ્ ।

§૪ અયોર્થો પ્રાવક્ષાષ્ટપિષ્ટપ્રશ્નતિષુ પ્રત્યેકમપ્રતીષપાનાડપિ મદશક્તિઃ સમુદાયદશાર્યાં યથામિશ્યગ્યતે, તથા કાયાકારે ચૈતન્યમપીતિ ચેત્ । તદસત્યમ્ । યતઃ કેયં મદશક્તિર્નામ ? । વસ્તુસ્વરૂપમેવ, અતીન્દ્રિયા વા કાચિત્ । ન પ્રાપ્ત્યઃ પક્ષઃ, કાષ્ટપિષ્ટાદિવસ્તુસ્વરૂપસ્યાસમુદાયદશાયમપિ સત્ત્વેન તદાનીમપિ મદશક્તેરભિવ્યક્તિપ્રસક્તેઃ । અતીન્દ્રિયાયાસ્તુ તસ્યાત્તદાનોમન્યદા વા ન તે સ્વીકારઃ સુન્દરઃ, પ્રત્યક્ષારિત્તિકપ્રમાણસ્ય તસાવકસ્ય ભવતોડમાવાત્ । જૈનૈસ્તદાનોં સ્વીકૃતૈવ તાવદિયમ્,

સમુદાયદશાયામભિવ્યક્તિસ્વીકારાદિતિ ચેત્ । તદસત્, તસ્યાસ્તદાનીં તૈરુપાદ્યત્વેન સ્વીકારાત્, મૂર્તિપદ્ધત્કુલાલ્લાદિસામગ્ર્યાં ષટ્વત્ । સતિ વસ્તુનિ જ્ઞાનજનનયોગ્ય દ્વામિવ્યક્તકમુચ્યતે, પ્રદીપાદિવદ્ । ન ચ કાષ્ઠપિષ્ટાદીનિ મદશક્તૌ તથા, તસ્યાઃ સાધકપ્રમાણામાવાદઃ; ઇતિ કથં તદ્દષ્ટાન્તેન ચૈતન્યવ્યક્તિઃ સિદ્ધ્યેત્ ?

કૃષ્ણ આર્વાક—પણ અમે પહેલાં કહી જ ગયા છીએ કે, પૃથક્ પૃથક્ કહેલા કાષ્ઠપિષ્ટાદિમાં પ્રથમ નહિ જણાતી મદશક્તિ જેમ સમુદાય દશામાં અભિવ્યક્ત થાય છે તેમ કાયાકાર પામેલ જૂતોમાં ચૈતન્ય અભિવ્યક્ત થાય છે.

જૈન—તમે એ કહ્યું તો છે પણ તે યોગ્ય નથી, કારણ કે પ્રપ્ત એટલો જ છે કે, આ મદશક્તિ શું છે ? વસ્તુરૂપ છે કે કોઈ અતીન્દ્રિય છે ? વસ્તુ સ્વરૂપ તો કહી શકશો નહિ, કારણ કે અસમુદાયદશામાં પણ કાષ્ઠપિષ્ટાદિ વસ્તુઓનું સ્વરૂપ તો છે જ તો તે વખતે (અસમુદાય દશામાં) પણ અભિવ્યક્તિનો પ્રસંગ આવશે. વળી, મદશક્તિને અસમુદાયદશામાં કે સમુદાયદશામાં અતીન્દ્રિયરૂપે તમે સ્વીકારો તે વમારા માટે સારું (હિતવાહ) નથી, કારણ કે તેવી (અતીન્દ્રિય) મદશક્તિને સાધનાર પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી ભિન્ન બીજું કોઈ પણ પ્રમાણ તમે માનતા નથી, અને પ્રત્યક્ષ તેને સાધી શક્યું નથી.

આર્વાક—તમે જૈનોએ તે મદશક્તિની સમુદાય દશામાં અભિવ્યક્તિ માનેલી હોવાથી અસમુદાયાવસ્થામાં એ અતીન્દ્રિયા મદશક્તિ સ્વીકારેલી જ છે.

જૈન—તમારું ઉપરોક્ત કથન બ્યાજળી નથી. કારણ કે માટીનો પિંડ, ડંડ, કુંભાર વિગેરે સામગ્રી હોય ત્યારે ઘટની ઉત્પત્તિ થાય છે તેમ સમુદાયદશામાં જૈનોએ મદશક્તિની ઉત્પત્તિ માનેલ છે પરંતુ અભિવ્યક્તિ માનેલ નથી. કારણ કે વિદ્યમાન વસ્તુનું જ્ઞાન કરાવનાર પ્રતીપ જેવા પદાર્થો અભિવ્યક્ત કહેવાય છે. કાષ્ઠપિષ્ટાદિ મદશક્તિના વિષયમાં અભિવ્યક્ત કહેવાય નહિ, કારણ કે મદશક્તિનું અસ્તિત્વ સાધનાર કોઈ પ્રમાણ નથી. તેથી મદશક્તિના દષ્ટાન્ત દ્વારા જૂતોમાં ચૈતન્યની અભિવ્યક્તિ કઈ રીતે સિદ્ધ થશે ?

(૫૦) અથોક્તમિત્યાદિ નાસ્તિક. । તદસત્યમિત્યદિ સ્વરિ. । તદાનીમિતિ અસમુદાયે । અન્યદા વેતિ સમુદાયે । તત્સાધકસ્યેતિ અતોન્નિયશક્તિસાધકસ્ય । તદાનીમિતિ અસમુદાયવદશાયામ્ । હ્યમિતિ અતોન્નિયા શક્તિઃ । જ્ઞાનજનનયોગ્યમિતિ સતો વસ્તુનો જ્ઞાન જનયતિ । સાધકપ્રમાણામાવાદિતિ મદશક્તે. ગ્રાહ્ય સત્સાધકપ્રમાણામાવાદ ।

(ટિં) કાષ્ઠપિષ્ટાદીત્યાદિ । તસ્યા ઇતિ અવશ્યકે. । તદ્દષ્ટાન્તેનેતિ મદશક્ત્યુદાહરણેન ।

૫૫ અથ મૂતેભ્યશ્ચૈતન્યમુત્પન્નમાનમિષ્યતે । નૈતદપિ પ્રશસ્યમ્, પૃથગવત્યેભ્યોડપિ તેભ્યસ્તદુત્પત્તિપ્રસક્તેઃ । મૂતસમુદયસ્વમાવાત કાયાત્તદુત્પાદ ઇતિ ચેદ, નનુ સમસ્તાદ વ્યસ્તાદ વા તસ્માત્ તદુત્પન્નૈત્ । ન તાવત્ સમસ્તાત્, અક્ત્યુદાદિષ્ઠેદેડપિ પચ્ચ-સાપ્રસન્નાત્, અન્યથા શિરશ્ચેદેડ્યપચ્ચત્વપ્રાપ્તેઃ । નાપિ વ્યસ્તાદ્ એકસ્મિન્નૈવ કાંચેડનેકચૈતન્યોત્પત્તિપ્રસન્નાત્ । અથૈકઃ શરીરાવયવી તત્ એકમેવ ચૈતન્યમુત્પન્નૈતે ।

તદપ્યસૂક્ષ્મમ્, અક્ષપાદમત્ એવ તાદૃશાવયવિત્વીકારાત્, ત્વન્મતે તુ “સમુદયમાત્ર-
મિદં કલેવરમ્” ઇત્યમિધાનાત્ ।

કૃપ આર્વાક—તો ભૂતોથી ચૈતન્યની ઉત્પત્તિ થાય છે એમ અમે માનીશું.

જૈન—તમારું તે કથન પણ પ્રશંસાપાત્ર નથી, કારણ કે, એવું માનવાથી તો પૃથક્ પૃથક્ ભૂતોથી પણ ચૈતન્યની ઉત્પત્તિ થવી જોઈએ.

આર્વાક—પૃથક્ પૃથક્ ભૂતોથી નહિ પણ ભૂતોના સમુદાયરૂપ કાયાથી જ ચતન્યની ઉત્પત્તિ થાય છે.

જૈન—જો એમ હોય તો પ્રશ્ન છે કે સમસ્ત કાયથી ચૈતન્યની ઉત્પત્તિ થાય છે કે વ્યસ્ત કાય (જિજ્ઞાસુ અગો)થી ? જો સમસ્ત કાયથી થતી હોય તો, આંગળી આદિ કેઈ એક અવયવનો છેદ થતાં જ મરણનો (અચૈત-નત્વનો) પ્રસંગ આવશે, અને તેમ ન માનો તો મસ્તકનો છેદ થવા છતાં પણ મરણ (અચૈતન્ય) નહિ થાય. વ્યસ્ત પણ પશુ ચોંચ નથી, કારણ કે એમ માનવાથી એક જ કાયામાં અનેક ચૈતન્યની ઉત્પત્તિનો પ્રસંગ આવશે.

આર્વાક—તેમ નહિ બને, કારણ કે, શરીરરૂપ અવયવો તો એક છે, માટે એક જ ચૈતન્ય ઉત્પન્ન થાય છે.

જૈન—તમારું આ કથન પણ સ્થૂલ છે, કારણ કે અક્ષપાદ (ગૌતમ)ના મતમાં જ તેવા અવયવોનો સ્વીકાર છે, પરંતુ તમારા મતમાં આ શરીર માત્ર ભૂતના સમૂહરૂપ છે “સમુદયમાત્રમિદં કલેવરમ્” એમ કહેલ છે, અર્થાત્ તમે શરીરાવયવોને સ્વીકારતા નથી.

(૫૦) અથ મૂત્તેભ્ય ઇત્યાદિ પર । નૈતદપીત્વાદિ હરિ । તસ્માદિતિ કથાત્ । તદિતિ ચૈતન્યમ્ ।

(૫૧) તેભ્ય ઇતિ પૃથિવ્યાદિભ્યો મૂત્તેભ્ય । તદુત્પત્તીતિ મદક્ષતપુત્પાદપ્રવક્તાત્ । તસ્માદિતિ કથાત્ । તદિતિ ચૈતન્યમ્ । અન્યથેતિ શરીરસ્યાદ્ગુણ્યાવેકાવયવસ્વેડપિ ન પશ્યતા ચેત્ । અપશ્ચત્તેતિ મરણમાવગ્રાપ્તે । અક્ષપાદેતિ નૈવાવિક્રમતે । તાદૃશેતિ એકસ્વરૂપનિરંશાવ-વ્યક્તીકારાત્ ।

કિન્તુ, શરીરસ્યાવૈકલ્યાદ મૃતશરીરંપિ ચૈતન્યોત્પત્તિઃ સ્યાત્ । અથ વાતાદિ-દોષૈર્વૈગુણ્યાદ ન મૃતશરીરસ્ય ચૈતન્યોત્પાદકત્વમ્ । નૈતદ્ યુક્તમ્ । યતો મૃતસ્ય સમીમવન્તિ દોષાસ્તતો દેહસ્યાડરોગ્યલાભઃ, તથા ચોક્તમ્—“તેષાં સમત્વમારોગ્યં ક્ષય-વૃદ્ધી વિપર્યયે” ઇતિ; તતશ્ચ પુનરુજ્જીવનં સ્યાત્ । અથ સમીકરણં દોષાણાં કુતો જ્ઞાયતે ?, જ્વરાદિવિકારાદર્શનાત્ ।

જૈન—વળી, મૃતક (મડદા)નું શરીર અવિકલ (સંપૂર્ણ) હોવાથી તે મડદામાં પણ ચૈતન્ય (નવજીવન)ની ઉત્પત્તિનો પ્રસંગ આવશે.

આર્વાક—વાતાદિ(વાત, પિત્ત અને કફરૂપ) દોષોની વિષમતા હોવાથી મૃત શરીર ચૈતન્યનું ઉત્પાદક નથી.

(ટિ.) અથ વૈગુણ્યેત્યાદિ । તત્કૃતસ્યેતિ વૈગુણ્યકારિદોષવિહિતસ્ય વિકારસ્ય ન-
નિવૃત્તિરિતિ સમ્યન્ધઃ । દ્રવ્યતાપ્ચા ઇતિ વહિર્નિર્વૃત્તવિકારારમ્ભક । તન્નેતિ શરીરે । તત્
ઇતિ ચિકિત્સાશાસ્ત્રસામાખ્યે । દૌર્બલ્યેતિ આયુર્વેદોક્ષા અસાધ્યા અપ્યામયા પશ્ચત્વાઘ્યમિત્ત-
રિણ. સાધ્યા મરેયુ, સાધ્યા કવ્યસાધ્યાઃ સ્તુરિતિ માવઃ ।

૬૭ અથ ચિકિત્સાપ્રયોગાદ દૌર્બલ્યાદિનિવૃત્ત્યપલ્લવેરપનેયવિકારત્વમ્, અસાધ્ય-
વ્યાગ્રેરુપલ્લવેરપનેયવિકારત્વં ચેત્યુમયશ્ચાદર્ગનાદ મરણાનિવૃત્તિઃ, તદસત્ । યત ઔષ-
ધાદેરલામાત્ આયુઃશ્ચયાદ વા કસ્મિંદસાધ્યો વિકારો ભવતિ, દોષે તુ કેવલે વિકાર-
કારિણિ નાસ્ત્યસાધ્યતા । તથા હિ-તૈનૈવ વ્યાધિના કશ્ચિદ્ દ્રિયતે કશ્ચિદ્ ન,
ઇતિ નેદં દોષે કેવલે વિકારકારિણિ ષટ્તે; તસ્માત્ કર્માધિપત્યમેવાડમ્ સુસૂત્રમ્ ।

ન ચૈતત્ પરલોકાદાગતમાત્માનં વિનેતિ, તથાહિ-પૃતસ્યોત્પાદે દેહઃ સહ-
કારિકારણમ્, ઉપાદાનકારણં વા ભવેત્ । પ્રાચિ વિકલ્પે કલેશસ્ય સહકારિમાષે
ક્ષિપુપાદાનં ચૈતન્યસ્ય સ્યાત્ ? તદવ્યતિરેકેણ તત્વાન્તરામાવાત્ । ન ચાનુપાદાના
કલ્પચિત્ કાર્યસ્યોપચિત્પલ્લવચરી, શબ્દવિષ્ણુવાદીનામપ્યનુપાદાનત્વે તત્ત્વચતુષ્ટયા-
નન્તર્ભાવો ભવેત્, દેહાધિકોપાદાનામ્યુપગમે તુ ચૈતન્યસ્ય નિષ્પ્રત્યૂહાત્મસિદ્ધિઃ,
કાયસહકૃતાદાત્મોપાદાનાત્ તથાવિષ્ણુચૈતન્યપર્યાયોત્પાદપ્રસિદ્ધેઃ ।

૬૮ આવાક-ચિકિત્સાશાસ્ત્રના પ્રયોગથી દુર્બલતાહિ વિકારોની નિવૃત્તિ (નાશ)
જણાતી હોવાથી તેવા વિકારોને નિવારી શકાય એવા માનવા એક જો પરંતુ
એવા પણ વ્યાધિઓ છે જે અસાધ્ય હોય છે. આથી તેવા વિકારોને નિવારી ન
શકાય એવા વિકારોની કેટલાંક મૂકવા એક જો. આ પ્રમાણે વિકારો બંને પ્રકારે
જેવામાં આવતા હોવાથી મરણરૂપ વિકાર નિવારી ન શકાય તેવા છે

જૈન-તમારું આ કથન પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે ઔષધાદિ સામગ્રી ન
મળવાથી અથવા આયુષ્યના ક્ષયના કારણે કોઈ વિકાર અસાધ્ય થાય છે. પરંતુ
જો કેવળ દોષને કારણે જ વિકાર થતો હોય તો તે અસાધ્ય બને નહિ. એક જ
વ્યાધિ હોય છતાં કોઈ એક મરણ પામે છે જ્યારે બીજો કોઈ મરણ પામતો
નથી. હવે જો વિકારનું કારણ માત્ર દોષ જ માનવામાં આવે તો એકનું મરણ
બંને બીજાનું અમરણ ઘટી શકે નહિ તેથી કર્મનું આધિપત્ય જ કારણ છે
જો સ્પષ્ટતયા સૂચિત થયું.

વળી, કર્મનું આ આધિપત્ય પણ પરલોકમાંથી આવેલ આત્મા વિના સંભવી
શકતું નથી, તે નીચે પ્રમાણે દર્શાવ્યું છે. ચૈતન્યની ઉત્પત્તિમાં શરીર સહકારી
કારણરૂપે અથવા ઉપાદાન કારણરૂપે હોય. હવે જો ચૈતન્યની ઉત્પત્તિમાં શરીરને
સહકારી કારણ માનવામાં આવે તો ચૈતન્યનું ઉપાદાન કારણ શું થશે ? કારણ કે,
શરીરરૂપે ઉપસ્થિત ચાર ભૂત સિવાય બીજું કોઈ તત્ત્વ તો છે જ નહિ, અને
ઉપાદાન કારણ સિવાય કોઈ પણ કાર્યની ઉત્પત્તિ થતી નથી, એટલે કે ચૈતન્યની

ઉત્પત્તિ ઉપાદાન વિના થઈ એમ માનવું પડશે પણ તે અશુક્ત છે. વળી, શબ્દ વિદ્યુત્ આદિ પદાર્થોની ઉત્પત્તિ ઉપાદાન વિના માનવામાં તે ચાર તત્ત્વોમાં તેનો અન્તર્ભાવ નહિ થાય, અર્થાત્ તમારી તત્ત્વવ્યવસ્થા હુપ્ત થશે અને જો ઉપાદાન કારણ માનો તો નિર્વિદ્ને આત્મસિદ્ધિ જ થઈ, કારણ કે કાચારૂપ સહકારી કારણની સહાયવદે આત્મરૂપ ઉપાદાન કારણથી તે તે પ્રકારના મનુષ્યાદિ ચૈતન્ય-પર્યાયની ઉત્પત્તિ પ્રસિદ્ધ જ છે.

(૫૦) અથ ચિકિત્સાપ્રયોગાદિત્યાદિ પર. । તત્ત્વસદિત્યાદિ દ્વરિ ।

(૫૦) તદ્વ્યતિરેકેણેતિ દેહવ્યતિરેકેણ । તત્ત્વાન્તરાભાવાદિતિ મવન્મતે ।

(ટિ.) તેનૈવ વ્યાધિનેત્યાદિ । હૃદ્મિતિ ઇચ્છ્યસ્થાવરમનશ્ચિત્તં મરણસ્વરૂપમ્ । અચેતિ જીવને મરણે વા । સુસૃજમિતિ હુવિચારમ્ ।

(ટિ.) પતદિતિ કર્માધિપત્યમ્ । તથાદીત્યાદિ પતસ્યેતિ ચૈતન્યસ્ય । તદ્વ્યતિ-રેકેણેતિ કલેવરમન્તરેણ । તત્ત્વાન્તરેતિ કયાકારપરિણતસ્ય મૂતચત્તુષ્ટયસ્ય મવતી(તા) તત્ત્વતયા સ્વીકારાત્ । હપલ્લઙ્ગેતિ પૂર્વસુપલ્લઙ્ગા હપલ્લઙ્ગચરી મૂતપૂર્વજ્જલેશ્વરદ્વપ્રત્યય । જ્ઞાન્દ્વિવિદ્યુદિતિ જ્ઞાન્દ્વિવિદ્યાવચ્ચ ઉપાદાનં વિનૈવોત્પચન્ત્વેતિ ચેત્ તત્તો મવદામમાભિપ્રેતતત્ત્વચત્તુષ્ટયજ્ઞપ્રત્યયો મવતિ । નિ પ્રત્યુદ્ધેતિ નિર્વિદ્યા । પ્રત્યૂ(હો) નિર્પૂર્વ. । નિર્ગતાનિમ્ન યુદ્ધાણિ (નિર્ગતા) પ્રત્યુદ્ધાઃ) યત્વાઃ પશ્ચાદ્વપ્તો(વો) મનમ્યથવિલ્લસ્યુ વિસર્ગસ્થાને સ(પ)ત્વમ્ । ‘નિર્ગુરર્નૈરિરાધિ પ્રાદુશ્ચતુરામ્’ [સિ ૦ હે ૦ ૨૧૧૧] કપર્વાયોઃ પત્વમ્ ।

§૮ નાપ્યુપાદાનકારણં કાયચૈતન્યોપાદેયસ્ય, પરસ્પરાનુયાયિવિકારવત્ત્વં સ્વલ્પા-દાનોપાદેયયોર્લક્ષણમ્, યથા પટાનુયાયિનીલિમવત્ત્વં તન્તુતામ્, તન્નનુયાયિનીલિ-મવત્ત્વં ચ પટસ્ય, તથાહિ-નીલતન્તુપટલપરિવટિતમૂર્તિઃ પટો નીલ એવ મવતિ, શુક્લમ્ ચ પટો નીલીદ્રવાદિના રજ્યમાનો નીલતન્તુસન્વાન એવ મવતીતિ । તત્ર ન તાવત્ તનોરુપાદાનત્વોપપત્તિઃ, ઉપાદાનભાવાભિમત્તત્તુભાજઃ શબ્દસંપાતાદિજનિતસ્ય વિકારસ્ય વાસીચન્દનકલ્પનામન્યત્ર ગતચિત્તાનાં વા ચૈતન્યેડનુપલ્ભ્યાત્ । યસ્તુ શસ્ત્રસંપા-તાચનન્તરં કસ્યાપિ મૂર્છાદિચૈતન્યવિકારઃ, સ રુચિરસંદર્શનપીઠામયાદિસમ્ભવ એવ, ન તુ કાયવિકારકારણક, પરરુચિરસંદર્શનવ્યાઘ્રાદિમયોત્પન્નમૂર્છાદિવત્ । અસ્તુ વા કાયવિકારકારણકોડસૌ, તથાપિ નોપાદાનકારણં કાયઃ, તત્ત્મિન્નવસ્થામાત્રકારણ-તયા તસ્ય સહકારિકારણત્વસ્યૈવોપપત્તેઃ, સુવર્ણદ્રવતાયાં દહનવત્ ।

§૯ શરીરને ચૈતન્યરૂપ ઉપાદેય (કાર્ય)નું ઉપાદાન કારણ પણ કહી શકાશે નહિ. કારણ કે ઉપાદાન અને ઉપાદેયમાં એક બીજાના વિકારોની અનુવૃત્તિ હોય છે. જેમકે, તંતુઓની નીલિમા પટમાં જાય છે અને પટની નીલિમા તંતુઓમાં જાય છે, તે આ પ્રમાણે છે. નીલ તંતુઓના સમૂહથી અનેલ પટ નીલ જ થાય છે અને નીલ-દ્રવ્યથી ધોળા પટને નીલ દ્રવ્યથી રંગતાં તે પટના તંતુઓ પણ નીલ થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે ઉપાદાન-ઉપાદેયનું લક્ષણ એક બીજાના વિકારોને

અનુસરતું એ છે, એટલે ઉપાદાન ઉપાદેયનું આનું લક્ષણ હોઈ ચૈતન્યના ઉપાદાન કારણ તરીકે શરીર ઘટી શકતું નથી, કારણ કે, શરીરમાં શસ્ત્રાદિના ઘાતથી ઉત્પન્ન થયેલ વિકાર વાસીચન્દનકર્ષ મધ્યસ્થવૃત્તિવાળા વીતરાગના અથવા અન્યત્ર રોકાયેલ ચિત્તવાળા (એકાગ્ર ધ્યાનવાલા) પુરુષોના ચૈતન્યમાં ઉપલબ્ધ થતો નથી. અને એ શસ્ત્રનો ઘાત થયા પછી કોઈ ચૈતન્યમાં મૂર્છાદિરૂપ વિકાર જોવાય છે તે, બીજાના રુધિર (હોહી)ના ફરનથી અથવા બ્યાધ્રાદિના ભયથી આવેલ મૂર્છાની જેમ, રુધિરને જોવાથી અથવા પીકા વિગેરેના ભયથી જ ઉત્પન્ન થયેલ હોય છે. પરંતુ તે મૂર્છાદિરૂપ ચૈતન્યવિકાર શરીરમાં વિકાર થયો એટલા માત્રથી નથી, એટલે કે શરીરના વિકારની અનુવૃત્તિ ચૈતન્યમાં નથી અથવા આ મૂર્છાદિરૂપ ચૈતન્યવિકારને કાયાગત વિકારના કારણે માનવામાં આવે તો પણ શરીર ચૈતન્યનું ઉપાદાન કારણ નથી બનતું, કારણ કે ચૈતન્યમાં થતી મૂર્છાદિરૂપ અવસ્થાનું જ માત્ર કારણ હોવાથી તે સહકારી કારણ છે, જેમકે—સુવર્ણની દ્રવતારૂપ અવસ્થાનું અગ્નિ એ સહકારી કારણ છે આ રીતે શરીરના વિકારો ચૈતન્યમાં ઘટતા ન હોવાથી શરીર ચૈતન્યનું ઉપાદાન કારણ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી.

(૬૦) ચૈતન્યોપાદેયસ્થેત્યતોઽપ્રેયત્વમ્ । અનુપલ્ભ્યાદિતિ । વિકારાનુપલ્ભ્યામ્ । તસ્મિન્નિતિ ચૈતન્યવિષયે । અવસ્થામાત્રકારણતયેતિ હર્ષામર્ષોવાસીન્યાયત્યામાત્રકારણતયા ।

(ટિ.) નાન્યુપાદાનેત્યાદિ । તન્નેતિ શરીરચૈતન્યયોરુપાદાનોપાદેયત્વે । તનોરિતિ શરીરત્વ । ચૈતન્યે હિતિ ન વિકારસ્ય ન વાસીચન્દનસમાનસ્ય સીમ્યાવસ્થ જ્ઞાને ઉપલબ્ધઃ કશ્ચિદ્ સમ્ભવતિ । અસ્તુ યા કાયેત્યાદિ । અસાદિતિ ચૈતન્યવિકાર । તસ્મિન્નિતિ ચૈતન્યે । તસ્યેતિ શરીરત્વ । વહનવદિતિ વહનત્વેવ । યથા વહનસ્ય સહકારિત્વં સુવર્ણદ્રવતાયોરિતિમાત્રકારણત્વાત્ ન ત્યાગાદાત્મ્યમ્ ।

નાપિ ચૈતન્યસ્યોપાદેયત્વોપપત્તિઃ, ઉપાદેયમાભિમતચૈતન્યજુષો હર્ષવિષાદ-મૂર્છાનિદ્રામીતિશોકાનેકલાત્રપ્રબોધાદેવિકારસ્ય કાયેડનુપલ્ભ્યાદિતિ નોક્ત્યુપાદાન-લક્ષણં દેહસ્યોપપદતે । યદ્વૃદ્ધૌ યદાત્મનઃ કાર્યસ્ય વૃદ્ધિસ્તત્તસ્યોપાદાનમ્, યથા તન્તવઃ પટસ્ય; इत्यप्यુપાદાનલક્ષણં ન તનોચૈતન્યં પ્રતિ યુજ્યતે, યોગનશતાદિ-શરીરપ્રમાણાનામપિ મત્યાદીનામલ્પતમનુદ્ધિત્વાત્ । કુશતરશરીરાણામપિ કેષાંચિદ્ વૃણાં સાતિશયપ્રજ્ઞાબલશાલિત્વાત્; યા પુનરેષા વાલકાદેર્વિગ્રહૃદ્ઘૌ ચૈતન્યકૃદ્ધિઃ, સા શરીરસ્ય ચૈતન્યં પ્રતિ સહકારિભાવાદ્, ડદકૃદ્ધાવકુરવૃદ્ધિવત્, ઉપાદાનમાવે હિ નિયમેન ચૈતન્યસ્ય તદ્વૃદ્ધચનુવિધાયિત્વં ત્યાદ, ન ચૈવમ્, તથાનુભવાભાવાત્ । પૂર્વા-કારપરિત્યાગાબહદ્વૃષ્ટોત્તરાકારોપાદાનલક્ષણં તનોચૈતન્યં પ્રતિ નાસ્ત્યેવ, ઉપાદાન-માભિમતશરીરપ્રાક્ટનાકારપરિત્યાગામાવેડપિ પ્રાદુર્ભવનાનપ્રકારપ્રકર્પરૂપચૈતન્ય-વિકારોપલ્ભ્યાદિતિ ન ચૈતન્યં પ્રત્યુપાદાનમાવોડપિ વપુષઃ સૂપપાદઃ ।

તે જ પ્રકારે ચૈતન્યના વિકારો શરીરમાં ઘટતા ન હોવાથી તે ચૈતન્ય શરીરનું ઉપાદેય અર્થાત્ કાર્ય છે એ પણ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. કારણ કે ચૈતન્યના વિકારો હર્ષ, વિષાદ, મૂર્છા (મોહ), નિદ્રા, ભય, શોક તથા અનેક શાસ્ત્રોનો બોધ વગેરે કાયામાં ઉપલબ્ધ થતા ન હોઈ ઉપાદાનનું લક્ષણ હેઠળમાં ઘટતું નથી.

આવાંક—જેની વૃદ્ધિથી કાર્યની પોતાની વૃદ્ધિ થાય તે તેનું ઉપાદાન કારણ કહેવાય છે જેમકે, તંતુઓ પટનું ઉપાદાન કારણ છે (અર્થાત્ તંતુઓની વૃદ્ધિ થવાથી પટની પણ વૃદ્ધિ થાય છે માટે તંતુઓ પટના ઉપાદાન કારણરૂપ છે.)

જૈન—આવું ઉપાદાનનું લક્ષણ કરો તો તેને અનુસરીને પણ શરીર ચૈતન્યના ઉપાદાન તરીકે ઘટી શકતું નથી; કારણ કે સેંકડો ચોળનના પ્રમાણ-વાળા શરીરને ધારણ કરવા છતાં મત્સ્યોમાં અલ્પબુદ્ધિ હોય છે ન્યારે કેટલાક અતિકૃશ (દુબલા) શરીરવાળા પુરુષોમાં અતિશયવાળી પ્રજ્ઞાનું વિશેષ બલ હોય છે.

આવાંક—પણ બાલક વિગેરેમાં તો શરીરની વૃદ્ધિ પ્રમાણે ચૈતન્યની વૃદ્ધિ થતી જોવાય છે, તો શરીર ચૈતન્યના ઉપાદાનરૂપે કેમ ન ઘટી શકે ?

જૈન—અંકુરની વૃદ્ધિમાં પાણીની વૃદ્ધિ જેમ સહકારી કારણ છે તેમ ચૈતન્યની વૃદ્ધિમાં બાલકાદિના શરીરની વૃદ્ધિ સહકારી કારણ છે. પણ જો શરીર ચૈતન્યનું ઉપાદાન કારણ હોય તો શરીરની વૃદ્ધિમાં અવશ્ય ચૈતન્યની વૃદ્ધિ થાય, પણ તેવો અનુભવ થતો નથી માટે શરીર ચૈતન્યનું ઉપાદાન કારણ નથી.

આવાંક—જે પોતાના સ્વરૂપનો ત્યાગ કર્યો વિના પૂર્વાકારનો ત્યાગ કરીને ઉત્તરાકારને ધારણ કરે છે તે પદાર્થ ઉપાદાન કહેવાય છે.

જૈન—આ પ્રમાણે ઉપાદાનનું લક્ષણ માનો તો પણ શરીર ચૈતન્યનું ઉપાદાન કારણ ઘટી શકે નહિ, કારણ કે, ઉપાદાન કારણ તરીકે ઈષ્ટ શરીરમાં પૂર્વાકારનો ત્યાગ ન હોય તો પણ વિવિધ પ્રકારના પ્રકર્ષરૂપ ચૈતન્યવિકારો પ્રગટ થાય છે તેવો અનુભવ છે, માટે ચૈતન્ય અને શરીરનો ઉપાદાન-ઉપાદેયભાવ શુદ્ધિસંગત નથી.

(૫૦) ઉપાદાનમાત્રે હૈત્યજ કાવ્યા વ્યાસ્ત્વા । તદ્વૃદ્ધયનુચિધાયિત્વમિતિ વેદવૃદ્ધયજુ-વિધાયિત્વમ્ । પૂર્વાકારપરિત્યાગેત્યાદિ પૂર્વાકારપરિત્યાગે સતિ ।

(ટિ.) તદ્વૃદ્ધયનુવીતિ શરીરવૃદ્ધયનુચિત્વમ્ । ન ચૈવમિતિ શરીરવૃદ્ધૌ ન ચૈતન્ય-વૃદ્ધિ । તથેતિ શરીરાનુચાયિચૈતન્યવૃદ્ધયનુચિત્વમાવાત્ । પૂર્વાકારેતિ પૂર્વાકારપરિત્યાગેનાબદ્ધ-વૃત્તઃ સ્વકીયસ્વરૂપમારિત્યજનમુચ્ચન્ ચ ઉત્તરાકારસ્તસ્ય ઉપાદાનમ્ । પૂર્વાકારપરિત્યાગોડપિ ઉત્તરાકારપ્રવૃત્તેડપિ નિઃસ્વમાવમમુચ્ચન્ પૂર્વસમયામસ્તમુપાદાનમાવો ન સ્થાવત્ । (૧૮નોરિતિ) કાયસ્ય ।

કિન્ચ, યથા કાષ્ઠાવન્તઃપ્રતિષ્ઠાદવ્યક્તાઽવ્વલ્લનાઽવ્વલ્લનઃ, ચન્દ્રકાન્તાન્ત-ર્ગતાદ વા તોયાત્ તોયં વ્યક્તીમવદમ્યુપગતં મવતા, તથાઽવ્યક્તાચ્ચૈતન્યાત્ કુતો-ડપિ પાશ્ર્વત્યાદ વ્યક્તચૈતન્યમમ્યુપગમ્યતામ્, તથા ચાત્મસિદ્ધિઃ । અથ દસ્યમાન-

કાષ્ટેન્દુકાન્તાદેરેવ પાર્થિવાઞ્જ્વલનોદકાણ્વત્પાદોઽન્યુપગમ્યતે, નાદશ્યમાનાત્ કુતોઽપિ; તર્હિ ક્ષીણસ્તે તત્ત્વચતુષ્ટયવાદઃ, સર્વેષાં- મૂઘ્યાદીનામુપાદાનોપાદેયમાવપ્રસજ્ઞેન જૈના- મિત્રેતપુદ્ગલૈકતત્ત્વવાદપ્રસજ્ઞાદિતિ ન મૂત્તેમ્યમ્ચૈતન્યોત્પાદઃ સદ્વાદઃ ।

વળી, તમે જેમ લોકડામાં રહેલ અવ્યક્ત અગ્નિથી વ્યક્ત અગ્નિનો, અને ચન્દ્રગ્રન્થ મણિમાં રહેલ અવ્યક્ત જ્વલમાંથી વ્યક્ત (પ્રગટ) જ્વલનો આવિર્ભાવ માનો છો તેમ કોઈ પણ રીતે પહેલાના અવ્યક્ત ચૈતન્યથી વ્યક્ત ચૈતન્યનો આવિર્ભાવ પણ માનો અને એ રીતે (અભિવ્યક્તિવાદ માનવાથી) પણ આત્માની સિદ્ધિ થશે.

આવોક—દશ્યમાન (પ્રત્યક્ષ જણાતા-પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી સિદ્ધ) કાષ્ઠમાંથી પાર્થિવ અગ્નિ અને દશ્યમાન ચન્દ્રગ્રન્થ મણિમાંથી પાણીની ઉત્પત્તિ માનીએ છીએ પણ અદશ્યમાન (પ્રત્યક્ષ નહિ જણાતા અર્થાત્ પરોક્ષ)થી કોઈ પણ પદાર્થની ઉત્પત્તિ માનતા નથી

જૈન—એમ માનો (ઉત્પત્તિવાદ માનો) તો પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ અને વાયુ આ ચાર જ તત્ત્વો છે એવો તમારો તત્ત્વચતુષ્ટયવાદ ખંડિત થઈ ગયો. (અર્થાત્ પાર્થિવ પદાર્થ જલ અને અગ્નિનું જો ઉપાકાન બનતો હોય તો પછી ચાર તત્ત્વો માનવાની આવશ્યકતા રહેશે નહિ). કદરુ છે, એમ માનવામાં તો પુષ્પ્યાદિ ચાર પ્રકારના જૂતોને બદલે જૈનસંમત પુદ્ગલરૂપ એક જ તત્ત્વને સ્વીકારવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થશે આ રીતે જૂતથી ચૈતન્યની ઉત્પત્તિ થાય છે એવો તમારો વાદ સાચો નથી. (અર્થાત્ અવ્યક્તથી વ્યક્ત માનશે તો આત્મસિદ્ધિ થશે અને દશ્યથી ઉત્પાદ માનશે તો જૂતચતુષ્ટયવાદનો નાશ થશે.)

(૫૦) ઉપાદાનોપાદેયમાવપ્રસજ્ઞેનેતિ પરભરમ્ ।

(ટિ૦) અથ હ્રદયમાનેત્યાદિ । તર્હિ ક્ષીણ ઇતિ અન્યસ્માદપિ મૂતાદન્યમૂતસ્યોત્પત્તેઃ । સત્કારિકારણસામ્યા મન્યપુદ્ગલેન્મોઽપિ વિજાતીયસ્યોત્પત્તિઃશ્યુપગમ્યતે જૈનઃ, સૌમ્યવ્યન્તરાધિ-શ્ચિતતવર્તિર્દુર્ગવશ્વવત્ । દુર્ગમજ્ઞાદૌ મહારિષ્ઠમ્મવે ચોક્ષીર રક્તં ભવેત્ । કળ્પાદ્વાયસાદ્વલ્લવાયસ-સમ્ભવ અન્તરપ્રમાવયજાત્ ।

§૧ નનુ જ્ઞાન મૂતાન્યવ્યવિતરેકાનુવિધાયિ દશ્યતે, તચાહિ—મૂતેષ્વન્નપાનોપયોગ-તુષ્ટેષુ પદ્મવી ચેતના ભવતિ, તદ્વિપર્યયે વિપર્યયઃ, ત્રાહ્નોષૂતાનુપયોગસત્ક્રુતે ચ કુમારક-શરીરે પટુપ્રજ્ઞતા પ્રજાયતે, વર્ષાસુ ચ સ્વેદાદિના નાતિદલ્લીયસૈવ કાઠેન દશ્યવયવા એવ ચલન્તઃ પૂતરાદિકૃમિરૂપા ઉપલમ્યન્તે, ઇતિ મૂતચૈતન્યપક્ષ એવ યુક્તિયુક્તો લક્ષ્યત ઇતિ ચેત્ ।

નૈતત્ત્વાક । યતન્મેટેન્દ્રિયાર્થાગ્રયઃ શરીરં પ્રસિદ્ધશ્, તદનુગ્રહાત્ તત્સહકારીન્દ્રિયાનુગ્રહે સતિ પટુકરણત્વાદ વિષયગ્રહણમપિ પટુતરમેવ ભવતિ । ન ચ વિષય-ગ્રહણાદન્યચૈતન્યં નામ, એતેન ત્રાહ્નોષૂતોપયોગોઽપિ વ્યાખ્યાતઃ । આત્મનો મોગા-

યતનત્વેન શરીરસ્ય કદાચિત્ કેષાઞ્ચિદ મૂતાવયવાનામુપાદાનમ્, યતઃ શુક-
શોણિતવદ્ દધ્યવયવાન્ વિકૃતાનુપાદાસ્યતે । તથા ચ સ્વેદજાદિમેદેન બહુમેદો
મૂતસર્ગઃ પ્રવર્તતે વિચિત્રકર્મવિપાકાપેક્ષયેતિ ચર્કિચિદેતત્ ।

૬૬ અર્વાક—જ્ઞાન (ચૈતન્ય) ભૂતોના અન્વય અને વ્યતિરેકને અનુસરનારું
જોવાય છે (અર્થાત્ ભૂતોની સત્તામાં જ્ઞાનની સત્તા અને ભૂતોના અભાવમાં
જ્ઞાનનો અભાવ જોવાતો હોવાથી જ્ઞાન ભૂતો સાથે અવિનાશીત છે એમ સમજવું.)
તે આ પ્રમાણે—જનનપાનના ઉપયોગ દ્વારા સંતુષ્ટ થયેલ (પુષ્ટ થયેલ) ભૂતોમાં
પટુચૈતન (પટુ ચૈતન્ય-જ્ઞાન) હોય છે જ્યારે જનનપાનના ઉપયોગના અભાવથી
સંતુષ્ટ નહિ થયેલ ભૂતોમાં તેવી પટુ ચૈતન્ય જોવાતી નથી વળી પ્રાણી ધીના
ઉપયોગથી કુમારના શરીરમાં પટુપ્રજ્ઞતા-(પટુચૈતન્ય) જોવાય છે અને વળી વધો-
ઝતુમાં સ્વેદાદિદ્વારા થોડા વખતમાં જ અભાવમાન કષિઅવયવો જ-(સ્વેદજ-
ઉદ્ભવ) પોરાદિ કૃમિરૂપે જોવાય છે, આટલે ભૂતથી ચૈતન્યની ઉત્પત્તિ થાય છે એ
પક્ષ સુક્તિયુક્ત છે.

જૈન—તમારું આ કથન પણ સુક્તિયુક્ત નથી, કારણ કે એટલા, ઈન્દ્રિય
અને વિષયના આશ્રયરૂપ તો શરીર પ્રસિદ્ધ જ છે. શરીરમાં ઉપકાર કરવાથી
શરીરની સહકારી ઈન્દ્રિયોમાં ઉપકાર થાય છે, એટલે ઈન્દ્રિયો પટુ બને
છે, અને તેથી રૂપાદિ વિષયોનું ગ્રહણ પણ પટુતર (અતિથપક્ષતાપૂર્વક, સ્ફૂર્તિ-
પૂર્વક) થાય છે અને વિષયનું ગ્રહણ એ જ ચૈતન્ય છે પણ તેનાથી જિન કોઈ
ચૈતન્ય નથી આ કથનથી પ્રાણીના ધીના ઉપયોગનો પણ ખુલાસો થઈ ગયો.
એમ સમજવું. (અર્થાત્ પ્રાણી ધીનો ઉપયોગ ઈન્દ્રિયોને પટુ કરનાર છે અને
પટુ થયેલ ઈન્દ્રિયો વિષયને ચારી રીતે (સ્પષ્ટપણે) ગ્રહણ કરે છે એ અનુભવ-
સિદ્ધ વસ્તુ છે). શરીર આત્માનું લોગાયતન (લોગ લોગવવનું સ્થાન) હોવાથી
કોઈ વખત તે કેટલાક ભૂતાવયવોને ગ્રહણ કરે છે, એટલે શરીર જેમ વિકૃત
શુક શોણિતને ગ્રહણ કરે છે તેમ વિકૃત કષ્યવયવોને ગ્રહણ કરે છે અને એ
રીતે કર્મવિપાકની વિચિત્રતાથી સ્વેદજ, ઉદ્ભવ, અંદજ વિગેરે લેદથી
નાના પ્રકારના છવોની ઉત્પત્તિ થાય છે. (અર્થાત્ આ પ્રમાણે પરલોકી આત્માની
સિદ્ધિ થાય છે,) આટલે ભૂત સાથે જ્ઞાનનો અન્વયવ્યતિરેક છે, એ કથન તુચ્છ છે.

(૫૦) નતુ જ્ઞાનમિત્યાદિ પર ।

(ટિ.) તથાહીત્યાદિ । તદ્વિપર્યયે इति જનનપાનોપયોગહુષ્ટિવિપર્યયે । વિપર્યય इति
અપરુક્ષેતના । વ્રાહ્મીતિ ઔષધવિશેષ । તમસા તુષારમાનાવદ્દિમરૂચૌ વા કવલિતે
ડન્તેવાસિન. કાશ્વળીયક્ષતૈભાષોષધં હિહ્નત પ્રેક્ષન્તે પ્રતિમાપ્રકર્ષોડપિ પ્રેક્ષતે તેપામ્ ।
'અવિન્યયો હિ મણિમન્ત્રૌષધોના પ્રભાવ' इति વચાત્ સર્વં દુર્લભમપિ દક્ષત્વં સમ્મવતિ । સર્વત્ ચ-

“गद्वच्यपामार्गविद्वज्ज्ञानिनीवचाऽमयाछुण्डितवारी च ।

धृतेन लीला प्रकरोति मानवान् त्रिमिर्विनेर्ग्रन्थसहस्रपारिण ॥१॥”

(ટિ.) ચેષ્ટેન્દ્રિયાર્થા इति વ્યાપારશબ્દાદયસ્તેવામાધારમૂલમ્ । તદનુગ્રહાદિતિ કરીતા-
નુમદ્વાત્ । પટુકરણત્વાદિતિ નિર્મલેન્દ્રિયત્વાત્ ।

§૧૦ આત્મપ્રતીતૌ કિં પ્રમાણમિતિ चेत् प्रत्यक्षमेव तावत्, तथाहि—सुखी दुःखी वाऽहमित्याद्यहंप्रत्ययश्चेतनातत्त्वमात्मास्वमर्पयत्येव । न चार्थं अन्तिष्ठाता, विस्वादापावादवन्व्यत्वात् । नापि लैङ्गिकादिः, लिङ्गादितत्त्वकारणकलापोपनिपातमन्तरेणैवोत्पादात् । ततः स्पष्टप्रतिमासस्वरूपत्वेन प्रत्यक्षवृक्षणोऽयमन्तर्मुखाकारतया परिस्फुरन्नात्मानमुदयोतयति ।

§૧૦ ચાર્વાક—‘આત્મા છે’ એ પ્રતીતિમા કયું પ્રમાણ છે ? અર્થાત્ આત્માને જણાવનાર કયું પ્રમાણ છે ?

જૈન—આત્માની અગિતી માટે પ્રથમ તો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ જ કહીએ છીએ, તે આ પ્રમાણે—“હું સુખી છું”, “હું દુઃખી છું” ઇત્યાદિમાં જે અહંપ્રત્યય થાય છે એ જ આત્મા નોમના ચેતનાતત્ત્વને જણાવે છે અને આ અહંપ્રત્યય ભ્રમરૂપ નથી; કારણ કે, તે વિશ્વવાદરૂપ દોષથી રહિત છે. આ અહંપ્રત્યય લૈંગિકાદિ (અણુનાદિ) પ્રમાણરૂપ પણ નથી; કારણ કે, ઉપર કહેલ અહંપ્રત્યય કોઈ પણ પ્રકારના હેતુાદિ કારણ વિના જ થાય છે, તે અહંપ્રત્યય સ્પષ્ટ પ્રતિભાસસ્વરૂપ હોવાથી પ્રત્યક્ષરૂપ છે અને અત્યુજાકારપણે સ્ફુરાયમાન થતો એ અહંપ્રત્યય આત્માને પ્રકાશિત કરી દે છે.

(ટિ૦) અયમિતિ અહંપ્રત્યય । લૈંગિકાદીતિ અહંપ્રત્યયો નાનુમાનાદિરૂપ । લિંગાદીતિ લિંગાદીમાનુમાનાદિપ્રમાણાનાં તાનિ કારણાનિ વ્યપ્તૌ હેતુભૂતાનિ તેવાં કલાપ સમૂહ-સ્તસ્વા(ત્ત્સા)મીયમાવં વિનાપિ અહંપ્રત્યયસ્વોત્પત્તે । અયમિતિ અહંપ્રત્યયઃ ।

§૧૧ નનુ મૂર્તિમાત્રમન્ત્રણપ્રવણ एवैव प्रत्ययः, स्थूलोऽहं कृशोऽहमित्यादि-प्रत्ययवत्; न स्तवेवોऽयमात्मालम्बनः, तस्य स्थूलतादिषमाधारत्वाभावादिति चेत्, तत्किमिदानीमुन्दुरवृन्दं विद्यत इति मन्दिरमादीपनीयम् । न हि नील-स्फટिक इत्यादि वेदनं सत्यं न संभवतीत्येतावता शुक्ल-સ્ફટિક इत्यपि मा भूत् । स्थूल-ऽहमित्याद्यपि हि ज्ञानं स्थूलशरीरवानહમિત્યેવં શરીરોપાધિકમુલ્પધમાનમાત્માલમ્બનસયા સત્યમેવ, યદિ તુ મેદં તિરસ્કુર્વદુલ્પવતે તદા ખાન્તમેવ, નીલઃ સ્ફટિક ઇત્યાદિજ્ઞાન-વત્; અસ્તિ ચ મેદેનાપિ પ્રતિપત્તિઃ—સ્થૂલં કૃશં વા મમ શરીરમિતિ ।

§૧૧ ચાર્વાક—હે જૈનો ! “હું સ્થૂલ છું”, “હું કૃશ છું” ઇત્યાદિ અહંપ્રત્યયની જેમ “હું સુખી છું”, “હું દુઃખી છું” ઇત્યાદિમાં પણ અહંપ્રત્યય ભૂતિ (શરીર)ને જ જણાવવામાં તત્પર છે. અર્થાત્ અમૂર્ત આત્માનો તે હોતક નથી ‘વળી, “હું સ્થૂલ છું” ઇત્યાદિ અહંપ્રત્યય આત્માને વિષય કરતો નથી કારણ કે, આત્મા સ્થૂલતાદિ ધર્મોના આધારરૂપ નથી (અર્થાત્ આત્મા સ્થૂલ કે કૃશ નથી.) જૈન—તો શું અત્યારે શરમાં ઉદરોનો સમૂહ છે માટે શરને બાળી દેવું ? “સ્ફટિક નીલ છે” ઇત્યાદિ જ્ઞાન સાચું સંભવતું નથી એટલે-શું “સ્ફટિક શુકલ છે” ઇત્યાદિ જ્ઞાનને પણ સાચું ન માનવું ? “હું સ્થૂલ છું” વિગેરે પ્રત્યય-નો અર્થ પણ હું સ્થૂલ શરીરવાળો છું એવો કરવામાં આવે તો તે પ્રત્યય પણ શરીરની ઉપાધિવાળા આત્માને વિષય કરીને જ ઉત્પન્ન થાય છે તેથી સાચો જ છે, પરંતુ જો તે પ્રત્યય શરીર અને આત્માના ભેદને તિરસ્કાર કરતો ઉત્પન્ન થાય અર્થાત્ શરીર અને આત્માને અભિન્નરૂપે માને તો ‘સ્ફટિક નીલ છે’ વિગેરે

જ્ઞાનની જેમ જ્ઞાન્ત જ છે. વળી, ‘આડું’ શરીર સ્થૂલ છે’ અથવા ‘આડું’ શરીર કૃશ હોઈ’ છે’ એ પ્રમાણે આત્મા અને શરીરના બેઠની પ્રતિપત્તિ (જ્ઞાન) થાય છે.

(૫૦) નનુ મૂર્તિમાત્રમન્ત્રણપ્રવચન પચૈત્યાદિ પર । એવ પ્રત્યય્ય હતિ સુત્રી ડુ.સૌત્યા-
દિકઃ । ધષોડપીત્યાદિ સ્થૂલોડહમિતિ પ્રત્યયઃ । સ્થૂલતાદિધર્માધારત્વામાવાદિતિ મવન્મતે ।
તત્ કિમિદાનીમિત્યાદિ સ્મરિ ।

(ટિ૦) નનુ મૂર્તિત્યાદિ । શરીરમાત્રાવસ્થાપનપ્રવચન એવ પ્રત્યય્ય હતિ અહં સુત્રી અહંદુ.સૌ-
ત્યેવંલક્ષણઃ । ધષોડપીતિ સ્થૂલોડહં કુષોડહમિત્યેવંલક્ષણઃ । તસ્યેતિ જ્ઞાતમનઃ । યદિ તુ
મેદમિત્યાદિ । મેદમિતિ શરીરાત્મનોરિતિ શેષ ।

§૧૨ નનુ મદીય આત્મેત્યેષાડપિ પ્રતિપત્તિરસ્તિ, ન ચ મચ્છન્દવાચ્યમાત્મા-
ન્તરમત્રાડમ્યુપગતં ત્વયા । યથેવમ્, પ્રતિપન્ન આત્મા તર્હિ ત્વયાડયેતદાત્મશન્દામિ-
થેયઃ, મચ્છન્દવાચ્યે તત્ર વિવાદાત્ । પ્રતિપન્ને ચ વિવાદઃ સાપવાદઃ, સ્વવચનવિરોધ-
વાધિતત્વાદ્ ।

§૧૨ આવાક—‘મદીય આત્મા (મારે આત્મા)’ એવી પ્રતીતિ પશુ છે અને
એ પ્રતીતિમાં ‘મત્’ શબ્દના વાચ્ય તરીકે તમે બીજા આત્માને જ્ઞાનતા નથી,
અર્થાત્ બધાં ‘મદીય’ (મારા)ની પ્રતીતિ હોય તેવા બેઠ નથી તેા મદીય શરીર-
માં બેઠ શા માટે જ્ઞાનતા ?

જૈન—‘મદીય આત્મા’ એમ કહીને તમે આત્મશબ્દના અભિધેય—(વાચ્ય)
તરીકે આત્માને સ્વીકાર તેા કયો જ છે, એટલે તમારે હવે તે વિષે વિવાદ કરવેા
જોઈએ નહિ. ‘કારણ કે સ્વીકૃત પદાર્થમાં વિવાદ કરવામાં સ્વવચનનેા જ વાધ
થાય છે. હવે વિવાદ માત્ર ‘મત્’ શબ્દનેા શુ’ અર્થ કરવેા એમાં જ રહે છે.

(૫૦) નનુ મદીય હત્યાદિ પર । ત્વયેતિ જૈનઃ । યચ્છન્દમિત્યાદિ સ્મરિ । એવં મમ શરીર-
મિત્યત્રાપિ ન શરીરવ્યતિરિક્તં કિન્ચિદસ્તીતિ માય । ત્વયાપીતિ નાસ્તિકેનાપિ । યત્તદાત્મ-
શબ્દામિથેય્ય હતિ એવ નાસાવાત્મશબ્દચ્છેતિ સમાસઃ ।

(ટિ૦) અત્રેતિ મદીય આત્મા હત્યેવલ્પે । ત્વયેતિ હે જૈન મયતા । તત્રેતિ આત્માનિ ।

(ટિ૦) યદા પુનરિત્યાદિ મમાત્મેતિ આત્મા વક્તિ યથા ।

§૧૩ અથ મમ શરીરમિત્યાદિષુ શરીરવ્યતિરિક્તમાલ્ભવન મમેતિ જ્ઞાનસ્યામ્યુપ-
ગચ્છતો મમાત્મેત્યત્રાત્માત્મવ્યતિરિક્તમાલ્ભવનં પ્રસજ્યત હત્યનિષ્ટાપાદનાર્થત્વાદદોષો-
ડયમિતિ ચેત્ । તદચતુરસ્રમ્, અપ્રતિમાસનાદ્ ; ન હિ મમાયમાલેતિ પ્રત્યયે શરીરા-
દિવદ્ મત્પ્રત્યયવિષયાદન્ય આત્મા પ્રતિમાતિ, કિન્ચિદહમિત્યાત્માનં પ્રત્યક્ષતઃ પ્રતિપદ્યા-
ત્માન્તરવ્યવચ્છેદેન પરપ્રતીત્યર્થ મમાલેતિ નિર્દિશતિ, મમાત્મા અહમેવેત્યર્થઃ । યદા
પુનઃ શરીરમાત્મશબ્દેન નિર્દેન્દુમિચ્છતિ, તદા મમાલેતિ મેદામિષાનમેવેદમ્, શરીર-
સ્યાત્મોપકારકલેનાત્મલેનોપચારાત્, અત્યન્તોપકારકે મૃત્યેડહમેવાયમિતિવત્ ।

§૧૩ આવાક—મે’ કાંઈ આત્મા સ્વીકાર્યો નથી જેથી સ્વવચનમાં વિરોધ
રૂપ દોષ આવે પરંતુ ‘આડું’ શરીર’ એ પ્રત્યયમાં ‘મારા’ શબ્દનેા વિષય જો

શરીરથી ભિન્ન હોય તો ‘મારો આત્મા’ એ સ્થળે પણ ‘મારા’ શબ્દનો વિષય આત્માથી ભિન્ન જ હોવો જોઈએ આ પ્રકારે માન અનિષ્ટપાદન—તમારા મતમાં અનિષ્ટની અપત્તિ આપવા માટે જ મેં ‘મારો આત્મા’ એમ કહ્યું છે

જૈન—તમારું આ કથન યોગ્ય નથી કારણ કે ‘મારું શરીર’ એ પ્રત્યયની જેમ ‘મારો આત્મા’ એ પ્રત્યયમાં ‘મારા’ શબ્દનો વિષય આત્માથી ભિન્ન હોય એવો પ્રતિભાસ નથી. પરંતુ ‘મદ્દમ્’ ‘હું’ એ પ્રમાણે આત્માને પ્રત્યક્ષ કરીને તે ‘અહું’ અર્થાત્ આત્માને ધીબ આત્માથી ઝૂંઢો બતાવવા ખાતર ધીબને સમ-ભવવાની અપેક્ષાથી એ “મારો આત્મા હું” એ પ્રમાણે નિર્દેશ કરે છે, તેથી મારો ‘આત્મા’ એટલે ‘હું’ એમ જ સમજવું અને જ્યારે કોઈ ‘આત્મ-’ શબ્દદ્વારા શરીરનો નિર્દેશ કરવાને ઇચ્છે (અર્થાત્ આત્મા એટલે શરીર એવો અર્થ કરવાને ઇચ્છે) ત્યારે ‘મામાત્મા’ એ પ્રત્યય શરીરને શરીરથી આત્મા બુઢો છે એમ જણાવે છે, ‘આ સેવક એટલે હું જ છું’ એમ અત્યંત ઉપકારક સેવકમાં સેવ્ય-સ્વામીનો ઉપચાર કરાય છે તેમ શરીર આત્માનું ઉપકારક હોવાથી તેમાં પણ આત્માનો ઉપચાર કરાય છે.

(૫૦) અથ મમેત્યાદિપર । અન્યુપસચ્છત્ત્વમિત્યેવ ભવત્ । અનિષ્ટાપાદનાર્થ-ત્વાદિતિ ભવતામેવ । તદ્વચ્ચતુરસ્ત્વમિત્યાપિ સુરિ । મમાત્મેત્યગ્રે કોડર્યં હિતિ જ્ઞેયઃ । શરીર-સ્વેત્યાદિના સ્પષ્ટયતિ સુરિરેવ । ઉપચારાદિત્યતોડ્યે કિંવદિતિ ગમ્યમ્ ।

(૬૦) વાઘ્યમાનસ્વાદિતિ ઝનેદે સતિ મેદમગ્નપ્રમાણવાયઃ ।

§૧૪ કિંચ, મમાત્મેતિ મલત્યયવિષયાદ મેદનાત્મજ્ઞાનં વાઘ્યમાનત્વાદ આન્તં ભવત્, શરીરમેદજ્ઞાનં તુ કત્પાદ આન્તમ્ ? ન હોક્ત્ર કેશાદિજ્ઞાનત્ય આન્તત્વે સર્વજ્ઞ આન્તત્વ યુક્તમ્, આન્તાડઆન્તવિશેષામાવપ્રસજ્ઞાત્ । તતઃ પ્રત્યક્ષાદાત્મા સિદ્ધિ-સૌધમ્યમન્યાસામાસ ।

§૧૪ (૫૧) મમ અને આત્મા અભિન્ન હોવા છતાં ‘મામાત્મા’ એમ પ્રત્યયથી જે લેહજ્ઞાન થાય છે તે બાધિત હોવાથી ભલે આન્ત હોય પણ ‘મમ શરીરમ્’ આ પ્રત્યયથી થતું શરીરના લેહતું જ્ઞાન આન્ત કઈ રીતે થાય ? અર્થાત્ ન થાય. કોઈ એક સ્થળે કેશાદિ જ્ઞાન આન્ત થાય તેથી સર્વ સ્થળે જ્ઞાનને આન્ત કહેવું એ યોગ્ય નથી. કારણ કે, તેથી આન્તત્વનો લેહ રહેશે નહિ માટે આત્મા પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી સિદ્ધિરૂપ મહેલના મધ્યમાં આશ્રિત થયો, અર્થાત્ તમોને માન્ય પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી આત્માની સિદ્ધિ થઈ.

(૫૦) મત્પ્રત્યયવિષયાદ મેદનેતિ મૌલિક્યાત્મન સ્વાગાદિન્નમાત્માન્તર સ્થાપયતીતિ માવઃ । આત્મજ્ઞાનમિતિ હ્વરપ્રમાણં ન ત્વાત્મન ક્ત્વાદિ પરઃ ।

§૧૫ નવાત્મનઃ કિં રૂપં યત્ પ્રત્યક્ષેણ સાધ્યાક્રિયતે ? । યથેવમ્, સુસાદે-રપિ કિં રૂપં યદ્ માનસપ્રત્યક્ષસમધિગમ્યમિપ્યતે ? । નવાનન્દાદિસ્વભાવં પ્રસિદ્ધમેવ રૂપં સુસાદેઃ, તર્હિ તદાધારત્વમાત્મનોડપિ રૂપમવગચ્છતુ ભવાન્ ।

“સુસાદિ ચૈત્યમાનં હિ સ્વતન્ત્રં નાડુભૂયતે ।

મતુર્થાનુવેષાત્ તુ સિદ્ધં ગ્રહણમાત્મનઃ ॥૧॥

इदं सुखमिति ज्ञानं द्रव्यते न वटादिवत् ।

अहं सुखीति तु ज्ञप्तिरात्मनोऽपि प्रकाशिका” ॥૨॥

§૧૫ આવાક—આત્માનું એવું કયું રૂપ છે જેનો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી સાક્ષાત્કાર થાય છે ?

જૈન—અમે પણ તમને પૂછીએ છીએ કે સુખાદિનું એવું કયું રૂપ છે જે માનસ પ્રત્યક્ષથી જાણવાયોગ્ય મનાયું છે ?

આવાક—સુખાદિનું જ્ઞાન-હાદિ સ્વભાવવાળું રૂપ પ્રસિદ્ધ જ છે.

જૈન—તો પછી તે સુખાદિના આધાર બનવાનું આત્માનું રૂપ પણ તમે જાણી લો.

“અનુભવમાં આવતાં સુખાદિ સ્વતન્ત્ર અનુભવાતાં નથી પરંતુ ‘હું’ સુખી’ એ રીતે મતુપપ્રત્યયના અર્થના સંબંધ સાથે જ અનુભવાય છે. તેથી આત્માનું અહુષ્ટ પ્રસિદ્ધ જ છે” ૧

‘આ ઘટ છે’ એવા જ્ઞાનની જેમ ‘આ સુખ છે’ એવું જ્ઞાન અનુભવાતું નથી પણ ‘હું સુખી છું’ એવું જ્ઞાન થાય છે, જે આત્માને પણ જણાવનારું છે.” ૨ (૧૦) યથેવમિત્યાદિ ધરિ । નન્વાનન્દાદિસ્વભાવમિત્યાદિ પર । તર્હી ત્યાપિ ધરિ । તદ્વાધારત્વમિતિ સ્વભાવાધારત્વમ્ । મવાનિતિ લોક્ષયત ।

(૧૧) સુસાદીત્યાદિનાચાર્ય એવ પ્રપચ્યતિ । ઘટાદિવદિતિ યથા ઘટાદય સ્વતન્ત્રા દ્રવ્યન્તે પદમિદં સુખમિતિ ન, કિન્ત્વહં સુખીત્યેવ પ્રવર્તતે ।

(ટિ-૦) નન્વાત્મન કથાદિ । તદ્વાધારત્વમિતિ જ્ઞાનન્દરમાનન્દસુષુપ્તજાણાશ્રયત્વમ્ । મતુર્થયેતિ સ્વભાવસ્વીતિ દુ સ્વભાવસ્વીતિ મત્વર્થચિનાત્મા પ્રસિધ્યતિ ।

§૧૬ અનુમાનતોડ્યાત્મા પ્રસિધ્યત્યેવ, તથાહિ—ચૈતન્યં તન્વાદિવિલક્ષણા-શ્રયાશ્રિતમ્, તત્ર વાધકોપપત્તૌ સત્યાં કાર્યત્વાન્યથાનુપપત્તેઃ । ન તાવદયં હેતુર્વિશે-ધ્યાસિદ્ધઃ, કટકુટપટજ્ઞાનાદિવિચિત્રપરિણામપરમ્પરાયાઃ કાદાચિત્કલ્પેન પટાદિવત્ તત્ર કાર્યત્વપ્રસિદ્ધેઃ । નાપિ વિશેષણાસિદ્ધઃ, ન શરીરેન્દ્રિયવિષયાશ્ચૈતન્યવર્માણઃ રૂપાદિ-મત્ત્વાદ્, મૌતિકત્વાદ્ વા ઘટજત્, હ્યત્યનેન તત્ર તસ્ય વાધનાત્ । નાપ્યયં વ્યભિચારી વિરુદ્ધો વા, તન્વાદિલક્ષણાશ્રયાશ્રિતૈત્વાત્ વિપક્ષાત્ તન્વાદિવર્ત્તિનો રૂપાદેઃ શરીરત્વ-સામાન્યાદ્ વા સવિશેષણકાર્યત્વહેતોરત્યન્તં વ્યાવૃત્તત્વાત્ । હ્યનુમાનતોડ્યાત્મા પ્રાસિધ્યત્ ।

§૧૬ અનુમાનથી પણ આત્મા સિદ્ધ થાય છે જ. તે આ પ્રમાણે—ચૈતન્ય શરીરાદિથી (શરીર, ઈન્દ્રિય અને વિષયથી) વિલક્ષણ, સિન્ન આશ્રયમાં આશ્રિત

છે, કારણ કે શરીરને આશ્રય માનતાં બાધા આવતી હોઈ પરિણામે ચૈતન્યનું કાર્યત્વ જ ઘટી ન શકે અર્થાત્ ચૈતન્યનો આશ્રય શરીરાદિથી વિલક્ષણ માનવામાં આવે તો જ તે કાર્યરૂપે સિદ્ધ થઈ શકે છે.

ચૈતન્યના શરીરાદિથી વિલક્ષણ આશ્રયરૂપ સાધ્યની સિદ્ધિ માટે કહેલ— શરીરને આશ્રય માનતાં બાધા આવતી હોઈ પરિણામે ચૈતન્યનું કાર્યત્વ જ ન ઘટી શકે—આ હેતુ વિશેષ્યાસિદ્ધ નથી, કારણ કે કેટજ્ઞાન, કુટજ્ઞાન અને પટજ્ઞાન વિગેરે પરિણામની પરંપરા કાઢાચિત્ કોવાથી—કોઈક સમયે થતી હોવાથી પટ-વસ્ત્રની જેમ ચૈતન્યમાં કાર્યતા પ્રસિદ્ધ છે. તેવી જ રીતે આ હેતુ વિશેષણાસિદ્ધ પણ નથી, કારણ કે શરીર, ઈન્દ્રિય અને વિષયમાં ચૈતન્યધર્મ નથી, કારણ કે તે રૂપાદિવાળાં અથવા તો ભૌતિક છે, ઘટની જેમ. આ અનુમાનથી શરીરાદિમાં ચૈતન્યનો બાધ થાય છે તેથી જ ‘શરીરને ચૈતન્યનું’ આશ્રય માનતાં બાધા આવતી હોઈ આર્તુ હેતુનું જે વિશેષણ આપ્યું તે સિદ્ધ છે.

તેમજ આ હેતુ બ્યભિચારી કે વિરુદ્ધ પણ નથી, કારણ કે શરીરાદિમાં રહેનાર રૂપાદિ વિપક્ષથી અથવા શરીરત્વ સામાન્ય વિપક્ષથી વિશેષણયુક્ત કાર્યત્વ હેતુ અર્થતંત્ર બ્યાવૃત્ત છે. આ પ્રમાણે અનુમાનથી પણ આત્મા સિદ્ધ થયો.

(૫૦) તત્ત્વેતિ તત્ત્વાદી । તત્ત્વેતિ ચૈતન્યે । તત્ત્વેતિ શરીરેન્નિવિષયેષુ । તત્ત્વેતિ ચૈતન્યસ્ય । તત્ત્વાદિલક્ષણાશ્રયાધિતત્ત્વાદિતિ બલેન દેહના વિષય । રૂપાદેરિતિ રૂપાદિક શરીરત્વસામાન્ય ચ તત્ત્વાભ્યાસિત, પરં તત્ત્વ યાવકં, નાસ્તિ, નિર્વાર્તં તત્ત્વ । તત્ત્વાભિવ્યવેષ । સ્વવિશેષણકાર્યસ્વદેહોરિતિ યાવકોપપત્તૌ સત્યામ્ ।

(દિ૦) તથાહિ ચૈતન્યમિત્યાદિ । તત્ત્વેતિ તત્ત્વાદી ।

(દિ૦) યાવકોપપત્તાવિતિ તત્ત્વાદિગતરૂપાદિમિ કાર્ય. સ્વભાવે અચિન્ત્યપરિહારા-ર્થનિર્દ વિશેષણમ્ । અર્થ દેહુરિતિ કાર્યત્વાપ્તયઃ । તત્ત્વેતિ ચૈતન્યે । શરીરેન્નિવિષયેતિ કાર્ય-કરણભેદા । તત્ત્વેતિ તત્ત્વાદી । તત્ત્વેતિ ચૈતન્યસ્ય કાર્યત્વાન્વયાનુપપત્તિલક્ષણસ્ય । અર્થમિતિ પૂર્વોદ્દર્શિતો દેહુ । રૂપાદેરિતિ રૂપાદી વિશેષણ નાસ્તિ સામાન્યે ત્વયમપિ નાસ્તિ તત્ત્વ યાવકોપપત્તિઠાર્થં ચ ।

§૧૭ “ઉપયોગલક્ષણો નીવઃ” इत्यागमप्रदीपोऽप्यात्मानमुदबोधयति । अनु-मानागमयोश्च प्रामाण्यं प्रागेव प्रसाधितमित्यात्मप्रसिद्धिः ॥

§૧૭ “ઉપયોગ લક્ષણ છે” એ પ્રમાણે આગમદીપક પણ આત્માને સિદ્ધ કરે છે અને અનુમાન તથા આગમ પ્રમાણેનું પ્રામાણ્ય પહેલાં અર્થાત્ ત્રીજા પરિચ્છેદ અને ચોથા પરિચ્છેદમાં સિદ્ધ કરેલ જ છે. આ પ્રમાણે આત્મસિદ્ધિ થઈ.

§૧૮ बौद्धास्तु बुद्धिक्षणपरम्परामात्रमेवात्मानमाम्नासिपु, न पुनर्वैतितिककृष्ण-निकरानिरन्तरानुस्यूतैकसूत्रवत् तदन्वयिनमेकम् । ते लोकावतल्लुण्टाकेभ्योऽपि पापीयांसः, तद्भावेऽपि तेषां स्मरणप्रत्यभिज्ञानाद्यघटनात्, तथाहि—पूर्वबुद्ध्याऽनुभूतेऽर्थे नोत्तरबुद्धीनां स्पृतिः संभवति, ततोऽन्यत्वात्, सन्तानान्तरबुद्धिवत् । न ह्यन्यद्व्योऽर्थोऽन्येन स्मर्यते, अन्यथैकेन द्व्योऽर्थः स्मर्येत । स्मरणायाने च कौतुकुती, प्रत्यभिज्ञा-

પ્રસૂતિઃ ૧, તસ્યાઃ સ્મરણાનુમયોમયસંમવત્વાત્, પદાર્થપ્રેક્ષણપ્રવુદ્ધપ્રાક્તનસંસ્કારસ્ય હિ પ્રમાતુઃ સ ઇવાયમિત્યાકારેણ્યમુત્પદ્યતે ।

કૃ૧૮ બૌદ્ધ—બૌદ્ધો બુદ્ધિશ્લેષ પરપરા માત્રને (શ્લેષિક વિજ્ઞાનરૂપ પર્થાયને)જ આત્મા માને છે, પરંતુ મોતીઓના હાણીઓમાં સતત વ્યાપ્ત (મોતીની માળામાં પરોવેલ) દોરાની જેમ બુદ્ધિશ્લેષ પરપરામાં વ્યવધાન વિના વ્યાપ્ત થઈને રહેનાર કોઈ એક વ્યક્તિને (પર્થાયોમાં સંબંધિત થઈને રહેનાર દ્રવ્યને) માનતા નથી, માટે (આત્મધનને દ્વંત્રી જનારા હોવાથી) દ્વંત્રાડુ થાવાં કરતાં પણ વધારે પાપી છે, કારણકે બુદ્ધિશ્લેષ પરપરારૂપ આત્મા બૌદ્ધોને માન્ય હોવા છતાં પણ તેઓને સ્મરણ, પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન, તર્ક કે અનુમાનાદિ પ્રમાણો સિદ્ધ થઈ શકશે નહિ તે આ પ્રમાણે—પૂર્વબુદ્ધિએ અનુભવેલ પદાર્થની સ્મૃતિ ઉત્તરબુદ્ધિને સંભવે નહિ; કારણ કે તે તેથી ભિન્ન છે, સત્તાનાન્તરની બુદ્ધિની જેમ, અન્યે જોયેલ પદાર્થનું સ્મરણ અન્ય કરી શકતો નથી. છતાં એમ નહિ માનો તો કોઈ એકે જોયેલ પદાર્થનું સર્વલોકોને સ્મરણ થવાનો પ્રસંગ આવશે. (અર્થાત્ દષ્ટા—અનુભવિતા અને સ્મરતા એક જ વ્યક્તિ હોવી જોઈએ પરંતુ દષ્ટા કોઈ અને સ્મરતા કોઈ એમ ભિન્ન ભિન્ન વ્યક્તિ માનતાં સ્મરણ થતી શકશે જ નહિ.)

એટલે બૌદ્ધોના મતે સ્મરણ સંભવી શકતું નથી એ નક્કી થાય છે. અને તેમ થતાં તેઓના મતે પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન પણ કઈ રીતે થઈ શકશે ? કારણ કે પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન તો ‘સ્મરણ અને અનુભવ’ એ ઉભય દ્વારા થાય છે. એટલે કે, પદાર્થને જોવાથી જાગૃત થયેલ પૂર્વસંસ્કારવાળા પ્રમાતાને ‘આ તે જ છે’ એવા આકારવાળું પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે.

(ટિ.) બૌદ્ધાસ્તુ બુદ્ધીત્યાદિ । તદ્ભાવેડપીતિ બુદ્ધિશ્લેષસ્મરણમાત્રત્વાત્સદ્ભાવેડપિ । તેવામિતિ સૌગતાનામ્ । તથાહીત્યાદિ । તત્ત્વમિતિ પૂર્વબુદ્ધપદ્મમૂતાર્થાદિ । સન્તાનાન્તરેતિ અપરપુરુષબુદ્ધિવત્ । કૌતસ્કુતીતિ કિમ્ ક સ્વાત્ । કૃત ‘પચ્ચમ્યાસ્તસ’ । તદ્દો ક્ર । કૃતઃ કૃત ઇયં રાગાદિત્વાદિદમિત્વળ્ બુદ્ધિ । ‘અનેવચિક્કળનળ’ ક્ત્યાદિના પ્રત્યયઃ । તસ્યામિતિ પ્રત્યયિજ્ઞાવાઃ । ઇયમિતિ પ્રત્યયિજ્ઞા ।

અથ સ્થાદયં દોષો યદ્યવિરોધેનાડ્યન્યદષ્ટમન્યઃ સ્મરતીત્યુચ્યતે, કિન્ત્વન્યત્વેડપિ કાર્યકારણભાવાદેવ સ્મૃતિઃ, મિન્નસંતાનબુદ્ધોનાં તુ કાર્યકારણભાવો નાસ્તિ, તેન સન્તાનાન્તરાર્થાં સ્મૃતિર્ન મવતિ, ન ચૈકસાન્તાનિકીનામપિ બુદ્ધોનાં કાર્યકારણભાવો નાસ્તિ, યેન પૂર્વબુદ્ધચનુમૂતેડર્થે તદુત્તરબુદ્ધોનાં સ્મૃતિર્ન સ્યાત્ ।

તદન્યનવદાત્, ઇત્યપિ નાનાત્વસ્ય તદવસ્થત્વાત્ । અન્યત્વં હિ સ્મૃત્યસમવે સાધનમુક્તમ્, તત્ત્વ કાર્યકારણભાવામિધાનેડપિ નાપાતમ્, ન હિ કાર્યકારણભાવામિધાને તત્ત્વાસિદ્ધત્વાદીનામન્યતમો દોષઃ પ્રતિપદ્યતે । નાપિ સ્વપક્ષસિદ્ધિરનેન ક્રિયતે, મ હિ કાર્યકારણભાવાત્ સ્મૃતિરિત્યનૌમયપ્રસિદ્ધોડસ્તિ દષ્ટાન્તઃ ।

અથ—“યસ્મિન્નેવ હિ સંતાન આહિતા કર્મવાસના ।

ફલં તત્રૈવ સંષત્તે કપાસે રક્તા યથા” ॥૧॥

इति कर्पासरक्तादृष्टान्तोऽस्तीति चेत् ।

તદસાધીયઃ, સાધનદૂષણાસંભવાત્ । અન્યથાસંભવાન્ સાધનમ્—ન હિ કાર્ય-
કારણભાવો યત્ર તત્ર સ્મૃતિઃ કપાસે રક્તાવદિત્યન્વયઃ સમવતિ, નાપિ યત્ર ન સ્મૃતિ-
સ્તત્ર ન કાર્યકારણભાવ इति व्यतिरेकोऽस्ति । અસિદ્ધતાબનુદ્ધાવનાન્ચ ન દૂષણમ્,
ન હિ તત્તોઽન્યવાદિત્યસ્ય હેતોઃ કપાસે રક્તાવદિત્યનેન કશ્ચિદોષઃ પ્રતિપાદયતે ।

ખોદ્ધ—અન્યે ભેદેલ, અનુભવેલ પદાર્થનું અન્ય સ્મરણ કરે એવું કોઈ
પણ જાતના વિશેષ વિના (સામાન્યરૂપે) કહીએ તો તમે કહેા છે તેવો (સ્મરણ-
લાભારૂપ) દોષ આવે પરંતુ પૂર્વબુદ્ધિ અને ઉત્તરબુદ્ધિમાં ‘અન્યત્વ’ હોવા
છતાં કાર્યકારણભાવરૂપ (વિશેષ)થી જ સ્મરણ થાય છે, અને તમેએ સંતાના-
ન્તર બુદ્ધિનું દષ્ટાન્ત આપ્યું પણ તેમાં કાર્યકારણભાવરૂપ (વિશેષ) નથી, માટે
ત્યાં સ્મરણ થતુ નથી. વળી, એક સંતાન બુદ્ધિઓમાં પણ કાર્યકારણભાવ
નથી એમ પણ કહી શકાય નહિ. ભે એમ હોય તો પૂર્વબુદ્ધિએ અનુભવેલ
પદાર્થનું ઉત્તરબુદ્ધિને સ્મરણ ન થાય.

જૈન—આ કથન પણ નિર્દોષ નથી. કારણ કે, એ રીતે એક સંતાનિકી
બુદ્ધિમાં કાર્યકારણભાવ કહેવા છતાં પણ પૂર્વબુદ્ધિ અને ઉત્તરબુદ્ધિમાં ‘અન્યત્વ’
તો એવું હેતુ તેવું ને તેવું રહ્યું. અમે સ્મરણાદિના અભાવમાં કારણ તરીકે
‘અન્યત્વ’ કહેલું છે, અને તે તો કાર્યકારણભાવ કહેવા છતાં ચાલી ગયું નથી;
કારણ કે, કાર્યકારણભાવ માનવા છતાં ‘અન્યત્વ’ એ હેતુમાં અસિદ્ધતાદિમાંથી
કોઈ પણ દોષ પ્રાપ્ત થતો નથી. વળી, કાર્યકારણભાવ માનવા માત્રથી સ્વપક્ષની
સિદ્ધિ થતી નથી; કારણ કે, કાર્યકારણભાવથી સ્મરણ થાય છે એ બાબતમાં
ઉભયવાદીને પ્રસિદ્ધ કોઈ પણ દષ્ટાન્ત નથી.

ખોદ્ધ—“એ સંતાનમાં કર્મવાસનાનું” આધાન થયેલ હોય તે સંતાનમાં
જ તેના ફલનું સંધાન (જોડાણ, સંબંધ) થાય છે, જેમકે કપાસમાં લાલિમા,
અર્થાત્ ખીજમાં રહેલ લાલિમા કપાસની લાલિમાનું કારણ છે આ પ્રમાણે
કપાસની રક્તતાનું દષ્ટાન્ત ઉભયવાદીને પ્રસિદ્ધ છે.

જૈન—તમારું આ કથન પણ યોગ્ય નથી. કારણ કે, એ તમારા હેતુને
સિદ્ધ કરાવી આપવા સાધનરૂપ કે પરહેતુને દર્શિત કરે એવા દૂષણરૂપ તમારા
હેતુને સિદ્ધ કરાવી આપનાર નથી કારણ કે, તેમાં અન્યથાદિના સંભવ
નથી. ‘જ્યાં કાર્યકારણભાવ હોય ત્યાં સ્મરણ હોય, જેમકે કપાસમાં લાલિમા.’
એ પ્રમાણે અન્યથાસિ સંભવતી નથી તેમજ જ્યાં સ્મરણ ન હોય ત્યાં
કાર્યકારણભાવ પણ ન હોય એવી વ્યતિરેકન્યાસિ પણ નથી. માટે આ તમારા
હેતુને સિદ્ધ કરનાર નથી. વળી, એનાથી અમારા હેતુમાં અસિદ્ધતાદિ દોષોની

ઉદ્ભાવના પશુ થતી નથી. માટે તે અમારા હેતુને દૂષણરૂપ નથી. કારણ કે—‘કપાસની લાક્ષિણી જેમ’ આ દષ્ટાન્તથી અમારા ‘તેથી બિન્ન છે માટે’ (તત્તોડન્યત્વ) હેતુમાં કોઈ દોષતું પ્રતિપાદન થતું નથી.

(૫૦) ન હિ કાર્યકારણભાવાત્ સ્મૃતિરિત્યગ્રમ્યપ્રસિદ્ધોડસ્તિ દષ્ટાન્તઃ इति पितृपुत्रयोः कार्यकारणभावोऽस्ति पर नैकेन दृश्यमन्य. स्मरति ।

(૫૦) તન્નેવૈતિ સન્તાને एव ।

(ટિ૦) અયં દોષ इति अन्यदष्टान्यस्मरणलक्षणस्तदुपन्यस्त. प्रसङ्ग ।

(ટિ૦) પદ્યમપીતિ કાર્યકારણભાવેન મત્તુપન્યસ્તપક્ષસ્થાપના ।

(ટિ૦) સાધનેતિ ત્વદુક્ત ન સ્વસાધ્યસાધકં ન ચ પરપક્ષદ્વકમિત્યર્થ. । સાધનમિતિ કાર્યકારણભાવાદિતિ हेतु ।

ફિજ્જ, થવન્યત્વેડપિ કાર્યકારણભાવેન સ્મૃતેરુપચિરિચ્યતે, તદા શિષ્યાચાર્યા-
દિબુદ્ધોનામપિ કાર્યકારણભાવસમ્ભાવેન સ્મૃત્યાદિ સ્યાત્ । અથ નાયં પ્રસન્નઃ, एक-
संतानत्वे सतीति विशेषणादिति चेत् । तदयुक्तम्, मेदामेदपक्षान्यां तत्त्वोपक्षीण-
त्वात् । क्षणपरम्परातस्तस्याऽमेदे हि क्षणपरम्परैव सा, तथा च सन्तान इति न किञ्चि-
दतिरिक्तमुक्तम् । मेदे तु पारमार्थिको वाऽसौ स्यात् । अपारमार्थिकत्वे त्वस्य तदेव
दूषणम् । पारमार्थिकत्वे स्थिरो वा स्यात्, क्षणको वा । क्षणिकत्वे सन्तानિनिर्बिशेष
एवायमिति किमनेन स्तेनमीतस्य स्तेनान्तरशरणस्वीकरणकारिणा !

“स्थिरमथ सन्तानमन्युपेयाः प्रथयन्तं परमार्थसत्त्वरूपम् ।

अमृतं पिब पूतयाऽनयोक्त्वा स्थिरवपुषः परलोकिनः प्रसिद्धेः” ॥૧॥

વળી, અન્યત્વ હોવા છતાં જ્યાં કાર્યકારણભાવ હોય ત્યાં સ્મરણની ઉત્પત્તિ થાય છે એમ માનશો તો આચાર્યબુદ્ધિએ અનુભવેલની શિષ્ય બુદ્ધિમાં પશુ સ્મૃતિ થઈ જશે; કારણ કે, તેમાં કાર્યકારણભાવ છે.

બોદ્ધ—તમે જણાવેલ સ્મૃતિનો પ્રસંગ નહિ ઘટે. કારણ કે—‘અન્ય હોય છતાં કાર્યકારણભાવ હોય’ અમારા આ કથનમાં ‘એક સંતાન હોય તો’ એ વિશેષણ આપીશું. અર્થાત્ શિષ્ય-આચાર્યોદિ બુદ્ધિમાં અન્યત્વ છે અને કાર્ય-કારણભાવ છે, પણ તેમાં એકસંતાનત્વ નથી; એટલે સ્મરણાદિ થશે નહિ પણ પૂર્વબુદ્ધિ અને ઉત્તરબુદ્ધિમાં એકસંતાનત્વ છે તેથી સ્મરણ સંભવશે.

જૈન—તમામ્હું આ કથન પણ ચુકિતસિદ્ધ નથી, કારણ કે, તમે કહેલ સંતાન બિન્ન કે અબિન્ન એ બન્ને પક્ષમાં ઘટતો નથી તે આ પ્રમાણે—સંતાન ક્ષણપરંપરાથી અભિન્ન હોય તો માત્ર ક્ષણપરંપરા જ રહી અને તેથી—સંતાન કહેવાથી કોઈ બિન્ન પદાર્થનો ઘોષ નહિ થાય અને સંતાન ક્ષણપરંપરાથી બિન્ન હોય તો તે પારમાર્થિક છે કે અપારમાર્થિક ? સંતાનને—અપારમાર્થિક માનો તો એ તું એ જ દૂષણ છે. અર્થાત્ સંતાન અપારમાર્થિક-અત્તાત્વિક હોવાથી માત્ર ક્ષણપરંપરા જ પારમાર્થિક તાત્ત્વિકરૂપે રહેશે અને સંતાન પારમાર્થિક હોય તો પ્રશ્ન છે કે તે સ્થિર (અક્ષણિક) છે કે ક્ષણિક ? ક્ષણિક હોય

તો સંતાની-ક્ષણપરંપરા-અને આ સંતાનને બેમાં કંઈ પણ વિશેષ ન હોવાથી સરખા થઈ ગયા. અર્થાત્ ક્ષણિક પૂર્વણુદ્ધિથી ઉત્તરણુદ્ધિમાં અન્યત્વને કારણે સ્મરણુદ્ધિ થતાં નથી તેમ ક્ષણિક સંતાનમાં પણ સ્મરણુદ્ધિ સિદ્ધ નહિ થાય, એટલે એક ચોરથી ઠરીને બીજા ચોરના શરણુને સ્વીકારવાથી શું લાભ થશે ? અર્થાત્ કંઈ પણ લાભ નહિ થાય અને પોતાના પારમાર્થિક સત્સ્વરૂપને પ્રકટ કરનાર સંતાનને અર્થાત્ પારમાર્થિક સંતાનને સ્થિર માનવામાં આવે તો બાઈ ! એ પવિત્ર કથનથી સ્થિર સ્વરૂપ પરલાકી આત્માની સિદ્ધિ થવાથી તમે અમૃતકું પાન કરો, તમારા મુખમાં સાકર

(૫૦) ‘સ્થિરમય સન્તાનમ્’ इत्यादि पद्ये । स्थिरवपुष इति आत्मलक्षणस्य ।

(ટિ૦) અથ નાયમિત્યાદિ । મેદામેદેતિ સન્તાનિન. સક્ષાણાત સન્તાનો મિન્નોઽમિનો વા મિન્નથેત્ સન્તાનસન્તાનિનો સમ્બન્ધાસમ્બધાવ ન સ્મૃતિઃ સમચ્છતે । અમિન્નચ્છેત્ સન્તાન એવ સન્તાન્યેવ વા સન્તાન્યમાવે મિરાષારાયા સ્મૃતેરસમ્બધ । સન્તાનામાવે કામમિચ્છતો મૂલોચ્છેદ. સમજાનિ, સન્તાનામાવે પ્રથમજ્ઞાનસ્વાપ્ચયાવાત્ । તસ્યેતિ સન્તાનસ્ય । તસ્યેતિ સન્તાનસ્ય । અસાવિતિ સન્તાનઃ । તદેવેતિ અપારમાર્થિકત્વમેવ ન કિંચિદિત્યર્થઃ । અયમિતિ સન્તાન. અવેનેતિ સન્તાનેન કિં પ્રયોજનમ્ । સ્તેનેતિ ચૌરમયાતુરસ્ય અપરચૌરકારણ-સ્વીકર્ણ કારણત્વેયંબીજ તેન ।

ઉપાદાનોપાદેયમાવપ્રવચ્ચેન પ્રવર્તમાનઃ કાર્યકારણમાવ એવ સન્તાનમ્ इति चेत् । તદવધમ્, અવિષ્વગ્માવાદિસમ્બન્ધવિશેષામાવે કારણત્વમાત્રાવિશેષાદુપાદાનેતરવિમાગા-નુપપત્તેઃ । સન્તાનજનકં યત્ તદુપાદાનમિતિ चेत्, ન, इतरेतराश्रयत्वप्रसङ्गात्—સન્તાનજનકત્વેનોપાદાનકારણત્વમ્, ઉપાદાનકારણજન્યત્વેન ચ સન્તાનત્વમિતિ ।

બૌદ્ધ—ઉપાદાન-ઉપાદેયભાવના પ્રબન્ધ (પ્રવાહ)થી પ્રવર્તતો કાર્યકારણ-ભાવ જ ‘સંતાન’ છે.

જૈન—તમારું આ કથન પણ દૂષિત છે, કારણ કે બે તાદાત્મ્યાદિ સંબન્ધ માનવામાં ન આવે તો કારણરૂપે બધા કારણો સમાન હોવાથી બીજા કારણો અને ઉપાદાન કારણમાં કશી વિશેષતા રહેશે નહિ.

બૌદ્ધ—જે સંતાનજનક હોય તે ઉપાદાન કારણ કહેવાય છે, એટલે કે ઉપાદાન કારણની અન્ય કારણથી આ વિશેષતા છે.

જૈન—આ કથન નિર્દોષ નથી, કારણ કે સંતાનને ઉત્પન્ન કરે તે ઉપાદાન કારણ કહેવાય, અને ઉપાદાન કારણથી જન્ય હોય તે સંતાન, એમ પરસ્પરશ્રય દોષ આવશે

(૫૦) અવિષ્વગ્માવાદિ સમ્બન્ધવિશેષામાવે इति સમ્બન્ધસ્ય દિષ્ટ્વાદ્ । ઉપાદાને-તરવિમાગાનુપપત્તેરિત્યય इतरत अनुपादानम् ।

(ટિ૦) અવિષ્વગ્માવેતિ કયચ્ચિતાદાત્મ્યાદિષઘ્નર્વાવિશેષે । इतरेति सहकारिकारणम् ।

લોકે તુ સમાનજાતીયાનાં કાર્યકારણમાવે સતાનવ્યવહારઃ, તથા—બ્રાહ્મણ-સન્તાનમ્ इति, તત્પ્રસિદ્ધ્યા ચાસ્મામિરપિ શબ્દપ્રદીપાદિયુ સન્તાનવ્યવહારઃ ક્રિયતે,

તવાપિ યથેવમભિપ્રેતઃ સન્તાનસ્તદા કથં ન શિષ્યાચાર્યબુદ્ધીનામેકસન્તાનત્વમ્ ? ।
 ન હ્યાસાં સમાનજાતીયત્વં કાર્યકારણમાવો વા નાસ્તિ, તતઃ શિષ્યસ્ય ચિરવ્યવહિતા
 અપિ બુદ્ધ્યઃ પારમ્પર્યેણ કારણમિતિ તદનુસૂતેડપ્યથેં યથા સ્મૃતિર્ભવતિ ત્વોપાધ્યાય-
 બુદ્ધયોડપિ જન્મપ્રમુત્યુત્પન્નાઃ પારમ્પર્યેણ કારણમિતિ તદનુસૂતેડપ્યથેં સ્મૃતિર્ભવત્ ।

વળી, લેકમાં તે સમાનભતિમાં જ્યાં કાર્યકારણભાવ હોય ત્યાં સંતાન
 શબ્દનો વ્યવહાર થાય છે એમ કે પ્રાદાણ સંતાન, અને એવા સંતાનની પ્રસિ-
 દ્ધિથી શબ્દ, પ્રદીપ વગેરેમાં શબ્દસંતાન, પ્રદીપસંતાન એમ સંતાન શબ્દનો
 વ્યવહાર અમે કરીએ છીએ. જો તમને પણ આવે જ સંતાન છટ્ટ હોય તો પછી
 શિષ્ય અને આચાર્ય બુદ્ધિઓમાં પણ એક સંતાનત્વ કેમ નહિ થાય ? અર્થાત્
 થશે જ. કારણ કે એમાં પણ સમાનભતીયતા કે કાર્ય-કારણભાવ નથી એમ તો
 નથી, એટલે શિષ્યની પોતાની લાભાભાણના અંતરવાળી બુદ્ધિ પર પરાથી કારણ
 હોવાથી એમ તેણે અનુભવેલી વસ્તુની સ્મૃતિનું કારણ બને છે તેમ આચાર્યની
 બુદ્ધિ પણ જન્મથી માંડીને પર પરાથી શિષ્યની બુદ્ધિમાં કારણ છે જ તો આચાર્યે
 અનુભવેલનું સ્મરણ શિષ્યને થવું જોઈએ

(૫૦) પારમ્પર્યેણ કારણમિતિ શિષ્યબુદ્ધીનામ્ । તદનુસૂતે ઇતિ ઉપાધ્યાયબુદ્ધપરબુદ્ધે ।
 સ્મૃતિર્ભવેદિતિ ન ચ અવતિ ।

(ટિ૦) તદનુસૂતેડપીતિ શિષ્યાનુસૂતેડપિ । તદનુસૂતેડપિ ઇતિ આચાર્યાનુસૂતે ।

કિન્ચ, ધૂમશબ્દાદીનામુપાદાનકારણ વિનૈવોત્પત્તિસ્તવ સ્યાદ્, ન હિ તેષામન્ય-
 નાદિપ્રવચ્છેન સમાનજાતીય કારણમસ્તીતિ શક્યતે વક્તુમ્, તથા ચ જ્ઞાનસ્યાપિ ગર્ભા-
 દાવનુપાદાનૈવોત્પત્તિઃ સ્યાદિતિ પરલોકમાવાઃ । અથ ધૂમશબ્દાદીનાં વિજાતીયમપ્યુ-
 પાદાનમિષ્યતે, एवं तर्हि ज्ञानस्याप्युपादानं गर्भशरीरमेवास्तु न जन्मान्तरज्ञानं कल्पनी-
 यम्, यथादर्शनं ह्युपादानमिष्टम्, अन्यथा धूमशब्दादीनामप्यनादिः सन्तानः
 कल्पनीयः स्यादिति संतानाघटनाद् न परेषां स्मृत्यादिव्यवस्था, नापि परलोकः
 कोऽपि प्रसिद्धिपद्धतिं दधाति, परलोकिनः कस्यचिदसंभवाद् ।

વળી, તમારા મતે ધૂમ શબ્દ વગેરેની ઉપાદાન કારણ વિના જ ઉત્પત્તિનો
 પ્રસંગ આવશે, કારણ કે, ધૂમ શબ્દ વગેરેની ઉત્પત્તિમાં અનાદિ પ્રબંધ (પ્રવાહ)-
 વાળું સમાનભતીય કારણ છે, એમ તો તમે કહી શકશો નહિ અને તેમ થતાં-
 ધૂમશબ્દ વગેરેની ઉપાદાન કારણ વિના ઉત્પત્તિ (થતાં) ગર્ભાદિમાં પણ ઉપા-
 દાન કારણ વિના જ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થઈ જશે અને એ રીતે તો પરલોકનો
 અભાવ થશે, અર્થાત્ ગર્ભાદિમાં થતા જ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં પૂર્વજન્મનું જ્ઞાન ઉપા-
 દાન કારણરૂપ ન હોવાથી પરલોકનો અભાવ થશે

ખૌદ્ર—અમે ધૂમશબ્દ વગેરેની ઉત્પત્તિમાં વિભતીયને પણ ઉપાદાન કારણ
 માનીએ છીએ.

જેન—તો પછી તમારે જ્ઞાનનું ઉપાદાન કરવું પણ વિભતીય સ્વરૂપવાળું ગર્ભગત શરીર જ માનવું અને (સમાનભતીય સ્વરૂપવાળું) જન્માન્તરનું જ્ઞાન કદંપનું જોઈએ નહિ; કરવુંકે, તમારે તો જેવું દેખાતું હોય તેવું જ ઉપાદાન કરવું માનવું જોઈએ. જે જોમ ન માનો તો ધૂમશબ્દ વગેરેમાં પણ અનાદિ સંતાનની કદંપના કરવી પડશે, અર્થાત્ તેમાં પણ તમે વિભતીય ઉપાદાન માની શકશો નહિ, આ રીતે તમેજો જણાવેલ સંતાન ઘટતો ન હોવાથી જે સૂણે અનુભવ કરેલ હોય તેથી બીજી ભિન્ન સૂણને યતા સ્મરણાદિની વ્યવસ્થા યની શકતી નથી. અને વળી, પરલોક પણ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી, કરવુંકે પરલોકમાં ગમન કરનાર જ કોઈ સંભવતો નથી.

(૫૦) કિં ચેત્યાદિ સ્મરિઃ । શક્યતે ચક્તુમિતિ મવન્યતે । અનાદિઃ સન્તાનઃ કલ્પનીય इति न न कल्पते भवता । परेषामिति भवताम् ।

(ટિ.) કિઠ્ઠજ ધૂમેત્યાદિ । તેષામિતિ ધૂમશબ્દાદીનામ્ । પરલોકેતિ પરલોકજ્ઞાનિર્ભવતઃ સ્વાગમવિરુદ્ધતા ચ મોક્ષસ્વાગમપ્રતીતત્વાત્ । નિરોચો મોક્ષ વચ્યતે इतिवचनात् ।

यदुक्तम्— मम मारणं येन निर्जितं अवपञ्जरम् ।

निर्वाणपद्माक्षं तं दुर्द्धं प्रणमाम्यहम् ॥ १ ॥

પરલોકિન इति आत्मनोऽभावात् ।

विज्ञानं वेदना संज्ञा संस्कारो रूपमेव च ।

सौमતાभा मते छात्मा न चान्य- परिकल्पितः ॥ १ ॥

स्थिरभावस्य चैतन્યं तदेवात्मा निगद्यते ।

चिन्ताविकल्पकलोकं માનસ વલ્લભજ્ઞાનમ્ ॥ ૨ ॥

§૧૧ સત્યપિ वा परलोके कथमकृताभ्यागमकृतप्रणाशौ पराक्रियेते ? येन हि ज्ञानेन चैत्यवन्दनादिकर्म कृतम्, तस्य विनाशाद् न तत्फलोपभोगः, यस्य च फलोपभोगः, तेन न तत् कर्म कृतमिति ।

§૧૬ અથવા ઘડીભર પરલોક માનો તો પણ જે જ્ઞાનથી ચૈત્યવંદનાદિક કર્મ કયું તે જ્ઞાન નાશ પામવાથી તેને કરેલ કર્મનો ઉપલોગ નથી, અને જે કર્મના ફલનો ઉપલોગ કરે છે તેણે કર્મ કરેલ નથી એ પ્રમાણે “અકૃતનો અભ્યાગમ અને કૃતનો નાશ” એ દોષનું નિરાકરણ કઈ રીતે થશે ?

(૫૦) पराक्रियेते इत्यतोऽपि कियतीति गम्यम् । तत् कर्मेति चैत्यवन्दनादि कर्म ।

(ટિ.) સત્યપીતિ પરલોકજ્ઞાનકારે । અકૃતપુકૃતપુષ્કતપરિણામરૂપં ઘૂર્ણં ડુર્ણં वा उपतिष्ठत् क्षयतपदाराधनोपासितपુष्कतपरिणतिरૂપં ઘૂર્ણં વિનશ્યત્ કેન વાયેત્ । તસ્યેતિ જ્ઞાનસ્ય । તત્ફલેતિ જ્ઞાનફલોપયુક્તિ । યસ્યેતિ જ્ઞાનસ્ય । તેનેતિ જ્ઞાનેવ ।

§૨૦ અથ નાર્યં दोषः, कार्यकारणभावस्य नियामकत्वात्, अनादिप्रबन्ध-प्रवृत्तो हि ज्ञानानां हेतुफलभावप्रवाहः । स च सन्तान इत्युच्यते, तद्वशात्

સર્વો વ્યવહારઃ સંગચ્છતે નિત્યસ્ત્વાત્માડમ્યુપગમ્યમાનો યદિ સુસાદિજન્મના વિકૃતિ-
મ નુમવતિ તદયમનિત્ય એવ ચર્માદિવદુક્ષઃ સ્પાત્, નિર્વિકારકલ્પે તુ સતાડસતા વા
સુલ્લદુઃસ્વાદિના કર્મફલેન કસ્તસ્ય વિરોધઃ !, इति કર્મવૈફલ્યમેવ । તદુક્તમ્—

“વર્ષાતપામ્યાં કિં બ્યોઙ્ગશ્ચર્મણ્યસ્તિ તયોઃ ફલમ્ ! ।

. ચર્મોપમશ્ચેત્ સોડનિત્યઃ સ્વતુલ્યશ્ચેદસત્સમઃ” ॥ ૧ ॥ इति

તસ્માત્ ત્યજ્યતામેષ મૂર્ધામિષિક્તઃ પ્રથમો મોહ આભ્રમહો નામ, તન્નિવૃત્તા-
ષાત્મીયગ્રહોડપિ વિરંસ્યતિ—અહમેવ ન, કિં મમ ! इति । તદિદમહંકારમકારમન્થિ-
પ્રહાણેન નૈરાત્યદર્શનમેષ નિર્વાણદ્વારસ્ય, અન્યથા કૌતસ્કુતી નિર્વાણવાર્તાડપિ ।

કુરં બૌદ્ધ—કાર્ય-કારણભાવ નિયામક હોવાથી આ કોષ નહિ આવે, કારણ
કે, જ્ઞાનેના હેતુ ફલભાવ (કાર્ય-કારણભાવ)નો પ્રવાહ અનાદિ પરંપરાવાળો છે
અને તે (કાર્ય-કારણભાવ) જ સંતાન કહેવાય છે તેનાથી વ્યવહાર સંગત થાય છે.

વળી, આત્માને નિત્ય માનો તો તે જો સુખ-દુઃખાદિની ઉત્પત્તિથી વિકાર
અનુભવે તો તે આમડીની જેમ અનિત્ય (ક્ષણિક) થઈ જશે, અને જો તે નિર્વિ-
કાર જ રહેતો હોય તો કર્મના ફલરૂપ સુખ-દુઃખાદિ કોય કે ન હોય તે સ્પષ્ટ
જ છે, તેમાં કશી વિશેષતા થશે નહિ, એટલે કર્મ નિષ્ફળ જ થઈ જશે.
કહ્યું પણ છે.—

“વરસાદ અને તકકાથી આકાશને શું ફળ ? અર્થાત્ નિર્વિકાર આકાશમાં
આ બન્નેનું કંઈ પણ ફલ-અસર નથી અને આમડામાં આ બન્નેનું વિકારરૂપ
ફલ જોવાય છે. તો આમડાની જેમ આત્માને કર્મફલદ્વારા વિકાર પામનાર માનશે
તો આમડાની જેમ આત્મા પણ અનિત્ય (ક્ષણિક) થશે. અને આકાશની જેમ
નિર્વિકાર માનશે તો ફળની અસર થશે નહિ. માટે આત્મશ્રદ્ધ નામના આ સુખ્ય
શોકરાજનો ત્યાગ કરો, એટલે આત્મીયશ્રદ્ધ (મમત્વ) પણ વિરામ પામી જશે.
(અર્થાત્ મમત્વનો અભાવ થશે.) કારણ કે, જ્યાં ‘જહં’ (હું) નથી ત્યાં મમ (મારું)
તો ક્યાંથી હોય ? અર્થાત્ ન જ હોય, જો રીતે આ અહંકાર અને મમકારની
ગાંઠના નાશથી જે નૈરાત્યદર્શન (આત્માના અભાવનું દર્શન) જો જ નિર્વાણ-
દ્વાર મોક્ષમાર્ગ છે એમ સમજવું. જો એમ નહિ માનો તો (નૈરાત્યદર્શન
નહિ માનો તો) નિર્વાણ માર્ગની વાર્તા પણ ક્યાંથી સંભવશે ? અર્થાત્ નહિ
સંભવે.

(૫૦) સુસાદિજન્મનેતિ સુસાધુત્પત્ત્યા । સ્વતુલ્યશ્ચેદસત્સમ इत्यत्र અસત્કલ્પ इति
પાઠાન્તરમ્ ।

(૫૦) તસ્માદિત્યાદિ ગ્રહો જૈના । તન્નિવૃત્તાવિતિ આભ્રમહનિવૃત્તી । વિરંસ્યતીત્યતોડમે
કમ્યમિતિ ગમ્યમ્ ।

(ટિ૦) અથ નાયમિતિ શક્ત્યાપ્યમકૃતપ્રણાશલક્ષણ । વર્ષાતપામ્યામિત્યાદિ । તથોરિતિ વર્ષાતપયો । સ્વ ઇતિ આત્મા । અસત્ત્વમ્ ઇતિ આકાશમ્, અસત્કલ્પનામાત્રત્વાદ્ શૂન્યમિતિ લોકેડપિ પ્રસિદ્ધ । તદુપભવાડ્ઽત્મા નાસ્ત્યેવ । મૂર્ધાભિષિક્ત ઇતિ પ્રહાણમધિ-પતિ । તન્નિવૃત્તાવિતિ આત્મપ્રહમોહનિશ્ચતૌ । ચિરંસ્યતીતિ રમ કંઠાયા વિપૂર્વઃ । ‘વ્યાઢ-પરિચ્ચો રમઃ’ ઇતિ પરસ્પૃશ્યમ્ । મચિષ્યતી સ્યતિ । ચતિરમિનમિગમેમાદિતીઢભાવઃ । વિરામ-માસાદયિષ્યતિ । અન્યથેતિ અહંકારમમકારપ્રત્યિગ્રસ્તે આત્મનિ સ્વીકૃતે ।

§૨૧ તદપિ વાર્તસ્, હેતુફલમાવગ્રવાહસ્વભાવસ્ય સન્તાનસ્યાનન્તરમેવ નિયામકત્વેન નિરસ્તત્વાત્ । યત્ પુનઃ સુખાદિવિકારામ્યુપગમે ચર્માદિવદાત્મનોડનિત્યત્વં પ્રસજ્જિ-તમ્, તદિદ્રમેવ, કથમ્ચિદનિત્યત્વેનાડ્ઽત્મનઃ સ્વાદ્વાદિભિઃ સ્વીકારાદ્; નિત્યત્વસ્ય કથમ્ચિદેવા-મ્યુપગમાત્ । યત્તુ નિત્યત્વેડ્ઽસ્વાડ્ઽભીયપ્રહસદ્ભાવેન મુક્ત્યનવાસિદૂષણમ-માણિ, તદપ્યનવદાત્મ, વિદિતપર્યન્તવિરસસંસારસ્વરૂપાણાં પરિગતપારમાર્થિકૈકાન્તિ-કાડ્ઽસ્યન્તિકાનન્દસન્દોહસ્વભાવાપવગોપનિષદાં ચ મહાત્મનાં શરીરેડપિ ક્રિપાકપાકો-પક્ષિતપાયસદ્વ નિર્મમત્વદર્શનાત્ ।

§૨૧ જૈન—તમારું આ સમસ્ત કથન બોલવા પૂરતું હોઈને અસાર છે; કારણ કે, તમેજો નિયામક તરીકે માનેલ હેતુફલભાવ (કાર્યકારણભાવ)ના પ્રવાહરૂપ સન્તાનતુ તો અમેજો હમણાંજ ખંડન કરેલ છે, વળી મુખ-દુઃખા-દિથી થતા વિકારને સ્વીકારવાથી ચામડાની જેમ આત્માને વિષે જે અનિત્યતાનો પ્રસંગ આવ્યો તે તો ઇત્દ જ છે, કારણ કે—સ્વાદ્વાદીઓએ આત્માને કથંચિત્ અનિત્ય માનેલ જ છે અને અમે તેમા નિત્યત્વ પણ કથંચિત્ માનીએ છીએ. વળી, આત્માને નિત્ય માનવાથી આત્મીયગ્રહની પ્રાપ્તિ અને તેથી નિર્વાણપદ (મુક્તિ)ની અપ્રાપ્તિરૂપ જે દોષ આવ્યો તે પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે, ક્રિંપાક ફેલના રસથી શુકત ફૂંધપાકમાં જેમ નિર્મમત્વ બેવાય છે, તેમ (શરૂઆતમાં મનો-હર પણ અતે) વિરસ સ્વભાવવાળા સંસારના સ્વરૂપને અને પરમાર્થથી એકાન્તે અત્યન્તાનન્દમય બોલના રહસ્યને બાણુનાર મહાત્માઓને શરીર પ્રત્યે પણ નિર્મ-મત્વ બેવાય છે.

(૫૦) તદપિ વાર્તમિતિ વાર્ત અસારમ્ । હેતુફલમાવગ્રવાહસ્વભાવસ્યેતિ કાર્યકારણ-ભાવપ્રવાહસ્વભાવસ્ય । યદ્વનિત્યત્વેડ્ઽસ્યેત્યજ અમાણીતિ મત્વા ।

(ટિ૦) વાર્તમિતિ વાર્તામાત્ર કપોલકલ્પનાવિલસિતમિત્યર્થઃ । ન પ્રમાણપથમગુસરતિ ।

§૨૨ નૈરાભ્યદર્શને પુનરાભ્યેવ તાવન્નાસ્તિ, કઃ પ્રૈત્યસુસ્તીમવનાર્થ યતિષ્યતે ! જ્ઞાન-ક્ષણોડપિ સંસારી કથમપરજ્ઞાનક્ષણસુસ્તીમવનાય ઘટિષ્યતે ! ન હિ દુઃસ્ત્રી દેવદત્તો યજ્ઞદત્તસુસ્તાય ચેદમાનો દટ્ટઃ; એકક્ષણસ્ય તુ દુઃસ્ત્રં સ્વરસનાશિત્વાત તેનૈવ સાર્થં દધ્વંસે । સન્તાનસ્તુ ન વાસ્તવઃ કથિદિતિ પ્રરૂપિતમેવ, વાસ્તવત્વે તસ્ય નિષ્પ્રત્યૂહા-ડ્ઽઅસિદ્ધિરિતિ ॥ ૫૫ ॥

કર અને નૈરાભ્યદર્શનમાં તો આત્માનો જ અભાવ છે, તો પ્રેત્ય-(પર-લોક)માં સુખી થવાને કોણ પ્રયત્ન કરશે ? અર્થાત્ કોઈ પણ પ્રયત્ન નહિ કરે. અને સંસારી જ્ઞાનક્ષણ પણ અપર જ્ઞાનક્ષણને સુખી કરવાને ચેષ્ટા (યત્ન) થા માટે કરે ? કારણ કે દુઃખી દેવદત્ત યજ્ઞદત્તના સુખ માટે ચેષ્ટા કરતો જોવાતો નથી. વળી, એક ક્ષણ સ્થાયી પદાર્થ સહજ નાશ પામવાના સ્વભાવવાળો હોવાથી તેણે 'દુઃખ તો તેની જ સાથે નાશ પામ્યું.' વળી સંતાન કોઈ સત્યભૂત પદાર્થ તથા જ્ઞાનતા નથી, છતાં સંતાનને સત્યભૂત પદાર્થ તરીકે માનો તો વિના અપવાદે આત્માની સિદ્ધિ થઈ. ૫૫

(૫૦) પદ્મસ્ય તુ દુઃખમિત્યાદિ ગચે । તેનૈવૈતિ ક્ષણેનૈવ । પ્રકૃપિતમેવૈતિ પૂર્વેવ ॥૫૫॥

(દિ૦) સ્વરસેતિ ક્ષણિકત્વેન સ્વભાવવિનાશાત્મકત્વાત્ । તેનૈવૈતિ ક્ષણેનૈવ । તસ્યેતિ સન્તાનત્વ ॥ ૫૫ ॥

અથાત્મનઃ પરપરિકલ્પિતસ્વરૂપપ્રતિષેધાય સ્વામિતત્ત્વમાન્ વર્ણયન્તિ—

ચૈતન્યસ્વરૂપઃ પરિણામી કર્તા સાક્ષાદ્ભોક્તા સ્વદેહપરિમાણઃ પ્રતિક્ષેત્ર મિન્નઃ પૌદ્ગલિકાદૃષ્ટવાંશાયમ્ ॥ ૫૬ ॥

ચૈતન્ય સાકારનિરાકારોપયોગાત્મ્યં સ્વરૂપં યત્યાડસૌ ચૈતન્યસ્વરૂપઃ, પરિણમનં પ્રતિસમયમપરાપરપર્યાયેષુ ગમનં પરિણામઃ સ નિત્યમત્યાસ્તીતિ પરિણામી, કરોત્યદૃષ્ટાદિકમિતિ કર્તા, સાક્ષાદનુપચરિતૃત્વા મુદ્દે સુલાદિકમિતિ સાક્ષાદ્ભોક્તા, સ્વદેહપરિમાણઃ સ્ત્રોપાત્તવપુર્વ્યાપકઃ, પ્રતિક્ષેત્ર પ્રતિશરીરં મિન્નઃ પૃથક્, પૌદ્ગલિકાદૃષ્ટવાન્ પુદ્ગલઘટિતકર્મપરતન્ત્રઃ, અયમિત્વનન્તરં પ્રમાતૃત્વેન નિરૂપિત બાલેતિ ।

અન્ય દર્શનકારોએ આત્માના સ્વરૂપ વિષે જે કલ્પનાઓ કરી છે તેનો નિષેધ કરવા માટે પોતાના આન્ય આત્માના ધર્મોદુર્વર્ણન—

આ (અમારા) આત્મા ચૈતન્યસ્વરૂપ છે, પરિણામી (નિરંતર પરિણામવાળો) છે, કર્તા છે, સાક્ષાત્ ભોક્તા છે, પોતે પ્રાપ્ત કરેલ શરીરના પ્રમાણવાળો છે. પ્રતિક્ષેત્ર (દરેક શરીરે) મિન્ન મિન્ન છે અને પૌદ્ગલિક (ચુદ્ગલથી અનેક) કર્મવાળો છે.

(૧) ચૈતન્યસ્વરૂપ—ચૈતન્ય જોટલે સાકારોપયોગ અને નિરાકારોપયોગ, તે બેનું સ્વરૂપ છે તે ચૈતન્ય સ્વરૂપ.

(૨) પરિણામી—પરિણામ જોટલે સમયે સમયે નવા નવા પર્યાયોમાં ગમન તે પરિણામ. તે પરિણામ જેમાં નિત્ય અર્થાત્ સતત થાય તે પરિણામી. (અહીં) નિત્ય અર્થમાં મતુપપ્રત્યયવાચી દન્ પ્રત્યય છે.)

(૩) કર્તા—અદ્ભુટાદિકનો-શુભાશુભ કર્મનો કરનાર.

(૪) સાક્ષાદ્ભોક્તા—સાક્ષાત્ જોટલે ઉપચાર રહિત સુ.અદુઃખ વિગેરેને જોગવનાર.

(૫) સ્વદેહપરિમાણ—પોતે પ્રાપ્ત કરેલ શરીર જેવડો.

- (૬) પ્રતિક્ષેષ મિન્ન—દરેક શરીરમાં બુદ્ધિ.
 (૭) પૌદ્ગલિકાદૃષ્ટાવાન્—પુદ્ગલથી બનેલ કંઈને અધીન.
 (૮) અયમ્—આ-ઉપર પ્રમાણ તરીકે જણાવેલ આત્મા
 (૯) અનુપચરિતવૃત્ત્યેતિ ન પુનઃ પ્રતિવિમ્બરૂપતયા ।

§ ૧ અત્ર ચૈતન્યસ્વરૂપત્વપરિણામિત્વવિશેષણામ્યાં જઠરસ્વરૂપઃ કૂટસ્થનિત્યો નૈયાયિકાદિસંમતઃ પ્રમાણાત્ત વ્યવચ્છિન્નતે । યતો ચેષામાત્માડનુપયોગસ્વભાવસ્તાવત્, તેષાં નાસૌ પદાર્થપરિચ્છેદં વિદધ્યાદ્, અચેતનત્વાત્, આકાશત્ । અથ નોપયોગ-સ્વભાવત્ ચેતનત્વમ્, કિન્તુ ચૈતન્યસમવાયઃ; સ ચાત્મનોડસ્તીત્યસિદ્ધમચેતનત્વમિતિ ચેત્, તદનુચિતમ્ । इत्यमाकाशादेरपि चेतनत्वापत्तेः, चैतन्यसमवायो हि विहायः प्रमुखेऽपि समानः; समवायस्य स्वयमविशिष्टस्यैकस्य प्रतिनियमहेत्वभावादाऽऽत्मन्येव ज्ञानं समवेतं नाकाशादिष्विति विशेषाव्यवस्थितैः ।

§૧ આત્માના આ લક્ષણસૂત્રમાં ‘ચૈતન્યસ્વરૂપ અને પરિણામી’ આ બે વિશેષણોથી નૈયાયિકાદિને માન્ય જઠરસ્વરૂપવાળા અને કૂટસ્થ નિત્ય પ્રમાણાનો વ્યવચ્છેદ (નિરસન) થાય છે. કારણ કે જેઓ આત્માને ઉપયોગ રહિત (જઠ) સ્વભાવવાળો માને છે, તેઓના મતે આત્મા અચેતન (ચેતનરહિત) હોવાથી આકાશની જેમ પદાર્થનો પરિચ્છેદ (જ્ઞાન) કરનાર નહિ થાય.

નૈયાયિકાદિ—ચેતન એટલે ઉપયોગ સ્વભાવ નહિ પરંતુ ‘ચૈતન્યનો સમવાય’ હોવો એ ચેતન છે, અને ચૈતન્યસમવાય આત્માને વિષે છે, માટે તેને અચેતન કહેવાય નહિ, તેથી ‘અચેતનત્વ’ હેતુ અસિદ્ધ છે.

જૈન—તમારું કથન ઉચિત નથી કારણ કે, એ રીતે આકાશાદિમાં પણ ચેતનત્વની આપત્તિ આવશે. કારણ કે સ્વયં વિશેષતા રહિત અને એક સ્વરૂપવાળા સમવાયમાં પ્રતિનિયમન કરનાર હેતુનો અભાવ હોવાથી જ્ઞાન આત્માને વિષે જ સમવાય સંજ થયો છે અને આકાશાદિમાં નથી એવી કોઈ વિશેષ વ્યવસ્થા નથી.

(૫) ચેષામિતિ ચેષા મતે । અથ નોપયોગસ્વભાવત્વમિત્યાદિ પર. । તદનુચિતમિત્યાદિ સ્મરિ । સમાન હત્યોડમે વત્ત ઇતિ ગમ્યમ્ ।

(ટિ૦) યતો ચેષામિત્યાદિ । અનુપયોગોતિ જઠસ્વભાવ । તેષામિતિ નૈયાયિકા-દીનામ્ । અસાચિતિ આત્મા । અવિશિષ્ટસ્યેતિ સામાન્યરૂપસ્ય વિશેષરૂપસ્ય । ભવદમિ-પ્રણેષ વિશેષાભાવાત્ । પ્રતિનિયમેતિ સમવાયઃ કિયત્ત્વમિ પદાર્થેષુ સ્થાદિતિ કિયન્તુ ન સ્થાદિત્યપિ પ્રતિક્ષા નાસ્તિ । સર્વવ્યાપકત્વાત્ તસ્ય ।

§ ૨ નનુ યથેહ કુળ્હે દધીતિ પ્રત્યયાદ ન તત્કુળ્હાદન્યત્ર તદધિસંયોગઃ શક્યસંપાદનઃ, તથેહ મયિ જ્ઞાનમિતીહેદંપ્રત્યયાદ નાત્મનોડન્યત્ર મ્હાનાદિષુ જ્ઞાન-સમવાય ઇતિ ચેત્, તદયૌકિકમ્ । યતઃ સ્વાદયોડપિ જ્ઞાનમસ્મારિવતિ પ્રતિયન્તુ, સ્વય-

મચેતનત્વાદ્, આત્મવત્ ; આત્માનો વા મૈવ પ્રતિગુઃ, તત્ત્વ એવ, સ્વાદિવત્ ; સ્વિત્તિ જઠા-
ત્મવાદિમતે સન્નપિ જ્ઞાનમિદેતિપ્રત્યયઃ પ્રત્યાત્મવેવો ન જ્ઞાનસ્યાઽઽત્મનિ સમવાયં નિય-
મયતિ, વિશેષામાવાત્ ।

૬૨ નૈયાયિકાદિ—આ કુંડામાં દહી છે' એ પ્રત્યયથી તે કુંડા સિવાય
બીજે એ દહીંનો સંયોગ કહી શકાતો નથી, તેમ આ 'મારામાં જ્ઞાન છે' એ
પ્રમાણે 'હૃદ્પ્રત્યય' દ્વારા આત્મા સિવાય બીજે-આકાશાદિમાં સમવાય કહી
શકાતો નથી.

જૈન—તમારું આ કથન યુક્તિહીન છે. કારણ કે, સ્વયં અચેતન હોવાથી
આત્માની જેમ આકાશાદિ પણ અમારામાં જ્ઞાન છે એવો પ્રત્યય કરે, અથવા
સ્વયં અચેતન હોવાથી આત્માઓ પણ અમારામાં જ્ઞાન છે એવો પ્રત્યય
આકાશાદિની જેમ ન કરે (અનુમાનપ્રયોગ-આકાશાદિ પણ અમારામાં જ્ઞાન
છે એવો પ્રત્યય કરે, સ્વયં અચેતન હોવાથી, આત્માની જેમ. અથવા આત્માઓ
પણ અમારામાં જ્ઞાન છે એવો પ્રત્યય ન કરે, સ્વયં અચેતન હોવાથી, આકા-
શાદિની જેમ.) એ પ્રમાણે આત્માને જડ માનનાર વાદીઓના મતમાં 'જ્ઞાનમિદ્'
એ પ્રમાણે કરેક આત્મા બાધી શકે તેવો 'હૃદ્પ્રત્યય' હોવા છતાં તે પ્રત્યય
આત્માને વિષે જ્ઞાનના સમવાયનું નિયમન કરતો નથી, કારણ કે આત્મા અને
આકાશાદિગત સમવાયમાં કેઈ વિશેષ નથી

(૧૦) તત્ત્વ પદેતિ અચેતનત્વાદેષ । વિશેષામાવાદિતિ અચેતનત્વાવિશેષાત્ ।

(ટિ.) અયૌક્તિકમિતિ ન યુક્તયા સંવદ્ધે યુક્તયા વાઽઽચરતીતિ 'તેન લીભ્યતિ' સ્તીકણ
શુદ્ધિઃ । જાવલ્લ સ્વિતિ આકાશપ્રમુખા । પ્રતિયન્તિતિ જ્ઞાનન્તુ । 'હૃદ્ ગતી' પ્રતિપૂર્વ । જલ
પચ્ચતી અન્તુ અન્તુ ઇળક્ષ વત્તમ્ । યમનાર્થ સર્વેઽપિ જ્ઞાનાર્થ સ્વિતિ વચ્ચવાત્ । પ્રતિગુરિતિ
હૃદ્ ગતી । મા પ્રતિપૂર્વઃ । અચતતી અન્તુ । ન મામાત્મયોગે અજ્ઞાતવાદિનિષેધ । 'અનુસિન્નમ્વત્ત
વિદ્વાદિન્ન્યોઽનુવ' । અન્તુ સ્થાને વત્ત । 'હૃદ્ ગતી' ગાદેશઃ । આલોચોઽસાર્વવાત્તુકે । તત્ત્વ પદેતિ
અચેતનત્વાદેષ । હૃદેતિ આત્મનિ પ્રત્યયઃ સન્નપીતિ સંટકઃ ।

§ ૩ નન્વેવમિદ્ પૃથિવ્યાદિષુ રૂપાદય સ્વિતિ પ્રત્યયોઽપિ ન રૂપાદીનાં પૃથિ-
વ્યાદિષુ સમવાયં સાધયેત્, યથા સ્વાદિષુ, તત્ત્વ વા સ તં સાધયેત્, પૃથિવ્યાદિ-
વિવઃ; સ્વિતિ ન કચિત્ પ્રત્યયવિશેષાત્ કર્ત્વચિદ્ વ્યવસ્થેતિ ચેત્, સત્યમ્ । અયમપરો-
ઽસ્ય દોષોઽસ્તુ, પૃથિવ્યાદીનાં રૂપાદનાત્મકત્વે સ્વાદિમ્યો વિશિષ્ટતયા વ્યવસ્થાપયિ-
તુમશકેઃ ।

૬૩ નૈયાયિકાદિ—એ પ્રમાણે તો 'હૃદ્ પૃથિવ્યાદિષુ રૂપાદયઃ' (અહીં
પૃથ્વી આદિમાં રૂપ આદિ છે) આ પ્રત્યય પણ જેમ આકાશાદિમાં રૂપાદિના
સમવાયને સિદ્ધ કરતો નથી તેમ પૃથિવ્યાદિમાં પણ રૂપાદિના સમવાયને
સિદ્ધ ન કરે, અથવા પૃથિવ્યાદિમાં જેમ રૂપાદિના સમવાયને સિદ્ધ કરે છે તેમ
આકાશાદિમાં પણ રૂપાદિના સમવાયને સિદ્ધ કરે.

એ રીતે તો એવા પ્રત્યય વિશેષથી કોઈની કદીય પણ બ્યવસ્થા નહિ થાય, અને બ્યવસ્થા તો છે જ.

જૈન—સાચી વાત, આ જ કારણે તમારા મતમાં એક બીજા દોષ થયો. કારણ કે, પૃથિવ્યાદિને રૂપાધાત્મક નહિ માનો તો આકાશાદિથી તેની વિશિષ્ટરૂપે બ્યવસ્થા કરવી શક્ય નહિ બને. એટલે કે, રૂપાધાત્મક પૃથિવ્યાદિ પણ નથી, અને આકાશાદિ પણ નથી, તો બંનેમાં લેઈ શું રહેશે ?

(ટિપ્) તત્ત્વેતિ જ્ઞાદિષુ । સ્વ ઇતિ સ્વાદય ઇતિ પ્રત્યય । તમિતિ સમવાયમ્ । અસ્યેતિ મત્તમિતેતસ્ય પક્ષસ્ય । રૂપાદયનેતિ ગુણગુણિનોર્મેદાત્ । પૃથિવ્યાદિષુ સ્વ સમવેતમ્ । ન જુ પૃથિવી રૂપાત્મિકા ।

§ ૪ સ્યાન્મતમ્, આત્માનો જ્ઞાનમત્માસ્તિતિ પ્રતિયન્તિ, આત્માત્વાત્, યે જુ ન તથા તે નાડસ્માનઃ, યથા સ્વાદયઃ, આત્માનથૈતેઽહપ્રત્યયપ્રાક્ષાઃ, તત્માત્તથા, ઇત્યાત્મત્વમેવ સ્વાદિન્યો વિશેષમાત્મનાં સાધયતિ, પૃથિવીત્વાદિવત્, પૃથિવ્યાદીનાં પૃથિવીત્વાદિયોગાદિ પૃથિવ્યાદયઃ, તદ્વદાત્મત્વયોગાદાત્માન ઇતિ, તદયુક્તમ્ । આત્મત્વાદિજાતીનામપિ જાતિમદનાત્મકત્વે તત્સમવાયનિયમાસિદ્ધેઃ । પ્રત્યયવિશેષાત્ તત્સિદ્ધિરિતિ ચેત્, સ એવ વિચારયિતુમારભ્વઃ, પરસ્પરમત્યન્તમેદાવિશેષેઽપિ જાતિતદ્વતામ્, આત્મત્વજાતિરાત્મિનિ પ્રત્યયવિશેષમુપજનયતિ, ન પૃથિવ્યાદિષુ, પૃથીર્વત્વાદિજાતયશ્ચ તત્રૈવ પ્રત્યયમુપાદયન્તિ, નાત્મનિ, ઇતિ કોઽત્ર નિયમહેતુઃ ? । સમવાય ઇતિ ચેત્, સોઽયમન્યોઽન્યસંશ્રયઃ—સતિ પ્રત્યયવિશેષે જાતિવિશેષસ્ય જાતિમતિ સમવાયઃ, સતિ ચ સમવાયે પ્રત્યયવિશેષ ઇતિ । પ્રત્યાસત્તિવિશેષાદન્યત એવ તત્પ્રત્યયવિશેષ ઇતિ ચેત્, સ કોઽન્યોઽન્યત્ર કથમ્વિત્તાદાત્મ્યપરિણામાત્ ?, ઇતિ સ એવ પ્રત્યયવિશેષહેતુરેષિતવ્યસ્તદમાવે સદપટનાત્, જાતિવિશેષસ્ય ક્વચિદેવ સમવાયાસિદ્ધેરાત્માદિવિભાગાનુપપત્તેરાત્મન્યેવ જ્ઞાન સમવેતમિહેદમિતિ પ્રત્યયં કુરુતે, ન પુનરાકાશાદિષુ, ઇતિ પ્રતિપત્તુ-મશર્જને ચૈતન્યયોગાદાત્મનચૈતનત્વં સિદ્ધચેત્ ।

§૪ નૈયાયિકાદિ—આત્માઓ ‘અમારામાં જ્ઞાન છે’ એવી પ્રતીતિ કરે છે. કારણ કે, તેઓમાં આત્મત્વ છે, પરંતુ જેઓ આવી પ્રતીતિ નથી કરતા તેઓમાં આત્મત્વ નથી, જેમકે, આકાશાદિ. અને આ તો અહુપ્રત્યયથી અહુણ કરાતા આત્માઓ છે, માટે તેઓ “અમારામાં જ્ઞાન છે” એવી પ્રતીતિ કરે છે. આ પ્રકારે આત્મત્વ આત્માને આકાશાદિથી ભિન્ન સિદ્ધ કરે છે, જેમકે, પૃથિવીત્વાદિ પૃથિવ્યાદિને. એટલે જેમ પૃથ્વીત્વના યોગને કારણે પૃથ્વી છે તેમ આત્મત્વના યોગને કારણે આત્મા છે.

જૈન—તમારી ઉપરોક્ત યુક્તિ અયોગ્ય છે. કારણ કે, આત્મત્વાદી ભતિઓ પણ ‘ભતિમત’ સ્વરૂપવાળી (અર્થાત્ ભતિ અને ભતિમત્માં અલેદ) ન હોય તો તેમના સમવાયનો નિયમ સિદ્ધ થશે નહિ, અર્થાત્ તે તે ભતિઓ

તે તે પદાર્થમાં જ છે, અને અન્યત્ર નથી તેવો કોઈ નિયમ બની શકશે નહિ.

નૈયાયિકાદિ—પ્રત્યય વિશેષથી સમવાયના નિયમની સિદ્ધિ થશે

જૈન—હે નૈયાયિક . તમારા જો પ્રત્યય વિશેષનો જ અહીં વિચાર શરૂ કર્યો છે, બધી જ ભતિઓ ભતિમત્થી સમાનપણે અત્યન્ત ભિન્ન હોવા છતાં પણ આત્મત્વભાવિ આત્માને વિષે જ પ્રત્યય વિશેષને ઉત્પન્ન કરે અને પૃથિવ્યાદિમાં ન કરે, અને તેવી જ રીતે પૃથિવીત્વાદિ ભતિઓ પૃથિવ્યાદિમાં જ પ્રત્યય વિશેષને ઉત્પન્ન કરે, પણ આત્માને વિષે ન કરે, આવો જે નિયમ છે તેનું શું કારણ છે ?

નૈયાયિકાદિ—એવા નિયમનું કારણ સમવાય છે.

જૈન—તો અન્યોન્યાઅય દોષ થશે. તે આ પ્રમાણે—જો પ્રત્યયવિશેષ હોય તો ભતિવિશેષનો ભતિમાનમાં સમવાય નહીં થાય, અને નો સમવાય હોય તો પ્રત્યયવિશેષ થાય.

નૈયાયિકાદિ—તો જો પ્રત્યયવિશેષ કોઈ અન્ય પ્રકારની પ્રત્યયાસત્તિ-સંબંધ વિશેષથી માનીશું એટલે કે સમવાયથી નહિ માનીએ

જૈન—એમ હોય તો, કહો તો ખરા કે-કથંચિત્ તાદાત્મ્ય પરિણામથી ભિન્ન એવો તે પ્રત્યાસત્તિ-સંબંધવિશેષ કયો છે ? માટે પ્રત્યય વિશેષમાં હેતુ તરીકે કથંચિત્ તાદાત્મ્ય પરિણામ સંબંધને જ માનવો જોઈએ. કારણ કે, કથંચિત્ તાદાત્મ્ય પરિણામ સંબંધના અભાવમાં તે પ્રત્યયવિશેષ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી. ભતિવિશેષનો સમવાય કયાંય પણ સિદ્ધ તો થતો નથી તેથી તે કારણે આત્માદિનો વિભાગ પણ સિદ્ધ થશે નહિ અને પરિણામે આત્મામાં જ જ્ઞાન સમવાય સંબંધથી રહે છે તેથી તે આત્માને વિષે જ આ આત્મામાં જ્ઞાન છે એવો પ્રત્યય કરશે અને અન્યત્ર આકાશાદિમાં એવો પ્રત્યય નહિ કરે એનું પ્રતિપાદન કરવું શક્ય નથી. માટે ચૈતન્યના યોગથી આત્મામાં ચૈતન્ય છે એ સિદ્ધ થતું નથી

(૫૦) આત્માનશ્ચૈત્તે ઇત્યાદિ ગથે । તથેતિ જ્ઞાનમસ્વાસ્થિ પ્રતિયન્તિ । જાતિમદના-ત્મકત્વે તત્સમવાયનિયમાસિદ્ધેરિતિ જાતિજાતિમતોરત્યન્તમેદામ્બુપગમાદ તાદાત્મ્યામાવે । પરસ્પરમત્યન્તેત્યાદિ ગથે જાતિતદ્વતામત્યન્તમેદાવિશેષેડપીતિ યોગ । આત્મનીતિ જીવે । તાદાત્મ્યપરિણામાદિતિ અસ્યદમિમતાત્ । તદ્દમાવે ઇતિ કથંચિત્ તાદાત્મ્યપરિણામામાવે । તદ્દઘટનાદિતિ પ્રત્યયવિશેષોપાષટનાત્ ।

(દિ૦) સ્થાનમતમિતિ ભવતઃ । તદ્ઘદિતિ પૃથિવ્યાદિવત્ । જાતિમદિતિ જાતિમદ્ગિ-રાત્મમિ- સદ્ધાનાત્મકત્વે મેદે સામાન્યવિશેષૌ સ્વતન્ત્રૌ ધર્મધર્મિણૌ પરસ્પરનિરપેક્ષૌ ઇતિ મળનાત્ । તત્સમવાયેતિ આત્મત્વાદિજાતિસમવાયનિબ્ધાસિદ્ધિ । પ્રત્યયવિશેષોપાદિતિ દ્વિદ્વાત્મન્યાત્મત્વ-મિન્યત્ । તત્સિદ્ધિરિતિ સમવાયસિદ્ધિઃ । સ પદ્ધેતિ દ્વિદ્વાત્મન્યાત્મત્વમિતિ પ્રત્યયવિશેષઃ । તદ્વતામિનિ જાતિમતામ્ । તન્નૈવેતિ પૃથિવ્યાદિન્નૈવ । પ્રત્યાસત્તીતિ નૈકટ્યવિશેષાત્ । અન્યત પદ્ધેતિ ન ત્વ સમવાયાત્ । તત્પ્રત્યયેતિ દ્વિદ્વાત્મનિ ચૈતન્યમેવંરૂપ । સ ઇતિ

પ્રત્યાસત્તિવિશેષ । સ યદેતિ કથન્વિત્તાદાત્મ્યપરિણામ । તદ્ભાવે इति કથન્વિત્તાદાત્મ્ય-
પરિણામાભાવે । તદ્ઘટનાદિતિ પ્રત્યયવિશેષદેતોરઘટનાત્ । ન સિદ્ધયેદિતિ અપિ હ
ચિદ્રૂપત્વાદેવ ।

§ ૫ અથ ક્રિમપરેણ ? પ્રતીયતે તાવચ્ચેતનાસમવાયાદાત્મા ચેતન इति ચેત્, તદયુક્તમ્ । યત્ પ્રતીતિશ્ચેત્ પ્રમાણીક્રિયતે, તર્હિ નિશ્ચતિદ્વન્દ્વમુપયોગાત્મક પદાત્મા પ્રસિદ્ધચતિ । ન હિ જાતુચિત્ સ્વયમચેતનોઽહં ચેતનાયોગાચ્ચેતનઃ, અચેતને વા મયિ ચેતનાયાઃ સમવાય इति પ્રતીતિરસ્તિ, જ્ઞાતાઽહમિતિ સમાનાધિકરણતયા પ્રતીતેઃ । મેદે તથાપ્રતીતિરિતિ ચેત્ । ન, કથન્વિત્તાદાત્મ્યાભાવે તદદર્શનાત્ । યદ્ધિઃ પુરુષ इत्याદિપ્રતીતિસ્તુ મેદે સત્યુપચારાદ્ દૃષ્ટા, ન પુનસ્તાત્વિકી । તથા ચાત્મનિ જ્ઞાતાઽહમિતિ પ્રતીતિઃ કથન્વિચ્ચેતનાત્મતાં ગમયતિ, તામન્તરેણાઽનુપપન્નમાનત્વાત્, કલશાદિવત્, ન હિ કલશાદિરચેતનાત્મકો જ્ઞાતાઽહમિતિ પ્રત્યેતિ । ચૈતન્યયોગા-ભાવાદસૌ ન તથા પ્રત્યેતીતિ ચેત્ । ન, અચેતનસ્યાપિ ચૈતન્યયોગાચ્ચેતનોઽહમિતિ પ્રતિપત્તેરનન્તરમેવ નિરસ્તત્વાત્, इत्यચેતનત્વં સિદ્ધમાત્મનો જઠરસ્યાર્થપરિચ્છેદં પરા-કરોતિ, તં પુનરિચ્છતા ચૈતન્યસ્વરૂપતાઽસ્ય સ્વીકરણીયા ।

કૃપ નૈયાયિકાદિ—ચેતનાના સમવાયથી આત્મા ચેતન છે જ, તો પછી કોઈ પ્રમાણની શી જરૂર છે ?

જૈન—આ કથન યોગ્ય નથી કારણ કે જો પ્રતીતિને જ પ્રમાણ માનવી હોય તો વિના વિશેષ આત્મા ઉપયોગાત્મક જ સિદ્ધ થાય છે, કારણ કે ‘સ્વયં’ અચેતન હોવા છતાં ચેતનાના યોગ-સંબંધથી હું ચેતન છું” અથવા ‘અચેતન એવા મારામાં ચેતનાનો સમવાય છે’ એવી પ્રતીતિ કોઈ પણ વખતે થતી નથી, પરંતુ ‘હું જ્ઞાતા છું’ જો પ્રમાણે આત્મા અને જ્ઞાતૃત્વની સમાનાધિકરણરૂપે પ્રતીતિ થાય છે

નૈયાયિકાદિ—આત્મા અને ચેતનાનો ભેદ છે, માટે ‘હું જ્ઞાતા છું’ તેવી પ્રતીતિ થાય છે.

જૈન—ના, કારણ કે કથંચિત્ તાદાત્મ્ય સંબંધ વિના તેવી પ્રતીતિ અર્થ શક્તી નથી, અને ‘યષ્ટિઃ પુરુષઃ’ વિગેરે સ્થળે ભેદ હોવા છતાં જો સામાના-ધિકરણયવાળી પ્રતીતિ થાય છે તે તો હપચાર (આરોપ)થી થાય છે, પરંતુ તે પ્રતીતિ તાત્ત્વિકી-સત્યરૂપા નથી, અને તેથી ‘હું જ્ઞાતા છું’ જો પ્રતીતિ આત્માની સાથે ચૈતન્યત્વં કથંચિત્ તાદાત્મ્ય જણાવે છે. કારણ કે, આત્માને ચેતનાત્મક ન માનવામાં આવે તો કલશાદિની જેમ આત્મામાં પણ ‘હું જ્ઞાતા છું’ એવી પ્રતીતિ ઘટશે નહિ; અચેતનાત્મક કલશાદિ ‘હું જ્ઞાતા છું’ એવી પ્રતીતિ કરતા નથી.

નૈયાયિકાદિ—ચૈતન્યનો ચોગ (સંબંધ) ન હોવાથી આ (કલશાદિ પદાર્થ) 'હું જ્ઞાતા છું' એવો પ્રત્યય કરતા નથી.

જૈન—આ કથન ચોગ્ય નથી, કારણ કે અચેતન હોવા છતાં પણ 'ચૈતન્યના ચોગથી' 'હું ચેતન છું' એવો પ્રતીતિ થવાનું અમોએ હમણાં જ ખંડન કરેલ છે. એ રીતે જડ આત્મામાં સિદ્ધ થયેલ અચેતનત્વ આત્મા દ્વારા થતા અર્થ પરિચ્છેદ પદાર્થજ્ઞાનનો નિરાસ કરે છે. પરંતુ જો તમારા આત્મામાં પદાર્થજ્ઞાનને સ્વીકારવું જ હોય તો આત્માનું ચૈતન્યસ્વરૂપ માનવું જ જોઈએ.

(૫૦) અથ કિમપરેણેત્યાદિ પર । અચેતને ચેતિ શ્રીલપાઠઃ । અચેતને વેતિ પાઠાન્તરમ્ । તદ્દર્શનાદિતિ સમાનાધિકરણતાદર્શનાત્ । ચૈતન્યયોગાભાવાદિત્યાદિ પર । અસાચિતિ કલ્પાદિ । તથેતિ જ્ઞાતાઽહમ્ । તમિતિ જર્થપરિચ્છેદમ્ ।

(ટિપ્) નિઃપ્રતિદ્વન્દ્વમિતિ પ્રતિમલ્લભર્જિન યથા પ્રવર્તિ । એવે તથેતિ ચેતનવા સદ્ભાવેન પ્રતોતિર્જ્ઞાન્તેત્યર્થઃ । તદ્દર્શનાદિતિ પ્રતીતિરદર્શનાદર્શનાત્ । તામિતિ ચેતનાત્મતાં વિના । અનુપપ્સેતિ પ્રતીતેરિતિ શેષઃ । કલ્પાદિશ્ચદિતિ કલ્પાદિરેષ પદ્મપન્તાદ્વતિ । અસાચિતિ કલ્પાઃ તથેદ જ્ઞાતાહમિતિ । અચેતનત્વમિતિ બલ્લામિઃ પૂર્વેદૈત્ત્વેનોપાસમ્ । તં પુનરિતિ અથ પરિચ્છેદમ્ । અસ્થેતિ આત્મનઃ ।

§ ૬ નનુ જ્ઞાનવાનહમિતિ પ્રત્યયાદાત્મજ્ઞાનયોર્ભેદઃ, અન્યથા ધનવાનિતિ પ્રત્યયાદપિ ધનતદ્વતોર્ભેદાભાવાનુષંગાદિતિ કથિત્, તદપ્યસત્ । યતો જ્ઞાનવાનહમિતિ નાત્મા પ્રત્યેતિ, જઠલૈકાન્તરૂપત્વાદ્, ઘટવત્ । સર્વથા જઠશ્ચ સ્થાદાત્મા, જ્ઞાનવાનહમિતિ પ્રત્યયશ્ચાસ્ય સ્યાદ્, વિરોધાભાવાત્, इति मा निर्गोषी: तस्य तद्योत्पत्त्यसम्भवात्, જ્ઞાનવાનહમિતિ હિ પ્રત્યયો નાગૃહીતે જ્ઞાનારૂપે વિશેષણે વિશેષ્યે વાઅનિ જાત્ત્વયથતે, સ્વમતવિરોધાત્ “નાગૃહીતવિશેષણ વિશેષ્યે બુદ્ધિઃ” इति वचनाद् । ગૃહીતયોસ્તયોરુત્પદ્યત इति चेत्, कुतस्तद्गृहीतिः ? । न तावत् स्वतः, स्वसंवेदनानम्युपगमात्, स्वसंविदिते ह्यात्मनि ज्ञाने च स्वतः सा युज्यते, नान्यथा, सन्तानान्तरवत् । परतथेत्, तदपि ज्ञानान्तरं विशेष्यं नागृहीते ज्ञानत्वविशेषणे ग्रहीतुं शक्यमिति ज्ञानान्तरात् तदग्रहणेन भाव्यमित्यनवस्थानात् कुतः प्रकृतप्रत्ययः ? । तदेवं नाम्नो जडस्वरूपता सगच्छते ।

§ ૬ નૈયાયિકાદિ—‘હું જ્ઞાનવાન છું’ એવો પ્રત્યય થતો હોવાથી આત્મા અને જ્ઞાનનો ભેદ માનવો જોઈએ જો એ ભેદ ન માનો તો ‘હું ધનવાન છું’ એ પ્રત્યયથી પણ ધન અને ધનવાનના ભેદનો અભાવ થઈ જશે.

જૈન—આ કથન પણ અસત્ છે, કારણ કે એકાન્ત જડરૂપ આત્મા ઘટની જેમ ‘હું જ્ઞાનવાન છું’ એવો પ્રત્યય કરી શકાતો નથી આત્મા સર્વથા જડ પણ હોય. ‘હું જ્ઞાનવાન છું’ એવો પ્રત્યય પણ કરે તેમાં કંઈ વિરોધ નથી. આવા પ્રકારનો નિર્ણય પણ કરશે નહિ. કારણ કે, જડ આત્મામાં તો તેવા પ્રકારના પ્રત્યયની ઉત્પત્તિનો સંભાવ નથી, કારણ કે, ‘હું જ્ઞાનવાળો છું’ આ

પ્રત્યય—જ્ઞાન નામના વિશેષણનું અને આત્મારૂપ વિશેષ્યનું જ્યાં સુધી યુક્તિ અહણુ કરતી નથી ત્યાં સુધી થઈ શકતો નથી, અન્યથા તમારા મતનો જ વિરોધ થશે. કારણ કે—તમારું જ વચન છે કે, જ્યાં સુધી વિશેષણનું જ્ઞાન ન હોય ત્યાં સુધી વિશેષ્યનું જ્ઞાન થતું નથી.

નૈવાયિકાદિ—વિશેષણ અને વિશેષ્ય ગૃહીત હોય ત્યારે તે પ્રત્યય કૃતપક્ષ થાય છે.

જૈન—તો તે ખન્નેનું અહણુ કઈ રીતે થાય છે ?

(૧) તમે સ્વસંવેદન માનતા નથી માટે વિશેષણ અને વિશેષ્યનું સ્વતઃ અહણુ તો કહી શકશો નહિ, કારણ કે જ્ઞાન અને આત્માને સ્વસંવિદિત માને તો જ તેમનું સ્વતઃ અહણુ ઘટી શકે છે, અન્યથા સન્તાનાન્તરંગી જેમ તેમનું સ્વતઃ અહણુ ઘટી શકતું નથી.

(૨) અને પરતઃ અહણુ પણ ઘટતું નથી, કારણ કે જ્ઞાનત્વ વિશેષણ અગૃહીત હોય ત્યાં સુધી તે પર જોવા જ્ઞાનરૂપ વિશેષ્યનું પણ અહણુ થતું નથી, એટલે—તેનું અહણુ કરવા વળી ખીનું જ્ઞાન એક જો. જો પ્રમાણની અનવસ્થાને કારણે ‘હું’ જ્ઞાનવાળો છું’ આ પ્રકૃત પ્રત્યય કઈ રીતે થશે ? તેથી આ બધા કોષોને કારણે આત્માનું જ સ્વરૂપ સુક્તિસંગત નથી.

(૫૦) નચિત્ત્વાદિ પર । તદ્વ્યસદિત્ત્વાદિ ચરિ. । તસ્યેતિ જ્ઞાનવાનહમિતિ પ્રત્યયસ્ય । તથોત્પર્યક્તમવાદિતિ જગત્પર્યક્તસમ્મવાલ ।

(ટિપ્) અન્યથેતિ આત્મજ્ઞાનચોરમેદે । તદ્વતોરિતિ વનવતોઃ । સર્વથા કાઠં ક્ત્વાદિ । અસ્યેતિ આત્મન. । તસ્યેતિ સર્વથા અસ્તમાવસ્વાડસમ્- । તથોત્પર્યક્તિતિ જ્ઞાનવાનહમિતિ પ્રત્યયોત્પાદસમ્મવાલ । તયોરિતિ વિશેષણવિશેષ્યો । હત્પચત્ત્વ ઇતિ જ્ઞાનવાનહમિતિપ્રત્યય ઇતિ ઘેયઃ । તદ્વગૃહીતિરિતિ વિશેષણવિશેષ્યગ્રહણમ્ । સેતિ તદ્વગૃહીતિઃ । નાત્પચેતિ સ્વસંવેદનાત્મચોરસદે । તદ્વગ્રહણેતિ જ્ઞાનાન્તરગ્રહણેન । પ્રકૃતેતિ પ્રકૃતસ્ય પ્રસુતસ્ય જ્ઞાનવાનહમિત્યસ્ય પ્રત્યયઃ ।

§ ૭ નાપિ કુટસ્થનિત્યતા, યતો યથાવિષઃ પૂર્વદશાયમાત્મા, તથાવિષ એવ જ્ઞાનોત્પત્તિસમયેડપિ મથેત્, તદા પ્રાગિવ કથમેષ પદાર્થપરિચ્છેદકઃ સ્વાત્ ? પ્રતિનિયતસ્વરૂપાપ્રચ્યુતિરૂપત્વાત્ કૌટસ્થ્યસ્ય, પદાર્થપરિચ્છેદે તુ પ્રાગપ્રમાતુઃ પ્રમાતૃરૂપતયા પરિણામાત્ કુતઃ કૌટસ્થ્યમિતિ ? ।

§૭ વળી, આત્મા કુટસ્થ નિત્ય પણ નથી, કારણ કે પૂર્વાવસ્થામાં આત્મા જે પ્રકારનો હતો, તે જ પ્રકારનો જ્ઞાનોત્પત્તિ સમયે પણ જો હોય તો પૂર્વાવસ્થામાં પરિચ્છેદક ન હતો, તે રીતે જ્ઞાનોત્પત્તિ સમયે પણ પદાર્થપરિચ્છેદક કઈ રીતે થશે ?

કારણ કે પ્રતિનિયત સ્વરૂપનો ત્યાગ ન કરવો જો જ કુટસ્થનું લક્ષણ છે. આત્મામાં પદાર્થ પરિચ્છેદ માનવામાં તો પૂર્વે જો અપ્રમાતા હતો, તે હવે પ્રમાતારૂપ પરિણામને પામેયો; આથી તેની કુટસ્થતા કઈ રીતે ઘટશે ? અર્થાત્ નહિ ઘટે.

§ ૮ કર્તા સાક્ષાદ્ભોક્તિવિશેષયુગલક્રેન કાપિલમતં તિરસ્ક્રિયતે, તથાહિ-
કાપિલઃ કર્તૃત્વં પ્રકૃતેઃ પ્રતિજાનીતે ન પુરુષસ્ય, “અકર્તા નિર્ગુણો ભોક્તા” इति
વચનાત્, તદયુક્તમ્ । યતો યથયમકર્તા સ્યાત્, તદાનીમનુમવિતાઽપિ ન ભવેત્
દ્રષ્ટુઃ કર્તૃત્વે મુક્તસ્યાપિ કર્તૃત્વપ્રસક્તિરિતિ चेत् । મુક્તઃ કિમકર્તેષ્ઠઃ ? । વિષયસુસ્થા-
દેરકર્તૃત્વેતિ चेत्, કુતઃ સ તથા ? । તત્કારણકર્મકર્તૃત્વામાભાદિતિ चेत्, તર્હિ
સંસારી વિષયસુસ્થાદિકારણકર્મવિશેષસ્ય કર્તૃત્વાદ વિષયસુસ્થાદેઃ કર્તા, સ एव
ચાऽનુમવિતા કિં ન ભવેત્ ? । સંસાર્યવસ્થાયામાત્મા વિષયસુસ્થાદિતત્કારણકર્મણા
ન કર્તા, ચેતનત્વાદ, મુક્તાવસ્થાવત્, હત્યેતદપિ ન મુન્દરમ્, સ્વેષ્ટવિષાત્તકારિત્વાત્ ।
સંસાર્યવસ્થાયામાત્મા ન સુસ્થાદેર્ભોક્તા, ચેતનત્વાદ, મુક્તાવસ્થાવત્, इति स्वेष्टस्या-
त्मनो ભોક્તૃત્વસ્ય વિષાત્તાત્ । પ્રતીતિવિરુદ્ધમિષ્ટવિષાત્તસાધનમિદમિતિ चेत्, કર્તૃત્વા-
માવસાધનમપિ કિં ન તથા ? પુंसઃ શ્રોતાઽઽપ્રાતાઽહમિતિ સ્વકર્તૃત્વપ્રતીતેઃ ।

§ ૯ સૂત્રમાં કર્તા અને સાક્ષાદ્ભોક્તા એ બે વિશેષણો વડે કાપિલ (સાંખ્ય)-
મતનું નિરસન કરાયું છે, તે આ પ્રમાણે-‘અકર્તા નિર્ગુણો ભોક્તા’-(આત્મા અકર્તા
છે, નિર્ગુણ-સત્વાદિ શુભ રહિત છે અને ભોક્તા છે.) એ વચનથી સાંખ્યમત-
વાદીઓ પુરુષ આત્માને અકર્તા અને પ્રકૃતિને કર્તા માને છે, પણ સાંખ્યની
એ માન્યતા સુક્તિહીન છે, કારણ કે બે આ આત્મા અકર્તા હોય-એટલે કે
કર્તા ન હોય-તો અનુભવિતા અર્થાત્ ભોક્તા પણ ન થાય.

સાંખ્ય-દૃષ્ટા (આત્મા)ને કર્તા માનવાથી સુક્તાત્માને પણ કર્તા માનવાનો
પ્રસંગ આવશે, કારણ કે તે પણ આત્મા છે.

જૈન-તો શું સુક્તાત્મા અકર્તા તરીકે ઈષ્ટ છે ?

સાંખ્ય-સુક્તાત્મા વિષય સુખાદિનો તો અકર્તા છે જ.

જૈન-સુક્તામા એવો કેમ છે ?

સાંખ્ય-વિષય સુખના કારણરૂપ કર્મનો તે કર્તા નથી માટે.

જૈન-બે એમ હોય તો સંસારી આત્મા વિષય સુખાદિના કારણરૂપ
કર્મનો કર્તા હોવાથી વિષયસુખાદિનો કર્તા, અને તે જ અનુભવિતા અર્થાત્ ભોક્તા
કેમ નહિ થાય ?

સાંખ્ય-સંસારી અવસ્થામાં પણ આત્મા વિષયસુખાદિ અને તેના કારણ
રૂપ કર્મનો કર્તા નથી કારણ કે તે ચેતન છે, સુક્તાવસ્થાના આત્માની જેમ.

જૈન-આ અનુમાન પણ સ્લાખ્ય નથી, કારણ કે આ અનુમાનથી તમોને
ઈષ્ટ એવા આત્માના ભોક્તૃત્વનો વિષાત્ત થાય છે. ઈષ્ટવિષાત્ત આ પ્રમાણે થશે-
‘સંસારી અવસ્થામાં આત્મા સુખાદિનો ભોક્તા નથી, કારણ કે તે ચેતન છે,
સુક્તાવસ્થાના આત્માની જેમ.’

સાંખ્ય—અમારા ધર્મનું વિધાત કરનારું આ સાધન પ્રતીતિવિરુદ્ધ છે.

જૈન—તો પછી ‘હું શ્રોતા-સંભાળનાર છું’, ‘હું આપ્રતા-સુધનાર છું’ એ પ્રભાષે આત્માને સ્વકર્તૃત્વની પ્રતીતિ હોવાથી કર્તૃત્વના અભાવને સાધનારું તમારું સાધન પણ પ્રતીતિવિરુદ્ધ કેમ નહિ ?

(૫૦) “અકર્તા નિર્ગુણો મોક્ષા” હિતિ વચ્ચનાદિતિ ।

અમૂર્ત-ચેતનો ભોગી મિત્વ સર્વગતોડક્રિય । અકર્તા નર્ગુણ. સૂક્ષ્મ આત્મા કપિલદર્શને ॥૧॥

(૫૦) દ્રષ્ટુરિતિ આત્મનઃ । મુક્તઃ કિમિત્યાદિ દરિઃ ।

(૫૦) ચિપચસુસાદેરિત્યાદિ પર । કુતઃ સ તથેત્યાદિ દરિઃ । સ્વેષ્ટસ્યેતિ મવતા ।

પ્રતીતિવિરુદ્ધમિત્યાદિ પર ।

(ટિ૦) યતો ચદોત્યાદિ । મયમિતિ જાતમા । દ્રષ્ટુરિતિ જાતમનઃ । સ હિતિ આત્મા । તથેતિ અકર્તા । તત્કારણેતિ કર્તૃત્વસાધકાનિ ચાનિ કર્માણિ તત્કર્તૃત્વાસન્મવાદ્ । મુક્ત કર્તૃત્વ સાધકાનિ કર્માણિ ન કરોતીત્યર્થ । સંસારોતિ સર્વાપતિત એ જીવ । સ યથેતિ આત્મેવ । ન તથેતિ પ્રતીતિવિરુદ્ધ ન ।

§ ૧ અથ શ્રોતાડહમિત્યાદિપ્રતીતિરહકારાસ્પદમ્, અહકારસ્ય ચ પ્રધાનમેવ કર્તૃતયા પ્રતીયત્વ ઇતિ ચેત્, તત્ત એવાનુમવિદ્ પ્રધાનમસ્તુ । ન હિ તસ્યાહકારાસ્પદત્વં ન પ્રતિમાતિ, શબ્દાદેરનુમવિતાડહમિતિ પ્રતીતે. સકલજનસાક્ષિકત્વાત્ । આન્ત-મનુમવિતુરહકારાસ્પદત્વમિતિ ચેત્, કર્તુઃ કથં ન આન્તમ્ ? । તસ્યાહકારાસ્પદત્વા-દિતિ ચેત્, તત્ત એવાડનુમવિતુસ્તદઆન્તમસ્તુ । તસ્યૌપાધિકત્વાદહકારાસ્પદત્વં આન્ત-મેવેતિ ચેત્, કુતસ્તદૌપાધિકત્વસિદ્ધિઃ ।

કહ સાંખ્ય—‘હું શ્રોતા છું’ વિશેષે પ્રતીતિએ. તો અહંકારને થાય છે અને તે અહંકારના કર્તા તરીકે પ્રધાન જ પ્રતીત થાય છે.

જૈન—તે જ ન્યાયે લોકતા પણ પ્રધાનને જ માનવું જોઈએ, કારણ કે લોકત્વની પ્રતીતિ અહંકારને થતી નથી એમ તો નથી કારણ કે ‘હું’ શબ્દાદિને અનુભવિતા છું” એ પ્રતીતિ અધાને થાય છે

સાંખ્ય—અહંકારમાં લોકત્વ આન્ત છે.

જૈન—તો અહંકારનું કર્તૃત્વ આન્ત કેમ નહિ ?

સાંખ્ય—કર્તૃત્વ અહંકારને હોય છે એટલે અહંકારનું કર્તૃત્વ આન્ત નથી.

જૈન—તે જ ન્યાયે તેનું લોકત્વ પણ અઆન્ત માનવું જોઈએ.

સાંખ્ય—અહંકારનું લોકત્વ ઔપાધિક હોઈને આન્ત જ છે.

જૈન—તેની ઔપાધિકતાની સિદ્ધિ કઈ રીતે થાય છે ?

(૫૦) અનુમવિદ્પ્રધાનમસ્તિત્વિતિ અનુમવિતૈવ પ્રધાનશબ્દન્યાપદેયો મવતુ અહંકારાસ્પદ-ત્વાવિશેષાદ્ । તસ્યેતિ અનુમવિદ્ । કર્તુરિતિ પ્રધાનસ્ય । તસ્યેત્યાદિ પર । તત્ત એવેત્યાદિ દરિઃ । તસ્યેતિ અનુમવિદ્ । તદિતિ અહકારાસ્પદત્વમ્ । ઔપાધિકત્વસિદ્ધિરિતિ અહકારાસ્પદત્વસિદ્ધિ ।

(ટિ.) તત પચેતિ અહકારાસ્પદત્વાદેવ । તસ્યેતિ અનુમયસ્ય । તસ્યેતિ કલ્પે । તત પચેતિ અહકારાસ્પદત્વાદેવ । તદિતિ અહકારાસ્પદત્વમ્ । તસ્યેતિ અનુમવિદ્ધઃ । તદીપાચિ-
ક્ત્વેતિ તસ્યાનુમવિદુરોપાચિક્ત્વસિદ્ધિઃ ।

§ ૧૦ અથ પુરુષસ્વમાવત્વામાવાદહકારસ્ય તદાસ્પદત્વં પુરુષસ્વમાવત્વાનુમ-
વિતૃત્વસ્યૌપાધિકમિતિ ચેત્, સ્યાદેવમ્, યદિ પુરુષસ્વમાવોઽહકારો ન સ્યાત્ ।
મુક્ત્યાહકારામાવાદપુરુષસ્વમાવ એવાહકારઃ; સ્વમાવો હિ ન જાતુચિત્ તદ્વન્તં વ્યજતિ,
તસ્ય નિઃસ્વમાવત્વપ્રસદ્ધાદિતિ ચેત । ન, સ્વમાવસ્ય દ્વિવિષત્વાત્ સામાન્યવિશેષપર્યાય-
ભેદાત્, તત્ર સામાન્યપર્યાયઃ શાશ્વતિક્ત્વમાવઃ, કાદાચિક્ત્વો વિશેષપર્યાય ઇતિ ન
કાદાચિક્ત્વત્વાત્ પુંસ્યહકારાદેરતત્ત્વમાવતા, તતો ન તદાસ્પદત્વમનુમવિતૃત્વસ્યૌપાધિ-
કમ્, યેનાભાન્ત ન ભવેત્ । તતઃ સિદ્ધમાત્માઽનુમવિતેવ કર્તા, અર્તુર્ત્તમોક્તૃત્વાનુપપત્તેષ્વ ।

§ ૧૦ સાંખ્ય—અહંકાર એ પુરુષ અર્થાત્ આત્માના સ્વભાવરૂપ નથી, એટલે
પુરુષના સ્વભાવરૂપ લોકપુત્ર તેને ઔપાધિક છે

જેન—આહું તો જ બને એ અહંકાર પુરુષના સ્વભાવરૂપ ન હોય

સાંખ્ય મુક્તાત્મામાં અહંકારનો અભાવ છે, માટે અહંકાર પુરુષના
સ્વભાવરૂપ નથી, કારણ કે સ્વભાવ એ વસ્તુમાથી દૂર થાય તો તે નિઃસ્વભાવ
બની જાય, એટલે સ્વભાવ તેનો કદી પણ ત્યાગ કરતો નથી.

જેન—એમ નથી કારણ કે સ્વભાવ બે પ્રકારે છે—(૧) સામાન્ય પર્યાયરૂપે
અને (૨) વિશેષ પર્યાયરૂપે. તેમાં સામાન્ય પર્યાય શાશ્વતિક (નિત્ય) સ્વરૂપ
સ્વભાવનાનો છે, અને વિશેષપર્યાય કાદાચિક (કેઈ કેઈવાર થવાના) સ્વરૂપ
સ્વભાવનાનો છે, એટલે, અહંકારાદિ પુરુષમાં કેઈ કેઈ વાર થનાર હોવા છતાં
પણ તે પુરુષના અસ્વભાવરૂપ નથી, માટે અહંકારનું લોકપુત્ર ઔપાધિક નથી.
તો પછી અહંકારનું લોકપુત્ર અભાન્ત કેમ નહિ? તેથી આત્માના લોકપુત્રની
જેમ જ કલ્પત્વ પણ છે, એ સિદ્ધ થયું. અને વળી, અકર્તાના લોકપુત્ર સિદ્ધ
થઈ શકતું નથી, માટે પણ તેને (આત્માને) કર્તા માનવો જોઈએ

(પં.) અચેત્યાદિ. સ્યાદેવમિત્યાદિ ઘરિ । અહકારો ન સ્યાદિતિ અપિ ભવત્તેવ ।
મુક્તસ્યાહકારામાવાદિત્યાદિ પર. । તદ્વન્તમિતિ સ્વમાવવન્તમ્ । જ, સ્વમાવચેત્યાદિ
ઘરિ. । પુંસ્યહકારાદેરિતિ અહકારાદિ પુંસઃ કાદાચિકો વિશેષપર્યાય । અતત્ત્વમાવ-
ત્તેતિ અપિ વૃ તત્ત્વમાવતૈવ ।

(ટિ.) તદાસ્પદત્વમિતિ અહકારાસ્પદત્વમ્ ।

§ ૧૧ નનુ મોક્તૃત્વમપ્યુપચરિતમેવાસ્ય, પ્રકૃતિવિકારમૂતાર્યા હિ દર્પણા-
કારાર્યા બુદ્ધો સક્રાન્તાનાં સુલડુ સ્વાદીનાં પુરુષઃ સ્વાત્મનિ પ્રતિબિમ્બોદયમાત્રેણ મોક્ષા
વ્યપદિક્ષયતે, તદશયસ્ય, તસ્ય તથાપરિણામમન્તરેણ પ્રતિબિમ્બોદયસ્યાઽષટનાત્,
સ્ફટિકાદાવપિ પરિણામેનૈવ પ્રતિબિમ્બોદયસમર્થનાત્, તથાપરિણામામ્યુપગમે ચ કુલ્લઃ
કર્તૃત્વમસ્ય ન સ્યાત્, ઇતિ સિદ્ધમસ્ય કર્તૃત્વં સાક્ષાદ્મોક્તૃત્વં ચેતિ ।

§૧૧ સાંખ્ય—આત્માનું લોકત્વ પણ ઔપચારિક છે, કારણ કે પ્રકૃતિના વિકારરૂપ દર્પણાકાર બુદ્ધિમાં સંક્રાન્ત થયેલ મુખ-દુ પાદિનું પુરુષને પોતાને વિષે પ્રતિબિંબ-છાયા પડવા માત્રથી તે લોકતા કહેવાય છે

દેન—આ કથન પ્રશંસનીય નથી, કારણ કે તેવા પ્રકારના પરિણામ વિના આત્મામાં પ્રતિબિંબની ઉત્પત્તિ ઘટતી નથી. સ્ફૂટિકાદિમાં પણ પરિણામને કારણે જ પ્રતિબિંબોદયનું સમર્થન કરવામાં આવે છે અને તેવા પ્રકારનો પરિણામ આત્મામાં માનવા જતાં તે આત્માનું કર્તૃત્વ કેમ સિદ્ધ નહિ થાય ? આ પ્રમાણે આત્મામાં કર્તૃત્વ અને સાક્ષાદ્લોકત્વ સિદ્ધ થયું

(૫૦) નનુ મોક્ષત્ત્વમપીત્યાદિ પર ।

(૫૦) ઉપચરિતમેવાસ્યેત્યતોઽપે ચત્ત્વરિત્ત ગમ્યમ્ । દર્પણાકારાયામિતિ ઇમ્યમુચ્ચદપે-
ળાકારાયમ્ । તદ્વચસ્યમિત્યાદિ સ્મરિઃ ।

(સિ૦) અસ્યેતિ આત્મન । તસ્યેતિ આત્મન । તથેતિ મુચ્ચદુઃશાદિપરિણામં વિના ।
અસ્યેતિ પ્રતિપન્નસ્વાત્મન ।

§ ૧૨ સ્વદેહપરિમાણ હત્યનેનાઽપિ નૈયાયિકાદિપરિકલ્પિતં સર્વગતત્ત્વાત્મનો નિવિધ્યતે, તથાલે જીવતત્ત્વપ્રમેદાનાં વ્યવસ્થાનાપ્રસિદ્ધિપ્રસજ્ઞાત્ સર્વગતાત્મન્યેકત્રૈવ નાનાત્મકાર્યપરિસમાપ્તેઃ સક્રાન્તાનામનઃસમાયોગો હિ નાનાત્મકાર્યમ્, તન્નૈકત્રાપિ યુજ્યતે, નમસિ નાનાષ્ટાદિસંયોગવત્ એતેન યુગપન્નાનાશરીરેન્દ્રિયસંયોગઃ પ્રતિપા-
દિતઃ । યુગપન્નાનાશરીરિવાત્મસમવાયિનાં મુલ્લદુઃસ્વાદીનામનુપપત્તિઃ, વિરોધાદિતિ ચેત્ । ન, યુગપન્નાનામેયાદિશ્વાકાશસમવાયિનાં વિતતાદિશ્વદાનામનુપપત્તિપ્રસજ્ઞાત્, તદ્વિ-
રોધસ્યાવિશેષાત્ । તથાવિધશ્વદકારણમેદાદ્ ન તદનુપપત્તિરિતિ ચેત્, મુલ્લાદિકારણ-
મેદાત્ તદનુપપત્તિરપ્યેકત્રાઽઽત્મનિ મા મૂલ્, વિશેષામાવાત્ । વિરુદ્ધધર્માધ્યાસાદા-
ત્મનો નાનાત્મમિતિ ચેત્, તત્ત્વ એવાકાશનાનાત્મમસ્તુ । પ્રદેશમેદોપચારાદદોષ્વેતિ
ચેત્, તત્ત્વ એવાત્મન્યપ્યદોષઃજનનમરણકરણાદિપ્રતિનિયમોઽપિ સર્વગતાત્મવાદિનાં
નાઽઽત્મમહુલ્લં સાધયેત્, એકત્રાઽપિ તદુપપત્તેઃ, ઘટાકાશાદિજનનવિનાશાદિવત્ ; ન
હિ ઘટાકાશસ્યોત્પત્તૌ ઘટાકાશસ્યોત્પત્તિરેવ, તદા વિનાશસ્યાપિ દર્શનાત્ ; નાપિ
વિનાશે વિનાશ એવ, જનનસ્યાપિ તદોપલ્ભ્યાત્, સ્થિતૌ વા ન સ્થિતિરેવ વિનાશોત્પા-
દયોરપિ તદા સમીક્ષણાત્ । સત્તિ વન્ધે ન મોક્ષઃ, સત્તિ વા મોક્ષે ન વન્ધઃ સ્યાત્,
એકત્રાત્મનિ વિરોધાદિતિ ચેત્ । ન, આકાશેઽપિ સત્તિ ઘટવન્ધે ઘટાન્તરમોક્ષાભાવપ્રસ-
જ્ઞાત્, સત્તિ વા ઘટવિન્ધે ઘટાન્તરવિન્ધેષપ્રસજ્ઞાત્ । પ્રદેશમેદોપચારાદ્ ન તત્પ્રસજ્ઞ
હતિ ચેત્, તત્ત્વ એવાત્મનિ ન તત્પ્રસજ્ઞઃ । નમસઃ પ્રદેશમેદોપગમે જીવસ્યાઽપ્યેકસ્ય પ્રદેશ-
મેદોઽસ્તિતિ કૃતો જીવતત્ત્વપ્રમેદવ્યવસ્થા ? ચતો વ્યાપકત્વં સ્યાત્ ।

કૌર સૂત્રમાં અહંભુ કરેલ 'સ્વદેહે પરિણામ' એ વિશેષણથી નૈયાયિકાદીઓ-
એ માનેલ આત્માના સર્વગતત્વ (વિશુદ્ધ-સર્વભૂત-દ્રવ્ય સંયોગિત્વ)નો
નિષેધ થાય છે, કારણ કે, આત્મા (જીવ)ને સર્વગત (વિશુ) માનવામાં આવે
તો જીવતત્વના પ્રયોગોની વ્યવસ્થા ઘટી શકશે નહિ, કારણ કે સર્વવ્યાપી એક જ
આત્મામાં અનેક આત્માના કાર્યોની સંકલના થઈ શકે છે, કારણ કે યુગપદ્
અનેક મનનો આત્મા સંથે સંબંધ થવો તે જ તે અનેક આત્માનાં કાર્યો છે.
અને એવો અનેક મનનો સંયોગ એક જ (વિશુ) આત્મામાં-એક જ આકાશમાં
અનેક ઘટાદિના સંયોગની જેમ જ-ઘટી શકે છે, આ જ ન્યાયે એક જ (વિશુ)
આત્મામાં યુગપત્ અનેક શરીર અને ઇન્દ્રિયોના સંયોગનું પણ સમર્થન થયું
એમ સમજી લેવું.

નૈયાયિકાદિ-એક જ આત્મામાં યુગપદ્ અનેક શરીર માનવામાં આવતાં
આત્મામાં સમવય સંબંધથી યુગપદ્ બાદિની ઉત્પત્તિ ઘટી શકશે નહિ, કારણ
કે તેમાં વિરોધ છે.

જૈન-તેમ કહેવું ચોખ્ખું નથી, કારણ કે તો તો આકાશ સંથે સંયુક્ત
યુગપદ્ અનેક ભેદોદિ વસ્તુઓમાં આકાશમાં સમવાય સંબંધથી ઉત્પન્ન થનાર
વિતતાદિ શબ્દોની ઉત્પત્તિની પણ ઉત્પત્તિ થશે નહિ, કારણ કે અહીં પણ
વિરોધ સમાનરૂપે જ છે.

નૈયાયિકાદિ-શબ્દોના કારણના તથા પ્રકારના ભેદથી વિતતાદિ શબ્દોની
ઉત્પત્તિમાં કશો જ વિરોધ નહિ આવે (અર્થાત્ ઉત્પત્તિ-સિદ્ધિ થશે.)

જૈન-તો એ જ ન્યાયે સુખાદિના કારણના ભેદથી એક જ આત્મા વિશે
સુખાદિમાં પણ વિરોધ નહિ આવે, કારણ કે આકાશ અને આત્મા બન્ને સર્વ-
ગતરૂપે સમાન જ છે.

નૈયાયિકાદિ-યુગપદ્ બાદિરૂપ વિરુદ્ધ ધરોનો આશ્રય બનવાથી આત્મામાં
નાનાત્વ (અનેકત્વ) આવશે.

જૈન-તો એ જ ન્યાયે વિતતાદિ શબ્દરૂપ વિરુદ્ધ ધરોનો આશ્રય હોવાથી
આકાશમાં પણ નાનાત્વ (અનેકત્વ) માનવું ભેદી એ.

નૈયાયિકાદિ-પ્રદેશના ભેદનો આકાશમાં ઉપચાર છે, તેથી નાનાત્વ
હોય નથી.

જૈન-તો એ જ રીતે આત્મામાં પણ હોય નથી. અર્થાત્ જન્મ, મરણ અને
ઇન્દ્રિયાદિનો પ્રતિનિયમ-એટલે કે જન્માદિનો સંબંધ તે તે આત્માનું બહુત્વ
સિદ્ધ કરી શકશે નહિ, કારણ કે એક જ આત્મા માનીને પણ જન્માદિનો પ્રતિ-
નિયમ સિદ્ધ કરી શકાય છે, જેમ કે આકાશ છતાં ઘટાકાશાદિની ઉત્પત્તિ અને
વિનાશ વિગેરેની વ્યવસ્થા છે. ઘટાકાશની ઉત્પત્તિ હોય ત્યારે માત્ર ઘટાકાશની
ઉત્પત્તિ જ હોય એવું નથી પણ તે વખતે વિનાશ પણ ભેવાય છે તેવી જ
રીતે ઘટાકાશનો વિનાશ હોય ત્યારે માત્ર વિનાશ જ છે એવું પણ નથી પરંતુ
ઉત્પત્તિ પણ ભેવાય છે તેવી જ રીતે ઘટાકાશની સ્થિતિમાં માત્ર સ્થિતિ જ હોય
એવું નથી પરંતુ ઉત્પત્તિ અને વિનાશ પણ તે વખતે ભેવાય છે.

નૈયાયિકાદિ—પણ એક જ આત્મામાં જો બન્ધ હોય તો મોક્ષ નહિ થાય, અથવા મોક્ષ હોય તો બન્ધ નહિ થાય, કારણ કે એક જ આત્મામાં બન્ધ અને મોક્ષનો પરસ્પર વિરોધ છે.

જૈન—ઉપરનું કથન યોગ્ય નથી, કારણ કે તેમ માનવામાં તો આકાશમાં પણ એક ઘટનો બન્ધ હોય ત્યારે જીભ ઘટના મોક્ષાભાવનો અર્થોત્ બન્ધનો પ્રસંગ આવશે, અથવા એક ઘટનો વિશ્લેષ (વિશેષ-અભાવ-મોક્ષ) હોય ત્યારે જીભ વિશ્લેષનો પ્રસંગ આવશે એટલે કે ઘટબન્ધ નહિ થાય.

નૈયાયિકાદિ—આકાશમાં પ્રદેશલેહનો ઉપચાર કરવાથી ઉપરોક્ત દોષ નહિ આવે

જૈન—તો એ જ રીતે આત્મામાં પણ પ્રદેશલેહનો ઉપચાર કરવાથી તમોએ જણાવેલ બન્ધ-મોક્ષના વિરોધનો પ્રસંગ નહિ આવે.

અને જો આકાશમાં પ્રદેશલેહ સ્વીકારો છો તો એક જ (આત્મા)માં પણ પ્રદેશલેહ સ્વીકારો, અને એ રીતે પ્રદેશલેહ સ્વીકારશો તો નાના જીવોની (જીવતત્ત્વના પ્રલેહની) વ્યવસ્થા કેવી રીતે થશે ? અને જો તે નહિ થાય તો તેની વ્યાપકતા પણ સિદ્ધ નહિ થાય.

(૫૦) યુગપન્નાનાશરીરેષ્વિત્યાદિ પરઃ । અનુપપત્તિરિતિ યુગપદનુપપતિઃ, કો માવ ઇકાત્મનીતિ માવઃ । વિવદ્ધર્માધ્યાસાદિત્યાદિ પરઃ । તદનુપપત્તેરિતિ જનન-મરણકરણાશુરુપત્તેઃ ।

(ટિપ્) તથાત્ત્વે इति नैयायिकादिपरिकल्पितसर्वगतत्वे । जीवतत्त्वैति एकैन्द्रियादीनाम् । नवतत्त्वानि जैनागमे प्रसिद्धानि । उक्तं च -

जीवाजीवा पुष्ण पावासवसंवरो य विज्जरणा ।

वंचो मुक्खो य तह्हा नव तत्ता हुंति नायब्बा ॥૧॥

जीवतत्त्वमेकैन्द्रियादिमेवाद् बहुमकारम् । जीवतत्त्वस्य तन्मतेऽपि प्रतीतत्वात् सर्वत्र जीवाहीकाराद् । स्रक्त्विति यौगपथेन । एकत्रापीति आत्मनि । तद्विरोधस्येति अनुपपत्तिविरोधस्य । तदनुपपत्तिरिति सन्दानुपपत्तिः । तदनुपपत्तिरिति सुखदुःखाद्यनुपपत्तिः । तत्त एवेति विद्वद्भर्माध्यासादेव । तत्त एवेति प्रदेष्टमेदोपचारादेव । जननेति अयं जातः अयं मृत इति मिथय । एकत्रेति आत्मान । तदनुपपत्तेरिति जननमरणकारणाशुरुपत्तेः । आत्मानो बहवः सर्वगतस्तथ सर्वे इति यौगा । तत्प्रसङ्ग इति मोक्षविच्छेदानामवप्रसङ्गः । तत्त एवेति प्रदेष्टमेदोपचारादेव । नभ्रस इति अनुपपत्तिरित्यप्रदेष्टस्वीकारे । जीवतत्त्वैति जीवतत्त्वस्य प्रमेदात् कृतो बहवो जीवा इति भावः ।

§ ૧૩ નવાત્મનો વ્યાપકવામાવે દિગ્દેશાન્તરાવર્તિપરમાણુમિર્ઘુગપત્સયોગા-માવાદાદ્યકર્માભાવઃ, તદમાવાદાન્વ્યસંયોગસ્ય તન્નિમિત્તશરોરસ્ય, તેન તત્સંવન્ધસ્ય ચામા-વાદનુપાયસિદ્ધઃ સર્વદા સર્વેષાં મોક્ષઃ સ્યાત્ ।

§૧૩ નૈયાયિકાદિ—પણ આત્માને વ્યાપક નહિ અને તો દિગ્દેશાન્તરમાં રહેલ પરમાણુઓ સાથે યુગપત્ સંયોગનો અભાવ થવાથી આદ્યકર્મ (પરમાણુ-

ગત સર્વ પ્રથમની (ક્રિયા)નો અભાવ થશે, આવકમના અભાવથી અન્ત્ય સંયોગનો અભાવ થશે, અન્ત્ય સંયોગના અભાવના કારણે અન્ત્ય સંયોગના નિમિત્તે ઉત્પન્ન થનાર શરીરનો અભાવ થશે અને શરીરનો અભાવ થવાથી આત્મા સાથેના શરીરના સંબંધનો અભાવ થશે અને તેમ થતાં વિના ઉપાયે (આયાસ વિના) હંમેશને માટે સૌનો મોક્ષ અર્થ જશે.

(૫૦) નન્વાત્મન ઇત્યાદિ પર એવ વર્તિત ।

(ટિપ) નન્વાત્મન ઇત્યાદિ । આદ્યકર્મેતિ બાધક્રિયાવાચકનલક્ષણાયા જમાવ । શબ્દમાવાદિતિ બાધક્રિયામાવાદન્યસંયોગસ્વામાયઃ । તેનેતિ જ્ઞાત્મના । તત્સમ્બન્ધસ્થેતિ શરીરસમ્બન્ધસ્ય ।

અસ્તુ વા યથા કચક્ષિચ્છરીરોત્પત્તિઃ, તથાપિ સાવયર્થ શરીરં પ્રત્યવયવમનુ-
પ્રવિશન્નાત્મા સાવયર્થઃ સ્યાત્, તથા चास्य पटादिवत् कार्यत्वप्रसङ्गः । कार्यत्वे चासौ
विजातीयैः सजातीयैर्वा कारणैरारम्येत । न प्राच्यः प्रकारः, विजातीयानामनारम्भ-
त्वात् । न द्वितीयः, यतः सजातीयत्वं तेषामात्मत्वामिसंबन्धादेव स्यात्, तथा चात्म-
भिरारम्यते इत्यायातस्य, एतच्चायुक्तम्, एकत्र शरिरिऽनेकात्मनामात्मारम्भकाणामसम्भ-
वात्, सम्भवे वा प्रतिसन्धानानुपपत्तिः, न हान्येन दृष्टमन्यः प्रतिसन्धानमुर्हति अति-
प्रसङ्गात् तदारम्यत्वे चास्य षट्पदवयवक्रियासौ संयोगविनाशाद् विनाशः स्यात् ।

અથવા કોઈ પણ રીતે તમે શરીરની ઉત્પત્તિ ઘટાવો તો પણ શરીર
અવયવવાળું હોવાથી તેના દરેક અંગમાં પ્રવેશ કરતો આત્મા પણ અવયવ-
વાળો થશે, અને તેમ થતાં આત્મા પટાદિની જેમ કાર્ય બની જશે, અને
આત્મા કાર્ય હોય તો તે કાર્યરૂપ આત્માનો આરંભ વિભતીય કારણોથી થાય છે
કે સભતીય કારણોથી ? આવો પ્રશ્ન થાય છે. વિભતીય કારણો તો કાર્યના
આરંભક હોતા નથી માટે પ્રથમ પક્ષ સુકત નથી. બીજો પક્ષ પણ યોગ્ય નથી,
કારણ કે કારણોની સભતીયતા આત્મત્વ(અતિ)ના સંબંધથી થાય, અને તેમ
થતાં આત્માનો આરંભ આત્માઓ વડે થાય છે એમ માનવું પડે પણ તે તો
બરાબર નથી, કારણ કે એક શરીરમાં આરંભ કરનાર અનેક આત્માઓનો
સંભવ નથી.

અથવા એક શરીરમાં આરંભ કરનાર અનેક આત્માઓ હોય તો ‘જે મે’
અનુભવેલ તેનું મને સ્મરણ થાય છે’ એનું પ્રતિસાધન ઘટશે નહિ, કારણ કે-
કોઈ એકે અનુભવેલ પદાર્થનું કોઈ બીજો જ સ્મરણ કરે તો અતિપ્રસંગ થાય
અને તે યોગ્ય નથી.

વળી, અનેક આત્માથી આત્માનો આરંભ માનવામાં અવયવોની ક્રિયાથી
થતા વિભાગને લઈને સંયોગનો નાશ થતાં જેમ ઘટનો નાશ થાય છે તેમ
આત્માનો પણ નાશ થશે.

(૫૦) પ્રતિસન્ધાનાનુપપત્તિરિતિ પૂર્વાપરાવસ્યાનુસરણં પ્રતિસન્ધાનં, ન ક્વેવં ઘટાદિઘટ પ્રાક્ પ્રસિદ્ધસમાનગતીયાવયવારમ્બત્વપ્રસક્તિરિતિ ।

(ટિ=) તથા ચેતિ સાવચત્ત્વે । અસ્યેતિ આત્મનઃ । કાર્યત્વેતિ યથા પટ । કાર્યત્વં કારણમૂલેસ્તન્તુભિર્વાંડડરમ્બમાણત્વાદ, તથા આત્માડપિ સાવચત્ત્વેન અવયવૈરામ્બમાણત્વાદ કાર્યત્વેન સમ્પ્રચ્છતે । કાર્યત્વે હિતિ ઉત્પાદત્વે । અસાદિતિ આત્મા । તૈષામિતિ અવયવાનામ્ । આત્મત્વે યદિ તેષ્વવયવેષ્વાત્મત્વં પૂર્વમસ્તિ તત્તત્તૈરામ્બતે અન્યથા સજ્ઞાતીયત્વં ન સ્યાત્ તેષામ્ । તથા ચેતિ આત્મતામિસન્ધ્યવયવારમ્બત્વે સર્વથાત્મત્વવર્તનાત્ । આત્મભિઃ ક્રિયતે હિતિ ઘટતે । પ્રતિસન્ધાનેતિ પૂર્વાનુભૂતાનુભૂતમાનયોર્મેલ્લનં પ્રતિસન્ધાનયુચ્યતે । તદ્દારમ્બત્વે હિતિ અવયવારમ્બત્વે હિતિ । અસ્યેતિ આત્મનઃ । ક્રિયાત્ હિતિ નલનલક્ષણાયાઃ ।

શરીરપરિમાણત્વે ચાત્મનો મૂર્તેત્વાનુષક્ત્તાચ્છરીરડનુપ્રવેશો ન સ્યાત્, મૂર્તે મૂર્તે-સ્યાનુપ્રવેશવિરોધાત્, તતો નિરાત્મકમેવાસિલ્લં શરીરમનુપજ્યતે ।

કથં વા તત્પરિમાણત્વે તસ્ય બાહ્યશરીરપરિમાણસ્ય સતો યુવશરીરપરિમાણ-સ્વીકારઃ સ્યાત્ ? તત્પરિમાણપરિત્યાગાત્, તદપરિત્યાગાદ વા । પરિત્યાગાન્તે, તદા શરીરવત્ તસ્યાનિત્યત્વપ્રસક્તાદ પરલોકાદયમાવાનુષક્તઃ । અથાપરિત્યાગાત્, તન્ન, પૂર્વ-પરિમાણાપરિત્યાગે શરીરવત્ તત્સ્યોત્તરપરિમાણોત્પત્યનુપપત્તેઃ । તથા—

“યદિ વપુષ્પરિમાણપવિત્રિતં વદસિ જૈનમતાનુગ । પૂરુષમ્ ।

વદ તદા કથમસ્ય વિલ્લખને ભવતિ તસ્ય ન સ્પન્ડનહન્નરમ્ ? ॥૧॥

અને આત્મા શરીરપરિમાણ હોય તો તે મૂર્ત બની જશે અને તેથી તેનો શરીરમાં પ્રવેશ નહિ થાય, કારણ કે મૂર્તમાં મૂર્તના પ્રવેશનો વિરોધ છે; અને પરિણામે આપુરે શરીર આત્મા વિનાનું થઈ જશે.

વળી, આત્મા શરીરપરિમાણ હોય તો પ્રથમ બાહ્યશરીરના પરિમાણને પામેલ આત્મા યુવશરીરના પરિમાણનો સ્વીકાર કઈ રીતે કરશે ? શું બાહ્ય-શરીરના પરિમાણનો ત્યાગ કરીને યુવશરીરના પરિમાણને સ્વીકારે છે કે બાહ્યશરીરના પરિમાણનો ત્યાગ કર્યા વિના જ ? ને બાહ્યશરીરપરિમાણનો ત્યાગ કરીને યુવશરીરપરિમાણને સ્વીકારે તો શરીરની જેમ આત્મા પણ અનિત્ય થવાથી પરલોકાદિના અભાવનો પ્રસંગ આવશે.

અને ને બાહ્યશરીરપરિમાણનો ત્યાગ કર્યા વિના જ યુવશરીરપરિમાણને આત્મા સ્વીકારે છે એમ માનવામાં આવે તો તે પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે આત્મામાં પણ શરીરની જેમ પૂર્વપરિમાણનો ત્યાગ કર્યા સિવાય ઉત્તરપરિમાણની ઉત્પત્તિ ઘટી શકતી નથી.

વળી, “હિ જૈન ! ને આત્માને શરીરપરિમાણ—(શરીર જેવડા) કહો છો તો તમે જ કહો કે, આ શરીરનું ખંડન (ટુકડા) થાય ત્યારે આત્માનું પણ ખંડન (ટુકડા) કેમ થતું નથી ?

(ટિ૦) કથં વૈત્યાદિ । તત્પરિમાણેતિ શરીરપરિમાણત્વે । તદ્યેતિ આત્મનં । અનિત્યત્વ નશ્વરસ્વભાવે શરીરે વ્યાધ્યાધિવહિજલાદુત્પાતપરવશે વિનાશમાસાદયતિ । જીવોઽપિ પૂર્વશરીરસ્થાને-
નાનિત્યત્વાદિનાશમાપ્નુયાત્, તસ્મિન્ વિનષ્ટે કોઽપિ પરલોકં ન ગયાત્, ષટ્શરીરાદિવત્ । પરલો-
કોઽન્યસત્કલ્પઃ । અકિંચિત્કરત્વાત્, મૂકોદ્દીતસમસ્તસ્વરવત્ । મન્મનસ્વરાશ્ચાન્નિરાસાય સમસ્તસ્વપ્રહણમ્ ।

યદિ વપુરિત્યાદિ । હે જૈનયતસેવક । જૈનાગમાનુસરણમ્પ્રસન્નિન્ । પૂર્યમ્ જીવમાત્માનં
શરીરપરિમાણમવિત્રીકૃતં જલ્પસિ ! કથય । અત્યેતિ શરીરસ્ય । તત્યેતિ આત્મનં ।

§ ૧૪ અત્રામિદમ્મહે—યદમ્યધાયિ—નન્વાત્મનો વ્યાપકત્વાભાવ ક્યાદિ, તદ-
સત્યમ્, યદ્ યેન સંયુક્તં તદેવ તં પ્રત્યુપસર્પતીતિ નિયમાસંભવાત્, અયસ્કાન્તં પ્રત્ય-
યસસ્તેનાઽસંયુક્તસ્યાઽપ્યાકર્ષણોપલબ્ધેઃ । અથાસંયુક્તસ્યાઽપ્યાકર્ષણે તચ્છરીરારન્ધ્રં
પ્રત્યેકસુલીમૂતાનાં ત્રિમુવનોદરવિવરવર્તિપરમાણૂનામુપસર્પણપ્રસજ્ઞાદ્ ન જાને કિયત્પરિમાણં
તચ્છરીરં સ્યાદિતિ चेत्, સંયુક્તસ્યાઽપ્યાકર્ષણે કથં સ एव दोषो न भवेत् ? आत्मनो
व्यापकत्वेन सकलपरमाणूनां तेन संयोगात् । अथ तद्भावाविशेषेऽप्यदृष्टवशाद् विव-
क्षितशरीरोत्पादनानुगुणा नियता एव परमाणव उपसर्पन्ति; तदितरत्रापि तुल्यम् ।

૬૧૪ જૈન—હે નૈયાયિક ! તમેએ ‘આત્માને વ્યાપક નહિ માને તો’ (ભા.૦૩.
પૂ.૬૫) એમ કહીને શરીરપરિમાણુ આત્માને માનવામાં જે અનેક દોષો બતાવ-
વાનો પ્રયત્ન કર્યો, તે વાસ્તવિક (સત્યરૂપ) નથી, કારણ કે ‘જે-જેનાથી સંયુક્ત
(જોડાયેલ) હોય તે જ તેની પાસે બધું (ગમન કરે)’ એવો કોઈ નિયમ નથી,
કારણ કે લોહકાન્તમણિ (લોહચુંબક) સાથે સંયોગ નથી, છતાં તે પ્રત્યે લોહકાન્ત
આકર્ષણુ જોવાય છે.

નૈયાયિકાદિ—પરંતુ સંયોગ ન હોય છતાં પણ આકર્ષણુ હોય તો તે
શરીરના આરંભ પ્રત્યે સંયુગ થયેલ ત્રણે ભુવનમાં સકલ પરમાણુઓનું આક-
ર્ષણુ થવાથી કોણ બાણે શરીર કેવડું મોટું બની જશે ?

જૈન—તો પછી સંયુક્તનું આકર્ષણુ માનવામાં પણ તે જ દોષ કેમ નહિ
આવે ? કારણ કે આત્મા વ્યાપક હોવાથી સકલ પરમાણુ સાથે તેને સંયોગ
તો છે જ.

નૈયાયિકાદિ—વ્યાપક આત્માનો સકલ પરમાણુ સાથે સંયોગ સમાન હોવા
છતાં અદૃષ્ટ (કર્મ)ને લઈને વિવક્ષિત શરીરની ઉત્પત્તિમાં અનુકૂલ જોવા નિયત
પરિમાણુઓનું જ આકર્ષણુ થાય છે. અર્થાત્ સંયુક્ત છતાં બધા પરમાણુઓથી
શરીરનું નિર્માણ થતું નથી.

જૈન—તો એ જ ન્યાયે અસંયુક્ત વિષે પણ સમાન જ છે. અર્થાત્ અસંયુક્ત
વિષે પણ અદૃષ્ટને કારણે અનુકૂળ અને નિયત પરમાણુઓનું આકર્ષણુ થશે.

(ટિ૦) નન્વાત્મન ક્યાદિ । તદ્યેતિ શરીરમ્મકરમાણ્વાદિ । તમિતિ મનોઽવિચિત-
માત્માનં પ્રતિ । તેજેતિ અયસ્કાન્તમણિના । તેજેતિ ત્રિમુવનોદરવિવરસંવરણશીલેન સકલપરમાણુ-
સદૃશા પરમાત્મના । તદ્ભાવેતિ સયોગસદ્ભાવસામ્યેઽપિ । અદૃષ્ટવશાદિતિ વિશ્વનિર્માણવદ્વક્ષ-

મીશ્વરાસ્થ્યં પરં જ્યોતિરદૃષ્ટં તદ્દશાત્ । અનુગુણાં ઇતિ સમર્થાં । ઇતરજ્ઞાપીતિ શરીરપરિમાણે-
ડ્યાત્મમિ અદૃષ્ટં કર્મં તદ્દશાદર્શયુક્તાં અપિ પરમાણવસ્તત્કરીરારમ્યં પ્રત્યુપસર્પન્તીતિ ।

ચજ્ઞાન્યદુક્તમ્-સાવયવં શરીરં પ્રત્યવયવમનુપ્રવિશન્નાત્મેત્યાદિ, તદપ્યુક્તિ-
માત્રમ્, સાવયવત્કાર્યત્વયોઃ કથજ્ઞિદાત્મન્યમ્યુપગમાત્ । ન ચૈવ ઘટાદિવત્ પ્રાક્રપ્રસિદ્ધ-
સમાનજાતીયાવયવારમ્યત્વપ્રસક્તિઃ, ન સ્વલ્લ ઘટાદાવપિ કાર્યે પ્રાક્રપ્રસિદ્ધસમાન-
જાતીયકપાલસંયોગારમ્યત્વં દૃષ્ટમ્, કુમ્ભકારાદિવ્યાપારાન્વિતાદ્ મૃત્પિળઢાત્ પ્રથમમેવ
પૃથુબુદ્ધોદરાદ્યાકારસ્યાડસ્યોત્પત્તિપ્રતીતેઃ । દ્રવ્યસ્ય હિ પૂર્વાકારપરિત્યાગેનોત્તરાકાર-
પરિણામઃ કાર્યત્વમ્, તત્ત્વં બહિરિવાન્તરપ્યનુમ્યત્ એવ । ન ચ પટાદૌ સ્વાવયવસંયોગ-
પૂર્વકકાર્યત્વોપલમ્ભાત્ સર્વત્ર તથામાવો યુક્તઃ, કાષ્ઠે લોહલેહ્યત્વોપલમ્ભાદ્ વજ્રેપિ તથા-
માવપ્રસક્તાત્, પ્રમાણવાચનમુમયત્ર તુલ્યમ્ । ન ચોક્તલક્ષણકાર્યત્વામ્યુપગમેડપ્યારમ્ભો-
ડનિત્યત્વાનુવજ્ઞાત્ પ્રતિસંધાનામાવોડનુવચ્યતે, કથજ્ઞિદનિત્યત્વે સત્યેવાડસ્યોપપથ-
માનત્વાત્ ।

વળી, તમેએ અવયવવાળા શરીરમાં પ્રવેશ કરતો આત્મા અવયવવાળો
થશે, અને તેથી પટાદિની જેમ કાર્ય બની જશે (ભા. ૩, પૃ ૬૬) વિગેરે એ કંઈ
અમોને દોષ આપવા કહ્યું તે સઘળું કથન માત્ર જ છે, દોષરૂપ નથી, કારણ કે અમે
આત્મામાં કથચિત્ સાવયવત્વ અને કથચિત્ કાર્યત્વ માનીએ છીએ, અને એ
પ્રમાણે માનવા છતાં ઘટાદિની જેમ પૂર્વે પ્રસિદ્ધ (નિષ્પન્ન) હોય એવા સમાન-
જાતીય અવયવોથી આત્માના આરભનો પ્રસંગ પણ નથી, કારણ કે ઘટાદિ
કાર્યનો આરભ પણ પૂર્વે પ્રસિદ્ધ-(નિષ્પન્ન) હોય એવા સમાનજાતીય કપાલના
સંયોગથી થતો હોય એમ દેખાતું નથી, પરંતુ કુંભાર વિગેરેના વ્યાપારથી યુક્ત
માટીના પિંડમાંથી પ્રથમ જ વિસ્તૃત અને ગોળ ઉદરવાળા ઘટની ઉત્પત્તિ
જગન્નાહેર છે પૂર્વાકારનો ત્યાગ અને ઉત્તરાકારરૂપે પરિણામ એ જ દ્રવ્યનું
કાર્યત્વ છે, અને આનું કાર્યત્વ જેમ બાદ્ય અનુભવાય છે તેમ આસ્થન્તર પણ
અનુભવાય છે.

વળી, પટાદિ કાર્યોમાં સ્વાવયવ (તંતુ)ના સંયોગથી કાર્યત્વ બેવાય છે,
એટલે સર્વત્ર સ્વાવયવના સંયોગથી જ કાર્યત્વ માનવું એ યોગ્ય નથી, કારણ
કે તેમ માનવામાં લાકડામાં લોહથી લખાતું હોવાથી વજ્રમાં પણ લોહથી ?
લખાવાનો પ્રસંગ આવશે, અને એ આમાં પ્રમાણબાધ હોય તો પેલામાં પણ
પ્રમાણબાધ થશે જ.

અને અમોએ કહેલ લક્ષણવાળા કાર્યત્વનો સ્વીકાર કરવાથી આત્મામાં અનિ-
ત્યત્વનો પ્રસંગ હોવાને કારણે પ્રતિસંધાનાભાવનો પ્રસંગ પણ નહિ આવે,
કારણ કે આત્મા કથચિત્ અનિત્ય હોય તો જ તેમાં પ્રતિસંધાન યુક્તિપૂર્વક
ઘટી શકે છે.

(૫૦) સાચયવત્વકાર્યત્વયોઃ સતોરિતિ જ્ઞેયમ્ । કથચ્ચિદનિત્યત્વે સત્યેવેત્યાદિ ગચે । અસ્યેતિ પ્રતિસન્ધાનામાવસ્ય ।

(ટિ૦) ન ચૈવમિતિ સાચયવત્વકાર્યતામ્યુપયમે આત્મન । પ્રસિદ્ધેતિ મિષ્ણના । અસ્યેતિ ષટ્સ્ય । તત્ત્વેતિ કાર્યત્વમ્ । બહિરિવેતિ વાઘાક્ષ્ણાદિપદાર્થસાધૈવત્ । અન્તરપીતિ યોગિજ્ઞેયસ્વરૂપત્વેન ચર્મચક્ષુમિરદર્શનાવજ્ઞેયસ્વભાવે ક્ષેત્રજ્ઞે । સર્વજ્ઞેતિ આત્માદૌ । તથાભાવ ઇતિ સ્વાચયવસંયોગપૂર્વકકાર્યત્વાભાવઃ । તથાભાવેતિ કોહલેહ્યત્વમાવપ્રવક્ત્રઃ । પ્રમાણવાધનમિતિ વજ્રે કોહલેહ્યત્વસ્યૈવ સર્વત્ર સમાનજાતીયકારણારમ્ભગ્વસ્થાપિ સમાનમ્ । સ્તક્કલક્ષણેતિ દ્રવ્યસ્ય હિ પૂર્વાકારપરિત્યાગેનોત્તરાકારપરિણમ ઇત્યેવેત્યાદીકારે । અસ્યેતિ પૂર્વોપદિષ્ટકાર્યત્વસ્ય ।

યચ્ચાડવાચિ-શરીરપરિમાણત્વે-આત્મનો મૂર્તિવાનુષક્ત્વ ઇત્યાદિ, તત્ર કિમિદં મૂર્તત્વં નામ ? અસર્વગતદ્રવ્યપરિમાણત્વં, રૂપાદિમત્ત્વં વા ? તત્ર નાથઃ પક્ષો દોષ-પોષાય, સંમતત્વાત્ । દ્વિતીયપક્ષસ્ત્વયુક્તઃ, વ્યાપ્ત્યમાવાત્ ન હિ યદસર્વગતં તન્નિયમેન રૂપાદિમદિત્યવિનામાવોડસ્તિ, મનસોડસર્વગતત્વેડપિ તદસમ્મવાત્ । અતો નાત્મનઃ શરીરેડનુપ્રવેશાનુપપત્તિર્થતો નિરાત્મકં તત્ સ્યાત્ ; અસર્વગતદ્રવ્યપરિમાણલક્ષણમૂર્તત્વસ્ય મનોવત્ પ્રવેશાપ્રતિબન્ધકત્વાદ રૂપાદિમત્ત્વલક્ષણમૂર્તત્વોપેતસ્યાપિ હિ જલાદર્મેસ્માદાવ-નુપ્રવેશો ન નિષિધ્યતે, આત્મનસ્તુ તદ્રહિતસ્યાપિ તત્રાસૌ પ્રતિબચ્યત ઇતિ મહચ્ચિન્નમ્ ।

વળી, આત્માને શરીરપરિમાણ માનવાથી મૂર્તત્વનો પ્રસંગ આવશે (ભા. ૩, પૃ. ૬૭) વિગેરે જે કંઈ કહ્યું તેમાં પ્રશ્ન છે કે મૂર્તત્વ એટલે શું ? અસર્વગત પરિમાણત્વ (અવ્યાપક દ્રવ્યપરિમાણત્વ) એ મૂર્તત્વ છે કે રૂપાદિમત્ત્વ ? તેમાં પહેલો પક્ષ આત્માને સંમત હોવાથી અમારા માટે ટોપરૂપ નથી. બીજો પક્ષ તે બ્યાપ્તિનો અભાવ હોવાથી એનું ઉચ્ચારણ પણ યોગ્ય નથી કારણ કે જે અસર્વ-ગત (અવ્યાપક) હોય તે નિશ્ચયપૂર્વક રૂપાદિમત્ત્વ હોય એવો અવિનાશાવ (બ્યાપ્તિ) નથી, કારણ કે મન અસર્વગત છતાં તે તમારે મતે રૂપાદિમત્ત્વ નથી. આમ અહીં મૂર્તનો અર્થ અસર્વગત પરિમાણત્વ હોઈને શરીરમાં આત્માના અનુ-પ્રવેશની અનુપપત્તિ પણ નથી, કે જેથી શરીર આત્માથી રહિત થાય, અર્થાત્ શરીરમાં આત્મા નિર્વિઘ્ને પ્રવેશ કરી શકે છે, તેથી તે નિશત્મક નહિ બને.

વળી, અસર્વગત દ્રવ્ય પરિમાણ સ્વરૂપ મૂર્ત હોવા છતાં તેના (આત્માનો) મનની જેમ પ્રવેશમાં કંઈ પ્રતિબંધક નથી. વળી રૂપાદિમત્ત્વ સ્વરૂપ મૂર્તત્વથી સુક્ત-બદ્ધાદિનો ભરમાદિમાં થતા અનુપ્રવેશનો નિષેધ તો તમે કરતા નથી, બ્યાપ્તિ આત્મા જે તેથી વિપરીત છે (અર્થાત્ રૂપાદિમત્ત્વ રહિત છે) છતાં મૂર્તમાં તેના પ્રવેશનો તમે નિષેધ કરો છો, એ મહાશ્ચયની વાત છે.

(૫૦) સમ્મતત્વાદિતિ જૈનાનામ્ । તદસમ્મવાદિતિ મવન્મત્તેડમૂર્તત્વાત્ તસ્ય । મનોવદિતિ મનસીવ । અત્રૈવ ગચે અસર્વગતદ્રવ્યપરિમાણલક્ષણમૂર્તત્વસ્યેતિ શરીરે વર્તમાન-સ્વેતિ જ્ઞેયમ્ ।

(ટિ૦) ચક્ષ્ણાવાચીત્યાદિ । તદ્વેતિ મતપ્રપન્નવાક્યે । તદ્વેતિ પદ્મહયમત્તે । પ્રનસ્ય હિતિ મત્તમત્તે મનો સર્વગતં ન રૂપાદિમત્ । યત એવ દ્વિતીયઃ પદ્મસ્વસ્તિદ્વાન્તવિષ્વંસનાય પઠીવાન્ । તદસમ્મવાદિતિ રૂપાવસમ્મવાત્ । યત્ત ઇતિ શરીરપ્રવેશાનુપપત્તેઃ । તદ્વિતિ શરીરમ્ । તદ્વહિ-તસ્યેતિ રૂપાદિમત્ત્વરહિતત્યાપિ । તદ્વેતિ શરીરે । અસાવિતિ અનુપ્રવેશઃ ।

યદપ્યવાદિ—તત્પરિમાણત્વે તસ્ય વાહ્યશરીરપરિમાણત્વેત્યાદિ, તદપ્યયુક્તમ્, યુવશરીરપરિમાણાવસ્થાયામાત્મનો વાહ્યશરીરપરિમાણપરિત્યાગે સર્વથા વિનાશાસમ્મ-વાત્, વિકળાવસ્થોત્પાદે સર્પવત્, ઇતિ કથં પરલોકામાવોડનુવચ્યતે ?, પર્યાયતસ્તસ્યા-સનિત્યત્વેડપિ દ્રવ્યતો નિત્યત્વાત્ ।

૫ળી, આત્મા સ્વશરીરપરિમાણ ક્ષેત્ર તો બાહ્યશરીરપરિમાણ આત્માને યુવ-શરીરપરિમાણ થવામાં હોય આપવા પ્રયત્ન કર્યો (ભા.૦૩, પૃ.૬૭) તે યોગ્ય નથી, કારણ કે યુવશરીરપરિમાણાવસ્થામાં બાહ્યશરીરપરિમાણનો ત્યાગ કરવાથી આત્માનો કંઈ સર્વથા વિનાશ થતો નથી, જેમકે ક્ષણ સહિત સર્પને ક્ષણ સહિત અવસ્થામાં આમ પરલોકના અભાવનો પ્રસંગ કંઈ રીતે આવશે ? કારણ કે આત્મા પથોપદ્યુપે અનિત્ય હોવા છતાં દ્રવ્યરૂપે તો નિત્ય જ છે.

(ટિ૦) ચદ્વ્યવાદીત્યાદિ । તસ્યેતિ વાહ્યશરીરાકારપરિણતસ્ય ક્ષેત્રસ્ત્વત્ ।

ચન્વાજલિપિ—યદિ વપુષ્પરિમાણપવિત્રિતમિત્યાદિ, તદ્વ્યપેક્ષમ્, શરીરસ્ખંડને કથમ્નિત્તત્ત્વસ્ખંડનત્વેષ્ટત્વાત્, શરીરસંબદ્ધાત્મપ્રદેશેભ્યો હિ કતિપયાત્મપ્રદેશાનાં સ્ખંડિત-શરીરપ્રદેશેઽવસ્થાનમાત્મનઃ સ્ખંડનમ્, તન્વાત્ર વિષત્ એવ, મન્યથા શરીરાદ પૃથગ્મૂ-તાવચયવત્સ્ય કમ્પોપલક્ષિર્ન સ્યાત્ । ન ચ સ્ખંડિતાવચવાનુપવિષ્ટત્યાત્મપ્રદેશસ્ય પૃથ-ગાત્મત્વપ્રસક્તઃ, તત્રૈવાનુપ્રવેશાત્ । ન ચૈકત્ર સન્તાનેઽનેક આત્મા, અનેકાર્થપ્રતિભાસિ-જ્ઞાનાનામેકપ્રમાત્રાધારતયા પ્રતિભાસામાવપ્રસક્તાત્, શરીરાન્તરગ્ધરસ્થિતાનેક-જ્ઞાનાવશેયાર્થસંવિત્તિવત્ । કથ સ્ખંડિતાસ્ખંડિતાવચવયોઃ સંબંધનં પશ્ચાદિતિ ચેત્ ?, એકાન્તેન જ્ઞેદાનમ્યુપગમાત્, પદ્મનાભતન્તુવદષ્ટેદત્યાપિ સ્વીકારાત્, તથામૂતાદૃષ્ટ-વશાન્ન તત્સંબંધનમવિરુદ્ધમેવેતિ તનુપરિમાણ એવાઽઽત્માઽક્ષીકર્તવ્યો ન વ્યાપકઃ । તથા ચાઽઽત્મા વ્યાપકો ન ભવતિ, ચેતનત્વાત્, ચત્તુ નૈવં ન તષ્ચેતનં યથા બ્યોમ, ચેતનશ્ચાત્મા, તસ્માદવ્યાપકઃ । અવ્યાપકત્વે ચાઽસ્ય તત્રૈવોપલ્ભ્યમાનગુણત્વેન સિદ્ધા શરીરપરિમાણતા ।

તથા, શરીરપરિમાણ માનવામાં આત્મા ખંડિત થઈ જશે વિગેરે કહ્યું (ભા.૦૩, પૃ. ૬૭) તે પ્રશ્નનીત્ય નથી, કારણ કે શરીરનું ખંડન થતાં આત્માનું કથયિત્ ખંડન અમેને હિત જ છે, કારણ કે શરીર સાથે સંબંધિત આત્મપ્રદેશોમાંથી કેટલાક આત્મપ્રદેશોનું ખંડિત પ્રદેશમાં રહેલું તે જ આત્માનું ખંડન (છેદ) છે અને એનું ખંડન આત્મામાં છે જ, અન્યથા શરીરથી ભુદા પડેલ અવયવમાં

કંપ (તડકાટ)ની ઉપલબ્ધિ નહિ થાય. અને વળી, ખંડિત અવયવમાં રહેલ આત્મપ્રદેશને બુદ્ધો આત્મા માનવાનો પ્રસંગ પણ નથી, કારણ કે તે ખંડિત શરીરાવયવગત આત્મપ્રદેશ મૂળ આત્મા સાથે મળી જાય છે અને એક જ સંતાનમાં અનેક આત્મા તો સંભવે જ નહિ, કારણ કે તેમ માનવામાં નાના અર્થે વિષેના નાના જ્ઞાનોના આધારરૂપે જે એક આત્મા છે એવું જે પ્રતિશાસિત થાય છે, તેનો અભાવ થઈ જાય; જેમ બુદ્ધ બુદ્ધ શરીરમાં રહેલા અનેક જ્ઞાનોથી થતા અર્થવેદન(અર્થ સંવિત્તિ)નો આધાર એક આત્મા છે તેવો પ્રતિભાસ થતો નથી તેમ.

નૈયાયિકાદિ—આત્માના ખંડિત થયેલ અવયવો અને ખંડિત નહિ થયેલ અવયવોનું ફરી પાછું મિલન કઈ રીતે થશે?

જૈન—ખંડિત અવયવોનો એકાન્ત (સર્વથા, અત્યંત) છેદ અભાવે માનેશ નથી, પરંતુ કમલનાલના તંતુની જેમ છેદ છતાં અછેદ (છેદાભાવ) પણ સ્વીકારેલ છે, અને તથા પ્રકારના અદ્ભુત કર્મને કારણે આત્માના ખંડિતાખંડિત અવયવોનું પુનર્મિલન પ્રમાણથી વિરુદ્ધ નથી, માટે આત્મા સ્વદેહ પરિભ્રમણ (સ્વશરીર જેવડો) માનવો યોગ્ય છે, પરંતુ વ્યાપક માનવો યોગ્ય નથી અને તે આ પ્રમાણે—આત્મા વ્યાપક નથી, ચેતન હોવાથી, જે વ્યાપક હોય તે ચેતન ન હોય, જેમ કે વ્યોમ (આકાશ). આત્મા ચેતન સ્વરૂપ છે માટે વ્યાપક નથી, અને આત્મા અવ્યાપક સિદ્ધ થયો એટલે તે શરીરપરિભ્રમણ પણ સિદ્ધ થશે, કારણ કે શરીરક્ષેત્રમાં જ તેના શુભો પ્રાપ્ત થાય છે.

(૫૦) શરીરાણામ પૃથગ્ભૂતાવયવસ્યેતિ જાતાવેક્યવચનમ્ । પૃથગાત્મત્વમસક્લમ્ હત્ય તોડમે વત્ત ઇતિ ગમ્યમ્ । કથં સ્ખિન્નતેત્યાદિ પર. । પદાન્તેતેત્યાદિ સ્મરિ ।

(ટિ.) શરીરલક્ષણદેત્યાદિ । તન્નૈવેતિ સ્ખન્નમ્ । અન્નેતિ પુરુષે જીવે । અન્યથેતિ જીવ-સ્ખન્નમ્ । વત્ત । તન્નૈવેતિ મુલ્લશરીરપ્રવિષ્ટ એવ ક્ષેત્રજ્ઞે । શરીરાન્તરેતિ અપરશરીરે । અન્યથેતિ ન હિ ત્રૈત્રેણ જ્ઞાતં મૈત્રો વૈતીત્યર્થ । તત્સક્લ્પદ્વનમિતિ પ્રવેશપ્રવેશીભૂતાત્મસ્ખન્નમિલનમ્ । યત્તુ નૈવ-મિતિ યત્પુનર્વ્યાપકં મત્તિ । અસ્યેતિ શરીરપરિમાણસ્ય પરમાત્મન । તન્નૈવેતિ શરીરે । નાન્યત્ર ક્ષિતિચરક્ષિતિરુદ્ધાદૌ ।

§ ૧૫ પ્રતિક્ષેત્રં વિમિન્નમ્ હ્યનેન તુ વિરોધેનાડાત્માદૈતમપાસ્તમ્ । પતદપાસન-પ્રકારશ્ચ પ્રાગેવ પ્રોક્ત ઇતિ ન પુનરુચ્યતે ।

§ ૧૫ સૂત્રમાં 'શ્રદ્ધા કરેલ' પ્રતિક્ષેત્રં વિમિન્નઃ—(આત્મા કરેલ શરીરમાં બુદ્ધો છે) આ વિશેષણથી આત્માદૈતને માનનારનું ખંડન થયું જાયું. આત્મા-ડૈતવાદનું ખંડન પહેલાં (પરિચ્છેદ ૧, સૂત્ર ૧૬ ની ટીકામાં પૃ. ૬૩) કરેલ છે, માટે ફરીથી તેનું કથન કરવામાં આવ્યું નથી.

૧૬ પૌદ્ગલિકાદદ્યવાનિતિ નાસ્તિકાદિમતમ્ભવસિતુમ્ । તથાહિ—નાસ્તિકસ્તાવદ્ નાડદ્દષ્ટમિષ્ટવાન્ । સ પ્રષ્ટવ્યઃ—કિમાશ્રયસ્ય પરલોકિનોડમાવાત્, અપ્રત્યક્ષત્વાદ વિચારાક્ષમત્વાત્, સાધકામાવાદ વાડદ્દષ્ટામાવો મવેત્ ? । ન તાવત્ પ્રથમાત્, પરલો-

કિનઃ પ્રાકૃપસાધિતત્વાત્ । નાડ્યપ્રત્યક્ષત્વાત્, ચતસ્તવાડપ્રત્યક્ષં તત્, સર્વપ્રમાતૃણાં વા । પ્રથમપક્ષે ત્વત્પિતામહાદેરપ્યમાવો ભવેત્, ચિરાતીતલ્લેન તસ્ય તવાડપ્રત્યક્ષત્વાત્ તદમાથે ભવતોડ્યપ્યમાવો ભવેદિત્યહો । નવીના વાદવૈદગ્ધી । દ્વિતીયકલ્પોડ્યત્પ્રીયાન્ સર્વપ્રમાતૃપ્રત્યક્ષમદૃષ્ટનિષ્ઠક્રિયાત્તં ન ભવતીતિ વાદિના પ્રત્યેતુમશક્તેઃ, પ્રતિવાદિના તુ તદાડકલનકુશલઃ કેવલી કક્ષીકૃત એવ । વિચારાક્ષમત્વમપ્યક્ષમમ્, કર્કશતર્કે-સ્તર્ક્યમાળસ્ય તસ્ય ષટનાત્ ।

કુ૧૬ 'પૌદ્ગલિકાદૃષ્ટવાન્'—સૂત્રમાં અહંશુ કરેલ આ વિશેષણ નાસ્તિકા-દિનાં મતનું 'અ'કન કરવા માટે છે. તે આ પ્રમાણે-નાસ્તિક (આવાક)ને અદૃષ્ટ-કર્મ માન્ય નથી. (અર્થાત્ તે કર્મના અભાવ માને છે). માટે તેને પૂછવું નેઈ એ કે અદૃષ્ટનો અભાવ માનવામાં તેની પાસે શું કારણ છે ? અદૃષ્ટનો અભાવ શું (૧) અદૃષ્ટના આશ્રયરૂપ પરલોકમાં જનાર આત્માના અભાવને કારણે છે ? (૨) કે તેનું પ્રત્યક્ષ નથી માટે ? (૩) કે વિચારાક્ષમ હોવાથી ? (૪) કે સાધકના અભાવથી છે ? (૧) પરલોકમાં જમન કરનાર આત્માની સિદ્ધિ ઉપરના સૂત્રમાં જ કરેલ હોવાથી પહેલો પક્ષ યોગ્ય નથી. (૨) અદૃષ્ટ પ્રત્યક્ષ નથી, માટે તેનો અભાવ છે એમ કહેવું યોગ્ય નથી, કારણ કે શું માત્ર તમને પ્રત્યક્ષ ન હોવાથી અદૃષ્ટનો અભાવ છે ? કે સર્વ પ્રમાતાઓને તેનું પ્રત્યક્ષ ન હોવાથી ? પહેલા પક્ષમાં તો તમારા ઠાઠા, વઠઠાઠા, વિગેરેનો અભાવ થશે, કારણ કે લાંબા કાળ પહેલાં થઈ ગયેલ હોવાથી તેઓને તમે પ્રત્યક્ષ નેઈ શકતા નથી, અને તેઓનો અભાવ થવાથી તો તમારા પક્ષ અભાવ થઈ જશે, અઠાઠા ! તમારી વાદપટુતા તો કોઈ નવીન જ છે બીજે પક્ષ પક્ષ તુચ્છ છે, કારણ કે-સર્વ પ્રમાતાઓનું પ્રત્યક્ષ અદૃષ્ટનો નિશ્ચય કરવામાં નિષ્ણાત નથી' એવું જ્ઞાન કરવાને વાહી (નાસ્તિક) સમર્થ નથી, જ્યારે પ્રતિવાદી જૈનો તો અદૃષ્ટને જાણવામાં કુશલ (સમર્થ) કેવલીને-સર્વજ્ઞને સ્વીકારે જ છે. (૩) 'વિચારાક્ષમત્વ' હેતુ પક્ષ અદૃષ્ટના અભાવને સિદ્ધ કરવાને સમર્થ નથી, કારણ કે સૂક્ષ્મ વિચારથી વિચારતાં અદૃષ્ટ સિદ્ધ થઈ શકે છે.

(૫૦) ન ભવતીતિવાદિનેષિ વાદિના ભવતા । પ્રતિવાદિનેષિ જ્ઞેન ।

(ટિ૦) પૌદ્ગલિકેત્યાદિ । તદિતિ બદ્ધમ્ । તસ્યેતિ પિતામહસ્ય । તદમાથે इति પિતામહામાથે । તદાકલ્પનેતિ અદૃષ્ટજ્ઞાનદલ । તસ્યેતિ અદૃષ્ટસ્ય ।

નનુ કર્યં ષટતે 'તથાહિ-તદનિમિત્તં સનિમિત્તં વા ભવેત્ । ન તાવદનિમિત્તમ્, સદા સત્વાસત્ત્વયોઃ પ્રસજ્ઞાત્ "નિત્યં સત્ત્વમસત્ત્વં વાડહેતોરન્યાનપેક્ષણાત્" । યદિ પુનઃ સનિમિત્તમ્, તદાડપિ સનિમિત્તમદૃષ્ટાન્તરમેવ, રાગદ્વેષાદિકષાયકાલ્પ્યમ્, હિંસાદિ-ક્રિયા વા પ્રથમે પક્ષેડનવસ્થાવ્યવસ્થા । દ્વિતીયે તુ ન કદાપિ કસ્યપિ કર્મામાવો ભવેત્, તદ્વેતો રાગદ્વેષાદિકષાયકાલ્પ્યસ્ય સર્વસસારિણાં ભાવાત્ । તૃતીયપક્ષોડ્યત્પપાદઃ, પાપ-પુણ્યહેતુલ્લસંમતયોહિંસાડર્શત્પ્રજ્ઞાદિક્રિયયોર્નિમિચારદર્શનાત્-કુપપણપરમ્પરાપ્રાણ-

પ્રહાણકારિણાં કપટવટનાપટીયસાં પિતૃમાતૃમિત્રપુત્રાદિદ્રોહિણામપિ કેષાંચિન્નપલ્લનારુ-
ચામરથેતાતપત્રપાત્રપાર્શ્વિવશ્રીદર્શનાત્, જિનપતિપદપદ્મજ્વલાપરાયણાનાં નિસ્સિદ્ધપ્રાણિ-
પરમ્પરાડપારકરુણાકૂપારાણામપિ કેષાંચિદનેકોપદ્રવદારિદ્રચમુદ્રાક્રાન્તત્વાડ્ડલોકનાદિતિ ।

નાસ્તિક—હે જૈનો ! સૂક્ષ્મ વિચારથી અદૃષ્ટ કઈ રીતે સિદ્ધ થશે ? અથાત્
વિચાર કરીએ તો તે સિદ્ધ થતું નથી, તે આ પ્રમાણે—અદૃષ્ટ શું નિમિત્ત રહિત
(કારણ વિનાનું) છે કે નિમિત્તવાળું ? નિમિત્ત રહિત તો હોય નહિ, કારણ કે
'જે નિમિત્ત રહિત હોય તે કાંતો સદૈવ સત્ હોય અથવા સદૈવ અસત્ હોય'
હવું પશુ છે કે, 'અન્ય હેતુની અપેક્ષા ન હોય તો સદાને માટે સત્તા અથવા
અસત્તાનો પ્રસંગ આવશે.'

અદૃષ્ટ નિમિત્તક છે એ જીભ પક્ષમાં પ્રશ્ન છે કે તેનું નિમિત્ત અન્ય
અદૃષ્ટ છે ? કે રાગ દ્વેષની કાલિમા છે ? કે હિંસાદિ ક્રિયા છે ? અન્ય અદૃષ્ટને
માનવામાં અનવસ્થા હોય આવશે. જીભ વિકલ્પમાં કહી પશુ કોઈને કમનો
અભાવ નહિ થાય, કારણ કે અદૃષ્ટના હેતુભૂત રાગ-દ્વેષની કાલિમા સર્વસંસારી-
ઓને હોય છે ત્રીજો પક્ષ પશુ યુક્તિસંગત નથી, કારણ કે પાપની હેતુ-
ભૂત હિંસા અને પુણ્યની હેતુભૂત અહિંસાપૂર્ણદિ ક્રિયાઓમાં વ્યભિચાર છે. તે આ
પ્રમાણે—રાંક પશુઓના સસુદાયના પ્રાણીના નાશ કરનારા, કપટ રચનામાં કુશળ,
પિતા માતા મિત્ર પુત્ર વિગેરેનો દ્રોહ કરનારા હોય છતાં પશુ કેટલાક વૈજાતા
સુંદર ચામર અને ચેત છત્રથી યુક્ત રાન્યલક્ષ્મી લોગવે છે, ન્યારે
જિનેશ્વરના અરણ્યકમળની પૂજા કરવામાં તત્પર, સમસ્ત પ્રાણી સસુદાયને વિષે
અત્યંત કડુછાના સસુદ હોય તેવા પશુ કેટલાક અનેક ઉપદ્રવ અને હારિદ્રચથી
યુક્ત ભેવાય છે.

(પં.) નહુ કથમિત્યાદિ નાસ્તિક । સત્ત્વાસત્ત્વયોઃ પ્રસજ્ઞાદિત્યતો યત્ હતિ ગમ્યમ્ ।

(ટિ.) તદિતિ અદૃષ્ટ્ । નિત્યં સત્ત્વમિત્યાદિ । અદ્વેતોરિતિ કારણર્જિતસ્ય ।

અન્યેતિ અપેક્ષાતો ભાવાનાં કાદાવતિકસમ્ભવઃ । તદ્વેતોરિતિ અદૃષ્ટકર્મકારણસ્ય ।

અત્ર ત્રયઃ—પક્ષત્રયમન્યેતત્ કક્ષીક્રિયત एव । પ્રાચ્યાડદૃષ્ટાન્તરવશગો હિ પ્રાણી
રાગ-દ્વેષાદિનાં પ્રાણવ્યપરોપણાદિ કુર્વાણઃ કર્મણા વચ્યતે । ન ચ પ્રથમપક્ષેડનવસ્થા
દૌસ્થાય, મૂલક્ષ્યકસ્વામાવાદ, વીનાહકુરાદિસન્તાનવત્ તત્સન્તાનત્યાડનાદિત્વેનેષ્ટ-
ત્વાત્ । દ્વિતીયેડપિ યદિ કસ્યાપિ કર્માભાવો ન મવેદ્ મા શૂત્, સિદ્ધં તાવદદૃષ્ટ્ ।
મુક્તિવાદે તદભાવોડપિ પ્રસાધયિષ્યતે । તૃતીયે તુ વા હિંસાવત્તોડપિ સમૃદ્ધિઃ, અર્હત્પૂજા-
વતોડપિ દારિદ્રચાડ્ડસિઃ, સા ક્રમેણ પ્રાણુપાત્તસ્ય પાપાનુવન્ધિનઃ પુણ્યસ્ય, પુણ્યાનુવ-
ન્ધિનઃ પાપસ્ય ચ ફલમ્ । તત્ક્રિયોપાત્તં તુ કર્મ જન્માન્તરે ફલિષ્યતીતિ નાડત્ર નિયત-
કાર્યકારણભાવવ્યસિચારઃ ।

જૈન—તમારા આ બધા કથનનો ઉત્તર આ પ્રમાણે છે. તમે જણાવેલ અદૃશના નિમિત્ત વિષેના ત્રણે વિકલ્પો અમે સ્વીકારીએ જ છીએ. જીવને પૂર્વના અન્ય અદૃશને કારણે રાગદ્વેષ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેથી તે પ્રાણીના નાશની ક્રિયા (હિંસા) કરીને કર્મવટે બંધાય છે, અને એમ માનવામાં તમે જણાવેલ અનવસ્થા એ કાંઈ દ્રષ્ય નહિ થાય, કારણે કે, મૂલનો ક્ષય કરનારી અનવસ્થા હોય તો જ તે દોષરૂપ બને છે, પરંતુ ણીજ અને અંકુરાની પરંપરાની જેમ કર્મની પરંપરા પણ અનાદિ છે, એમ અમે માનીએ છીએ તેથી એ અનવસ્થા મૂલનો ક્ષય કરનારી નથી.

બીજા પક્ષમાં તમે કહ્યું કે, કોઈને કર્મનો અભાવ નહિ થાય, તો ભલે કર્મનો અભાવ ન થાય, પરંતુ તેથી અદૃશ-કર્મ તો સિદ્ધ થયું જ અને આગળ ઉપર સુક્તિવાદમાં કર્મનો અભાવ પણ સિદ્ધ કરવામાં આવશે.

ત્રીજા પક્ષમાં તમોએ હિંસાવાન ને સમૃદ્ધિની પ્રાપ્તિ અને જિનપૂજાદિ કરનારને દારિદ્ર્યની પ્રાપ્તિ કહી તે અનુક્રમે પૂર્વોપાજિત પાપાનુબંધી પુણ્ય- (એવા પુણ્યનો ઉદય કે ભેથી પાપ બંધાય) અને પુણ્યાનુબંધી પાપ (એવા પાપ નો ઉદય કે ભેથી પુણ્ય બંધાય)નું ફલ જાણવું, પણ તે હિંસા અને જિન-પૂજાદિ ક્રિયાથી ઉપાજિત કર્મ તો જન્માન્તર (ભવાન્તર)માં પોતાનું ફળ આપશે જ. માટે અહીં નિયત કાર્યકારણભાવમાં વ્યભિચાર નથી. એટલે કે પુણ્યથી સુખ અને પાપથી દુઃખ એમાં વ્યભિચાર નથી

(૫૦) સુક્તિવાદે તદમાલોડપીત્વત્ર તદમાલ કર્માભાવઃ ।

(ટિપ્) તત્સન્તાનસ્યેતિ યીજાદુરવન્તાનસ્ય । તદમાલોડપીતિ કર્માભાવોડપિ । સત્ક્રિયોપોત્તમિતિ શ્વ મધુપ્ચખાપાદિક્ષોબંજિતમ્ ।

સાધકામાવાદપિ નાદષ્ટાભાવઃ, પ્રાકૃષ્ઠસાધિતપ્રામાણ્યયોરાગમાડનુમાનયો-સ્તપ્રસાધકયોર્માવાત્ । તથા ચ 'શુભઃ પુણ્યસ્ય' [તત્વા૦ ૬.૩] 'અશુભઃ પાપસ્ય' [તત્વા૦ ૬.૪] હ્યાગમ' । અનુમાન તુ તુલ્યસાધનાનાં કાર્યે વિશેષઃ સદેહુકઃ, કાર્યત્વાત્ કુમ્ભવત્ ।

“દષ્ટશ્ચ સાધ્વીસુતયોર્યમયોસ્તુલ્યજન્મનોઃ ।

વિશેષો ધીર્યવિજ્ઞાનવૈરાગ્યારોગ્યસંપદામ્ ॥૧૧॥”

ન ચાર્ય વિશેષો વિશિષ્ટમદષ્ટકારણમન્તરેણ ।

યદ્દુર્જિનમદ્રગણિક્ષમાશ્રમણમિત્રા.—

‘જો તુલસાહ્વાણં ફલે વિસેસો જ સો વિના હેડં ।

કગ્જત્તળબો મોયમ ! ષડોલ્લ હેઠ ય સે કમ્મં ॥૧૧॥

૧ યસ્તુલ્યમાધનાના ફલે વિશેષો ન સ વિના હેતુમ્ ।

કાર્યત્વતઃ, મૌતમ ! ષટ્ દશ હેતુદત્ત સ કર્મં ॥૧૧॥

(૪) સાધકનેા અભાવ હોવાથી અદૃષ્ટનો અભાવ છે એમ કહી અદૃષ્ટનો અભાવ સિદ્ધ કરી શકશે નહિ, કારણ કે અદૃષ્ટ(કર્મ)ના સાધન આગમ અને અનુમાન પ્રમાણો તે છે જ, અને તે બન્નેનું પ્રામાણ્ય પ્રથમ સિદ્ધ અર્થ ચૂકું જ છે, અને કહું પણ છે કે—

“શુભ અધ્યવસાય યુષ્યરૂપ અદૃષ્ટનું અને અશુભ અધ્યવસાય પાપરૂપ અદૃષ્ટનું કારણ છે.” આ પ્રમાણે અદૃષ્ટનું સાધક આગમપ્રમાણ બાબતું, અને અદૃષ્ટની સિદ્ધિ માટે અનુમાનપ્રયોગ આ પ્રમાણે—અર્ધા દૃશ્ય કારણો સમાન હોવા છતાં કાર્યમાં જે કંઈ વિશેષ જોવામાં આવે છે, તેનું કોઈ કારણ હોવું જોઈએ, કારણ કે તે કાર્યરૂપ છે, કુલની જેમ. “સાધ્વી (ઉત્તમ કુલીન) સ્ત્રીને સાથે જન્મેલ એ યુગ્મોના વીર્ય” (પરાક્રમ), વિજ્ઞાન, વૈરાગ્ય, આરોગ્ય અને સંપત્તિ વિગેરેમાં વિશેષતા દેખાય છે.” અને આ વિશેષતા વિશિષ્ટ અદૃષ્ટરૂપ કારણ વિના હોતી નથી. આ પ્રકરણ અંગે સ્ત્રી. બિનભદ્ર ક્ષમાશ્રમણગણીનું કથન છે કે—

“હિ ગૌતમ સમાન સાધનો (કારણો) હોવા છતાં ફલ-કાર્યમાં જે વિશેષ જોવાય છે તે વિશેષ કાર્યરૂપ હોવાથી કારણ વિના હોતો નથી, ઘટની જેમ, અને તે કારણ એ જ કર્મ છે.

(૫૦) તત્પ્રસપ્તચક્રયોરિતિ પુષ્પાપુષ્પનિષ્ણાયકચો ।

(ટિ.) જો તુલસાદહ્યાણમિત્યાદિ તુલ્યસાધનાનામેકમાતૃપિતૃકાપાનેકવૈભાસમુદ્ભૂતાનાં સમાનપ્રવૃત્તિચારણાં સદૃશલક્ષણસમ્પૂર્ણાં પુરુષાર્ણાં કષ્ટે વિમલભાસદારિદ્ર્યલક્ષણે ચો વિશેષઃ । એક-ત્વોત્તમા વિમૂત્તિરપરત્ય જન્મમા અન્યત્વ દારિદ્ર્યમ્ । સવિશેષો હેતું વિના જ ભવતિ કાર્મભાત્ । હે ગૌતમ ! ઘટવત્ । સ તત્ત્વં પુરુષત્વ ઘટત્વ ચ કર્મહેતુ । એકકુલાલચક્રીવરવરક-હેતવોડપિ કલ્યાણ વૃત્તમણ્જલમયાચારા કર્મવચાદ્ વિમિત્તપરિણામમાજો ભવતિ ।

અર્થ ચયૈકપ્રદેશસંભવાનામપિ બદરીકણ્ટકાનાં કૌટિલ્યાર્જવાદિર્વિશેષઃ યથા વૈકસરસીસંભૂતાનામપિ પદ્મજાનાં નીલધવલપાટલપીતશતપત્રસહસ્રપત્રાદિર્મેદઃ; તથા શરીરિણામપિ સ્વમાવાદેવાડ્યં વિશેષો ભવિષ્યતિ, તદશયસ્ય । કણ્ટકપદ્મજાદીનામપિ પ્રાણિત્વેન પેરેષાં પ્રસિદ્ધેસ્તદદૃષ્ટાન્તાવઠ્ઠમ્બસ્ય દુષ્ટત્વાત્ આહારક્ષતરોહદોહદા-દિના વનસ્પતીનામપિ પ્રાણિત્વેન તૈઃ પ્રસાધનાત્ ।

નાસ્તિકઃ—એક જ પ્રદેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા ઝોરડીના કાંટાઓમાં વંકટા અને સરળતારૂપ લેદા, અથવા એક જ સરોવરમાં ઉત્પન્ન થયેલા કમલોમાં નીલ, સફેદ, ગુલાબી, પીત વગેરે રંગોનો લેદ તથા શતપત્ર, સહસ્રપત્ર આદિનો લેદ જેમ સ્વભાવથી થાય છે તેમ જીવોમાં રહેલ લેદ-વિશેષતા પણ સ્વાભાવથી જ થશે.

જૈન—આ કથન સ્તુત્ય નથી કારણ કે પર (જૈનો)માં કાંટા, કમલ વગેરે પ્રાણી (જીવ) તરીકે પ્રસિદ્ધ છે, માટે તેના દૃષ્ટાન્તનું આલમ્બન ક્ષયિત છે. આહાર, છેદ તથા પછી તેનું ભારાઈ જવું, દોહક-ધ્વજા થવી વગેરે કારણોને લઈને જૈનો-એ વનસ્પતિને પ્રાણી તરીકે સિદ્ધ કરેલ છે.

(૫૦) અથ યથૈકપ્રદેશસમ્ભવાનામિત્યાદિ પરં । પરેપામિતિ જૈનાનામ્ । તદ્-
દૃષ્ટાન્તાવદ્દશમસ્યેતિ મયત્કૃતસ્ય ।

(ટિ.) કણ્ઠકપદ્મજાદીનામિત્યાદિ । પરેપામિતિ જૈનાનામ્ । તદ્દૃષ્ટાન્તેતિ
કણ્ઠકપદ્મજાદિદૃષ્ટાન્તાધ્યયણસ્ય । તૈરિતિ અર્હદાગમાવગમનિપુણૈ ।

અથ ગગનપરિસરે મકરકરિતુરક્ષુરક્ષમૃક્ષરાક્ષારાવાક્ષાનનેકપ્રકારાન્ વિભ્રત્ય-
ધ્રાણિ, ન ચ તાન્યપિ ચેતનાનિ વઃ સંમતાનિ; તદ્વત્ તનુમાજોડપિ રાજરક્ષાદયઃ
સન્વિવતિ ચેત્ । તદસત્, તેષામપિ જગદદૃષ્ટવશાદેવ દેવપદવીપરિસરે વિચરતાં વિચિ-
ત્રાકારસ્વીકારાત્ ।

નાસ્તિક—આકાશમાં વાદળાંઓ પશુ મકર, હાથી, ઘોડા, હરણ, સુંગાર
વગેરે અનેક પ્રકારના આકારોને ધારણ કરે છે, અને છતાં પશુ તે વાદળાંઓને
તમા જૈનોઓ ચેતન તરીકે માન્ય કરેલ નથી, એટલે વાદળાંઓની જેમ જીવો
પશુ રાક્ષ, રંક વગેરે વિશેષતાઓવાળા માનવા જોઈએ, પરંતુ એમાં અદૃષ્ટને
કારણ માનવાની કંઈ આવશ્યકતા નથી.

જૈન—તે કથન પશુ સત્ય નથી, કારણ કે આકાશમાં ભ્રમતાં વાદળાંઓ
તેવા વિચિત્ર આકારોને ભગવાના અદૃષ્ટને કારણે ધારણ કરે છે.

(૫૦) અથ ગગનપરિસરે રૂપાદિ પરં । ચેતનાનિ વઃ સમ્મતાનીતિ વઃ જૈનાનામ્ ।
તદસત્તદિત્યાદિ સ્મરિં । દેવપદવીપરિસરે રૂપાદિ ગગનપરિસરે ।

(ટિ.) તદ્વદિતિ મકરાચાક્ષરાગ્રવત્ । તેષામપીતિ અજ્ઞાનામપિ । દેવપદવીતિ ગગન-
પરિસરે । અગ્ર છુરાઓડમુરુપથોડમ્બરમિતિવચનાપચનં પદવી માર્ગે રૂપાદિ સ્મરણાચ્ચ । દેવપદવી-
શબ્દેન ગગનમુચ્યતે ।

કથ્થાયં સ્વમાવો યદ્વશાજ્જગદ્વૈચિત્ર્યમુચ્યતે ? । કિં નિર્હેતુકત્વમ્, સ્વાભ-
હેતુકત્વમ્, વસ્તુધર્મઃ; વસ્તુવિશેષો વા । માથે પક્ષે સદા સત્ત્વસ્ય, અસત્ત્વસ્ય વા
પ્રસન્નઃ । દ્વિતીયે આત્માશ્રયત્વં દોષઃ, અવિચમાનો હિ માવાત્મા કર્યં હેતુઃ સ્યાત્ ? ,
વિચમાનોડપિ વિચમાનત્વાદેવ કર્યં સ્વોત્પાદઃ સ્યાત્ ? । વસ્તુધર્મોડપિ દ્રશ્યઃ કશ્ચિત્,
અદ્રશ્યો વા । દ્રશ્યસ્તાવદનુપલબ્ધમાધિતઃ । અદ્રશ્યસ્તુ કથં સત્ત્વેન વર્તુન્ શક્યઃ ? ।
અનુમાનાત્ તુ તન્નિર્ણયેડદૃષ્ટાનુમાનમેવ શ્રેયઃ । વસ્તુવિશેષથેત્ સ્વમાવો મૂતાતિરિક્તો
મૂતસ્વરૂપો વા । પ્રથમે મૂતોડમૂતો વા । મૂતોડપિ દ્રશ્યોડદ્રશ્યો વા । દ્રશ્યસ્તાવદ્
દ્રશ્યાનુપલબ્ધમાધિતઃ । અદ્રશ્યસ્ત્વદૃષ્ટમેવ સ્વમાવમાધયા વમાયે । અમૂતઃ પુનઃ પરઃ
પરલોકિનઃ કો નામાડસ્તુ ? । ન ચાદૃષ્ટવિષટિસ્ય તસ્ય પરલોકવીકારઃ હ્યતોડન્ય-
દૃષ્ટં સ્પષ્ટં નિષ્પદ્ધ્યતે । મૂતસ્વરૂપસ્તુ સ્વમાવો નેન્દ્રદરિદ્રતાદિવૈસદ્રશ્યમાજોર્થમભ-
જાતયોરુપાદકસૂત્રસ્ય એવ વિલોક્યતે, રૂપાદિ કૌતસ્કુતસ્તયોર્વિશેષઃ સ્યાત્ ? તદર્શનાત્

તત્રાઽદ્યન્તમૂતવિશેષાનુમાનેન નામાન્તરતિરોહિતમદ્યમ્બેવાનુમિત્તિસિદ્ધં દૃષ્ટ્વ; હતોઽપિ-
બાલશરીરં શરીરાન્તરપૂર્વકમ્, દ્વિન્નિયાદિમત્વાત્, તરુણશરીરવત્ । ન ચ પ્રાચીનમવાતીત-
તનુપૂર્વકમેવેદમ્, તસ્ય તદ્ભવાવસાન એવ ષટ્પવનપ્રેરિતાતિતીવ્રચિતાશ્વલનજ્વાલાકલાપ-
પ્લુષ્ટતયા મત્સસાદ્ભવાદપાન્તરાલગતાવમાવેન તત્પૂર્વકત્વાનુપપત્તેઃ । ન ચાઽશરીરિણો
નિયતગર્ભદેશસ્થાનપ્રાપ્તિપૂર્વકશરીરગ્રહો યુજ્યતે, નિયામકકારણમાવાત્ । સ્વમાવસ્ય તુ
નિયામકત્વં પ્રાગેવ વ્યપાસ્તમ્ । તતો ચચ્છરીરપૂર્વકં બાલશરીરં તત્કર્મમયમિતિ ।

વળી પ્રશ્ન એ છે કે જે સ્વભાવને કારણે તમે જગત્પત્તિ વિચિત્રતા માને-
છો તે શું છે ? સ્વભાવ એટલે શું ? (૧) નિર્દેશકતા—હેતુ વિનાની ઉત્પત્તિ
થાય છે ? (૨) કે સ્વાત્મહેતુકતા—પોતે પોતાથી ઉત્પન્ન થતું તે છે ? (૩) વસ્તુ
ધર્મ છે ? (૪) કે વસ્તુ વિશેષ છે ? (૧) પહેલા પક્ષમાં તો સદાને માટે સત્ત્વ
કે અસત્ત્વનો પ્રસંગ આવશે, (અર્થાત્ જે પદાર્થ નિર્દેશક હોય તેની સદાને
માટે સત્તા રહેશે અથવા સદૈવ અસત્તા જ રહેશે). (૨) બીજા પક્ષમાં આત્મા-
શ્રયત્વ નામનો દોષ આવશે, કારણ કે સ્વયં અવિદ્યમાન પદાર્થ પોતાની ઉત્પત્તિમાં
કઈ રીતે હેતુ થઈ શકશે ? (અર્થાત્ જે વસ્તુ સત્તારૂપે હોય જ નહિ તે વસ્તુ
શશશૃંગની જેમ કઈ રીતે ઉત્પન્ન થાય ?) અને સ્વયં વિદ્યમાન પદાર્થ તો
વિદ્યમાન છે જ તેથી તે સ્વોત્પાદ (સ્વજન્ય—પોતાથી ઉત્પન્ન થનાર) કઈ રીતે
થઈ શકે ? એટલે કે કોઈ પદાર્થ પોતે પોતાની ઉત્પત્તિમાં હેતુ બની શકતો નથી.
(૩) સ્વભાવ વસ્તુ ધર્મ છે એમ કહો તો તે દૃશ્ય છે ? કે અદૃશ્ય ? દૃશ્ય ગણો
તો ઘટી શકતો નથી, કારણ કે દૃશ્ય હોય તો ઉપલબ્ધ થવો જોઈએ, પણ આ
તો ઉપલબ્ધ થતો નથી માટે બાધિત છે. અદૃશ્ય ગણો તો તે અદૃશ્યની સત્તા
કેમ સિદ્ધ કરશો ? અને જે અનુમાનથી અદૃશ્ય સ્વભાવનો નિષ્કૃય કરવો હોય
તો અદ્યૃત્ કર્મતું જ અનુમાન કરો એમાં જ કલ્યાણ છે. (૪) સ્વભાવ જે વસ્તુ-
વિશેષ હોય તો પ્રશ્ન છે કે તે વસ્તુવિશેષરૂપ સ્વભાવ શૂત (પૃથ્વ્યાદિ)થી
અતિરિક્ત—ભિન્ન છે ? કે શૂતાતિસ્વરૂપ ? શૂતાતિરિક્ત હોય તો તે મૂત્ત છે ? કે
અમૂત્ત ? મૂત્ત હોય તો તે દૃશ્ય છે ? કે અદૃશ્ય ? દૃશ્ય હોય તો તે દૃશ્ય
સ્વભાવ અનુપલબ્ધિથી બાધિત છે, અર્થાત્ દૃશ્ય છતાં ઉપલબ્ધ થતો ન હોવાથી
બાધિત છે. અદૃશ્ય કહો તો, સ્વભાવ કહીને અદ્યૃત્તું જ કથન કર્યું છે. અમૂત્ત
છે એમ કહો તો પરલોકમાં ગમન કરનાર આત્માથી ભિન્ન એવો કયો પદાર્થ
છે ? અર્થાત્ અદ્યૃત્-કર્મ જ હોઈ શકે, કારણ કે તેજ આત્મામાં મળી ગયું
છે, જેને લઈને તે પરલોકમાં ગમન કરે છે, અને જ્યારે આત્માથી એ અદ્યૃત્
ભૂદ પહી બાય છે ત્યારે આત્મા પરલોકમાં ગમન કરતો નથી, એટલે કે સંસારી
મૂટી જઈને મુક્ત બને છે. આથી પણ સ્પષ્ટરૂપે કર્મનો નિશ્ચય થયો. વસ્તુ
વિશેષરૂપ સ્વભાવ જે શૂત સ્વરૂપ હોય તો તે તો વિલક્ષણ એવા એક સાથે
જન્મેલા રાય અને રાક્ષસી જીવોની ઉત્પત્તિમાં સમાનભાવે જ કારણ છે, તો
પ્રછી એ બન્નેમાં વિલક્ષણતા ક્યાંથી આવી ? કારણ સમાન છતાં કાર્યમાં

વિલક્ષણતા યદ્ માટે દૃષ્ટભૂતથી વિલક્ષણ અદૃષ્ટભૂત વિશેષ કારણ હોવું જોઈએ એવું અનુમાન જો તમે કરશો તો અમે માનેલ અદૃષ્ટને અદૃષ્ટભૂત વિશેષ એવા નામથી છુપાવવાનો જ તમે પ્રયત્ન કર્યો છે જો દેખાઈ આવે છે આ રીતે અનુ-
મિતિથી અદૃષ્ટ સિદ્ધ થાય છે. વળી, તેમાં આ પણ અનુમાન છે કે-બાહ્યશરીર
અન્ય શરીરપૂર્વક છે, ઇન્દ્રિયવાયુ હોવાથી. તરુણ શરીરની જેમ, અને આ
બાહ્યશરીર પૂર્વભવ સંબંધી ભૂતકાલીન શરીરપૂર્વક જ છે, એવું નથી અર્થાત્
પૂર્વભવનું અતીત (નાશ પામેલું) શરીર આ બાહ્યશરીરનું કારણ નથી એટલે
કે પૂર્વભવના અતીત શરીરથી આ શરીર ઉત્પન્ન થતું નથી કારણ કે, પૂર્વ-
ભવનું શરીર તો પ્રચંડ પવનથી પ્રેરાયેલ (પ્રબલિત) ચિતાના અગ્નિની તીવ્ર
ભવાળાઓ વડે બાળી નાખવાથી ભસ્મ (રાખ)રૂપ થઈ ગયું છે તેથી તે અન-
રાલગતિ (એક ભવમાંથી બીજા ભવમાં જતાં વચ્ચેની ગતિ)માં છે જ નહિ,
માટે તે બાહ્યશરીરનું કારણ બની શકશે નહીં.

અને વળી, શરીર વિનાનો આત્મા નિયત ગતિસ્થાનના દેશમાં જઈ નવું
શરીર ઝાલુ કરે એમ પણ સંભવતું નથી, કારણ કે અમુક આત્મા અમુક જ
ઠેકાણે જન્મ લે અને અમુક ઠેકાણે જન્મ ન લે એવું નિયામક કારણ અશરીરી
આત્માને નથી, અને સ્વભાવથી આવું નિયમન થશે જો મતનો તો પૂર્વે અમે
નિરાસ કરી જ ચલા છીએ, એટલે બાહ્યશરીર જે શરીરપૂર્વક છે તે કર્મમય
(કર્મણું) શરીર છે એમ સમજવું.

(૫૦) કક્ષાયમિત્યાદિ સ્ત્રિ. । 'સ્વભાવભાપયા વમાપે' इति वभाषे त्वया । पर इति
अन्य' । को नामाऽस्त्विति किन्तु स एव । तत्रेति विज्ञेये ।

(ટિ.) આત્માશ્રયત્વમિતિ આત્મેષ સ્વત્ત્વમેષ આશ્રયો વત્સ લોપસ્ય । અન્યોઽન્યાશ્રય-
વત્ । મત્વાત્મેતિ માવસત્ત્વ । તન્નિર્ણયે इति अद्वयवस्तुवर्मनिर्णये । परलोकिन इति
आत्मनः । विघटितस्येति रक्षितस्य । तस्येति परलोकिनः । तयोरिति यमलजातयो-
साध्वीमुत्तयोः । तद्दर्शनादिति यमलजातविशेषदर्शनात् । तत्रेति विज्ञेये । इतोऽपीत्यादि ।
इदमिति बालशरीरम् । तस्येति प्राचीनमन्वातीततनोः । तद्भवति पूर्वभवपर्यन्ते । तत्पूर्व-
कत्वेति शरीरपूर्वकत्वाभावात् ।

§ ૧૭ પૌદ્ગલિકં ચેદમદષ્ટમેષ્યમ્, આત્મનઃ પારતન્યનિમિત્તત્વાદ્, નિગદાદિવત્ ।

ક્રોધાદિના વ્યવિચાર इति चेत् । न, तस्याऽऽव्यपरिणामरूपस्य पारतन्यस्वभाव-
त्वात्; तन्निमित्तमूतस्य तु कर्मणः पौद्गलिकत्वात् । एवं सीधुस्तादनाद्भवचित्त-
वैकल्यमपि पारतन्यमेव' तदेतुस्तु सीधु पौद्गलिकमेवेति नैतेनापि व्यविचारः ।

§ ૧૭ અને અદષ્ટને પૌદ્ગલિક માનવું જોઈએ, કારણ કે તે આત્માની
પરાધીનતાનું કારણ છે, બેદીની જેમ. આ અનુમાનમાં 'પરાધીનતાનું કારણ'
જો રૂપ હેતુ આત્માના પરિણામરૂપ કોધાદિથી વ્યભિચારી છે, અર્થાત્ કોધાદિ
પૌદ્ગલિક નથી છતાં પારતન્યના કારણ બને છે માટે હેતુ વ્યભિચારી છે એમ
ન કહેવું જોઈએ. કારણ કે આત્માના પરિણામરૂપ કોધાદિ જો જ આત્માનું
પારતન્ય છે, અને જો કોધાદિના કારણભૂત જે કર્મ છે તે પૌદ્ગલિક છે.

૧ સ્વભાવ કા હ લે ૧, હે ૨ ।

એ જ રીતે મુશપાનથી ઉત્પન્ન થયેલ ચિત્તની વિકલતા એ પણ આત્માનું પારતન્ત્ર્ય જ છે અને ચિત્તની એ વિકલતાના કારણભૂત મદિરા પણ પોદ્ગલિક છે એટલે આનાથી પણ વ્યથિચાર નહિ-આવે.

(૫૦) પારતન્ત્ર્યસ્વભાવત્વાત્ તન્નિમિત્તમૂતસ્ય તુ કર્મણ્ હતિ એતદ્વિ સ્વયમેવ પાર-તન્ત્ર્યં ન તુ તન્નિમિત્તં, ચત્ત્વ તન્નિમિત્તં તત્પૌદ્ગલિકમેવ તત્ત્વ કર્મૈવ । પારતન્ત્ર્યમેવૈતિ એતદપિ પારતન્ત્ર્યં ચત્ત્વાસ્ય નિમિત્તં તત્ પૌદ્ગલિકમેવ ।

(ટિ.) પૌદ્ગલિકમિત્યાદિ । તસ્યેતિ ક્રેવાદે । તન્નિમિત્તેતિ ક્રેવાદિકારણ-રૂપસ્ય । તદ્દેતુરિતિ ચિત્તવૈકલ્યદેતુ ॥૫૬॥

§૧૮ તતો યદ યૌગૈસાત્મવિશેષગુણલક્ષણમ્, કાપિલૈઃ પ્રકૃતિવિકારસ્વરૂપમ્, સૌગતૈર્વાસનાસ્વભાવમ્, બ્રહ્મવાદિમિરવિદ્યાસ્વરૂપં ચાઽદૃશ્ટમવાદિ; તદપાસ્તમ્ । વિશેષતઃ પુનરમીષાં નિષેધો વિસ્તરાય સ્યાદિત્તિ ન કુતઃ ॥૫૬॥

§૧૮ આ રીતે નાસ્તિકે મતના ખડન દ્વારા યૌગે દ્વારા સંમત આત્મ-શુદ્ધિ, સાંખ્યે દ્વારા સંમત પ્રકૃતિના વિકારસ્વરૂપ, બૌદ્ધ સંમત વાસના સ્વભાવ-રૂપ, અને પ્રેક્ષવાદીએ એ કહેલ અવિદ્યારૂપ અદૃષ્ટ, એ બધાનું નિરાકરણ થઈ ગયું એમ જાણવું. વિશેષ કરીને આ ચારેનો નિરાસ કરવામાં અન્ય વિસ્તૃત થઈ જાય માટે કરેલ નથી. ૫૬.

(૫૦) અવાદોતિ ઉદિતમ્ ॥૫૬॥

અથાત્મન એવ વિશેષણાન્તરમાહુઃ—

તસ્યોપાત્તપુંસ્ત્રીશરીરસ્ય સમ્યગ્જ્ઞાનક્રિયામ્યાં

કૃત્સ્નકર્મક્ષયસ્વરૂપા સિદ્ધિઃ ॥૫૭॥

§૧ તસ્યાઽનન્તરનિરૂપિતરૂપસ્યાઽઽત્મનઃ, ઉપાત્તપુંસ્ત્રીશરીરસ્ય સ્વીકૃતપુરુષયોપિદ-વપુષઃ, પતેન ક્ષીનિર્વાણદ્વૈવિણઃ કાષ્ટામ્બરાન્ શિક્ષયન્તિ । સમ્યગ્જ્ઞાનં ચ યથાવસ્થિત-વસ્તુત્તવાવબોધઃ, ક્રિયા ચ તપશ્ચરણાદિકા, તામ્યામ્ ।

આત્માના જ ખીબા વિશેષણુનું કથન—

પુરુષ કે સ્ત્રીના શરીરના ધારણ કરનાર તેની સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ ક્રિયા (ચારિત્ર) વડે સમસ્ત કર્મના ક્ષયરૂપ સિદ્ધિ-મુક્તિ થાય છે. ૫૭.

§૧ તસ્ય તેની એટલે ઉપરના સૂત્રમાં જણાવેલ સ્વરૂપવાળા આત્માની, ઉપાત્તપુંસ્ત્રીશરીરસ્ય—એણે પુરુષ કે સ્ત્રીના શરીરને ધારણ કયું છે એવા. સૂત્રના આ અંશથી સ્ત્રીનિર્વાણ (સ્ત્રીમુક્તિ)ના દ્વેષી દિગ્મંથરોને શિખામણ આપી છે એમ સમજવું. સમ્યગ્જ્ઞાન—એટલે વસ્તુતત્ત્વ-(વસ્તુસ્વરૂપ) જે પ્રમાણે સ્થિત હોય તે જ પ્રમાણે તેનો સાચો બોધ. ક્રિયા—એટલે તપશ્ચરણ (ચારિત્ર) આદિરૂપ આ બંને વડે

§૨ નતુ સમ્યગ્દર્શનમપિ કૃત્સ્નકર્મક્ષયકારણમેવ । યદાહુઃ—“સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાન-ચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ” હતિ, તત્ કથમિહ નોપદિષ્ટમ્ ।’ ઉચ્યતે—સમ્યગ્જ્ઞાનો-

પાદાનેનૈવ તસ્યાક્ષિત્વાત્, દ્વયોરપ્યનયોઃ સહચરત્વાત્ । સમ્યગ્જ્ઞાનસ્ય ક્રિયાતઃ
પૃથગુપાદાનાદ્ યા ક્રિયા સમ્યગ્જ્ઞાનપૂર્વિકા સૈવ તત્કારણમ્, ન પુનર્મિથ્યાત્વમલપટ-
છાવલ્લન્તવિવેકવિકલ્પાનાં મિથ્યાજ્ઞાનપૂર્વિકા કન્દફલમૂલ્લઙ્ઘૈવાલકવલ્પનાદિકા ।

૬૨ શંકા—“(સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ)”—“સમ્યગ્દર્શન,
જ્ઞાન અને ચરિત્ર એ મોક્ષમાર્ગ છે” એ વચનથી સમ્યગ્દર્શન પણ કૃત્સ્ન કર્મ
ક્ષયમાં કારણ છે, તો અહીં સૂત્રમાં તેનું શ્રદ્ધા કેમ ન કર્યું?

સમાધાન—સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન સહચર હોવાથી સમ્યગ્જ્ઞાનના
ઉપાદાનથી જ સમ્યગ્દર્શનનું આશ્રય દ્વારા ઉપાદાન થઈ જ લાય છે. સમ્યગ્-
જ્ઞાનને ક્રિયાથી ભૂદ્ અશ્રદ્ધા કરવતું કારણ શું? સમ્યગ્જ્ઞાનનું ક્રિયાથી ભૂદ્
અશ્રદ્ધા કયું? તેથી એ નહીં થયું કે જે ક્રિયા સમ્યગ્જ્ઞાનપૂર્વિકા (સમ્યગ્જ્ઞાન-
વાળી) હોય તે જ ક્રિયા કૃત્સ્ન કર્મના ક્ષયનું કારણ બની શકે છે, પરંતુ
મિથ્યાત્વરૂપ ચેક્ષના આવરણથી વિવેકહીન બનેલ પુરુષોના મિથ્યાજ્ઞાનને કારણે
કદ, દલ, મૂલ, શેવાલનું લક્ષણ કરતું વિગેરે રૂપ ક્રિયા કૃત્સ્ન કર્મના ક્ષયનું
કારણ નથી.

(વિં) નતુ સમ્યગિત્યાદિ । તદિતિ દર્શનમ્ । તસ્યેતિ દર્શનત્વ । જનયોરિતિ
જ્ઞાન-દર્શનયોઃ । તત્કારણમિતિ મોક્ષકારણમ્ ।

§ ૨ કૃત્સ્નત્યાડષ્ટપ્રકારત્યાપિ, ન તુ કતિપયસ્ય, જોબનમુતેરનમિધિસિતત્વાત્ ।
કર્મણો જ્ઞાનાવરણાવેરદષ્ટસ્ય, ન તુ બુદ્ધ્યાદિગુણાનામપિ, નાપિ જ્ઞાનમાત્રસંતાનસ્ય ।
ક્ષયઃ સામત્યેન પ્રલયઃ સ્વરૂપં યત્યા. સા તથા । एतेन नैयायिकसौगतोपकल्पितमुक्ति-
પ્રતિજ્ઞેપઃ । एवंविधा सिद्धिर्मोक्षो भवति ।

(કૃત્સ્નસ્ય) સમસ્ત એટલે આઠેય પ્રકારના કર્મનો ક્ષય સમજવો પરંતુ
કેટલાક કર્મનો નહિ, કારણ કે—અહીં જનનમુક્ત-ભવસ્થકેવલીના વિવક્ષા
કરી નથી. (કર્મણઃ) કર્મ એટલે જ્ઞાન.પરણાદિ કર્મોનો, (ક્ષયઃ) સંપૂર્ણતયા નાશ
જેમાં છે એવી સિદ્ધિ છે, નહીં કે બુદ્ધ્યાદિ ગુણોના કે જ્ઞાનમાત્રના
સંતાનના નાશવાળી. આથી નૈયાયિક અને સૌગત કલ્પિત મોક્ષનો પ્રતિજ્ઞેપ-
તિરસ્કાર કર્યો એમ સમજવું

§ ૪ इह केचिज्ज्ञानादेव मोक्षमास्तिषत, तथाहोते ब्रुवते—सम्यगज्ञानमेव फल-
સંપાદનપ્રત્યક્ષમ્, ન ક્રિયા; અન્યથા મિથ્યાજ્ઞાનાદપિ ક્રિયાયા ફલોત્પાદપ્રસન્નાત્ ।
यदुक्तम्—

“विज्ञप्तिः फलदा पुंसां न क्रिया फलदा मता ।

मिथ्याज्ञानात् प्रवृत्तस्य फलाऽसंवाददर्शनात्” ॥१॥

તથા—

“શ્રિયઃ પ્રસૂતે વિપદો રુણદિ યશાંસિ દુષ્ણે મલિનં પ્રમાદિં ।

સંસ્કારશૈલેન પરં પુનીતે શુદ્ધા હિ બુદ્ધિઃ કુલકામધેનુઃ” ॥૧॥

અહીં મોક્ષ પ્રકરણમાં કેટલાક જ્ઞાનથી જ મોક્ષને સ્થાયી (માને) છે, તેથી તેઓ આ પ્રમાણે કહે છે કે, સમ્યગ્જ્ઞાન જ મોક્ષરૂપ ફલને પ્રાપ્ત કરવામાં સમર્થ છે પરંતુ ક્રિયા સમર્થ નથી, અન્યથા મિથ્યાજ્ઞાનથી પણ ક્રિયામાં ફલોત્પત્તિનો પ્રસંગ આવશે, કહ્યું છે કે, જ્ઞાન પુરુષને ફલ આપનાર છે પરંતુ ક્રિયા આપનાર નથી, કારણ કે મિથ્યાજ્ઞાનથી પ્રવૃત્તિ-ક્રિયા કરનાર પુરુષને ફલ મળતું નથી. વળી, શુદ્ધ બુદ્ધિરૂપ (સમ્યગ્જ્ઞાનરૂપ) કામધેનુ લક્ષ્મીને ઉત્પન્ન કરે છે, વિપત્તિનો નાશ કરે છે, યશની પૂર્તિ કરે છે. ‘મલીનતાને સાફ કરે (ફર કરે છે) અને સંસ્કારરૂપ પવિત્રતા વડે બીજાને પણ શુદ્ધ (પવિત્ર) કરે છે.

(૧૦) इह कैचित् ज्ञानादेव मोक्षमास्थिषतेत्यत्र आस्थिषत प्रतिज्ञातवन्तः नवानामात्मविशेषगुणानां योऽस्थन्तोच्चेद इति बुद्धि-बुद्ध-बु-वेच्छा द्वेष-प्रयत्न-धर्माधर्म-संस्काररूपाणां नवानामात्मविशेषगुणानामत्यन्तन्त-च्चेद आदौ मोक्षः ।

§ ૫ ક્રિયાવાદિનસ્તુ વદન્તિ-ક્રિયૈવ ફલદેતુર્ન જ્ઞાનમ્, મદ્યાદિવિજ્ઞાનેડપિ ક્રિયામન્તરેણ સૌહિત્યાદિફલાનુત્પાદાત્ । યદવાચિ-

“ક્રિયૈવ ફલદા પુંસાં ન-જ્ઞાનં ફલદં મતસ્ ।

યતઃ સ્ત્રીમહ્યમોગજ્ઞો ન જ્ઞાનાત્-સુલ્લિતો ભવેત્” ॥૧॥

તથા—

“શાસ્ત્રાણ્યવીત્યાડપિ મવન્તિ મૂર્ઝાં યસ્તુ ક્રિયાવાન્ પુરુષઃ સ વિદ્વાન્ ।

સંચિન્ત્યતામૌષધમાતુરં હિ ન જ્ઞાનમાગ્રેણ કરોત્થરોગમ્” ॥૧॥

આના ઉત્તરમાં ક્રિયાવાદીઓ કહે છે કે, ક્રિયા જ ફલના હેતુરૂપ છે પરંતુ જ્ઞાન ફલતું કારણ નથી, કારણ કે ભક્ત્યાદિ-(લોભન-પાન વિગેરે)નું જ્ઞાન હોવા છતાં પણ ક્રિયા વિના તુરિ આદિ ફલની ઉત્પત્તિ થતી નથી, કહ્યું છે કે-‘ક્રિયા જ પુરુષોને ફલ આપનારી છે, પરંતુ જ્ઞાન ફલ આપનાર મનાયું નથી, કારણ કે સ્ત્રી અને ભક્ત્યના લોભને બાજુનાર માત્ર તેના જ્ઞાનથી સુખી થતો નથી. વળી, તેઓ આગળ કહે છે કે, ‘શાસ્ત્રોત્તુ અધ્યયન કરવા છતાં પણ પુરુષો મૂર્ખ હોય છે, પરંતુ જેઓ ક્રિયાવાન્ (સમ્યગ્ચિન્તવાન્) છે, તે જ વિદ્વાન છે. વિચારો કે ઔષધ તેના જ્ઞાન માત્રથી રોગીને નીરોગી કરતું નથી”

§ ૬ अत्र ब्रूमहे-यदुक्तम्-सम्यग्ज्ञानमेव फलसंपादनप्रत्यक्षमित्यादि, तत् ‘स्त्रीमह्यमोगज्ञो न ज्ञानात् सुल्लितो भवेत्’ इत्यनेन क्रियावादिनैव व्यपास्तम्, इत्युपेक्षणीयमेव । ततः सम्यग्ज्ञानं-सम्यक्क्रियासंप्रीचीनमेव फलसिद्धिनिबन्धनमित्यभ्युपगन्तव्यम्; न तु ज्ञानैकान्तः कान्तः । क्रियैकान्तोऽपि भ्रान्त एव । ‘यतः

સ્ત્રીમત્યમોગજ્ઞો ન જ્ઞાનાત્ સુખિતો મવેત્' इति तु न युक्तम् । यतः सम्यग्-
ज्ञानकारणैकान्तवादिनामयमुपाहृत्यो न पुनरस्माकम्, सम्यग्ज्ञानक्रिययोरुभयोरपि
परस्परापेक्षयोः कारणत्वत्तोकारात् । न च नितम्बिनीमोदंकादिगोचरायां प्रवृत्तौ
तद्विज्ञानं सर्वथा नास्त्येव, यतः क्रियाया एव तत्कारणता कल्पयेत् । तद्गौचर-
विज्ञानसनाथैव तत्र प्रवृत्तिः प्रीतिपरम्परोत्पादनप्रत्यक्षा; अन्यथोन्मत्तमूर्च्छितादेरपि
प्रौढप्रेमपरायणप्रणयिनीनिविहान्छेवक्रियाऽपि तदुत्पादाय किं न स्यात् ? । अथासौ
क्रियैव तत्त्वतो न भवति, सैव हि क्रिया तात्त्विकी या स्वकीयकार्याऽव्यभिचारिणी;
हन्त ! तर्हि तदेव तात्त्विकं ज्ञानं यत् स्वकीयकार्याव्यभिचारिणीति कथं स्ત્રીમત્યમોગજ્ઞ
इत्युपाहृत्य: शोभेत् ? । ततः कार्यमर्जयन्ती यथा निश्चयनयेन क्रिया क्रियोप्यते,
तथा ज्ञानमपि, इति कचिद् व्यभिचारामावाद इयमेवैतत् फलोत्पत्तिकारणमनुगुणमिति ।

આ વિષયમાં આપણે કંથન નીચે પ્રમાણે છે—‘સમ્યગ્જ્ઞાન જ ફક્ત પ્રાપ્ત
કરવાને સમર્થ છે’. ઇત્યાદિ એકાન્ત જ્ઞાનવાદીતું કંથન ‘શ્રી અને લક્ષ્યના ભોગને
બાંધુનાર માત્ર તેના જ્ઞાનથી સુખી થતો નથી’ ઇત્યાદિ કંથન દ્વારા ક્રિયાવાદી-
એ ખંડન કરેલ છે, માટે તે જ્ઞાનવાદીતું કંથન ઉપેક્ષા કરવાલાયક જ છે,
એટલે સમ્યક્ ક્રિયાથી સુકત હોય એવું જ સમ્યગ્જ્ઞાન ફલસિદ્ધિતું કારણ છે,
એમ માનવું ભેધએ. આમ એકાન્ત જ્ઞાનપક્ષ હિતકારી નથી.

તેવી જ રીતે એકાન્ત ક્રિયાપક્ષ પણ શ્રાન્ત જ છે. ‘શ્રી અને લક્ષ્યના ભોગને
બાંધુનાર માત્ર તેના જ્ઞાનથી સુખી થતો નથી’ ઇત્યાદિ કંથન તો સુકિતસુકત
નથી, કારણ કે તમોએ આપેલ એ ઉપાલંભ સમ્યગ્જ્ઞાનને જ એકાન્ત કારણ માન-
નારને ઘટે છે, પરંતુ અમોને ઘટતો નથી. અમે જોના તો પરસ્પર સાપેક્ષ સમ્યગ્-
જ્ઞાન અને સમ્યક્ક્રિયા ઉભયને કારણ તરીકે માનીએ છીએ (પરંતુ સ્વતંત્ર
કોઈ એકને ફલપ્રાપ્તિમાં કારણ માનતા નથી) અને શ્રી તથા લાડુ વગેરે વિષયક
પ્રવૃત્તિ-(ક્રિયા)માં તેણું જ્ઞાન સર્વથા નથી જ એવું નથી કે બેથી ક્રિયા જ ફલના
કારણરૂપે કલ્પાય.

શ્રી અને લાડુ વિષયક જ્ઞાનસુકત પ્રવૃત્તિ જ તે વિષે પ્રીતિપરંપરાને ઉત્પન્ન
કરવામાં સમર્થ છે જ્ઞાન વિનાની પણ પ્રવૃત્તિ પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ હોય
તો ઉન્મત્ત કે મૂંઝવેન પુરુષને અતિશય પ્રેમવાળી સ્ત્રી બન્યાને ગાઠ આલિંગન
ક્રિયા કરે છે ત્યારે પ્રીતિપરંપરા કેમ ઉત્પન્ન થતી નથી ? (અર્થાત્ તમારા
મતે પ્રીતિ ઉત્પન્ન થવી ભેધએ, પરંતુ ઉત્પન્ન થતી નથી.)

ક્રિયાવાદી-ઉપદ્રુક્ત આલિંગનરૂપ ક્રિયા જ નથી, કારણ કે તાત્વિક ક્રિયા
તો તે જ છે કે જે પોતાના કાર્ય (ફલ) સાથે અવ્યભિચારી હોય. એટલે કે જે
અવશ્ય ફલબંધક હોય

જૈન—અરે ! તો પછી તે જ તાત્વિક જ્ઞાન છે કે જે પોતાના કાર્ય સાથે
અવ્યભિચારી હોય, એમ કેમ ન માનવું ? એટલે ‘શ્રી અને લક્ષ્યના ભોગને

બાહ્યનાર' ધત્યાદિ કથનથી તમે જે ઉપાલક્ષ આપો છે તે કંઈ રીતે શોભશે ? એટલે નિશ્ચય નયથી જેમ કાર્ય'ને ઉત્પન્ન કરનારી ક્રિયા જ ક્રિયા છે તેમ નિશ્ચય નયથી જ્ઞાન વિષે પણ છે. ચાટે કોઈ ડેઝાણે વ્યભિચાર ન હોવાથી સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ક્રિયા ઉભય ફલોત્પત્તિમાં અનુકૂલ કારણ છે એમ સમજવું.

५७ अथ भवत्वेतत्कारणिका मुक्तिः, तथापि बुद्ध्यादीनां नवानामात्म-
विशेषगुणानां योज्यन्तमुच्छेदः, तद्रूपैव स्विकर्तव्या; न पुनर्निःशेषकर्मक्षयलक्षणा ।
तथा चानुमानम्—नवानामात्मविशेषगुणानां सन्तानोज्यन्तमुच्छिद्यते, सन्तानत्वात्,
यो यः सन्तानः स सोऽज्यन्तमुच्छिद्यते यथा प्रदीपसन्तानः, तथा चायम्, तस्मादज्य-
न्तमुच्छिद्यत इति ।

“न ह वै मशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति”, “अशरीरं वाव सन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशतः”” इत्यादयो वेदान्ता अपि तादृशीमेव मुक्तिमादिशन्ति । अपि च—

"यावदात्मगुणाः सर्वे नोच्छिन्ना वासनादयः ।

तावदात्यन्तिकी दुःस्वप्न्यावृत्तिर्न विकल्प्यते ॥१॥

धर्माधर्मनिमित्तो हि संभवः सुखदुःखयोः ।

मूलभूतौ च तावेव स्तम्भौ संसारसम्भनः ॥२॥

तदुच्छेदे च तत्कार्यशरीराद्यनुपपत्त्यात् ।

नात्मनः सुखदुःखे स्त इत्यसौ मुक्त उच्यते ॥३॥

इच्छाद्वेषप्रयत्नादि भोगायतनबन्धनम् ।

उच्छिन्नभोगायत्तनो नात्मा तैरपि युज्यते ॥४॥

तदेवं घिषणादीनां नवानामपि मूढतः ।

गुणानामात्मनो च्वंस. सोऽपवर्गः प्रतिष्ठितः ॥५॥

ननु तस्यामवस्थायां कीदृगात्माऽवशिष्यते ! ।

स्वरूपैकप्रतिष्ठानं परित्यक्तोऽखिलैर्गुणैः ॥६॥

ऋर्मिषट्कातिगं रूपं तदस्याद्दुर्मनीषिणः ।

संसारबन्धनाधीनदुःखक्लेशावदूषितम् ।”

ऊर्मयः कामक्रोधमदगर्वलोभदम्भाः ।

“प्राणस्य क्षुत्पिपासे द्वे मनसः शोकमूढते ।

जगमृत्यु शरीरस्य षड्भिर्हितः शिवः" ॥१॥

इति तु पुराणे ॥

[યુદ્ધચાદિ નવ ગુણોના ઉચ્છેદરૂપ મોક્ષને માનનાર નૈયાયિક સ્વપક્ષને સ્થાપન કરવાપૂર્વક જૈનોને માન્ય મોક્ષ સ્વરૂપનું ખંડન નીચે પ્રમાણે કરે છે.] ભલે, સુક્રિત જ્ઞાન અને ક્રિયાથી થાય પણ તે 'આત્માના યુદ્ધચાદિ નવ વિશેષ ગુણોના અત્યંત ઉચ્છેદરૂપ જ' સુક્રિત થાય છે, જોમ સ્વીકારવું જોઈએ, પરંતુ સમસ્ત કર્મના ક્ષયરૂપ નહિ અને તે માટે અનુમાન પ્રયોગ આ પ્રમાણે—આત્માના નવે વિશેષ ગુણોના સંતાનનો અત્યંત ઉચ્છેદ થાય છે, સંતાન હોવાથી, જે જે સંતાન હોય તે તે અત્યંત ઉચ્છેદને પામે છે. જેમકે પ્રદીપ સંતાન. આત્માના નવ વિશેષ ગુણોનો સંતાન પણ સંતાનરૂપ છે, માટે અત્યંત ઉચ્છેદને પામે છે.

વેદાન્ત વાક્યો પણ આવી જ સુક્રિતનું સમર્થન કરે છે તે આ પ્રમાણે—'શરીર ધારી આત્માના સુખ-દુઃખનો નાશ થતો નથી, શરીર રહિત આત્માને સુખ દુઃખ સ્પર્શ કરતા નથી.' વળી, કહ્યું પણ છે કે, (૧) 'જ્યાં સુધી વાસનાદિ સમસ્ત આત્મગુણોનો ઉચ્છેદ-મૂળમાંથી નાશ ન થાય ત્યાં સુધી દુઃખનો અત્યંત નાશ પણ થતો નથી. (૨) દુઃખની ઉત્પત્તિ ધર્મ અને અધર્મના કારણે છે. (અર્થાત્ સુખની ઉત્પત્તિ ધર્મથી અને દુઃખની ઉત્પત્તિ અધર્મથી થાય છે) જોટલે ધર્મ તથા અધર્મ એ બન્ને સ સાર પ્રાસાદના મૂળભૂત થાંભલા છે. (૩) 'ધર્મ' અને 'અધર્મ' એ ઉભયનો અત્યંત નાશ થવાથી તેના કાર્યરૂપ શરીર-દિને પણ ઉપદ્રવ થતો નથી, અને તેથી આત્માને સુખ-દુઃખ પણ થતાં નથી, જોટલે આત્મા સુક્રત કહેવાય છે. (૪) ઇચ્છા, દ્રેષ, પ્રયત્ન અને આદિ પદ્ધતી ભાવનાદિ ગુણો સ્થૂલ શરીરમાં બંધન (શંસલા) રૂપ છે, અને જે આત્માનું સ્થૂલ શરીર જ નબટ થઈ ગયું છે, તે તો પછી તે ગુણોથી પણ જોડાતો નથી. (૫) તેથી જો પ્રકારે આત્માના યુદ્ધચાદિ નવ ગુણોનો મૂળમાંથી જે ધ્વંસ-નાશ થવો તે મોક્ષ છે, જો ચિદ્દ થયું' (૬) શંક-તે સુક્રતાવસ્થામાં આત્મા કેવો શેષ રહે છે ? સમાધાન—સમસ્ત ગુણોથી રહિત જોવો જો આત્મા પોતાના સ્વરૂપમાં જ પ્રતિષ્ઠિત બને છે. (૭) તેથી કામ ક્રોધ, મદ, ગર્વ, લોભ અને દંભરૂપ છ ભિન્નિઓથી રહિત, અને સંસારના બંધનને કારણે આવી પડતા દુઃખ અને કલેશાદિથી અદ્ભિત જો આત્માનું સ્વરૂપ છે, જોમ યુદ્ધિશાળી પુરુષો કહે છે

મતાંતરથી છ ભિન્નિઓ—ક્રુધા અને પિપાસા (ભૂખ અને તરસ)જે પ્રાણુની, શેઠ અને મૂંઢતા જે મનની તથા જરા અને મૃત્યુ જે શરીરની આ છ ભિન્નિઓ (પીડા)થી રહિત આત્મા શિવ સુક્રાત્મા કે મહાદેવ કહેવાય છે. જો પ્રમાણે પુરાણમાં કહેલ છે.

(૫૦) "અશરીર" इत्यादि गये । वाशब्दः एवार्थे । योगायतनवन्धनमिति योगायतनं बन्धनं कारणं यस्येति विग्रहः । च्चंदस्व इति गुणानाम् । अपवर्ग इति आत्मन । नन्वित्यादि पर । स्वरूपैकप्रतिष्ठान इत्यादि वैशेषिक ।

(ટિં૦) अथ भवत्वेतदित्यादि । एतत्कारणिकेति जानक्याकारणिका । न ह वै इति एवार्थे । वा इति एवार्थे । धर्माधर्मेति । ताविति धर्माधर्मौ । तदुच्छेदे इति धर्माधर्म-योरुन्मूलने । तत्कार्येति धर्माधर्माकारणोपनिर्गमैरनुपद्रवात् । इच्छाद्वयेति तैर्वासनादिभिरात्म-

ગુણે । તદેવમિતિ વિષયાપ્રજ્ઞાબુદ્ધિ । નતુ તસ્યામિતિ મુક્તદશાયામ્ । સ્વરૂપેત્યાદિ । અસ્યેતિ આત્મન । દુઃસ્વપ્નક્ષેત્રેતિ મનિવાડસ્તિતારાગદ્વેષમિનિવેશાઃ કલેશા ।

§ ૮ અત્ર બ્રૂમઃ — યદવાદિ—સન્તાનવાદિતિ, તત્ર કિમિદં સન્તાનત્વં નામ ? કિમુપાદાનોપાદેયભાવપ્રબન્ધેન પ્રવર્તમાનત્વમ્, કાર્યકારણભાવપ્રબન્ધેન પ્રવૃત્તિઃ, અપરા-પરપદાર્થોત્પત્તિમાત્રતા વા । આચઃ પક્ષઃ સાવચઃ, આશ્રયાસિદ્ધસ્વરૂપાસિદ્ધતયોરપત્તેઃ, બુદ્ધચાદિનવક્ષણાનામુપાદાનોપાદેયભાવરૂપતયા સન્તાનસ્ય સૌગતાનામેવ સંમતત્વાત્, આત્મનઃ સમવાયિન, આત્મમનઃસંયોગાદસમવાયિન, અદૃષ્ટાદેર્નિમિત્તાચ્ચ તૈરાત્મ-ગુણોત્પાદપ્રતિપાદનાત્ । एतेन द्वितीयपक्षोऽपि व्यपास्तः, બુદ્ધચાદિક્ષણાનાં કાર્ય-કારણભાવમાત્રત્યાઽપિ તૈસ્ત્વીકારાત્; પ્રલયપ્રલીનબુદ્ધચાદેરપ્યાત્મન પુનર્બુદ્ધચાષુત્પા-દાદ્વીકારાત્ । તૃતીયપક્ષેઽપિ વ્યમિચારઃ, અપરાપરેષામુત્પાદકાનાં પટકટકપાટાદીનાં સન્તાનત્વેઽવ્યત્યન્તમનુચ્છિદ્યમાનત્વાત્ । અથૈકાગ્રયાઽપરાપરોત્પત્તિઃ સન્તાનઃ, તતો નૈષ દોષઃ; તર્હિ તાદૃશં સન્તાનત્વં પ્રદીપે નાસ્તીતિ સાધનવૈકલ્યં દૃષ્ટાન્તસ્ય; પરમાણુ-પાકજરૂપાદિમિશ્ર વ્યમિચારી હેતુઃ, તથાવિધસન્તાનત્વસ્ય તત્ર સદ્ભાવેઽવ્યત્યન્તોચ્છેદા-ભાવાત્ । અપિ ચ, સંતાનત્વમપિ મવિધ્યત્યત્યન્તાનુચ્છેદશ્ચ, વિપર્યયે બાધકપ્રમાણા-ભાવાત્, इति सन्दिग्धविषयव्यावृत्तिकत्वादप्यनैकान्तिकोऽयम् । વિરુદ્ધશ્ચ, શબ્દબુદ્ધિ-વિષુભ્રમદીપાદિશ્વત્યન્તાનુચ્છેદવત્ત્વેવ સન્તાનત્વસ્ય વ્યવસ્થાનાત્, શબ્દબુદ્ધિવિષુભ્રમદીપાદયો હિ પર્યાયા દ્રવ્યરૂપતયા સ્થાસ્ત્રવ एव, तदद्रव्याविश्वगभूतं पर्यायान्तरमुत्पादयन्त एव प्रवृत्तसन्ते । ન પુનરમીષામત્યન્તમુચ્છેદઃ સૂપપાદઃ, ઉત્પાદવ્યયપ્રૌઘ્યાણાં પરસ્પર-નિરપેક્ષાણાં સ્વરવિષાળપ્રવૃત્તત્વાત્ । તથાહિ— નાસ્તિ કચિદત્યન્તમુચ્છેદઃ, સ્થિત્યુત્પાદ-રહિતત્વાત્, સ્વરવિષાળવત્, इति न प्रस्तुतानुमानाद् बुद्ध्यादिगुणोच्छेदरूपा सिद्धिः सिध्यति ।

જૈન—આનો ઉત્તર હવે અમે આપીએ છીએ કે તમેએ ‘સંતાનત્વ’ હેતુ કહ્યો છે પણ પ્રશ્ન એ છે કે સંતાન છે શું ? શું તે ઉપાદાન-ઉપાદેય ભાવની પરંપરા ચાલવી તે છે ? કાર્ય-કારણ ભાવની પરંપરા ચાલવી તે છે કે અપર અપર (નવનવા) પદાર્થની ઉત્પત્તિ માત્ર છે ?

પહેલા પક્ષ સદૌષ છે, કારણ કે બુદ્ધચાદિ નવ ક્ષણોમાં ઉપાદાન-ઉપાદેય ભાવરૂપે સંતાન તો બૌદ્ધો જ માને છે એટલે તદ્દૃષ્ય સંતાન હેતુમાં આશ્રયા-સિદ્ધિ અને સ્વરૂપાસિદ્ધિની આપત્તિ આવશે. કારણ કે નૈયાયિકો તો સમવાયિ-કારણ આત્મા, અસમવાયિકારણ આત્મમન સંયોગ અને નિમિત્ત કારણ અદૃષ્ટાદિથા (એમ કારણત્રિતયથી) આત્મશુભોની ઉત્પત્તિનું પ્રતિપાદન કરેલ છે. એટલે ઉપાદાન-ઉપાદેય ભાવ ઘટી શકશે નહિ ઉપરોક્ત પહેલા પક્ષના ખંડનથી બીજે

પક્ષ પશુ અંકિત થયો એમ બાણુરૂ, કારણ કે બુદ્ધ્યાદિ ક્ષણામાં કાર્યકારણ ભાવ માત્ર પશુ નૈયાયિકો સ્વીકારતા નથી, કારણ કે તેમણે માન્યું છે કે, પ્રકૃતકાળમાં આત્મામાંથી બુદ્ધ્યાદિ નષ્ટ થઈ જાય છે, છતાં પુનઃ બુદ્ધ્યાદિ ઉત્પન્ન થાય છે. ત્રીજા પક્ષમાં પણ વ્યક્તિયાર છે, કારણ કે અપરાપર (એક પછી બીજું) એ પ્રમાણે ક્રમસર નવનવા) ઉત્પન્ન થનારાં વસ્ત્ર સાદરી, કપાટ વિગેરે સંતાનરૂપ હોવા છતાં તેઓનો અત્યંત ઉચ્છેદ થતો નથી.

નૈયાયિકાદિ—એક જ આશ્રયમાં અપરાપર પદાર્થની ઉત્પત્તિ સંતાન કહેવાય છે. એટલે વ્યક્તિયાર નહિ આવે.

જૈન—એમ માનો તો એ પ્રકારનો સંતાન તો દૃષ્ટાંત તરીકે કહેલ પ્રદીપમાં પણ નથી, માટે દૃષ્ટાંત સાધન (હેતુ) રહિત થયે, અને હેતુ પરમાણુના પાક જ રૂપાદિથી વ્યક્તિયારી થયે, કારણ કે એકાશ્રય પરમાણુમાં રૂપ, રસ, ગંધ વિગેરે ક્રમસર થતા હોવાથી તેમાં અપરાપર પદાર્થોત્પત્તિરૂપ સંતાનત્વ તો છે પણ તે અત્યંત ઉચ્છેદ નથી. વળી, સંતાનત્વ હોય અને અત્યંત ઉચ્છેદાભાવ પણ હોય, એવા વિપરીત યોગમાં કોઈ બાધક પ્રમાણુ નથી એટલે વિપક્ષમાંથી વ્યાવૃત્તિ સંદિગ્ધ હોવાથી આ હેતુ અનૈકાન્તિક છે. અને અત્યંત ઉચ્છેદ નહિ પામનાર (સાધ્યાભાવવાળા) શબ્દ, બુદ્ધિ, વિદ્યુત્, પ્રદીપ વિગેરેમાં સંતાનત્વ હેતુ રહેતો હોવાથી વિરુદ્ધ પણ છે. શબ્દ, બુદ્ધિ, વિદ્યુત્, પ્રદીપ વગેરે પદાર્થો દ્રવ્યો રૂપે સ્થિર રહેવાના સ્વભાવવાળા છે, અને તે દ્રવ્યથી અવિભવમૂત-કથંચિત્ અભિન્ન પદાર્થોને ઉત્પત્ત કરીને નાશ પામે છે. વળી, આ શબ્દાદિનો અત્યંત ઉચ્છેદ યુક્તિસંગત નથી, કારણ કે પરસ્પર અપેક્ષા રહિત ઉત્પાદ, વ્યય અને પ્રૌઢ્ય-ઉત્પત્તિ, નાશ અને સ્થિતિ) ખરશિંગનાં જેવાં (અસત્) છે તે આ પ્રમાણે-અત્યંત ઉચ્છેદ કયાંય નથી, સ્થિતિ અને ઉત્પત્તિ રહિત હોવાથી, ખરશિંગની જેમ માટે પ્રસ્તુત (તથાએ કહેલ) અનુમાનથી બુદ્ધ્યાદિ શુભના ઉચ્છેદ રૂપ સિદ્ધિ સિદ્ધ થતી નથી.

(૫૦) આશ્રયાસિદ્ધસ્વરૂપાસિદ્ધતયોરાપત્તેરિત્યતોઽમે વત્ત્વમ્ । સૌગતાનામેવ સમ્મતત્વાદિતિ ન પુનર્મવગમ્ । તૈરિતિ વૈશેષિકૈઃ । પ્રલયપ્રલીનબુદ્ધપાદે-રિત્યત્ર પ્રલયેતિ પ્રજયઞ્ચલે । બુદ્ધયાશુરગદાક્રીંકરાદિતિ ઘટિપ્રસ્તાવે । વિપર્યયે બાધકપ્રમાણા-ભાવાદિત્યત્ર વિપર્યયે ઇતિ વ્યતિરેકે ।

(ટિ.) શબ્દવાદીત્યાદિ । આશ્રયેતિ ધર્મસિદ્ધિઃ । સ્વરૂપેતિ હેતોઃ । સ્વકીયં રૂપમસિદ્ધમ્ । તૈરિતિ યોગે । દ્વિતીયપક્ષ ઇતિ કાર્યકારણભાવપ્રવચ્ચેન પ્રવૃત્તિરિત્યેવત્પ્ત્વઃ । તૈરિતિ નૈયાયિકૈઃ । અપરેત્યાદિ । પરમાણિવતિ પરમાણ્વાં પાકોદ્ભવા ચે સ્પાદય તૈઃ । તત્રેતિ પરમાણુપાવકનરૂપાદિયુઃ ।

નાપિ ન હ વૈ સશરીરસ્યેત્યાદિગદિતાગમાત્, શુભાશુમાદૃષ્ટપરિપાક-પ્રમવેન મવસમ્ભવિની હિ પ્રિયાપ્રિયે પરસ્પરાનુપક્ષે અપેક્ષાઽયં વ્યવસ્થિત્; સક-લાદૃષ્ટક્ષયકારણકં પુનરૈકાન્તિકાત્યન્તિકરૂપ કેવલમેવ પ્રિયં નિઃશ્રેયસદગાયામિ-

પ્યતે, તત્ કૃતઃ પ્રતિષિધ્યતે ? । આગમાર્થશ્ચાયમિત્યમેવ સમર્થનીયઃ, યત્ એતદ-
ર્થાનુપાતિત્યેવ સ્મૃતિરપિ વિલોચ્યતે—

‘મુલમાત્યન્તિકં યત્ર બુદ્ધિગ્રાહ્યમતીન્દ્રિયમ્ ।

તં વૈ મોક્ષં વિજ્ઞાનીયાદ્ દુઃપ્રાપ્તમકૃતાત્મભિઃ” ॥૧૧॥

ન ચાર્યં મુલસાન્દો દુઃસામાવયાત્રે વર્તનીયઃ, મુલ્યમુલવાચ્યતાયાં બાધકા-
ભાવાત્ । ન ચ મવદુદારિતો મોક્ષઃ પુંસામુપાદેયતયા સમતઃ, કો હિ નામ શિલા-
શકલકલ્પમપગતસકલમુલસસવેદનસ્પર્શમાત્માનમુપપાદયિતું યતેત ? । સોપાધિકસાવધિક-
પરિમિતાનન્દનિષ્યન્દાત્ સ્વર્ગાદપ્યવિક્રમનવધિકનિરતિશયનૈસર્ગિકાડંડનન્દમુન્દરમ-
પરિસ્થાનતત્સવેદનસામર્થ્યં ચતુર્થં પુરુષાર્થમાચક્ષતે વિચક્ષણાઃ । યદિ તુ જહઃ પાષાણ-
નિર્વિશેષ એવ તસ્યામવસ્થાયામાત્મા મવેત્, તત્ કૃતમપવર્ગેણ, સંસાર એવ વરમસ્તુ; યત્ર
તાવદન્તરાન્તરાડપિ દુઃસ્ફુલ્લવિતમપિ મુલમુપમુજ્યતે । વિન્યતાં તાવદિદમ્—
કિમલ્પમુલ્લાનુમવો મન્યઃ, ઉત્ત સર્વમુલોષ્ઠેદ એવ ? ।

વળી ‘શરીરધારી આત્માના મુખ-દુઃખનો નાશ થતો નથી’ (પૃ. ૮૫)
ઈત્યાદિ કહેલ આગમ પ્રમાણથી પણ પુરુષાદિ શુદ્ધોના ઉષ્ઠેદરૂપ સિદ્ધિ સિદ્ધ
થતી નથી, કારણ કે એ આગમમાં શુભાશુભ અદૃષ્ટ (કર્મ)ના પરિપાકને કારણે
સંસારમાં સભવતા પરસ્પર સાપેક્ષ એવા પ્રિય-અપ્રિય, મુખ-દુઃખની અપેક્ષાએ
નાશની અપેક્ષાએ નાશની વાત કહેવામાં આવી છે પરંતુ મોક્ષાવસ્થામાં તો
સમસ્ત (આઠે) કર્મના નાશને કારણે નિષ્પન્ન ઐકાન્તિક અને આત્યન્તિકરૂપ
કેવળ (નિરપેક્ષ) પ્રિય જ માનવામાં આવ્યું છે તો તેનો નિષેધ કઈ રીતે કરી
શકાય ? અર્થાત્ આગમમાં સાપેક્ષ મુખનો નિષેધ અભિપ્રેત છે, નિરપેક્ષ મુખનો
નહિ. આગમના અર્થેનું આ રીતે જ સમર્થન કરવું જોઈએ, કારણ કે એ અર્થને
અનુસરનારી સ્મૃતિ પણ જોવાય છે “જ્યાં ઇન્દ્રિયથી, પર પુરુષાદિ અત્યંત
મુખ છે, તે જ મોક્ષ છે એમ જણા, એ મોક્ષ પાપી આત્માઓથી પ્રાપ્ય નથી.”

ઉપર ટાંકેલા સ્મૃતિ વચનગત મુખ શબ્દનો અર્થ દુઃખભાવ નથી, કારણ
કે, તેનો વાચ્યર્થ મુખ મુખ માત્રમાં કોઈ ભાષક પ્રમાણ નથી. વળી, તમોએ
કહેલ મોક્ષ પુરુષોને ઉપાદેયરૂપે સંમત પણ નથી, કારણ કે સકલ મુખ સંવેદન
(મુખાનુભવ)નો જેમાં સ્પર્શ પણ નથી એવા પચ્ચરના ટુકડા સમાન પોતાના
આત્માને ઘડવા કેણુ પ્રયત્ન કરે ? ઉપાધિથી યુક્ત, કાળની અવધિ(મર્યાદા)
વાળા, અને પરિમિત આનંદના ઝરણાવાળા સ્વર્ગથી પણ અધિક—અમર્યાદિત-
નિરતિશય અને નૈસર્ગિક આનંદથી સુંદર તથા કદી પણ મ્હાન ન થાય તેવું મુખ-
સંવેદનનું સામર્થ્ય જેમાં છે, એને વિશક્ષણ પુરુષો અતુર્થ પુરુષાર્થ-મોક્ષ કહે
છે પરંતુ એ મોક્ષાવસ્થામાં આત્મા પાષાણની જેવો જડરૂપ જ થઈ જતો હોય
તો એવા મોક્ષથી સંયુત્. તેનાથી તો સંસાર સારો, કે જ્યાં વચ્ચે વચ્ચે ભલેને

દુઃખથી મિશ્રિત હોય પણ મુખનો ઉપયોગ તો થાય છે. અરે બાઈ ! એટલું તો વિચારે કે અહીં મુખનો અનુભવ સારો કે મુખનો સર્વથા ઉચ્છેદ સારો ?

(૫૦) નિઃશ્રેયસદશ્યાયામિષ્યતે इत्यत्र इष्यते इति मया । तत् कृतः प्रतिषि-
ध्यते इति भवता ।

(દિ૦) શુભાશુભેત્યાદિ । અયમિતિ આમમ્ । તદિતિ પ્રિયમ્ । સુખમાત્યન્તિ-
કમિત્યાદિ । અક્રુતેતિ અકૃતપુનઃ પુન્યૈરયન્યૈર્ કર્મમલાપનયનાદશ્ચદાત્મમિરિતિ શાવ્ ।

ન ચ પ્રવદિતિ મવન્મતપ્રવર્તયિતા પૂર્વમુનિર્ગૌતમ. શિલારૂપામ્ આત્મશિલારૂપ તત્ર
પરિણમતે इत्येधेरूपमाह । गदाह श्रीहर्ष —

मुक्तये वः शिलात्वाव शास्त्रमूले सचेतसाम् ।

गौतमे तमवेक्ष्येव गणा केव तथैव च ॥१॥

સોપાધીતિ સક્કરખમ્ । અતુર્યમિતિ મોક્ષમપર્ણમ્ । તસ્યામિતિ અપવર્ગદશાવામ્ ।
કૃતમિતિ પર્યાસમ્ભમ્ । યજ્ઞેતિ સંસારે ।

અથાસ્તિ તથામૃતે મોક્ષે કામાતિરેકઃ પ્રેક્ષાણામ્ । તે દ્યૌર્વ વિવેચયન્તિ—દુઃખ-
સંસ્પર્શગૂંચશાશ્વતિકમુલસંમોગાસંભવાદ દુઃખસ્ય ચાડ્યશ્ચહાતવ્યત્વાદ વિવેકહાનસ્ય
ચાશ્વત્યત્વાદ વિષમધુની ઇવૈકત્રાડમત્રે પતિતે ઢમે અપિ મુલદુઃખે ત્યજ્યેયાતામિતિ;
અતશ્ચ સંસારાદ મોક્ષઃ શ્રેયાન્ ચત્રાડ્યમિયાનતિદુઃસહો દુઃખપ્રબન્ધોડ્યલ્પ્યતે; વરમિ-
યતી કાદાચિકમુલકળિકા ત્થક્તા, ન તુ તસ્યાઃ કૃતે દુઃખમાર ઇયાન્ બ્યૂદ્ ઇતિ ।

તત્ર દુઃખસંસ્પર્શગૂંચશાશ્વતિકમુલસંમોગાસંભવાદિત્યત્ર શાશ્વતિકમનાદિનિષ-
નમ્, ચદ્વાડડિમદપિ પ્રબ્ધસવદપર્યવસાન મુલં વિવક્ષિતમ્ । તત્રાદિપર્યવસાનશૂન્યં
મુલં તાવત્ પ્રેક્ષાણામુપાદિત્સાગોચર એવ ન ભવતિ સદૈવ પ્રાપ્તત્વાત્, ઇતિ કૃતસ્તદ-
માવઃ તત્રાડપ્રવૃત્તૌ પ્રેક્ષાકારિણા કારણમમિધીયતે ? દ્વિતીયં તુ મુલં ભવત્યેવ તત્પ-
રુત્તિનિમિત્તમ્ । ન ચ તસ્યાડસંભવ, વાધકપ્રમાણામાવાત્ । અનન્તં ચ તત્, તદાનીં
વિનાશકારણામાવાત્ । તદ્વિનાશકારણં હિ કર્મ, ન ચ તદાનીં તદસ્તિ, તસ્ય સમૂહ-
મુન્મૂલિતત્વાત્ ; મિથ્યાત્વાવિરતિકષાયયોગલક્ષણસ્ય તત્કારણત્યામાવાન્ન ન પુનરપિ
કર્મનિર્માણમ્ । કારણામાવાત્ તાદૃશમુલોત્પાદ એવ નાસ્તીતિ ચેત્ । ન, સકલકર્મો-
પરમસ્યૈવ તત્કારણસ્ય સદ્ભાવત્ ।

નૈયાધિકાદિ—શુદ્ધિશાળી પુરુષેને તો સમસ્ત મુખના ઉચ્છેદપ મોક્ષમાં જ
વિશેષ લાભ જણાય છે, કારણ કે તેઓ તે વિષયમાં નોંધે પ્રમાણે વિવેચન કરે
છે.—સર્વથા દુઃખથી રહિત એવા શાશ્વત (અખંડ) મુખના ઉપયોગનો તો સંભવ
નથી, અને દુઃખ તો અવશ્ય ત્યાજ્ય છે. પણ દુઃખને મુખથી છુટું પાડીને તેનો
ત્યાગ અશક્ય છે કારણ કે મુખ અને દુઃખ બન્ને એક જ પાત્રમાં રહેલ મધ
અરે ઝેર જેમ પરસ્પર મિશ્રિત થઈ ગયેલાં છે, તેથી તેમની જેમ મુખ-દુઃખ
ઉભયનો ત્યાગ કરવો બોધ્યું જો. અને આથી જ સંસાર કરતાં મોક્ષ સારો છે,

કારણ કે તેમાં અતિદુ સહ આટલો માટો દુઃખનો પ્રબંધ નાશ પામે છે, તેથી સારી વાત તો એ છે કે એક સુખનો કણ જે ક્યારેક થાય છે તે છોડવો, પણ તેને અથે આવડો મોટો દુઃખનો ભાર વેઠારવો એ તો કંઈ સારું નથી.

જૈન—તમારા આ કથનમાં તમને શાન્તિ સુખ એટલે અનાદિનિધન સુખ (અર્થાત્ આદિ અને નિધન-અંત, નાશ વિનાનું સુખ) વિવક્ષિત છે કે પ્રધ્વ-સની જેમ આદિવાણું હોવા છતાં અંત રહિત સુખ વિવક્ષિત છે ? (૧) આદિ અને અંત રહિત સુખ તો બુદ્ધિશાળી પુરુષોના ઉપાદાનનો વિષય બનતું જ નથી (અર્થાત્ તેવું સુખ પ્રાપ્ત કરવા તેઓ પ્રવૃત્તિ કરતા નથી) કારણ કે તે સુખ તો (વિના પ્રવૃત્તિએ) સર્વદા પ્રાપ્ત જ છે, માટે બુદ્ધિમાન પુરુષોની તેવા સુખ વિશે અપ્રવૃત્તિમાં તેવા સુખના અભાવને કેવી રીતે કારણ કહેવાય ? (૨) બીજા પ્રકારનું એટલે આદિવાણું અને અંત વિનાનું સુખ તો બુદ્ધિશાળી પુરુષોની પ્રવૃત્તિનું નિમિત્ત બને જ છે, વળી કેઈ બાધક પ્રમાણ ન હોવાથી આવા સુખનો અસંભવ પણ નથી. આ સુખ અનંત (અંત રહિત) પણ છે, કારણ કે શોધાવસ્થામાં તેના વિનાશનાં કારણોનો અભાવ છે, કારણ કે સુખના વિનાશનું કારણ કર્મ છે અને તે કર્મ શોધાવસ્થામાં વિદ્યમાન નથી, કારણ કે કર્મનો મૂળમાંથી જ નાશ કરેલ છે. વળી, શોધાવસ્થામાં કર્મબંધનના કારણભૂત મિથ્યાત્વ (અજ્ઞાન), અવિરતિ (અસંયમ), કષાય (ક્રોધાદિ), અને યોગ (મન, વચન અને કાયાના વ્યાપાર) નો અભાવ હોવાથી પુનઃ પણ કર્મનો બંધ નથી.

નૈયાયિકાદિ—કારણનો અભાવ હોવાથી શોધમાં તેવા (સાધનંત) સુખની ઉત્પત્તિ જ નથી.

જૈન—એમ નથી, કારણ કે શોધમાં સમસ્ત કર્મોના ઉપશમ-નાશરૂપ સુખના કારણનો સદ્ભાવ છે જ.

(૧૦) પ્રધ્વંસવદિતિ પ્રધ્વંસમાવયત્ । તદ્ભાવ હિતિ બનાદિનિધનસુખાભાવ । તત્પ્રાપ્તૃત્તાવિતિ પ્રજ્ઞૌ સત્યામ્ ।

(ટિપ્) તથામૂતે હિતિ શિલાપ્રાયેડપ્યવર્ગે વિદુષા કિમપિ જ્ઞાનાધિક્યં વિષયે । ત હિતિ પ્રેક્ષાન્ત્ । તસ્યા હિતિ સુલ્લક્ષણિકાયાઃ કારણેન । તજ્ઞેતિ અત્રોત્તરયતિ શ્રીમદ્રત્નપ્રમાનાર્થે પૂર્વોક્તે મવદ્વાક્યવાતે ।

દુઃસર્ગસ્પર્શોત્પાદિ । પ્રધ્વંસવદિતિ યથા પ્રધ્વંસો વદત્સ્ય સાદિ. પરમપર્યવ-સાનઃ । તદ્ભાવ હિતિ દુઃસર્ગસ્પર્શન્યસુખાભાવ । તજ્ઞેતિ જ્ઞાનતિ[ક]મુલે । તત્પ્રાપ્તૃત્તાવિતિ જ્ઞાનતિકમુલપ્રવૃત્તિ[ક]ારણમ્ । તસ્યેતિ દુઃસર્ગસ્પર્શન્યસુલ્લક્ષણિકાયાઃ કારણેન । તદ્ભાવ હિતિ પ્રેક્ષાન્ત્ । તસ્યા હિતિ સુલ્લક્ષણિકાયાઃ કારણેન । તજ્ઞેતિ અત્રોત્તરયતિ શ્રીમદ્રત્નપ્રમાનાર્થે પૂર્વોક્તે મવદ્વાક્યવાતે ।

§૯ યચ્છોક્તમ્—વિવેકહાનસ્ય ચાશ્વક્યત્વાદિતિ, તદેવમેષ, સાંસારિક-સુલ્લક્ષણિકાદિશ્ચાત્ ; તદ્દિ મધુદિગ્ધધારાકરારાલમખંડલાગ્રપ્રાસવદ્ દુઃસાકરોતીતિ યુક્તા મુમુક્ષુણાં તર્જિહાસા, કિન્વાત્યન્તિકસુલ્લક્ષણિકાલિપ્સનમેવ । યે અપિ વિપમધુની-પ્રક્રાડમત્રે સંપૃક્તે પરિત્યજ્યેતે, તે અપિ સુલ્લક્ષણિકાલિપ્સયૈવ । કિન્વા, યથા પ્રાણિનાં

સંસારાવસ્થાયાં સુખમિદ્રમ્, દુઃખં ચાનિદ્રમ્; તથા મોક્ષાવસ્થાયાં દુઃખનિવૃત્તિરિદ્ધા સુખનિવૃત્તિસ્ત્વનિષ્ઠૈવ । તતો યદિ ત્વદમિત્તો મોક્ષઃ સ્યાત્, ન તદા પ્રેક્ષાવતામત્ર પ્રવૃત્તિઃ સ્યાત્, ભવતિ ચેયમ્ તતઃ સિદ્ધ મોક્ષઃ સુખસંવેદનસ્વભાવઃ, પ્રેક્ષાવત્પ્રવૃત્તિ-વિષયત્વાડ્યથાનુપપત્તેરિતિ ।

§૬ અને સુખથી બુદ્ધ પાકીને દુઃખનો ત્યાગ શક્ય નથી (પૃ. ૮૬) એમ જે કહ્યું તે બરાબર છે, કારણ કે સાંસારિક સુખ એવું જ છે અર્થાત્ એક પાત્રમાં રહેલ મધ અને ઝેરની જેમ દુઃખ મિશ્રિત જ છે. કારણ કે સાંસારિક સુખ મધ ચોપડેલ ધારવાળા ભયંકર તલવારના અગ્રભાગને આટવાની જેમ દુઃખ કરનારું છે, (અર્થાત્ મધ ચોપડેલ તલવારની ધાર આટવાથી મધના આસ્વાદરૂપ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ સાથે સાથે ધારથી જીહ્વા છેદતું દુઃખ પણ પ્રાપ્ત થાય છે તેવી જ રીતે સંસારમા શબ્દાદિ વિષયોથી ઈન્દ્રિયજન્ય સુખ-પ્રાપ્તિ થાય છે, પરંતુ તે સુખ આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિરૂપ ત્રિવિધ તાપથી શુદ્ધ હોવાથી આનંસિક, કાયિક વિગેરે દુઃખોને ઉત્પન્ન કરે છે) માટે મુક્તિના ઈષ્ટક્રમ પુરુષોને તેવા (દુઃખ મિશ્રિત) સુખના ત્યાગની ઈચ્છા થાય તે ચોચ્ય છે, પરંતુ આત્મતિક અપરિમિત સુખવિશેષની ઈષ્ટાવાળાઓને જ તેવી ઈચ્છા થાય છે પરંતુ અન્યને થતી નથી, કારણ કે એક પાત્રમાં મળેલાં મધ અને ઝેર એ બન્નેનો જે ત્યાગ કરાય છે, તે સુખ વિશેષ મેળવવાની ઈચ્છાથી જ કરાય છે. વળી, સંસારમાં રહેલ જીવેને જેમ સુખ ઈષ્ટ છે, અને દુઃખ અનિષ્ટ છે, તેમ મોક્ષાવસ્થામાં પણ દુઃખનો અભાવ ઈષ્ટ છે, પણ સુખનો અભાવ તો અનિષ્ટ જ છે તેથી તમોએ માનેલ સ્વરૂપવાળો મોક્ષ હોય તો તેમાં શુદ્ધિમાન પુરુષોની પ્રવૃત્તિ થશે નહિ, પણ મોક્ષ મેળવવા માટે શુદ્ધિમાન પુરુષો પ્રવૃત્તિ તો કરે છે. માટે મોક્ષ સુખ સંવેદન સ્વરૂપ છે એ સિદ્ધ થયું કારણ કે અન્યથા પ્રેક્ષાવત્પ્રવૃત્તિનો વિષય મોક્ષ અને જ નહિ

(ટિ.) તદ્દીતિ શાસારિકમુલમ્ । તન્નિજ્ઞાસેતિ સાંસારિકમુલ(જં) હાતુમિચ્છા । અમત્રે દતિ પાત્રે । અત્રેતિ મોક્ષમુલે । इयमिति प्रवृत्तिः ।

§ ૧૦ અથ સુખસંવેદનૈકસ્વભાવો યદિ મોક્ષઃ સ્યાત્, તદા સદરાગેણ પ્રયતમાનો મુમુક્ષુર્ન મોક્ષમધિગચ્છેત્; ન હિ રાગિણાં મોક્ષોડ્સ્તીતિ મોક્ષવિદઃ, તસ્ય બન્ધનાત્મકત્વાત્ । તદયુક્તમ્ । યો હિ સુલસાધનેષુ શબ્દાદિષ્વમિષ્ણઃ સઃ રાગો બન્ધનાત્મકઃ, તસ્ય વિષયાર્જનરક્ષણાદિપ્રવૃત્તિહારેણ સંસારહેતુત્વાત્ । અનન્તે તુ મુલે યથાપિ રાગસ્તથાડ્યસૌ સર્વવિષયાર્જનાદિનિવૃત્તિમોક્ષોપાયપ્રવૃત્ત્યોરેવ હેતુઃ; અન્યથા તસ્ય સુલસ્ય પ્રાપ્તુમશક્યત્વાત્ । ન હિ તદ્ વિષયસાધ્યમ્, નાપિ તત્ ક્ષીયતે, યેન વિષયસુસ્થાર્થમિવ પુનઃ પુનસ્તદર્થે હિંસાદિષ્વપિ પ્રવર્તેત્ । તન્ન વન્ધહેતુર્મુક્ષોરત્તિ રાગઃ, સ્પૃહામાત્રરૂપોડપિ ચાસૌ પરા કોટિમારુદ્ધસ્યાસ્ય નિર્વર્તેત્, “મોક્ષે મયે ચ સર્વત્ર નિસ્પૃહો મુનિસત્તમઃ” इति वचनात्, अन्यथा

દુઃસ્ખનિવૃત્ત્યાત્મકેડપિ મોક્ષે પ્રયત્નમાનસ્ય દુઃસ્ખદેષકષાયકાલુષ્યં કિં ન સ્યાત્ ? ।

અથ નાસ્ત્યેવ મુમુક્ષોર્દેષઃ । રાગદ્વેષો હિ સંસારકારણમિતિ તૌ મુમુક્ષુર્બુદ્ધિઃ, દ્વેષિ ચ દુઃસ્ખમ્, કથમિદં સક્તચ્છેત ? इति चेत् । तदितरत्राऽपि तुल्यम् । इति सिद्धं कृत्स्नकर्मक्षयात् परममुत्सवेदनात्मा मोक्षः, न बुद्ध्यादिविशेषगुणोच्छेदरूप इति ।

૬૧૦ નૈયાયિકાદિ—મોક્ષ સુખ સંવેદનરૂપ એક સ્વભાવવાળો જ હોય તો તે સુખ પ્રત્યેના રાગથી પ્રવૃત્તિ કરનાર મુમુક્ષુ મોક્ષ પામશે નહિ, કારણ કે 'રાગી-ઓને મોક્ષ નથી' એમ મોક્ષના સ્વરૂપને બાંધનારાઓ કહે છે રાગ એ બંધન રૂપ છે

જેન—તમારું આ કથન યુક્તિયુક્ત નથી, કારણ કે સુખના સાધનરૂપ શબ્દાદિ વિષયોમા જ ઉત્કટ સ્નેહરૂપ રાગ છે, તે રાગ બંધન સ્વરૂપ છે, કારણ કે વિષયોને મેળવવા, તેનું રક્ષણ કરવું વિગેરે પ્રવૃત્તિ દ્વારા તે રાગ સંસારને હેતુ છે, અને અનન્ત સુખમાં જો કે રાગ છે, તો પણ (શબ્દાદિ) સર્વ વિષયો મેળવવા વિગેરે ક્રિયામાંથી નિવૃત્તિનો અને મોક્ષના ઉપાય કારણોમાં પ્રવૃત્તિનો જ હેતુ જો રાગ છે, કારણ કે જો ત્રિના તે સુખ (મોક્ષસુખ) પ્રાપ્ત કરી શકાતું નથી. વળી, તે (અનન્ત) સુખ કંઈ વિષયસાધ્ય નથી, અર્થાત્ વિષયો દ્વારા પ્રાપ્ત કરી શકાય તેવું નથી, અને તેનો ક્ષય પણ થતો નથી જોથી કરી તેને માટે વિષયજન્ય સુખની જેમ વારંવાર હિંસાદિ ક્રિયામાં પ્રવૃત્તિ કરવી પડે. માટે મુમુક્ષુનો મોક્ષ પ્રત્યેનો રાગ બંધનું કારણ નથી વળી, માત્ર સ્પૃહા રૂપ આ રાગ પણ પરાક્રાંતિને આત્મા જ્યારે પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે નબટ થઈ જાય છે, કારણ કે કહ્યું છે કે, “ઉત્તમ મુનિ મોક્ષ અને સંસાર એમ સર્વ સ્થળે નિરસ્પૃહ હોય છે.” મોક્ષસુખ પ્રત્યેનો આ રાગ બંધનકર્તા હોય તો પછી દુઃખભાવાત્મક મોક્ષ માટે પ્રયત્ન કરનાર મુમુક્ષુને પણ દુઃખના દ્વેષરૂપ કષાયજન્ય મલિનતાની પ્રાપ્તિ કેમ નહિ થાય ? અર્થાત્ જેમ સુખ-રાગ જો બંધનકર્તા હોય તેમ દુઃખ-દ્વેષ પણ બંધનકર્તા બને જ.

નૈયાયિકાદિ—રાગ અને, દ્વેષ સંસારના કારણ રૂપ છે. માટે મુમુક્ષુ તે તે બંનેનો ત્યાગ કરે છે અને વળી, તે દુઃખનો દ્વેષ કરે છે એમ કહેવું તે કઈ રીતે સંગત થાય ? માટે મુમુક્ષુને દ્વેષ હોતો જ નથી.

જેન—તે જ ન્યાય અન્યત્ર પણ છે. એટલે કે, તે જ ન્યાયે રાગ પણ માની શકાયે નહિ. આ પ્રકારે સમસ્ત (આઠે) કર્મના નાશથી પરમસુખના સંવેદન-રૂપ મોક્ષ સિદ્ધ થાય છે, પરંતુ યુદ્ધ્યાદિ વિશેષ ગુણોના ઉન્નિષ્કરૂપ મોક્ષ સિદ્ધ થતો નથી.

(૫૦) અન્યથા દુઃસ્ખનિવૃત્ત્યાત્મકેડપિ મોક્ષે इति भवदमिमते । अथ नास्त्येवे-
त्यादि परः । मुमुक्षोर्देष इत्यतोऽमे यत् इति गम्यम् ।

(ટિ.) તદ્વારોણેતિ લોકાનુરાગેણ । તસ્યેતિ રાગસ્ય । તસ્યેતિ જ્ઞાનાદિપુ રાગસ્ય । અસાવિતિ રાગઃ । અન્યથેતિ સર્વવિષયાર્થનાદિનિવૃત્તિમોક્ષોપાયપ્રશ્નોરહેતુત્વે । તસ્ય જુલ્સસ્યેતિ અપવર્ગસાતત્વ । તદિતિ બુદ્ધમ્ । અસાવિતિ રાગઃ । અસ્યેતિ પરમાત્મનો મોક્ષમાર્ગ પ્રપન્નત્વ । અન્યથેતિ સમત્વામાવે ।

§ ૧૧ અથ દિક્પટાઃ પ્રકટયન્તિ—મવત્વેતાદશસ્વરૂપો મોક્ષઃ, સ તૂપાત્સ્ત્રી-શરીરસ્યાત્મનમ્ इति ન મૃષ્યામહે । ન સ્ત્રુ સ્ત્રિયો મુક્તિમાજો ભવન્તિ । તથા ચ પ્રમાચન્દ્રઃ—સ્ત્રીણાં ન મોક્ષઃ, પુરુષેભ્યો હૈનત્વાદ, નપુંસકાદિવદિતિ ।

§ ૧૨ અથ બ્રૂમ.—સામાન્યેનાડત્ર ધર્મિત્વેનોપ્તાઃ સ્ત્રિયઃ, વિવાદાસ્પદીમૂતા વા । પ્રાચિ પક્ષે પક્ષકદેશે સિદ્ધસાધ્યતા, અસંસ્થાતવર્ષાયુષ્કદુષ્પમાદિકાલોત્પન્ન-તિરસ્કાર્યમવ્યાદિસ્ત્રીણાં મૃયસીનામસ્માભિરપિ મોક્ષાભાવસ્યામિધાનાત્ । દ્વિતીયે તુ ન્યૂનતા પક્ષસ્ય, વિવાદાસ્પદીમૂતેતિ વિરોધર્થે વિના નિવત્તસ્ત્રીલાભામાવાત્, પ્રક-રણાદેવ તત્કામે પક્ષોપાદાનમપિ તત્ત્વ એવં કાર્ય ન સ્યાત્, તથાડ્યુપાદાને નિયતસ્યૈવ તત્ત્વોપાદાનમવદાતમ્, યથા ધાનુષ્કસ્ય નિયતસ્યૈવ લક્ષ્યસ્યોપદર્શનમિતિ ।

દિગમ્બર જૈન—સમસ્ત (આઠે) ધર્મના નાશથી આત્મચિત્તક અનવધિક અને નેસર્ગિક સુખના સંવેદનરૂપ મોક્ષ ભલે હો, પરંતુ 'સી શરીરને ધારણ કરનાર આત્મા પણ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી શકે છે' તમારું આ કથન અમોને માન્ય નથી, કારણ કે સ્ત્રીઓ મોક્ષને પામતી જ નથી. તે અંગે પ્રશ્નચંદ્રણું કથન આ પ્રમાણે છે—'સ્ત્રીઓને મોક્ષ નથી, પુરુષોથી હીન હોવાથી, નપુંસકાદિની જેમ.

§ ૧૨ શ્વેતામ્બર જૈન—આનો ઉત્તર હવે અમે આપીએ છીએ. ઉપર્યુક્ત અનુમાનમાં પ્રશ્ન એ છે કે તમોએ સ્ત્રીભાવને ધર્મી તરીકે ગ્રહણ કરી છે કે અમુક વિવાદાસ્પદ સ્ત્રીઓને ? પહેલા પક્ષમાં પક્ષકદેશમાં સિદ્ધસાધ્યતા દોષ છે. કારણ કે દુષ્પમાદિ કાલમાં ઉત્પન્ન થયેલી, તિર્થંગિની, કેવીઓ, અને અભ-વ્યાદિ ઘણી સ્ત્રીઓને મોક્ષ નથી એમ અમે પણ કહીએ છીએ. બીજા પક્ષમાં 'અમુક વિવાદાસ્પદ' વિશેષણ વિના નિયત સ્ત્રીની ઉપલબ્ધિ થતી નથી માટે પક્ષમાં ન્યૂનતા દોષ છે.

દિગમ્બર જૈન—પ્રકરણથી નિયત સ્ત્રીની ઉપલબ્ધિ થઈ જશે.

શ્વેતામ્બર જૈન—તો એ જ ન્યાયે પક્ષતું ઉપાદાન (ગ્રહણ) પણ પ્રકરણથી થઈ જશે માટે પક્ષતું ઉપાદાન પણ કરવું ન જોઈએ, છતાં પણ પક્ષતું ઉપાદાન આવશ્યક હોય તો ધનુષાદી પુરુષના નિયત લક્ષ્યની જેમ નિયત સ્ત્રીતું પણ ઉપલક્ષ્ય કરવું તે નિર્દોષ છે.

(૧૦) તત્ત્વ એવં કાર્ય ન સ્યાદિત્યત્ર તત્ત્વ પથેતિ પ્રકરણાદેવ । યથા ધાનુષ્કસ્ય નિયતસ્યૈવેત્યત્ર કર્તુમશી ।

(ટિ.) મવત્વેતાદશસ્ત્વેનાદિ । સ્વ इति મોક્ષઃ । તત્કામે इति નિયતજ્ઞોભામે । તત્ત્વ પથેતિ પ્રકરણાદેવ । તત્ત્વેતિ પથસ્ય ।

§ ૧૩ હેતુક્તઃ પુરુષાપકર્ષોઽપિ યોગિતા કુતસ્ત્યઃ ? કિં સમ્યગ્દર્શનાદિ-રત્નત્રયાભાવેન, વિગિહસામર્થ્યાસત્ત્વેન, પુરુષાનમિવન્ધત્ત્વેન, સ્મારણાધકર્તૃત્વેન, અમહર્દિકત્વેન, માયાદિપ્રકર્ષવત્ત્વેન વા । પ્રાચિ પ્રકારે કુનઃ સ્ત્રીણાં રત્નત્રયાભાવઃ ? ।

સ ચીવરપરિગ્રહત્વેન ચરિત્રાભાવાદિતિ ચેત્ । તદચતુરસમ્ । ચતઃ પરિગ્રહરૂપતા ચીવરસ્ય શરીરસંપર્કમાત્રેણ, પરિમુખ્યમાનત્વેન, મૂચ્છહિતુત્વેન વા ભવેત્ । પ્રથમપક્ષે ક્ષિત્યાદિના શરીરસંપર્કિણાડ્યપરિગ્રહેણ વ્યભિચારઃ । દ્વિતીયપ્રકારે ચીવરપરિભોગસ્તા- સામશક્યત્યાગતયા, ગુરુપદેશાદ્ વા । નાથઃ પશ્ચાન્ન, ચતઃ સંપ્રત્યપિ પ્રાણાનપિ ત્યજન્ત્યો યાઃ સંદસ્યન્તે, તાસામૈકાન્તિકાત્યન્તિકાનન્દસંપદાર્થિનીનાં નાથચીવરં પ્રતિ ક્વા નામાશક્યત્યાગતા ? નમ્નયોગિન્યશ્ચ કાશ્ચિદિદાનીમપિ પ્રેક્ષ્યન્ત એવ । દ્વિતીય- પક્ષોઽપિ ન સૂક્ષ્મઃ, ચત્તો વિશ્વજનીનેન વિશ્વદર્શિના પરમગુરુણા મગવતા મુમુક્ષુ- પક્ષમલાક્ષીણાં યદેવ સંયમોપકારિ, તદેવ ચીવરોપકરણં “નો કપ્પદિ નિગંથીએ અચેલાએ હોત્તએ” इत्यादिनोपदिष्टम्, પ્રતિભેલનકમખ્દલપ્રમુલવત્, इति कथं तस्य परिभोगात् परिग्रहरूपता ?, પ્રતિભેલનાદિષમોપકરણત્યાપિ તત્પ્રસક્તાન્ । તથા ચ—

“યત્ સંયમોપકારાય વર્તતે પ્રોક્તમેતદુપકરણમ્ ।

ધર્મસ્ય હિ તત્ સાધનમત્તોઽન્વદધિકરણમાહાઝ્ઞન્” ॥૧॥

ઉપકારકં હિ કરગમુપકરણમ્, અધિક્રિયન્તે વાતાય પ્રાણિનોઽસ્મિન્નિતિ લ્પિકરણમ્ ।

વળી, ‘શ્રીઓ પુરુષો કરતાં હલકી છે’ એવો જે હેતુ તમે કહ્યો છે તે શાથી સિદ્ધ છે ? પુરુષો કરતાં શ્રીઓની હીનતા શું તેમનામાં સમ્યગ્દર્શનાદિ રત્નત્રય નો અભાવ છે તેથી છે ? વિશિષ્ટ સામર્થ્યના અભાવથી છે ? પુરુષો દ્વારા અવગનીય હોવાથી છે ? સ્મરણાદિ કાર્યો કરતી ન હોવાથી છે ? મહદ્વિદ્ કં નથી માટે છે ? કે તેમનામાં માયા વિગેરેનો પ્રકર્ષ હોવાથી છે ? પહેલા પક્ષમાં પ્રશ્ન એ છે કે શ્રીઓમાં સમ્યગ્દર્શનાદિ રત્નત્રયનો અભાવ શાથી છે.

દિગમ્બર—શ્રીઓને વસ્ત્રનો પરિગ્રહ છે, અને પરિગ્રહ હોવાથી ચારિત્રનો અભાવ છે, તેથી સમ્યગ્દર્શનાદિ રત્નત્રયનો અભાવ છે

સ્વેતામ્બર—એમ માનતા હો તો પ્રશ્ન છે કે વસ્ત્રની પરિગ્રહરૂપતા શરીરના સંપર્ક માત્રથી કહો છો ? તેના ભોગવટાથી કહો છો કે મૂર્છાતુ કારણ હોવાથી કહો છો ? પહેલા વિકલ્પમાં તો શરીર સાથે સંપર્કવાળા છતા અપરિગ્રહરૂપ પૃથ્વ્યાદિથી વ્યભિચાર છે.

બીજા વિકલ્પમાં પ્રશ્ન એ છે કે શ્રીઓને વસ્ત્રનો પરિભોગ (ભોગવટો) શું તેઓ વસ્ત્રનો ત્યાગ કરી શકતી નથી માટે છે કે શુરુના ઉપદેશથી છે ? પ્રથમ પક્ષ તો યોગ્ય નથી, કારણ કે વર્તમાનકાળે પણ પોતાના પ્રાણુનો ત્યાગ કરતી શ્રીઓ દેખાય છે, તો તેવી ઐકાન્તિક-આત્યન્તિક અને નૈસર્ગિક સુખ સંપત્તિની ઇચ્છુક શ્રીઓ માટે વસ્ત્રનો ત્યાગ કરવો એમા શું અશક્ય છે ? વળી અત્યારે પણ કેટલીક નગ્ન યોગિનીઓ દેખાય છે જ. બીજો પક્ષ પણ સારભૂત નથી, કારણ કે—વિધના હિતકારી વિશ્વદેવતા-પરમશુરુ “નિર્જનિનીઓ અલેલક શબ્દ કલ્પે નહિ” ઇત્યાદિ વચનથી ત્રિનેશ્વર ભગવતે મુમુક્ષુ શ્રીઓને જે સંયમમાં ઉપકારી હોય તે જ વસ્ત્ર પ્રતિબેખન અને કમચ્છુ આદિની જેમ ઉપકરણ તરીકે જણાવેલ છે. તો ચીવરના પરિભોગ માત્રથી તે પરિગ્રહરૂપ કઈ રીતે અને ? કારણ કે ઉપ-

કરણને પરિગ્રહ માનવામાં તો પ્રતિલેખનાદિ ધર્મોપકરણ પશુ પરિગ્રહરૂપ બની જશે. કણું પશુ છે કે, “શ્રી અરિહંત ભગવંતે જે સંયમના ઉપકાર માટે હોય તે પદાર્થને ઉપકરણ કહેલ છે. કારણ કે તે ધર્મનું સાધન છે અને તેનાથી બિન્ન (સંયમને અહિતકારી) પદાર્થને અધિકરણ કહેલ છે.” ઉપકાર કરનાર સાધન જ ઉપકરણ કહેવાય છે, અને જેમાં પ્રાણિઓ વધ માટે અધિકૃત કરાય તે અધિકરણ કહેવાય છે

(૫૦) અપરિગ્રહેણ જ્યમિચાર इति भवन्मवेऽपि ।

(દિ૦) તાસામિતિ શોષિતામ્ । યતો વિમ્બેત્વાદિ । તસ્યેવિ ચીવરસ્ય । તત્પ્રસક્તા-
દ્વિતિ પરિગ્રહપ્રસક્તે ।

અથ પ્રતિલેખનં તાવત્ સંયમપ્રતિપાલનાર્થે અગત્યોપદિષ્ટમ્, વર્ણં તુ કિમ-
ર્થમિતિ ?; તદપિ સંયમપ્રતિપાલનાર્થમેવેતિ જૂમ્., અભિમૂચ્યન્તે હિ પ્રાયેણાઽરૂપસત્ત્વ-
તયા વિવૃતાક્ષોપાક્લસદર્શનમનિતચિત્તમેદૈઃ પુરુષૈરક્લ્પના અકૃતપ્રાવરણા ઘોટિકા इव
घोटकैः ।

નનુ યાસામતિતુચ્છસત્ત્વાનાં પ્રાણિમાત્રેણાઽવ્યમિમવ્, તાઃ કથં સફલત્રૈલો-
ક્યામિમાવકર્ત્ત્વશિપ્રક્ષયલક્ષણં મોક્ષં મહાસત્ત્વપ્રસાર્યં પ્રસાધયન્તીતિ ચેત્ ? ।
તદયુક્તમ્, યતો નાત્ર શરીરસામર્થ્યમતિરિક્તં યત્ય મવતિ તત્ત્વૈવ નિર્વાણોપાર્જન-
ગોચરેણ સત્ત્વૈવ અવિતવ્યમિતિ નિયમઃ સમસ્તિ, અન્યથા પક્ષુવામનાત્યન્તરોણિણઃ
પુમાંસોઽપિ સ્ત્રીમિરમિમૂચમાના દ્રવ્યન્તે इति તેઽપિ તુચ્છશરીરસત્ત્વાઃ કથં તથા-
વિષતિસદ્ધિભિન્નનસત્ત્વમાજો મધેયુઃ ? । યથા તુ તેષાં શરીરસામર્થ્યાસત્ત્વેઽપિ મોક્ષ-
સાધનસામર્થ્યમવિરુદ્ધમ્, તથા જીનામપિ સત્યપિ વસ્ત્રે મોક્ષાન્યુપગમે ।

દિગમ્બર—પ્રતિલેખન (ભારપિન્ધનો ગુચ્છો) તો સંયમ પાળવા માટે
શ્રી જિનેન્દ્ર ભગવંતે ઉપદેશેલ છે, પરંતુ વસ્ત્ર શા માટે છે ?

સ્વેતામ્બર—તે પશુ સંયમને માટે જ છે એમ અમારું કહેવું છે, કારણ
કે ખુદ્દા અગ્રેષ્ઠ ભોવાથી જેના ચિત્તમાં વિકાર ઉત્પન્ન થયેલ છે એવા
પુરુષોના આકંઠણનો ભોગ ઘોડાથી ઘોડીના જેમ પ્રાયઃ અદ્ય સત્ત્વ (પરાકંમ)-
વાળી હોવાથી બની જાય છે.

દિગમ્બર—અતિતુચ્છ (બહુ જોછા) પરાકંમવાળી જે સ્ત્રીઓ (સામાન્ય)
પ્રાણિમાત્રથી અભિભવ પામે છે, તે ત્રણે લોકોના પરાભવ કરનાર કર્મશાશિના
અત્યંત ક્ષયરૂપ, અને મહાસત્ત્વ (મહાપરાકંમ)થી સાધ્ય એવા મોક્ષને કંઈ રીતે
સાધશે ?

સ્વેતામ્બર એ કથન યોગ્ય નથી, કારણ કે ‘જેવું’ શરીરસામર્થ્ય અધિકું
હોય તે જ મોક્ષપાજન કરવાની શક્તિવાળો હોય’ એવો કેદ નિયમ (વ્યાસિ)
નથી, અન્યથા પંચુ (લૂલા-લંગા), વામન (ડીંગણા) અને અત્યંત રોગી એવા

પુરુષો પણ સ્ત્રીઓથી થતા પરાભવને પામતા જોવાય છે, જોટલે તેઓ પણ તુચ્છ સત્ત્વવાળા હોવાથી સિદ્ધિ-સુક્તિના કારણભૂત તથા પ્રકારની શક્તિ કઈ રીતે ધરાવશે ? જોટલે તેના પુરુષોમાં શરીરસામર્થ્ય ન હોવા છતાં પણ તેઓ મોક્ષના કારણરૂપ સામર્થ્ય (શક્તિ) ધરાવે છે તેમાં જેમ કશો વિરોધ નથી તેમ સ્ત્રીઓ પાસે વસ્ત્ર હોય છતાં પણ તેઓ મોક્ષ પામે એમાં કશો વિરોધ નથી.

(૧૦) તદપિ સંયમપ્રતિપાલનાચ્ચૈમેત્યાદિ સ્ત્રિ ॥૫૭॥

इति सप्तमपरिच्छेदः ॥

(દિ૦) તદપીતિ બ્રહ્મણિ ।

ગૃહિણઃ કુતો ન મોક્ષ इति चेद् , મમત્વસદ્ભાવાત્ । ન हि गृही वस्त्रे ममत्वरहितः, ममत्वमेव च परिग्रहः, सति हि ममत्वे नग्नोऽपि परिग्रहवान् भवति, शरीरेऽपि तद्भावात् । आर्थिकायाश्च ममत्वाभावादुपसर्गाभासक्तमिदाम्बरमपरिग्रहः, न हि यतैरपि ग्रामं गृहं वनं वा प्रतिवसतोऽममत्वादन्यच्छरणमस्ति । न च निगृहीतात्मनां महात्मनां कासाञ्चित् कचिदपि मूर्च्छास्ति ' तथाहि—

“ निर्वाणश्रीप्रभवपरमश्रीतितीव्रस्पृहाणां

मूर्च्छां तासां कश्मिव भवेत् कापि संसारमार्गे ? ।

भोगे रोगे रहसि सजने सज्जने दुर्जने वा

यासां त्वान्तं किमपि भजते नैव वैषम्यमुદ्गમ્ ” ॥૧॥

उक्तं च—‘ अवि अप्पणો वि देहस्मि नारयन्ति ममाइयं ति’ । एतेन मूर्च्छा-हेतुत्वेनेत्यपि पक्षः प्रतिक्षिप्तः, शरीरवच्चीवरस्यापि क्वाचित् प्रति मूर्च्छाहेतुत्वाभावेन परिग्रहरूपत्वाभावात् । तन्न सम्यग्दर्शनादिरत्नत्रयाभावेन स्ત્રીणां પુરુષેભ્યોઽપકર્ષઃ ।

દિગમ્બર—તો પછી વસ્ત્રવાળા ગૃહસ્થોનો મોક્ષ કેમ થતો નથી ?

શ્વેતામ્બર-કારણ કે ગૃહસ્થોમાં મમત્વ છે ગૃહસ્થ વસ્ત્રમાં મમત્વ રહિત હોતો નથી. અને મમત્વ એ જ તો પરિગ્રહ છે, કારણ કે મમત્વ હોય તો નગ્ન પણ પરિગ્રહી કહેવાય છે, કારણ કે મમત્વ શરીરમાં પણ રહેલું છે અને સાધ્વી સ્ત્રીઓને તો વસ્ત્રમાં મમત્વ નથી પણ ઉપસર્ગોદિના કારણે તે આવી પડેલું હોય તેમ તેઓ વસ્ત્રને સ્વીકારે છે. (અર્થાત્ ઉપદ્રવને કારણે આવી પડેલી એકી ઉપર કોઈ મમત્વ ધરાવતું નથી તેમ સાધ્વી સ્ત્રીઓને વસ્ત્ર ઉપર મમત્વ હોતું નથી) વળી ગ્રામમાં, ઘરમાં કે વનમાં વાસ કરતાં યતિ (સાધુ)ને પણ અમમત્વ સિવાય બીજું (કોઈ) શરણ નથી, અર્થાત્ યતિ ઘર, ગ્રામ કે વનનો પોતાના વાસ તરીકે સ્વીકાર કરે છે, છતાં તે પરિગ્રહ કહેવાતો નથી, કારણ કે તે ત્રયે તેમને મમત્વ નથી. જોટલે યતિઓ વિષે છેવટે જેમાં મમત્વ નથી તે જ બંધનનું કારણ બનતું નથી એમ અમમત્વનું જ શરણ તેમના મોક્ષસાધનમાં લેવું પડે છે, તેમ સાધ્વી સ્ત્રી વિષે પણ વસ્ત્ર સ્વીકારવા છતાં અમમત્વ શા માટે ન

માનવું ? અને આત્માનો નિગ્રહ કરનારી (આત્માનું દમન કરનારી) કેટલીક પ્રભાવશાલિની મહાન્ સ્ત્રીઓને કોઈ પણ સ્થળે મૂરછાં (મોહ-મમત્વ) હોતી નથી, તે આ પ્રભાણે—“જોગમાં કે રોગમાં, નિર્જન પ્રદેશ-જોગાન્ત પ્રદેશમાં કે વસતિમાં, સજ્જન કે દુર્જનમાં જોગોતું” ચિત્ત-મન વિકાર પામતું નથી એવી સ્ત્રીઓને શોભલક્ષ્મીમાં પ્રગટેલી પરમ પ્રીતિને કારણે તેની જ તોય સ્પૃહાવાળી હોવાથી સંસારના કોઈ પણ ભાગમાં મૂરછાં (મમત્વ) કઈ રીતે હોય ? વળી, કહ્યું છે કે, પોતાના દેહમાં પણ મમત્વનું આચરણ કરતી નથી.” આ અચોથી વસ્ત્રમાં પરિગ્રહરૂપતા સિદ્ધ કરવાને કહેલ મૂઢ્ઢહિતુત્વ રૂપ ત્રીએ વિકલ્પ પણ અંકિત થઈ ગયો. એમ સમજવું અને કેટલીક સાધ્વી સ્ત્રીઓને શરીરની જેમ વસ્ત્રમાં પણ મૂરછાં (મમત્વ) રૂપ કારણ ન હોવાથી પરિગ્રહરૂપતા નથી. માટે સ્ત્રીઓમાં પુરુષો કરતાં અપકર્ષને સિદ્ધ કરવાને કહેલ સચ્ચન્દ્રશૈનાદિ રત્નત્રયના અભાવરૂપ હેતુ અસિદ્ધ હોવાથી સાધ્ય સિદ્ધ કરવાને સમર્થ નથી.

(ટિ.) તદ્વાવાદિતિ મમત્વસદ્ભાવ ।

§ ૧૪ નાપિ વિશિષ્ટસામર્થ્યાસત્ત્વેન, યતસ્તદપિ તાસાં કિં સત્તમપૃથ્વી-ગમનામાવન, વાદાદિલ્ગ્વિરહિતત્ત્વેન, અલ્પશ્રુતત્ત્વેન, અનુપસ્થાપ્યતાપારાગ્નિચિતકશૂન્ય-ત્ત્વેન વા ભવેત્ । ન તાવદાષઃ પક્ષઃ, યતોડત્ર સત્તમપૃથ્વીગમનામાવો યથૈવ જન્માનિ તાસાં મુક્તિગામિલ્લં તત્રૈવોચ્યતે, સામાન્યેન વા । પ્રાચિ પક્ષે ચરમશરીરિમિરનેકાન્તઃ । દ્વિતીયે લ્પમાશયઃ—યથૈવ હિ સ્ત્રીણાં સત્તમપૃથ્વીગમનસમર્થતાપ્રતરાશુમપરિણામે સામર્થ્યામાવાદપર્કઃ, તથા મુક્તિગમનયોગોત્કૃષ્ટશુમપરિણામેડપિ, ચરમશરીરિણાં તુ પ્રસન્નચન્દ્રરાજર્વિપ્રમુલાણામુભયત્રાપિ સામર્થ્યાદિ નૈકત્રાડન્યપર્કઃ । તદયુક્ત્, યતો નાયમવિનામાવઃ પ્રામાણિકઃ, યદુત્કૃષ્ટાડશુમગત્યુપાર્જનસામર્થ્યાભાવે સત્યુત્કૃષ્ટશુમગત્યુ-પાર્જનસામર્થ્યેનાપિ ન ભવિતવ્યત્, અન્યથા પ્રકૃષ્ટશુમગત્યુપાર્જનસામર્થ્યામાવે પ્રકૃષ્ટા-શુમગત્યુપાર્જનસામર્થ્ય નાસ્તીત્યપિ કિં ન સ્યાત્, તથા ચાડમન્યાનાં સત્તમપૃથ્વી-ગમનં ન ભવેત્ ।

§૧૪ (૨) પુરુષોથી સ્ત્રીઓનો અપકર્ષ સિદ્ધ કરવાને કહેલ ‘વિશિષ્ટ પ્રકરના સામર્થ્ય’નો અભાવ’ એ હેતુ પણ બરાબર નથી, કારણ કે સ્ત્રીઓમાં વિશિષ્ટ પ્રકરના સામર્થ્યના અભાવનું કારણ શું તે સાતમી નરકમાં નથી જતી એ છે ? તેઓમાં વાદાદિલ્ગ્વિ નથી એ છે ? તેઓ અલ્પશ્રુતવાળી છે એ છે ? કે અનુસ્થાપ્યતા અને પારાગ્નિચિતક પ્રાયશ્ચિત્ત સ્ત્રીઓને અપાતાં નથી તે છે ? પહેલાં પક્ષ બરાબર નથી કારણ કે તેમાં પ્રશ્ન એ છે કે શું જે ભવમાં તેમને મુક્તિગમન કરવું છે, તે જ ભવમા તેઓ સાતમી નરકમાં નથી જતી, એવું તમારું મતલબ છે કે સામાન્યપણે સ્ત્રીઓ સાતમી નરકમાં નથી જતી

તેણું (મન્તવ્ય) છે ? પ્રથમ વિકલ્પમાં ચરમ શરીરીવટે હેતુ વ્યભિચારી બની જશે અર્થાત્ ચરમશરીરી પણ એવા જ છે, બેબો બે ભવમાં મોક્ષ જવાના છે, તે ભવમાં તેઓ સાતમી નરકમાં જતા નથી. છતાં પણ તેમના મોક્ષમાં કંઈ બાધ નથી તેા સ્ત્રીમોક્ષમાં સમમ નરકમાં અગમનથી કેમ બાધ આવે ? બીજા વિકલ્પને આશય આવે છે કે સાતમી નરકના અગમને યોગ્ય અતિ-તીવ્રતર અશુભ પરિણામનું સામર્થ્ય ન હોવાથી જેમ સ્ત્રીઓમાં અપકર્ષ છે તેમ સુક્તિગમનને યોગ્ય અતિ ઉત્કૃષ્ટ શુભ પરિણામનું પણ સામર્થ્ય ન હોવાથી અપકર્ષ છે, પરંતુ ચરમશરીરી પ્રસન્નચન્દ્ર રાજર્ષિ વગેરે આત્માને તેા બન્ને સ્થળે (સમમ નરકગમન અને સુક્તિગમનમાં) સામર્થ્ય હોવાથી તેમનો કોઈ પણ એક સ્થળે અપકર્ષ નથી, પરંતુ આવા આશયવાળેા બીજા વિકલ્પ પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે એવો કોઈ પ્રમાણસિદ્ધ અવિનાશાવ નથી કે 'જ્યાં અશુભ ગતિને ઉપાજન કરનાર ઉત્કૃષ્ટ સામર્થ્ય ન હોય ત્યાં શુભગતિને ઉપાજન કરનાર પણ ઉત્કૃષ્ટ સામર્થ્ય ન હોય અન્યથા એવો પણ અવિનાશાવ પ્રામાણિક માનવો પડશે કે જ્યાં શુભગતિને ઉપાજન કરનાર ઉત્કૃષ્ટ સામર્થ્ય ન હોય ત્યાં અશુભ ગતિને ઉપાજન કરનાર ઉત્કૃષ્ટ સામર્થ્ય પણ ન હોય અને આમ થતાં અભવ્ય આત્માને સમમ નરકગમન નહિ થાય. (દિ.) નાપિ વિશિષ્ટેત્યાદિ । તદ્વપીતિ વિશિષ્ટસામર્થ્યોક્તવ્યમ્ । તાસામિતિ પક્ષમણીણામ્ ।

અથ વાદાદિલગ્નિરહિતત્વેન સ્ત્રીણાં વિશિષ્ટસામર્થ્યાસત્ત્વમ્, યત્ર સત્ત્વૈહિક-વાદવિક્રિયાચારણાદિલ્ઘ્વીનામપિ હેતુઃ સંયમવિશેષરૂપં સામર્થ્યં નાસ્તિ, તત્ર મોક્ષહેતુસ્તદ્ભવિષ્યતીતિ કઃ સુધીઃ શ્રદ્ધયીત ? । તદચારુ, વ્યભિચારાત્, માષતુષાદીનાં તદસાવેડપિ વિશિષ્ટસામર્થ્યોપલબ્ધેઃ । ન ચ લ્ઘ્વીનાં સંયમવિશેષહેતુકલ્પમાગમિકમ્, કમૌદયક્ષયક્ષયોપશમોપશમહેતુકતયા તાસાં તત્રોદિતસ્વાત્ । તથા ચાડશાનિ —

“ઉદયસ્યસ્રજોવસમોવસમસમુદયા બહુષ્પગારાઓ ।

एवं परिणामवसा लक्ष्मी उ वन्ति जीवाणं” ॥૧॥

ચક્રવર્તિ-બલદેવ-વાસુદેવત્વાદિપ્રાપ્તયોડપિ હિ લ્ઘ્વયઃ, ન ચ સયમસદ્માષ-નિવન્ધના તત્પ્રાપ્તિઃ । સન્તુ વા તન્નિવન્ધના લ્ઘ્વયઃ, તથાપિ ઓણુ તાસાં સર્વામામમાવોડમિષીયતે, નિયતાનામેવ વા । નાથ. પદ્મઃ, ચક્રવર્ત્યાદિલ્ઘ્વીનાં કાસાશ્ચિદેવ તામ્ પ્રતિવેષાત્, આમર્ષોષ્પ્યાદીનાં તુ મૂયસીનાં ખાવાત્ । દ્વિતીયપક્ષે તુ વ્યભિચારઃ, પુરુષાણાં સર્વવાદાદિલ્ઘ્વમાવેડપિ વિશિષ્ટસામર્થ્યસ્વી-કારાત્, અકેશવાનામેવ, અતોર્થકચક્રવર્ત્યાદીનામપિ ચ મોક્ષસંભવાત્ ।

उदयस्यस्रजोवसमोवसमसमुदया बहुप्रकाराः ।

एवं परिणामवसाद् लक्ष्म्यो भवन्ति जीवानाम् ॥१॥

અલ્પશ્રુતત્વમપિ મુવત્યવાપ્યાડનુમિતવિશિષ્ટસામર્થ્યૈર્માતૃતુષાદિમિરેવાડનૈકાન્તિક-
મિત્યનુદ્ધોષ્યમેવ ।

અનુપસ્થાપ્યતાપારાધ્વિતકશૂન્યત્વેનેત્યપ્યયુક્તમ્, યતો ન તન્નિષેધાદ્ વિશિષ્ટ-
સામર્થ્યામાવ પ્રતીયતે । યોગ્યતાપેક્ષો હિ ચિત્રઃ શાસ્ત્રે વિશુદ્ધ્યુપદેશઃ । ઉત્તરં ચ—

“ સવરનિર્જરરૂપો बहुप्रकारस्तपोविधिः शाले ।

रोगचिकित्साविधिरिव कस्यापि कथञ्चिदुपकारी ” ॥ ૧-૧૧

સ્ત્રીઓમાં વાદાદિ લઙ્ગિષ્ઠ ન હોવાથી વિશિષ્ટ સામર્થ્યનો અભાવ છે, કારણ કે જે વ્યક્તિમાં આ લોક સ બંધી વાદલઙ્ગિષ્ઠ, વૈકલ્પલઙ્ગિષ્ઠ કે આરણ્યાદિ લઙ્ગિષ્ઠ-
ઓના હેતુ રૂપ પણ સંયમરૂપ સામર્થ્ય નથી, તે વ્યક્તિમાં મોક્ષના હેતુમૂલ સંયમ વિશેષરૂપ સામર્થ્ય હોય એવી શ્રદ્ધા તો કયો બુદ્ધિમાન પુરુષ કરે ? તમારું આ કથન પણ સ્તુત્ય નથી, કારણ કે તેમાં વ્યભિચાર છે. માષ્ટુષાદિ જેવામાં વાદાદિ લઙ્ગિષ્ઠો ન હોવા છતાં પણ તેઓમાં મોક્ષગમનયોગ્ય સામર્થ્યની ઉપલબ્ધિ છે. વળી, લઙ્ગિષ્ઠો સંયમવિશેષને કારણે છે, એવું આગમમાં વચન પણ નથી, કારણ કે આગમમાં તો લઙ્ગિષ્ઠો કર્મના ઉદય, ક્ષય, ક્ષયોપશમ અને ઉપશમને કારણે થાય છે, એમ કહ્યું છે. તે આ પ્રમાણે—“ પરિણામના વશથી કર્મના ઉદય, ક્ષય, ક્ષયોપશમ અને ઉપશમ એ કારણોથી ઉત્પન્ન થયેલી અનેક લઙ્ગિષ્ઠો જીવોને હોય છે.” ચક્રવર્તી પદ્મદેવ અને વાસુદેવપણાની પ્રાપ્તિ એ પણ લઙ્ગિષ્ઠરૂપ છે, અને તેની પ્રાપ્તિ સંયમના કારણે નથી અથવા માનો કે તે પ્રાપ્તિ સંયમના કારણે છે, તો પણ પ્રશ્ન એ છે કે શું સ્ત્રીઓમાં સંયમજન્ય સઘણી લઙ્ગિષ્ઠોનો અભાવ છે કે નિયત લઙ્ગિષ્ઠોનો જ અભાવ છે ? આદ્ય પક્ષ યોગ્ય નથી, કારણ કે ચક્રવર્ત્યોદિ કેટલીક લઙ્ગિષ્ઠોનો જ સ્ત્રીઓમાં પ્રતિષેધ કરેલ છે, પરંતુ આમરોપધિ આદિ ઘણી બધી લઙ્ગિષ્ઠો સ્ત્રીઓને પણ હોય છે. ખીજા પક્ષમાં વ્યભિચાર છે, કારણ કે પુરુષોમાં પણ વાદાદિ સર્વલઙ્ગિષ્ઠોનો અભાવ હોવા છતાં વિશિષ્ટ સામર્થ્ય તો સ્વીકારાયેલું છે, કારણ કે વાસુદેવ સિવાયનાનો જ તેમ જ તીર્થંકર કે ચક્રવર્તી પણ ન હોય એવા સામાન્ય પુરુષોનો પણ મોક્ષ સંભવ છે. માટે વાદાદિ લઙ્ગિષ્ઠોના અભાવમાં વિશિષ્ટ સામર્થ્યના અભાવરૂપ તમારો પક્ષ સિદ્ધ થયો નહિ.

સ્ત્રીઓમાં વિશિષ્ટ સામર્થ્યના અભાવનું કારણ અદ્યપશ્રુત છે, એમ પણ તમારે કહેવું નહિ. કારણ કે તેમાં વ્યભિચાર છે. અદ્યપશ્રુતવાળા છતાં માષ્ટુષાદિ મોક્ષ પામ્યા એથી અનુમાન થાય છે કે તેમનામાં વિશિષ્ટ સામર્થ્ય હવું.

અનુપસ્થાપ્ય અને પારોચિત પ્રાયશ્ચિત્તની સ્ત્રીઓ અધિકારિણી નથી માટે તેઓમાં વિશિષ્ટ સામર્થ્ય નથી એમ પણ કહેવું તે ઉચિત નથી કારણ કે ઉપ-
શાન્ત પ્રાયશ્ચિત્તના નિષેધમાત્રથી વિશિષ્ટ સામર્થ્યનો અભાવ પ્રતીત થતો નથી. કારણ કે યોગ્યતાની અપેક્ષાએ શાસ્ત્રમાં વિશુદ્ધિ માટે શિલ્પ શિલ્પ પ્રકારનો ઉપદેશ છે, કહ્યું છે કે— રાગ-વ્યાધિની ચિકિત્સાની વિધિની જેમ સંવર અને નિર્વર-

રૂપ અનેક પ્રકારનો તથાવિધિ શાસ્ત્રમાં કહેલ છે તે કોઈ ને કોઈ રીતે ઉપકારી થાય છે અર્થાત્ આ પ્રકારે યુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓમાં અપકર્ષસિદ્ધ કરવાને કહેલ વિશિષ્ટ સામર્થ્યના અભાવરૂપ હેતુ દૂષિત હોવાથી સ્વસાધ્ય સિદ્ધ કરવાને સમર્થ નથી.

(ટિ.) અથં વાદેત્યાદિ । તદિતિ સામર્થ્યમ્ । માષતુષાદીનામિતિ માષતુષાદયો મહર્ષય, તેષાં સ્વબો નાડસ્ય પરમપર્વગ્રાસિસમર્થસામર્થ્યમાસીત્ । તાસામિતિ વાદાદિલ્ભવીનામ્ । તન્નેતિ મહર્ષી । સદ્ય-સ્યેતિ જીવાનાં પરિણામવદ્વા બહુપ્રકારા ચારણ-વૈક્રિયાદિરુપેણ બહુ-વિધા સ્વબો ભવન્તિ । કિમ્મૂતા ! સદ્ય ક્લય-ક્લયોપક્રમોપક્ષમ-સમુત્પાદયિક-ક્ષાયિક-ક્ષાયોપશ-મિકોપશમિકસંમ્યક્ત્વસકાશાકુત્પન્ના. । તત્પ્રાસિરિતિ ચક્રર્થતિવાદિલગ્નિપ્રાપ્તિ । તન્નિ-લ્ભવનામ્ હતિ સયમવિશેષનિબન્ધનાઃ । તાસામિતિ લ્ભવીનામ્ ।

§ ૧૫ પુરુષાનમિવન્ધત્વમપિ યોષિતાં નાપકર્ષાય, યતસ્તદપિ સામાન્યેન, ગુણાધિકપુરુષાપેક્ષં વા । આયેડસિદ્ધતાદોષ, તીર્થકરત્વન્યાદયો હિ પુરન્દરાદિ-મિરપિ પ્રણતાઃ, કિમ્મદ્ધ । શેષપુરુષૈઃ । દ્વિતીયે તુ શિષ્યા અપ્યાચાર્યૈર્નામિવન્ધન્ત ધ્રુવેતિ. તેડપિ તતોડપકુપ્યમાણત્વેન નિર્વૃત્તિમાજો ન ભવેયુઃ, ન ચૈવમ્, ચળદક્રપ્રાદિ-શિષ્યાણાં શાલે તદ્ભૂત્વાદિતિ સૂહ્રેતોર્વ્યભિચારઃ ।

§ ૧૫ સ્ત્રીઓ યુરુષો દ્વારા વંદનયોગ્ય નથી (અવંદનીય છે) એ હેતુથી પણ સ્ત્રીઓનો અપકર્ષ સિદ્ધ થતો નથી, કારણ કે તમોને સામાન્યરૂપે યુરુષો દ્વારા અવંદન અભિપ્રેત છે કે શુદ્ધાધિક યુરુષો દ્વારા અવંદન અભિપ્રેત છે ? આદ્ય-પક્ષમાં અસિદ્ધતા હોય છે, કારણ કે તીર્થકરની માતાવિગેરે સ્ત્રીઓને ઇન્દ્રાદિ-દેવતાઓ પણ નમસ્કાર કરે છે, તો પછી બાકીના યુરુષો નમસ્કાર કરે તેમાં નવાઈ જ શું છે ? બીજા પક્ષનો ઉત્તર એ છે કે, શિષ્યોને આચાર્ય (યુરુ) વંદન કરતા જ નથી તો આચાર્યથી શિષ્યો અપકર્ષને પામ્યા એટલે શું શિષ્યોનો મોક્ષ નહિ થાય ? પરંતુ એહું તો નથી કારણ, કે ચણદકુદ્ર વગેરે આચાર્યના શિષ્યો મોક્ષ પામ્યા એવું શાસ્ત્રમાં સંભળાય છે, માટે 'પુરુષોથી હીન હોવાથી' એ મૂળ હેતુમાં વ્યભિચાર થયો.

§ ૧૬ યતેન સ્મારણાબકર્તૃત્વમપિ પ્રતિશ્ચિતમ્ । અથ પુરુષવિષયં સ્મારણા-બકર્તૃત્વમત્ર વિવક્ષિતં, ન તુ સ્મારણાબકર્તૃત્વમાત્રમ્, ન ચ ક્લિયઃ કદાચન પુંસાં સ્મારણાદીન્ કુર્વન્તીતિ ન વ્યભિચાર इति चेत् तर्हि पुरुषेतिविशेषणं करणीयम् । કરણેડપ્યસિદ્ધતાદોષઃ, લીળામપિ કાસાન્નિત્ પારગતાગમરહસ્યવાસિતસત્તાતૂનાં કાપિ તથાવિવાહવસરે સમુચ્છન્નપ્રવૃત્તિપરાધીનસાધુસ્મારણાદેરવિરોધાત્ ।

§ ૧૬ આ પ્રકારના અંદનથી 'સ્મારણાદિ કાર્યો કરતી નથી' એ પક્ષ પણ અસ્થિત થયો એમ બાબુવું.

દ્વિમખ્ય-સ્મારણાદિ કાર્યો કરતી નથી. એનો અર્થ એ છે કે યુરુષ વિષયક સ્મારણાદિ કાર્યો કરતી નથી પણ સ્મારણાદિ કાર્યો કરતી જ નથી, એવો અર્થ નથી, કારણ કે સ્ત્રીઓ યુરુષો વિષે કદી પણ સ્મારણાદિ કરતી નથી માટે 'સ્મા-રણાદિ કાર્યો કરતી નથી' એ હેતુ વ્યભિચારી નથી.

સ્વેતામ્બર—તો પછી એ હેતુમાં ‘પુરુષ’ એ પ્રમાણે વિશેષણ આપવું જોઈએ, અને આવું વિશેષણ કરે તો પણ અસિદ્ધતા દોષ તો છે જ, કારણ કે જિનેશ્વર ભગવંતના આગમના રહસ્યથી વાસિત થયેલ સાતે ધાતુવાળી કોઈ કોઈ (સાધ્વી) સ્ત્રીઓ ક્યારેક તથાપ્રકારના અવસરે અત્યંત ઉત્કૃષ્ટ અથવા પ્રવૃત્તિને આધીન બની ગયેલ (ઉદ્ધત આચરણ કરનાર) સાધુને સ્મારણાદિ કરે તો તેમાં કોઈ વિરોધ નથી.

2964

§ ૧૭ અથામહર્લિક્ત્વેન સ્ત્રીણાં પુરુષેભ્યોડપકર્ષઃ । સોડપિ કિમાધ્યાત્મિકીં સમૃદ્ધિમાશ્રિત્ય, બાહ્યાં વા । નાડડપ્યાત્મિકીમ્, સમ્યદર્શનાદિરત્નત્રયાદેસ્તાસામપિ સન્નાવાત્ । નાપિ બાહ્યામ્, एवं हि महत्यास्तीर्थकरादिलक्ष्म्या गणधरादयः, चक घरादिलक्ष्म्याश्चेतरक्षत्रियादयो न भाजनम्, इति तेषामप्यमहर्लिक્ત્વેनापकृत्यमाणत्वाद् मुक्त्यभावो भवेत् । अथ याऽसौ पुरुषवर्गस्य महती समृद्धिस्तीर्थकरत्नलक्षणा, सा स्त्रीषु नास्तीत्यमहर्लिक્त्वमासां विवक्ष्यते । तदानीमप्यसिद्धता, स्त्रीणामपि परमपुण्यपात्रभूतानां कासाश्रित् तीर्थकृत्वाविरोधात्, तद्विरोधसाधकप्रमाणस्य कस्याऽप्यभावात्, एतस्याऽपि विवादास्पदत्वात्, अनुमानान्तरस्य चाभावात् ।

§ ૧૭ ‘સ્ત્રીઓ મહર્લિક નથી’ એ હેતુથી પણ પુરુષોથી સ્ત્રીઓને અપકર્ષ સિદ્ધ થતો નથી, કારણ કે સ્ત્રીઓમાં શુ આધ્યાત્મિક સમૃદ્ધિ નથી કે બાહ્ય-સમૃદ્ધિ નથી ? સ્ત્રીઓમાં સમ્યક્દર્શનાદિ રત્નત્રયાદિનો સદ્ભાવ હોવાથી આધ્યાત્મિક સમૃદ્ધિનો અભાવ તો કહી શક્યો નહિ. બાહ્યસમૃદ્ધિના અભાવને કારણે પણ સ્ત્રીઓને અપકર્ષ માનવામાં દોષ છે, કારણ કે જલ્પધર વિગેરેમાં મહાન્ તીર્થંકરાદિની શ્રદ્ધિનો અને ઇતર જનોમાં ચક્રવર્ત્યાદિની શ્રદ્ધિનો સદ્ભાવ નથી તો તેઓ પણ મહર્લિક નહીં હોવાથી અપકર્ષને પ્રાપ્ત કરશે, અને તેથી તેઓ પણ સુક્તિ-(ભોક્ષ) પામશે નહીં.

દિગમ્બર—પુરુષવર્ગમાં તીર્થંકરત્વરૂપી જે આ મહાન્ સમૃદ્ધિ છે, તે સ્ત્રીઓમાં નથી માટે અને સ્ત્રીઓને અમહર્લિક કહીએ છીએ.

સ્વેતામ્બર—તેમાં પણ અસિદ્ધતા દોષ છે, કારણ કે પરમ (ઉત્કૃષ્ટ) પુણ્યના પાત્રરૂપ કોઈ કોઈ સ્ત્રીઓમાં પણ તીર્થંકરત્વનો વિરોધ નથી અર્થાત તેવી ઉત્કૃષ્ટ પુણ્યવાળી કોઈ કોઈ સ્ત્રીઓ કોઈ કોઈ સમયે તીર્થંકર પદની પામે છે, કારણ કે સ્ત્રીત્વ અને તીર્થંકરત્વના વિરોધનું સાધક કોઈ પણ પ્રમાણ નથી અને તમે કહેલ સ્ત્રીની હીનતારૂપ હેતુ તો હલ વિવાદાસ્પદ જ છે અને બીજું કોઈ અભુમાન તો છે નહિ.

§ ૧૮ માયાદિપ્રકર્ષવત્તેનેત્યપ્યશસ્યમ્ . તસ્ય સ્ત્રીપુંસયોસ્તુત્યત્વેન દર્શનાદ, આગમે ચ શ્રવણાત્, શ્રૂયતે हि चरमशरीरिणामपि नारदादीनां मायादिप्रकर्षवत्त्वम् । तन्न पुरुषेभ्यो हीनत्वं स्त्रीनिर्वाणनिषेधे साधयान् हेतुः ।

§ ૧૮ ‘સ્ત્રીઓમાં માયા વગેરેનો પ્રકર્ષ છે’ એ હેતુ પણ પ્રશસ્ત્ર નથી, કારણ કે સ્ત્રી અને પુરુષ ઉભયમા માયાદિનો પ્રકર્ષ સરખો જ દેખાય છે અને આગમ-શાસ્ત્રોમાં પણ સ્પષ્ટતાય છે કે પરમ શરીરી નારહાદિ પણ માયાદિના પ્રકર્ષવાળા હતા, એકું આગમમાં કહેવાયું છે.

§ ૧૯ યત્ પુન—નિર્વાણકારણ જ્ઞાનાદિપરમપ્રકર્ષઃ સ્ત્રીષુ નાસ્તિ, પરમ-પ્રકર્ષત્વાત્, સત્તમપૃથ્વીગમનકારણાડપુણ્યપરમપ્રકર્ષવત્, इति तेनैવોક્તમ્ । તજ મોહનીયસ્થિતિપરમપ્રકર્ષેણ સ્ત્રીવેદાદિપરમપ્રકર્ષેણ ચ વ્યભિચારઃ । નાસ્તિ સ્ત્રીનાં મોક્ષઃ, પરિગ્રહવત્વાત્, ગૃહસ્થવદ્, इत्यपि न पेशलम्, ધર્મોપકરણચીવરસ્યાપરિગ્રહત્વેન પ્રસાધિતત્વાત્, इति સ્ત્રીનિર્વાણે સંકેપેણ વાક્યક્રોદ્ધારઃ ।

§ ૧૯ આ પ્રમાણે પુરુષોથી સ્ત્રીઓની હીનતારૂપ હેતુ (પૃ ૧૧૧) સ્ત્રીનિર્વાણનો નિષેધ કરવા સમર્થ નથી.

વળી, સ્ત્રીઓમાં નિર્વાણના કારણરૂપ જ્ઞાનાદિનો પરમ પ્રકર્ષ નથી, કારણ કે તે પરમ પ્રકર્ષની છે, સાતમી નરકે જવાના કારણ રૂપ પાપ (અશુભ કર્મ)-ના પરમ પ્રકર્ષની જેમ આવું જે અનુમાન પ્રભાવદ્રે કહ્યું છે તેમાં પણ હેતુ મોહનીય સ્થિતિના પરમ પ્રકર્ષથી અને સ્ત્રીવેદાદિના પરમપ્રકર્ષથી વ્યભિચારી છે વળી, સ્ત્રીઓને મોક્ષ નથી, પરિગ્રહવાળી હોવાથી, ગૃહસ્થની જેમ. આ અનુમાન પણ રમણીય નથી. કારણ કે ‘ધર્મના ઉપકરણરૂપ ચીવર-વસ્ત્ર પરિગ્રહરૂપ નથી’ એ અર્થે આ જ પ્રકરણમાં પહેલાં સિદ્ધ કરેલ છે.

આ પ્રમાણે દિગમ્બરોએ કહેલ સ્ત્રીનિર્વાણના બાધક પ્રમાણોનું સંક્ષેપથી નિરાકરણ કર્યું છે.

સ્ત્રીનિર્વાણના સાધક પ્રમાણોનો ઉપ-ન્યાસ નીચે પ્રમાણે છે —

(દિ૦) યત્પુનરિત્યાદિ । તેનેતિ પ્રમાત્ત્વેણ ।

§ ૨૦ સાધકોપન્યાસસ્તુ—મનુષ્યહી કાચિદ્ નિર્વાત્તિ, અવિકલત્તકારણત્વાત્, પુરુષવત્ । નિર્વાણસ્ય હિ કારણમવિકલં સમ્યગ્દર્શનાદિરત્નત્રયમ્, તત્ત્વ તાસુ વિષતે ઇવેત્યાદિત ઇવોક્તમ્, इति नासिद्धमेतत् । વિપક્ષાદ્ નપુંસકાદેરત્યન્તબ્યાદૃત્તત્વાદ્ ન વિરુદ્ધમનૈકાન્તિકં વા । તથા મનુષ્યસ્ત્રીજાતિઃ કયાચિદ્ વ્યક્ત્યા મુક્ત્ય-વિકલકારણવત્યા તદ્વતી, પ્રવ્રજ્યાધિકારિત્વાત્, પુરુષવત્ । ન ચૈતદસિદ્ધં સાધનં ‘ગુલ્બિણી બાલવચ્છા ય પત્ત્વાવેડં ન કમ્પઈ’ इति सिद्धान्तेन तासां तदविकारित्व प्रतिपादनात्, વિશેષપ્રતિષેધસ્ય શેષામ્યનુજ્ઞાનાન્તરીયકત્વાત્ । દસ્યન્તે ચ સાંપ્રત્તમ-પ્યેતાઃ કૃતશિરોલુચ્છના ઉપાત્તપિચ્છકાકમળહ્રુપમુસ્ત્રગતિલિજ્જાશ્ચ, इति कुतो नैतासां प्रव्रज्याधिकारित्वसिद्धिः ? . યતો ન મુક્તિઃ સ્વાત્ । इति सिद्धा यथोक्तरूपस्यात्मनो यथोक्तलक्षणा सिद्धिः ।

इति प्रमाणनयतत्त्वालोकोलङ्कारे श्रीरत्नप्रमाचार्यविरचितायां
रत्नाकरावतारिकाख्यलघुटीकायां नयात्मस्वरूपनिर्णयो

नाम सप्तमः परिच्छेदः ॥

ક્રૂર કોઈ મનુષ્ય સીનિર્વાણ-મોક્ષ પામે છે. મોક્ષના સમસ્ત કારણો હોવાથી, પુરુષની જેમ. મોક્ષનું અવિકલ કોટલે ચંપૂષ્ કારણ સમ્યક્દર્શનાદિ સ્મરત્રય છે. અને તે કારણ સ્ત્રીઓમાં વિદ્યમાન છે જ, એ આ પ્રકરણમાં પહેલાં જ કહી ગયા છીએ (૫૧૨ થી ૧૧૬) માટે આ હેતુ અસિદ્ધ નથી. અને આ હેતુ નપુંસકાદિરૂપ વિપક્ષથી અત્યંત અપવૃત્ત-(પૃથક્) છે માટે વિરુદ્ધ કે વ્યભિચારી પણ નથી. કોઈ એક સ્ત્રી-અક્ષિતમાં મુક્તિના અવિકલ કારણો મળી આવતાં કોઈ સીમાતિ મુક્તિના અવિકલ કારણવાળી છે, કારણ કે સ્ત્રી પ્રવચનાની અધિકારિણી છે, પુરુષની જેમ પ્રસ્તુત હેતુ અસિદ્ધ નથી કારણ કે 'ગર્ભિણી અને નાના બાળક-વાળી સ્ત્રીને હીક્ષા આપવી કદે નહિ' આ વચનથી સ્ત્રીઓના હીક્ષાના અધિકારનું પ્રતિપાદન થાય છે. કારણ કે-વિશેષને નિષેધ શેષના સ્વીકારનો આવિનાશવાળી છે. અર્થાત્ ગર્ભિણી આદિને હીક્ષાનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો તેથી તદ્દતિરિક્ત—(તેનાથી બિન્ન)ને હીક્ષાનું વિધાન સિદ્ધ થાય છે અને વર્તમાનકાળમાં પણ મસ્તકે લોચ કહેલી તથા પિચ્છિત્ત અને કમ્બકલ્લ વિગેરે ચતિવેશને ધારણ કરનારી સ્ત્રીઓ ભ્રુવાય પણ છે. માટે સ્ત્રીઓનો પ્રવચનાધિકાર કેમ ન સિદ્ધ થાય અને જેથી મુક્તિ પણ ન થાય ? માટે યથેકત સ્વરૂપવાળા આત્માને યથોક્ત સ્વરૂપવાળી સિદ્ધિ મુક્તિ સિદ્ધ થઈ. ૫૭

એ પ્રમાણે 'પ્રમાણનયતત્વાલોક' નામના શ્રેષ્ઠમાં શ્રીરત્નપ્રમાચાર્ય મહો-શય વિરચિત રત્નાકરાવતારિકા' નામની લઘુટીકામાં 'નયાત્મસ્વરૂપ નિર્ણય' નામના સાતમા પરિચ્છેદનો શ્રીરૈવતાચલ-ચિત્રકૂટાદિ પ્રાચીન (જીર્ણ) તીર્થોદ્ધારક શ્રી વિજયનીતિસૂરીશ્વરજીના શિષ્યાજી મુનિ મહાયવિજયજીએ સ્વબાંધાસ સમયે કહેલ શુભરસાપાત્રવાક.

(કિ૦) તથા મનુષ્યેભાદિ । તદ્વતીતિ મોક્ષલુષા । તદ્વિકારીતિ પ્રજ્ઞાવિકારિત્વ-પ્રકાશાદ ॥૫૦॥

(૬૦) મનવામાસવાદ. ૧, નાસ્તિકામિતમૂલચૈતન્યનિરાસઃ ૨, આત્મનઃ પ્રત્યક્ષાનુ-ભાગમત્. સ્થાપને ૩, લૌકામિતજ્ઞાનલક્ષણસન્તાનરૂપાત્મનિરાસઃ ૪, ચૈતાનાસમવાયાદાત્મનન્વે-તમત્ત્વ નોવોમાત્મકનયેતિ વૈશેષિકમતનિરાસ ૫, તદ્વમિતતમકૃત્વમિત્વતાનિરાસઃ ૬, આત્મનઃ કાપિકામિત્વાર્ક્ત્વનિરાસ ૭, સાક્ષાદ્લોક્યુત્તસ્થાપન, ૪ પ્રતિનિમ્નદ્વાર ૮, આત્મનઃ સર્વવપત્તનિરાસેન કાયપ્રમાણતાસ્થાપને ૯, કર્મસ્થાપનં કર્મનં એવં ચ પૌર્ણભિક્ષસ્થાપનં ચ ૧૦, ત્રિયોગાન્ત-જ્ઞાનેકાન્તનિરાસેન તદુપવસ્ત્વ યોગાદેસુતાસ્થાપને ૧૧, આત્મવિશેષગુણોપચ્છેદો મોક્ષ इति જરમુક્તિનિરાકરણ ૧૨, સીમિર્વાનસ્થાપનં ૧૩-इति सप्तमपरिच्छेदवाचसप्रहं एव त्रयोदश ॥५॥

(કિ૦) इति श्रीसाधुपरिभाषाश्रीमहाश्वार्थीशुणवन्त्रसुरिप्रियाय ज्ञानचन्द्रविरचिते रत्नाकरावतारिकाटिप्पणके सप्तमं परिच्छेदः ॥ प्रणामम् ३०६ अ. १॥ श्रीः ॥

અર્હમ્ અથાષ્ટમઃ પરિચ્છેદઃ ।

પ્રમાણનયતત્ત્વં વ્યવસ્થાપ્ય સંપ્રતિ તત્પ્રયોગમૂમિમૂતં વસ્તુનિર્ણયામિપ્રાયો-
પક્રમં વાદં વદન્તિ—

વિરુદ્ધયોર્ધર્મયોરેકધર્મવ્યવચ્છેદેન સ્વીકૃતતદન્યધર્મવ્યવસ્થાપનાર્થ
સાધનદૂષણવચનં વાદઃ ॥૧॥

§ ૧ વિરુદ્ધયોરેકધર્મ પ્રમાણેના ડનુપપચમાનો પલમ્મયોર્ધર્મયોર્મધ્યાદિતિ નિર્ધારણે ષષ્ઠી
સપ્તમી વા । વિરુદ્ધાવેવ હિ ધર્માવિકાન્તનિત્યત્વ-કથચ્ચિન્નિત્યત્વાદી વાદં પ્રયોજયતઃ,
ન પુનરિતરૌ, તથાથા-પર્યાયવદ્ દ્રવ્યં ગુણવચ્ચ; વિરોધમ્બૈકાધિકરણત્વૈકકાલત્વયો-
રેવ સતોઃ સંભવતિ । અનિત્યા બુદ્ધિર્નિત્ય બાલેતિ મિન્નાધિકરણયોઃ; પૂર્વ નિષ્કિ-
યસ્, હદાનીં ક્રિયાવદ્ દ્રવ્યમિતિ મિન્નકાલયોઃ તયોઃ પ્રમાણેન પ્રતીતૌ વિરોધા-
સંભવાત્ ।

પ્રમાણુ અને નયતત્ત્વની વ્યવસ્થા કરીને હવે તે બન્નેને પ્રયોગ ન્યાં કર-
વામાં આવે છે, અને જેનો પ્રારંભ પદાર્થનો નિર્ણય કરવાના અભિપ્રાયથી કર-
વામાં આવે છે, તે વાહનું વર્ણન—

પરસ્પર વિરોધી બે ધર્મોમાંથી એક ધર્મનો નિષેધ કરીને પોતાને માન્ય
એવા અન્ય ધર્મની સિદ્ધિ કરવા માટે સાધન અને દૂષણનું કથન કરવું તે
વાદ છે ૧.

§ ૧ વિરુદ્ધ—એક જ ધર્મોમાં પ્રમાણથી જેનો ઉપલંભ થઈ શકતો
નથી એવા બે ધર્મો વિષે અહીં નિર્ધારણુ અર્થમાં ષષ્ઠી અથવા સપ્તમી વિભક્તિ
બાણવી. એકાન્ત નિત્યત્વ અને કથચિત્ત નિત્યત્વાદિ એવા પરસ્પર વિરોધી ધર્મો
જ વાહ કરાવે છે પરંતુ જે વિરોધી ન હોય તેવા બે ધર્મો (અર્થાત્ પરસ્પર
અવિરોધી બે ધર્મો) વાહને અવસર આપતા નથી એમકે દ્રવ્ય પર્યાયવાણું અને
શુણ્ણવાણું છે અને બે ધર્મોના વિરોધ પછુ તેમને એક અધિકરણુમા અને એક
કાલમાં માનવામાં આવેતો જ સંભવે છે પરંતુ ‘બુદ્ધિ અનિત્ય છે’ અને ‘આત્મા
નિત્ય છે.’ અહીં બન્ને ધર્મોનું અધિકરણુ ભિન્ન હોવાથી તથા ‘દ્રવ્ય પહેલાં
નિષ્ક્રિય અને હવે સક્રિય છે,’ અહીં બન્ને ધર્મોના કાલ ભિન્ન હોવાથી પરસ્પર
વિરોધનો સંભવ નથી, કારણ કે તે પ્રમાણથી પ્રતીત છે.

(૫૦) તત્પ્રયોગમૂમિમૂતમિતિ પ્રમાણનયતત્ત્વસ્થાનમૂતમ્ ।

(૫૦) ન પુનરિતરાવિતિ અવિરુદ્ધૌ ।

(દિ૦) તયોરિતિ નિત્યત્વાનિત્યત્વયોર્નિષ્ક્રિય-સક્રિયયોઃ ।

§ ૨ અયમેવ હિ વિરોધો યત્પ્રમાણેનાડનુપલમ્બનં નામ, અન્યથાડપિ તસ્યામ્નુ પગમે સર્વત્ર તદનુપલ્લપસજ્ઞાત, इति વિરુદ્ધત્વાન્યથાનુપપત્તૈરકાધિકરણત્વૈકકાલ્પલયો- રવગતૌ યદ ન્યાયભાષ્યે—“વસ્તુષ્મવિકાધિકરણૌ વિરુદ્ધાવેકકાલાવનવસિતૌ” इति તયોરુપાદાનમ્, તન્ પુનરુક્તમ્, અપુષ્ટાર્થં વા ।

ફર પ્રમાણથી ઉપલબ્ધ ન થવું એ જ તેો વિરોધ છે. આથી (ઉપરોક્ત વિરોધથી) બુદ્ધ પ્રકારનો વિરોધ માનવામાં તેો સર્વત્ર વિરોધનો પ્રસંગ આવશે. માટે વિરુદ્ધત્વની ઘટના અન્ય કોઈ પ્રકારે થતી ન હોવાથી એક અધિકરણના અને એક કાલના બે ધર્મોમાં જ વિરોધની અવગતિ છે, પરંતુ અન્યત્ર નથી. આમ છતાં ન્યાયભાષ્યમાં “વસ્તુષ્મવિકાધિકરણૌ વિરુદ્ધાવેકકાલાવનવસિતૌ” —અર્થાત્ શબ્દાદિ વસ્તુરૂપ એક અધિકરણમાં અને એકકાલમાં અનવસિત-પ્રમાણથી એવા બે ધર્મો પરસ્પર વિરુદ્ધ છે. આમ અહીં બે વિશેષણોનું બે ઉપા-દાન કર્યું છે, તે પુનરુક્ત અથવા અપુષ્ટાર્થ છે, અર્થાત્ વિરુદ્ધ કહેવા માત્રથી જ એ વિશેષણોનો ભાવ ગૃહીત થઈ જાય છે, તેો તેમને પૃથક્ કહેવાની જરૂર નથી.

(૧૦) અન્યથાપીતિ પ્રમાણોપલમ્બેડપિ । અવગતાદિતિ જ્ઞાન અનવસિ-વિતિ અપરિજ્ઞાતૌ ।

(ટિ.) અન્યથાપીતિ પ્રમાણોપલમ્બેડપિ । તસ્યેતિ વિરોધશબ્દવારે । સ્વર્થેતિ સર્વેષુ પક્ષેષુ નિત્યાદિષુ સાધિત્વમિદેષુ વિરોધસમ્ભવાત્ । તયોરિતિ એકાધિકરણયોરેકકાલ્પલયૌ ।

§ ૩ યદપ્યત્રૈવાનવસિતાવિતિ, તદપ્યભ્યાપકમ્, યતો વીતરાગવિષયવાદ-કથાયામનવસિતત્વસદ્ભવેડપિ જિગીપુગોચરવાદકથાયા તદસદ્ભાવાત્ । વીતરાગવાદો હાન્યતરસંદેહાદપિ પ્રવર્તતે । જિગીપુગોચરઃ પુનર્વાદો ન નામ નિર્ણયમન્તરેણ પ્રવ-ર્તિતુમુત્સહતે । તથાહિ—વાદી ગદ્વાદૌ નિત્યત્વં સ્વયં પ્રમાણેન પ્રતીત્યૈવ પ્રવર્તમાનોડ-સમાનપ્રતિપક્ષપ્રતિલેપમનોરથોડહમહમિકયાડનુમાનમુપન્યસ્યતિ; પ્રતિવાચપિ તત્રૈવ ધર્મિણિ પ્રતિપન્નાનિત્યત્વધર્મસ્તથૈવ દૂષણમુદીરયતીતિ ક નામ વાદકથાપ્રારમ્ભાત્ પ્રાગનવ સાયસ્વાવકાશઃ² ।

ફર વળી, ‘અનવસિત એવું બે વિશેષણ આપ્યું છે, તે પણ અભ્યાપક, કારણ કે વીતરાગ વિષયક વાદકથામાં અનવસિતત્વનો સદ્ભાવ છે; બીજાં બિગીપુ વિષયક વાદકથામાં તેનો અભાવ છે, કારણ કે વીતરાગવાદ તેો એકના સંદેહથી થાય છે, પરંતુ બિગીપુ વિષયક વાદ તેો નિષ્કૃય વિના કદી પણ સંભવતો નથી. તે આ પ્રમાણે—

વાદી શબ્દાદિ ધર્મીમાં નિત્યત્વનો પ્રમાણથી સ્વયં નિશ્ચય કરીને જ અસ-માન પ્રતિપક્ષનું એટલે કે ચોતાથી વિલક્ષણ પ્રતિપક્ષનું ખડન કરવાની ઇચ્છા-થી અભિમાનપૂર્વક અનુમાન વાક્યનો પ્રયોગ કરે છે, અને પ્રતિવાદી પણ તે જ શબ્દાદિ ધર્મીમાં પ્રમાણથી અનિત્યત્વ ધર્મનો નિશ્ચય કરી તે જ રીતે વાદીના

અનુમાનમાં દૂષણત્વ ઉદ્ભવન કરે છે, તેા વાદકથાના પ્રારંભમાં પહેલાં અવનસાય (અનિશ્ચય)ને સ્થાન બે કથાં છે ?

(૧૦) તદ્વસદ્માવાદિતિ બનવસિત્તવામાવાત્ ॥૧॥

(ટિ૦) અનવસિતાવિતિ પ્રમાણેન પરિચ્છિન્નાવનવગતૌ । વીતરાગેતિ ગુરુશિષ્યગોચર-વાર્તાયામ્ । તદ્વસદ્માવાદિતિ બનવસિત્તવામાવાત્ । તથૈવેતિ સમાનપ્રતિપક્ષપ્રતિક્ષેપ-મનોરથોઽહમહમિકયા ।

§ ૪ તત્તોઽયં સૂત્રાર્થઃ—યાવેકાધિકરણાવેકકાલૌ ચ ધર્મૌ વિરુદ્ધેતે, તયો-ર્મધ્યાદેકસ્ય સર્વથા નિત્યત્વસ્ય કથંચિન્નિત્યત્વસ્ય વા, વ્યવચ્છેદેન નિરાસેન, સ્વીકૃતતદન્યધર્મસ્ય કથંચિન્નિત્યત્વસ્ય સર્વથા નિત્યત્વસ્ય વા, વ્યવસ્થાપનાર્થં વાદિનઃ પ્રતિવાદિનશ્ચ સાધનદૂષણવચનં વાદ इत्यभिधीयते । સામર્થ્યાન્ચ ત્વપક્ષવિષયં સાધનમ્, પરપક્ષવિષયં તુ દૂષણમ્, સાધનદૂષણવચને ચ પ્રમાણરૂપે एव संभवतः, તદિતરયોસ્ત-યોસ્તદાઽઽભાસત્વાત્; ન ચ તામ્યાં વસ્તુ સાધયિતું દૂષયિતું વા શક્યમિતિ ।

કૃષ્ટ એટલે સૂત્રનો અર્થ આ પ્રમાણે થયો : એક અધિકરણમાં અને એક બે કાલમાં બે બે ધર્મોના પરસ્પર વિરોધ છે તેમાંથી એક ધર્મનો એટલે કે સર્વથા નિત્યત્વ કે કથંચિત્ નિત્યત્વનો નિરાસ કરીને પોતાને માન્ય એવા અન્ય કથં-ચિત્ નિત્યત્વ કે સર્વથા નિત્યત્વની સિદ્ધિ કરવા માટે વાહી દ્વારા અને પ્રતિ-વાદી દ્વારા સાધનદૂષણત્વ કથન કરતું તે વાદ છે. અહીં (અકરણ) સામર્થ્યથી સ્વપક્ષ વિષયક વચન તે સાધન, અને પરપક્ષ વિષયક વચન તે દૂષણ છે એમ બાણી હેતુ.

અને સાધનદૂષણવચનો પ્રમાણરૂપ બે હોવાં એક એ, તેનાથી બિન્ન એટલે કે અપ્રમાણરૂપ સાધન-દૂષણ વચન અનુક્રમે સાધનાભાસ અને દૂષણાભાસ બને છે. કારણ કે સાધનાભાસ કે દૂષણાભાસરૂપ વચનથી વસ્તુ સિદ્ધ કરવી કે દૂષિત કરવી શક્ય નથી

(ટિ૦) તયોરિતિ एकाधिकरणगोरैककालयोर्वा । तदितरयोरिति प्रमाणव्यतिरिक्तयोः । तयोरिति साधनदूषणयोः । तदाभासत्वादिति साधनाभासदूषणाभासत्वप्रसङ्गात् । ताम्या-मिति साधनाभास-दूषणाभासाभ्याम् ।

§ ૫ નનુ યસ્મિન્નેવ ધર્મિણ્યેકતરધર્મનિરાસેન તદિતરધર્મવ્યવસ્થાપનાર્થં વાદિનઃ સાધનવચનમ્, કથ તસ્મિન્નેવ પ્રતિવાદિનસ્તદ્વિપરીતં દૂષણવચનમુચિતં સ્યાત્, વ્યાપાતાત્ इति चेत् । તદસત્, સ્વામિપ્રાયાનુસારેણ વાદિપ્રતિવાદિભ્યાં તથાસાધન-દૂષણવચને વિરોધામાવાત્ । પૂર્વે હિ તાવદ્ વાદી સ્વામિપ્રાયેણ સાધનમભિષત્, પશ્ચાત્ પ્રતિવાદપિ સ્વામિપ્રાયેણ દૂષણમુદ્ગભયતિ । ન સ્વભવ સાધન દૂષણં ચૈકત્રૈવ ધર્મિણિ તાત્વિકમસ્તીતિ વિવક્ષિતમ્, કિન્તુ ત્વસ્વામિપ્રાયાનુમરણેન વાદિપ્રતિવાદિનો તે તથા પ્રયુજ્ઞાતે, इति तथैवोक्ते ॥ ૧॥

કુપ—જે ધર્મીમાં બે ધર્મોમાંથી એકનો નિષેધ કરીને અન્ય ધર્મની વ્યવસ્થા કરવા વાદીએ સાધનવચન કહ્યું હોય તે જ ધર્મીમાં પ્રતિવાદી તેનાથી વિપરીત સિદ્ધ કરવા દૂષણ વચન કહે એ કેમ બને? કારણ કે તેમ કરવા બતાવ્યા ધ્યાત થાય છે.

સમાધાન—એ શંકા યોગ્ય નથી, કારણ કે વાદી અને પ્રતિવાદી પોત-પોતાના અભિપ્રાયથી દૂષણવચન કહે છે, પછી પ્રતિવાદી પણ સ્વાભિપ્રાયને અનુસરી દૂષણ વચન કહે છે. પણ અહીં એક જ ધર્મીમાં સાધન અને દૂષણ બંને તાર્ત્વિક (સાચા) છે. એમ અમારું કહેવું નથી, પરંતુ પોતપોતાના અભિ-પ્રાયને અનુસરીને વાદી પ્રતિવાદી સાધન-દૂષણ વચનનો પ્રયોગ કરે છે, માટે અમે એ પ્રમાણે કહેણું છે.

(૬) તસ્મિન્નેવેતિ ધર્મિણિ । તદ્વિપરીતમિતિ સાધનવિપર્યયમૂતમ્ । કથાષ્ટાતાદિમિતિ પરસ્પરવિરોધાદિતિ માત્ર । તે इति साधनदूषणवचने । तथेति एकत्रैव धर्मिणि । कृत्वे इति सूत्रकारेणानिहिते ॥૧॥

અક્ષનિયમમેદપ્રદર્શનાર્થે વાદે પ્રારમ્ભકમેદૌ વદન્તિ—

પ્રારમ્ભકસ્યાચ જિગીષુઃ, તત્ત્વનિર્ણયીપુથ ॥૨॥

§ ૧ તત્ર જિગીષુઃ પ્રસક્ત પ્રથમં ચ વાદમારમ્ભતે, પ્રથમમેવ ચ તત્ત્વ-નિર્ણયીપુઃ, इति द्वावप्येतौ प्रारम्भकौ भवतः ।

વાદમાં અંગનો નિયમ, અને તેના લેહ જણાવવા માટે પ્રારંભક (વાદી)ના બે લેહનું કથન—

વાદનો પ્રારંભક બે પ્રકારે છે, ૧ જિગીષુ (વાદમાં વિજય મેળવવાની ઇચ્છા વાળો). અને ૨ તત્ત્વનિર્ણયીપુ (તત્ત્વનો નિશ્ચય કરવાની ઇચ્છાવાળો.) ૨.

કૃ૧ બે પ્રકારના પ્રારંભકમાં જિગીષુ અર્થપૂર્વક પ્રથમ વાદની શરૂઆત કરે છે, અને તત્ત્વનિર્ણયીપુ પણ વાદનો પ્રારંભ પહેલો જ કરે છે, માટે આ બંને પ્રારંભક છે.

§ ૨ તત્ર જિગીષોઃ—

“સારક્ષમાતક્કુતુરક્કપૂગાઃ । પલામ્યતામાશ્ચ વનાદમુખ્યાત્ ।

સાટોપકોપસ્ફુટકેશરશ્રીમૃગાધિરાજોડ્યમુપેયિવાન્ અત્” ॥૧॥

इत्यादिविचित्रपत्रोत्सम्भनम् । अयि ! कपटनाटकपटो । सितपट । किमेतान् मन्दमेषसप्तपत्विनः शिष्यानलीकतुण्डताण्डवाढम्बरप्रचण्डपाण्डित्याविष्कारेण विप्रसारायसि ?; क जीव ?; न प्रमाणदृष्टमदृष्टम्, दवीयसी परलोकवाचैरिति साक्षादाक्षेपो वा, न विद्यते निरवधविद्यावदातस्तव सदसि कश्चिदपि विपश्चिदित्यादिना सूपतेः समुत्तेजनं च, इत्यादिवादादरम्भ ।

ફર તેમાં જિગીયુ—“હે હરણ હાથી અને અનના સમૂહો ! આ વનમાંથી જલદી નાસી જાઓ, કારણ કે આડંબર અને કૌપથી સ્ફુટ કેશરાની શોભાવાળો સિંહ આવે છે.” ઇત્યાદિ કથન કરે કે વિચિત્ર પત્રવાક્યતુ’ અવલંબન કરે, કે, “અરે ! હે કપટનાટકપટુ ! હે શ્વેતામ્બર ! આ મંદ યુદ્ધિવાળા રાંક શિષ્યો-ને સુખના આળા કરી મિથ્યા વાણીવિલાસથી પ્રયંદ પાકિયનો આવિષ્કાર કરી કેમ કહે છે ?” એમ કહે, અથવા “જીવ કયાં છે ? અદ્ય-કર્મ” પ્રમાણસિદ્ધ નથી માટે પરલોકની વાત તો ફર રહી, આ પ્રમાણે સાક્ષાત્ આક્ષેપ કરે, અથવા “હે રાજન્ ! તમારી સલામાં કૌઈ પણ નિદોષ વિદ્યા (જ્ઞાન) વડે મનોરથ પંડિત નથી” એમ કહી રાજાને ઉત્તેજિત કરે, એમ અનેક રીતે વાદનો પ્રારંભ કરે છે.

§ ૨ તત્ત્વનિર્ણનીષોસ્તુ સમ્રાજચારિન્ । શબ્દઃ કિં કથન્નિવ નિત્યઃ સ્યાદ નિત્ય એવ વેતિ સંશયોપક્રમો વા, કથન્નિવ નિત્ય એવ શબ્દ ઇતિ નિર્ણયોપક્રમો વા ઇત્યાદિરૂપઃ ।

ફર અને તત્ત્વનિર્ણનીષુ તો “હે સમ્રાજચારિન્ ! (તુલ્ય પ્રજ્ઞાચર્યાવાળા શુરુબ્રાતા !) શબ્દ શું કથન્નિવ નિત્ય છે કે સર્વથા નિત્ય જ છે ?” આ પ્રમાણે સંશય દર્શાવીને વાદનો પ્રારંભ કરે છે. અથવા “શબ્દ કથન્નિવ નિત્ય જ છે” એ પ્રમાણે નિશ્ચય જણાવી વાદનો પ્રારંભ કરે છે.

§ ૪ વચનવ્યક્તૌ સૂત્રેષ્વતન્ત્રે, ક્વચિદેકસ્મિન્નપિ પ્રૌઢે પ્રતિવાદિનિ બહ્વોડપિ સંમૂય વિવદેરન્ જિગીષ્વઃ, પર્યંતુયુક્તોરંશ્ચ તત્ત્વનિર્ણનીષઃ, સ ચ પ્રૌઢતયૈવ તાંસ્તા-વતોડન્યન્યુપૈતિ, પ્રત્યાહ્વાયતિ ચ, તત્ત્વં ચાચ્ચે । ક્વચિદેકમપિ તત્ત્વનિર્ણનીયું બહ્વોડપિ તથાવિધાઃ પ્રતિબોધયેયુઃ । ઇત્યનેકવાદિકૃતઃ, લોકીકૃતશ્ચ વાદારમ્ભઃ સંગૃહાતે ॥૨॥

કેટલા વાદીઓ કેટલાક પ્રતિવાદી સાથે વાદનો પ્રારંભ કરે તેનો વિચાર—

ફર સૂત્રમા વચન અને વ્યક્તિના નિયમ નથી, એટલે કૌઈ વખત એક જ પ્રૌઢ પ્રતિવાદી હોય ત્યારે ઘણા જિગીયુઓ એકઠા થઈ ને તેની સાથે વાદ કરે છે, અને તત્ત્વનિર્ણનીષુઓ તેને પ્રશ્નો પૂછે, છે અને પ્રતિવાદી પણ સ્વપ્રોદિને બળે તે બધાને સ્વીકારી લે છે, અને તેમનું નિરાકરણ કરે છે, અને તત્ત્વનું કથન પણ કરે છે તો કૌઈ વખત એક જ તત્ત્વનિર્ણનીષુ હોય છે ત્યારે ઘણા તત્ત્વનિર્ણનીષુઓ મળીને તેને પ્રતિબોધ કરે છે.

આ રીતે અનેક વાદીઓ, થી કરાયેલ અને સ્વીકારાયેલ પણ વાદારંભનો સંગ્રહ બાબુવે.

(૫૦) વચનવ્યક્તૌ સૂત્રેષ્વતન્ત્રે ઇતિ વ્યક્તૌતિ ભિન્નસ્યાસ્વા ॥૨॥

(ટિ.) વચનવ્યક્તૌ ઇત્યાદિ । સ ચેતિ પ્રતિવાદી । તાનિતિ જિગીષૂ તત્ત્વ-નિર્ણનીષૂન । તાવત ઇતિ બહુ । તથાવિધા ઇતિ પ્રતિવાદિનઃ । પ્રતિબોધયેયુરિતિ પુસ્ત્યોત્તરદાનેડશકઃ સમૂય સર્વે પ્રત્યુત્તર દદ્યુ । અથ ચ સુતસર્પમિવ દબ્ધવદ્વેનોયમ કારયેયુ. ॥૨॥

તત્ર જિગીવોઃ સ્વરૂપમાહુઃ—

સ્વીકૃતધર્મવ્યસ્થાપનાર્થ સાધન-દૂષણાભ્યાં પરં પરાજેતુમિચ્છુર્જિગીપુઃ ॥૩॥

§ ૧ સ્વીકૃતો ધર્મઃ શબ્દાદેઃ કથશ્ચિદ્ નિત્યત્વાદિર્યઃ, તસ્ય વ્યવસ્થાપનાર્થમ્, યત્સામર્થ્યાત્ તત્સ્યૈવ સાધનં પરપક્ષસ્ય ચ દૂષણમ્, તાભ્યાં કૃત્વા પરં પરાજેતુમિચ્છુર્જિગીપુરિત્યર્થઃ ।

તેમાં જિગીપુનું સ્વરૂપ—

સ્વીકૃત ધર્મની વ્યવસ્થા (સિદ્ધિ) માટે સાધનવચન અને દૂષણવચન દ્વારા અન્યનો પરાજય કરવાની ઇચ્છાવાળો જિગીપુ છે. ૩.

§૧ સ્વીકૃતો ધર્મઃ એટલે શબ્દાદિ પદાર્થમાં કથંચિત્ નિત્યત્વાદિ ધર્મ, જે સ્વયં સ્વીકારેલ હોય તે. તેની વ્યવસ્થાપના માટે એટલે કે વ્યવસ્થા કરવી હોય તો તે જ સ્વીકૃતધર્મની સિદ્ધિ અને પક્ષનું દૂષણ કરીને અન્યનો પરાજય કરવાની ઇચ્છાવાળો હોય તે 'જિગીપુ' એમ અર્થ બાણ્યો.

§ ૨ एतेन योगिकोऽप्यय जिगीपुशब्दो वादाधिकारिनिरूपणप्रकरणे योगरूढ इति प्रदर्शितम् ॥३॥

§૨ જિગીપુ શબ્દની ઉપર મુજબ વ્યાખ્યા કરવાથી આ 'જિગીપુ' શબ્દ યોગિક હોવા છતાં પણ વાદના અધિકારીનું નિરૂપણ કરનાર આ પ્રકરણમાં તે (જિગીપુ શબ્દ) યોગરૂઢ છે એ બાણ્યો.

(૧૦) एतेन योगिकोऽप्ययमित्यत्र गये एतेन एतेनेति कोऽयं. यो जेतुमिच्छति स एव जिगीपुरिति भाषणेन ॥३॥

(ટિ૦) एतेनेति जिगीपुलक्षणमगनेन ॥૩॥

अथ तत्त्वनिर्णिनीषोः स्वरूपं निरूपयन्ति—

तथैव तत्त्वं प्रतितिष्ठापयिषुस्तत्त्वनिर्णिनीषुઃ ॥૪॥

§ ૧ તથૈવ સ્વીકૃતધર્મવ્યસ્થાપનાર્થ સાધન-દૂષણાભ્યામ્, શબ્દાદેઃ કથશ્ચિદ્ નિત્યત્વાદિરૂપં તત્ત્વમ્, પ્રતિષ્ઠાપયિતુમિચ્છુસ્તત્ત્વનિર્ણીપુરિત્યર્થઃ ॥૪॥

તત્ત્વનિર્ણીનીપુનું સ્વરૂપ—

તે જ રીતે તત્ત્વની પ્રતિષ્ઠા કરવાને ઇચ્છુક તે તત્ત્વનિર્ણીનીપુ છે. ૪.

§૧ સ્વીકૃત ધર્મની વ્યવસ્થા માટે સાધન અને દૂષણ વડે તત્ત્વ એટલે શબ્દાદિના કથ ચિન્નિત્યત્વાદિ રૂપની પ્રતિષ્ઠા કરવાની ઇચ્છા ધરાવનાર તત્ત્વનિર્ણીનીપુ કહેવાય છે.

§ अस्यैवाङ्गेयतावैचित्र्यहेतवे मेदावुपदर्शयन्ति—

अयं च द्वेषा स्वात्मनि परत्र च ॥૫॥

§ ૧ અયમિતિ તત્ત્વનિર્ણીનીપુ., કશ્ચિદ્ સ્વલ્પ સન્દેહાણુપહત્ત્વેતોવૃત્તિઃ સ્વાત્મનિ તત્ત્વં નિર્ણેતુમિચ્છતિ, અપરસ્તુ પરાનુગ્રહૈકસિક્તવા પરત્ર તથા; હિતિ દ્વેષાડસૌ

સમાધાન—અમારું કપટ ત્યારે કહેવાય જો નહિ ધન્યેષુ પ્રાપ્ત થતું હોય, પરંતુ આપણા અનુભવની વાત છે કે અનુકૂલ કે પ્રતિકૂલ ભાગ્ય વડે નહિ ધન્યતા છતાં સેકડો ફળો લોકો જોઈએ છે, એટલે આત્મ રહસ્ય આ પ્રમાણે બાણુવું. પરોપકાર કરવામાં તત્પર એવો જ્યારે અન્યત્ર તત્ત્વનિર્ણય કરાવે છે ત્યારે તેને આનુષંગિક (ગૌણ) ફળરૂપ જય મળે છે છતાં મુખ્ય ફળ તો પરને તત્ત્વનો અવધોધ થાય એ જ છે.

પરંતુ જિજીવુને તો તેનાથી વિપરીત ફળ છે, અર્થાત્ ‘જય’ મુખ્ય ફળ છે અને ‘બોધ થવો’ એ ગૌણ ફળ છે.

(૧૦) અથ પરં પ્રતીત્યાદિ પરઃ । તતઃ કિમિતિ સ્વરઃ । જિગીવુતા સ્યાદિતિ ચેદિતિ પરઃ । કથમિત્યાદિ સ્વરઃ । તત્ કિમિત્યાદિ પરઃ । ચાદમશ્નુતે ઇતિ સ્વરઃ । ન ચ તમિચ્છતીત્યાદિ પરઃ । સ્યાદેવમિત્યાદિ સ્વરઃ ॥૫॥

(ટિં) તન્નિર્ણયે તત્ત્વ નિત્યત્વ કથન્નિત્યત્વત્વ વા નિઃકલોત્પાદને । અસાધિતિ તત્ત્વનિર્ણીનિષુ । ચાદમિતિ અતિકલ્પેન । તમિતિ જયમ્ । વિપર્યય ઇતિ શુદ્ધં કલ્પ જયઃ પરતસ્થાવરોવનસામુવત્કિલ્પ ॥૫॥

સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણીનીપ્રસાદાદરણિ—

આદ્યઃ શિષ્યાદિઃ ॥૬॥

§ ૧ આદ્ય ઇતિ સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણીનીપુરતિર્યઃ । આદિપ્રજ્ઞાદિહોત્તરત્ર ચ સમ્રજ્ઞાચારિસુદ્ધાદિરાદીયતે ॥૬॥

સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણીનીપુતું ઉદાહરણ—

શિષ્યાદિ પ્રથમ (સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણીનીપુ) છે. ૬.

§૧ આદ્ય-પ્રથમ એટલે સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણીનીપુ સમજવો. સૂત્રગત ‘આદિ’ શબ્દથી અહીં અને હવે પછીના સૂત્રમાં સમ્રજ્ઞાચારી (સહયોગી) સુદ્ધ (મિત્ર) વગેરેનું શ્રેણું બાણુવું.

સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણીનીપુ શિષ્ય-સહયોગી કે મિત્ર હોઈ શકે છે.

પરત્ર તત્ત્વનિર્ણીનીપ્રસાદાદરણિ—

દ્વિતીયો શુર્વાદિઃ ॥૭॥

§ ૧ દ્વિતીય ઇતિ પરત્ર તત્ત્વનિર્ણીનીપુઃ ॥૭॥

પરત્ર તત્ત્વનિર્ણીનીપુતું ઉદાહરણ—

શુર વગેરે બીજા (પરત્ર તત્ત્વનિર્ણીનીપુ) છે. ૭.

§૧ દ્વિતીયઃ એટલે પરત્ર તત્ત્વનિર્ણીનીપુ.

દ્વિતીયસ્ય મેદાવમિદયતિ—

અર્થ દ્વિવિધઃ ક્ષાયોપશમિકજ્ઞાનશાલી કેવલી ચ ॥૮॥

§ ૧ અયમિતિ પરત્ર તત્ત્વનિર્ણીનીપુર્ણવાદિઃ, જ્ઞાનાવરણીયસ્ય કર્મણઃ ક્ષાયોપ-શમેન નિર્વૃત્તં જ્ઞાનં મતિ-શ્રુતાવધિ-મન-પર્યાયરૂપં વ્યસ્તં સમસ્તં વા યત્યાસ્તિ સ તાવ-દેકઃ, દ્વિતીયસ્તુ તત્યૈવ ક્ષયેણ યજ્જનિતં કેવલજ્ઞાનં તદ્વાનુ ।

પરત્ત તત્ત્વનિર્ણયનીપુના બે ભેદોનું કથન—

આ-પરત્ત તત્ત્વનિર્ણયનીપુ બે પ્રકારે છે. ક્ષાયોપશમિક્ક જ્ઞાનશાલી અને ૨. કેવલી. ૮.

કૃ૧ અયમ્—અર્થાત્ શુભાદિરૂપ પરત્ત તત્ત્વનિર્ણયનીપુ, જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષાયોપશમથી ઉત્પન્ન થયેલ મતિજ્ઞાન શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન કે મનઃપર્યવજ્ઞાન-માંથી ભિન્ન ભિન્ન જ્ઞાનવાળા અથવા તે વ્યારે જ્ઞાનવાળા બે શુરુ વગેરે તે ક્ષાયોપશમિક્ક જ્ઞાનવાળા પહેલા પ્રકારના પરત્ત તત્ત્વનિર્ણયનીપુ કહેવાય છે, જ્યારે જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયથી ઉત્પન્ન થયેલ કેવળજ્ઞાનવાળા શુરુ વગેરે તે કેવલીરૂપ બીજા પ્રકારના પરત્ત તત્ત્વનિર્ણયનીપુ કહેવાય છે.

(ટિ.) અર્થ દ્વિવિધ इत्यादि । तस्यैवेति ज्ञानावरणीयादे. कर्मण ।

કૃ ૨ તદેવં ચત્વારઃ પ્રારમ્ભકાઃ—જિગીષુઃ, સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણયનીપુઃ, પરત્ત તત્ત્વનિર્ણયનીપુ ચ ક્ષાયોપશમિક્કજ્ઞાનશાલિકેવલિનાવિતિ । તત્ત્વનિર્ણયનીપોર્હિં ચે મેદ-પ્રમેદાઃ પ્રદર્શિતાઃ, ન તે જિગીષોઃ સર્વેષાં સંભવન્તિ । તથાહિ—ન કશ્ચિદ્ વિપશ્ચિદાત્માનં જેતુમિચ્છતિ । ન ચ કેવલી પરં પરાજેતુમિચ્છતિ, વીતરાગત્વાત્ । ગૌહ-મ્વિદ્વાદિમેદસ્તુ નાજ્ઞનિયમમેદોપયોગી, પ્રસજ્જયતિ ચાનન્ત્યમ્; इति पारिशेष्यात् ક્ષાયોપશમિક્કજ્ઞાનશાલી પરત્ત જિગીષુર્મવતીત્યેકરૂપ एवासौ ન મેદપ્રદર્શનમર્હતિ । યૌ ચ પરત્ત તત્ત્વનિર્ણયનીપો-ર્મેદાવુજ્ઞૌ, ન તૌ દ્વાવપિ સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણયનીપોઃ સંભવતઃ, નિર્ણાતસમસ્તતત્ત્વજ્ઞાન-શાલિનઃ કેવલિનઃ સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણયેચ્છાનુપપત્તેઃ, इति पारिशेष्यात् ક્ષાયોપશમિક્ક-જ્ઞાનવાનેવ સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણયનીપુર્મવતીત્યસાવ્યેકરૂપ एवेति ॥૮॥

કૃ૨ એટલે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે વાહના પ્રારંભક (વાહી) ચાર પ્રકારના થયા—૧ જિગીષુ, ૨ સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણયનીપુ, ૩ ક્ષાયોપશમિક્ક જ્ઞાનવાળા પરત્ત તત્ત્વનિર્ણયનીપુ, અને ૪ કેવલી પરત્ત તત્ત્વનિર્ણયનીપુ.

અહીં તત્ત્વનિર્ણયનીપુના જ ભેદ-પ્રભેદ બતાવ્યા તે સઘળા ભેદ-પ્રભેદો જિગીષુમાં સંભવતા નથી, તે આ પ્રમાણે—

કેાઈ પણ વિક્ષાન પોતાને જીતવા ઇચ્છતો નથી, અને કેવલી વીતરાગ હોવાથી પરને જીતવાની ઇચ્છાવાળા હોતા નથી.

ગૌહ, દ્રાવિદ આદિ ભેદો તે અંગનિયમ કે અંગભેદોમાં ઉપયોગી નથી, કારણ કે તે રીતે તે અનન્ત ભેદોનો પ્રસંગ આવે છે એટલે પરત્ત જિગીષુ કેવલ ક્ષાયોપશમિક્ક જ્ઞાનશાલી જ બાકી રહે છે, આ રીતે જિગીષુ એક જ પ્રકારનો હોવાથી તેના ભેદનું પ્રદર્શન થોડું નથી.

અને પરત્ત તત્ત્વનિર્ણયનીપુના બે બે ભેદો બતાવ્યા છે તે બંને સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણયનીપુના સંભવતા નથી; કારણ કે સમસ્ત તત્ત્વજ્ઞાનને વિષે નિશ્ચયવાળા કેવલીને પોતાને વિષે તત્ત્વનો નિશ્ચય કરવાની ઇચ્છા ઘટતી નથી એટલે એક જ ભેદ બાકી રહે છે અને તે ક્ષાયોપશમિક્ક સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણયનીપુ છે.

(દિ.) વિપશ્ચિદ્વિતિ જિગીષુ । ચૌં ચેત્યાદિ । અસાવિતિ સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણનીષુ ॥૮॥

વાદિપ્રતિવાદિનોર્હસ્તિપ્રતિહસ્તિન્યાયેન પ્રસિદ્ધેર્વાવ્દ વાદિનઃ, તાવદેષ પ્રતિવાદિમિરપિ મવિતવ્યમ્ " इत्याहुः—

एतेन प्रत्यारम्भकोऽपि व्याख्यातः ॥९॥

§ ૧ આરમ્ભકં પ્રતિ પ્રતીપં ચાડ્ડરમાણઃ પ્રત્યારમ્ભકઃ, સોડ્યમેનેન પ્રારમ્ભકમેદપ્રમેદપ્રરૂપણેન વ્યાખ્યાતઃ । પ્રદર્શિતમેદપ્રમેદઃ સદ્દયૈઃ સ્વયમવગન્તવ્યઃ ।

§ ૨ एवं च प्रत्यारम्भकस्यापि जिगीषुप्रभृतयश्चत्वारः प्रकारा भवन्ति । तत्र यद्यप्येकैकशः प्रारम्भकस्य प्रत्यारम्भकेण सार्धं वादे बोद्धव्य मेदाः प्रादुर्भवन्ति, तथापि जिगीषोः स्वात्मनिर्णिनीषुणा, तत्त्वनिर्णिनीषोजिगीषुणा, स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीषो स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीषुणा च केवलिनश्च केवलिना सह वादो न संभवत्येव; इति चतुरो मेदान् पातयित्वा द्वादशैव तेऽत्र गण्यन्ते । तद्यथा—वादी जिगीषुः, प्रतिवादी तु जिगीषुः स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीषुर्न, परत्र तत्त्वनिर्णिनीषुः क्षायोपशमिकज्ञानशाली, केवली च । तथा वादी स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीषुः, प्रतिवादी तु जिगीषुर्न स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीषुर्न, परत्र तत्त्वनिर्णिनीषुः क्षायोपशमिकज्ञानशाली, केवली च । तथा वादी परत्र तत्त्वनिर्णिनीषुः क्षायोपशमिकज्ञानशाली प्रतिवादी तु जिगीषुः, स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीषुः, परत्र तत्त्वनिर्णिनीषुः क्षायोपशमिकज्ञानशाली, केवली च । तथा वादी परत्र तत्त्वनिर्णिनीषुः केवली च प्रतिवादी तु जिगीषुः स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीषुः, परत्र तत्त्वनिर्णिनीषुः क्षायोपशमिकज्ञानशाली, केवली च न । एवमेते चत्वारश्चतुष्काः बोद्धव्यः । ननुपलक्षितेषु चतुर्षु पातितेषु द्वादश भवन्ति—

“अङ्गनैयत्यनिश्चित्यै वादे वादफलार्थिभिः ।

द्वादशैवाऽवसातव्या एते मेदा मनस्विभिः” ॥१॥९॥

વાદી અને પ્રતિવાદીની પ્રસિદ્ધિ હસ્તી-પ્રતિહસ્તીના ન્યાયથી છે, તેથી વારીના બેટલા ભેદો છે તેટલા જ ભેદ પ્રતિવાદીના હોવા ભેદજે એ વાતનું કથન—

પૂર્વોક્ત કથનથી (પ્રારંભકના કથનથી) પ્રત્યારંભકની પશુ વ્યાખ્યા થઇ ગઇ એમ બહુવું.

આરંભકની સાથે વિરુદ્ધ (પ્રતિક્ષ) આરંભ કરનાર પ્રત્યારંભક કહેવાય છે, એટલે તેનું વ્યાખ્યાન પ્રારંભકના ભેદ-પ્રભેદરૂપ વિવરણ દ્વારા થઈ ગયું એમ સમજવું, એટલે કે ભુદ્ધિશાલી-વિદ્વાન પુરુષોએ પ્રારંભકના ભેદ-પ્રભેદ પ્રમાણે પ્રત્યારંભકના ભેદ-પ્રભેદો પશુ પોતાની રીતે વિચારીને બાણી લેવા અને એ રીતે પ્રત્યારંભકના પશુ જિગીષુ આદિ ચાર ભેદ થાય છે.

તેમાં દરેક પ્રારંભક સાથે દરેક પ્રત્યારંભકનો વાદ ગણ્યતાં એ કે સોળ ભેદ થાય છે તો પશુ એક ૧ જિગીષુનો સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણનીષુ સાથે, ૨ સ્વાત્મનિ નિર્ણીષુનો જિગીષુ સાથે, ૩ સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણનીષુનો સ્વાત્મનિ

તત્ત્વનિર્ણયીનિધુ સાથે, અને ૪ કેવલીના કેવલી સાથે વાદ સંભવતો નથી માટે આ ચાર લેહ બાદ કરવાથી વાદના બાર લેહ જ ગણાય છે, તે આ પ્રમાણે-

(૧) વાદી જિગીપુ હોય અને પ્રતિવાદી પણ જિગીપુ હોય, પરંતુ સ્વાત્મનિધુ તત્ત્વનિર્ણયીનિધુ ન હોય.

(૨) વાદી જિગીપુ હોય અને પ્રતિવાદી પરત્વ તત્ત્વનિર્ણયીનિધુ સાથે-પશમિક જ્ઞાનશાલી હોય.

(૩) વાદી જિગીપુ હોય અને પ્રતિવાદી પરત્વ તત્ત્વનિર્ણયીનિધુ કેવલી હોય.

(૪) વાદી સ્વાત્મનિધુ તત્ત્વનિર્ણયીનિધુ હોય અને પ્રતિવાદી પરત્વ તત્ત્વનિર્ણયીનિધુ સાથે-પશમિક જ્ઞાનશાલી હોય.

(૫) વાદી સ્વાત્મનિધુ તત્ત્વનિર્ણયીનિધુ હોય, પ્રતિવાદી પરત્વ તત્ત્વનિર્ણયીનિધુ કેવલી હોય. પરંતુ વાદી સ્વાત્મનિધુ તત્ત્વનિર્ણયીનિધુનો જિગીપુ અને સ્વાત્મનિધુ તત્ત્વનિર્ણયીનિધુ સાથે વાદ સંભવતો નથી. (૬) વાદી પરત્વ તત્ત્વનિર્ણયીનિધુ સાથે-પશમિક જ્ઞાનશાલી હોય બ્યારે પ્રતિવાદી જિગીપુ હોય (૭) વાદી પરત્વ તત્ત્વનિર્ણયીનિધુ સાથે-પશમિક જ્ઞાનશાલી હોય, બ્યારે પ્રતિવાદી સ્વાત્મનિધુ તત્ત્વનિર્ણયીનિધુ હોય (૮) વાદી પરત્વ તત્ત્વનિર્ણયીનિધુ સાથે-પશમિક જ્ઞાનશાલી હોય બ્યારે પ્રતિવાદી પણ પરત્વ તત્ત્વનિર્ણયીનિધુ સાથે-પશમિક જ્ઞાનશાલી હોય. (૯) વાદી પરત્વ તત્ત્વનિર્ણયીનિધુ સાથે-પશમિક જ્ઞાનશાલી હોય બ્યારે પ્રતિવાદી પરત્વ તત્ત્વનિર્ણયીનિધુ કેવલી હોય. (૧૦) વાદી પરત્વ તત્ત્વનિર્ણયીનિધુ કેવલી હોય બ્યારે પ્રતિવાદી જિગીપુ હોય (૧૧) વાદી પરત્વ તત્ત્વનિર્ણયીનિધુ કેવલી હોય, બ્યારે પ્રતિવાદી સ્વાત્મનિધુ તત્ત્વનિર્ણયીનિધુ હોય. (૧૨) વાદી પરત્વ તત્ત્વનિર્ણયીનિધુ કેવલી હોય, બ્યારે પ્રતિવાદી પરત્વ તત્ત્વનિર્ણયીનિધુ સાથે-પશમિક જ્ઞાનશાલી હોય પરંતુ કેવલી ન હોય.

આ પ્રમાણે ચાર ચતુષ્ઠ મળીને સોળ લેહ થયા તેમાંથી નવ થી ઉપ-લક્ષિત (નકારવાળા) ચાર લેહ બાદ કરતાં બાકી બાર લેહ રહ્યા

“વાદમાં અનિયમનના જ્ઞાન માટે વાદકેલના અર્થો એવા બુદ્ધિશાલી પુરુષોએ આ બાર લેહ બાજવા બેઠાં.”

(૫૦) જિગીપુર્ણિયુગ સહ વદતિ ૧, ક્વાદિ ચોદશમક્રયા ચત્વારો મહા: પાતિતા. શ્રત્યાહિતાસ્તે ચોપા દ્વાવશ પ્રાશ્ના । અન્ન ચન્નકં વિલોકયમ્ ।

વાદી	પ્રતિવાદી	વાદી	પ્રતિવાદી
જિગીપુ	જિગીપુ	સ્વાત્મતત્ત્વનિર્ણયી	જિગીપુ
જિગીપુ	સ્વાત્મતત્ત્વ	”	સ્વાત્મતત્ત્વ
જિગીપુ	ક્ષયોપ	”	પરતત્ત્વક્ષયો
જિગીપુ	કેવલી	”	પરત-કેવલી
વાદી	પ્રતિવાદી	વાદી	પ્રતિવાદી
ક્ષાક્ષા	જિગીપુ	કેવલી	જિગીપુ
ક્ષાક્ષા	સ્વાત્મતત્ત્વ	કેવલી	સ્વાત્મતત્ત્વનિર્ણયી
ક્ષાક્ષા	પરતત્ત્વક્ષા	કેવલી	પરતત્ત્વક્ષાચોપમામી
ક્ષાક્ષા	પરતત્ત્વકે	કેવલી	પરતત્ત્વકેવલી

(૫૦) પ્રતિવાદી તુ જિગીપુર્ણ સ્વાત્મનિધુ તત્ત્વનિર્ણયીનિધુર્ણેતિ ઇમયોરપિ સંદિગ્ધવાત્વાદ ।

અહ્નિયમમેવ નિવેદયન્તિ —

તત્ર પ્રથમે પ્રથમતૃતીયનુરીયાણાં ચતુરશ્વ એવ, અન્યતમસ્યાઽપ્યશ્વસ્યાપોયે જય.
પરાજયવ્યવસ્થાદિદૌઃસ્થ્યાપત્તેઃ ॥૧૦॥

§ ૧ ઉત્તેમ્યશ્વતુર્યઃ પ્રારમ્ભકેમ્યઃ પ્રથમે જિગીષૌ પ્રારમ્ભકે સતિ પ્રથમસ્ય જિગીષોરિવ, તૃતીયસ્ય પરત્ર તત્ત્વનિર્ણીનીપુમેદસ્ય ક્ષાયોપશમિકજ્ઞાનશાલિનઃ તન્નેદસ્યૈવ, તુર્યસ્ય કેવલિનશ્ચ પ્રત્યારમ્ભકસ્ય પ્રતિવાદિનશ્ચતુરશ્વ એવ પ્રકરણાદ્ વાદો મવતિ । વાદિપ્રતિવાદિરૂપયોરક્ત્યોરમાયે વાદસ્યાનુધાનોપહતતૈવ, ઇતિ તથોરયત્નસિદ્ધત્વેઽપ્ય-પરાક્ષયસ્યાવસ્યમાવપ્રદર્શનાર્થે ચતુરશ્વત્વં વિધીયતે । પ્રસિદ્ધં ચ સિદ્ધાંશમિશ્રિતસ્યા-ઽપ્યસિદ્ધસ્યાંગસ્ય વિધાનમ્ । યથા શબ્દે હિ સમુચ્ચારિતે વાવાનર્થઃ પ્રતીયતે તાવતિ શબ્દસ્યાભિષૈવ વ્યાપાર ઇતિ “નિઃશેષચ્યુતચન્દનમ્” ઇત્યાદૌ વાચ્ય એવૈકોઽર્થ ઇતિ પ્રાયવસ્થિતં પ્રતિ દ્વાવેતાવર્થો વાચ્યઃ પ્રતીયમાનશ્ચેત્યેવરૂપતયા વાચ્યસ્ય સિદ્ધત્વેઽપિ પ્રતીયમાનપાર્થક્યસિદ્ધયર્થે દ્વિત્વવિધાનમ્ । તત્ર વાદિપ્રતિવાદિનોરમાયે વાદ એવ ન સંમવતિ, દૂરે જય-પરાજયવ્યવસ્થાઃ ઇતિ સ્વતઃ સિદ્ધાએવ તૌ । તત્ર ચ વાદિવત્ પ્રતિવાદપિ વેલ્લિગીપુઃ, તદાનીમુખામ્યામપિ પરસ્પરસ્ય શાઠ્યકલહાદેર્જયપરાજય-વ્યવસ્થાવિલોપકારિણો નિવારણાર્થે લામાર્થ્યે વાઽપરાક્ષયમપ્યવગમ્યમપેક્ષણીયમ્ । મથ તૃતીયસ્તુરીયો વાઽસૌ સ્યાત્, તથાઽપ્યનેન જિગીષોર્વાદિનઃ શાઠ્યકલહાષપોહાય, જિગીષુણા ચ પ્રારમ્ભકેણ લામપૂજાહ્યાત્યાદિહેતવે તદપેક્ષ્યત એવેતિ સિદ્ધૈવ ચતુરશ્વતા સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણીનીપુસ્તુ જિગીષુઃ પ્રતિ વાદિતાં પ્રતિવાદિતાં ચ ન પ્રતિપદ્યતે, સ્વયં તત્ત્વનિર્ણયાનભિમાને પરાવશ્વોવાર્થે પ્રવૃત્તેરમાવાત્, તસ્માત્ તત્ત્વનિર્ણયાસમ્ભવાન્ચ; ઇતિ નાયમિહોત્તરત્ર ચ નિર્દિશ્યતે ॥૧૦॥

અ ગનિયમનનુઃ નિરૂપણ—

ઉપરોક્ત ચાર પ્રકારના પ્રારંભકામાંથી પહેલો (જિગીષુ) પ્રારંભક હોય, ત્યારે બે પહેલો (જિગીષુ), ત્રીજો (પરત્ર તત્ત્વનિર્ણીનીપુ ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનશાલી અને ચોથો (પરત્ર તત્ત્વનિર્ણીનીપુ કેવલી) પ્રત્યારંભક હોય, તો વાદ ચાર અંગ-વાળો જ હોય છે, કારણ કે કોઈ પણ એક ન હોય તો જય-પરાજયની વ્યવસ્થા વગેરે મુશ્કેલ બની જાય છે .

કુ ૧ ઉપરોક્ત ચાર પ્રકારના પ્રારંભકોમાંથી પહેલો-જિગીષુ પ્રારંભક-વાદી હોય ત્યારે બે પ્રથમ-જિગીષુ, ત્રીજો-પરત્ર તત્ત્વનિર્ણીનીપુ ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનશાલી અને ચોથો-પરત્ર તત્ત્વનિર્ણીનીપુ કેવલીરૂપ પ્રત્યારંભક પ્રતિવાદી હોય તો તેઓનો વાદ ચાર અંગવાળો જ હોય છે. સૂત્રમાં ‘વાદ’ શબ્દનું અહીં નથી, તો પણ અહીં પ્રકરણના બલથી વાદનું અહીં બાણુવું વાદી અને પ્રતિવાદીરૂપ બે અંગો

ન હોય તો વાદનો પ્રારંભ જ ન થાય, માટે તે બે અંગો સહજસિદ્ધ હોવા છતાં બીજા બે અંગોની આવશ્યકતા જણાવવા માટે ચાર અંગનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે અને સિદ્ધાંશથી મિશ્રિત (યુક્ત) અસિદ્ધાંશનું પણ વિધાન પ્રસિદ્ધ છે, જેમકે શબ્દનો ઉચ્ચાર કર્યા પછી જેટલો અર્થ પ્રતીત થાય તેટલા અર્થમાં શબ્દનો ‘અભિધા’ નામનો વ્યાપાર છે, (પણ વ્યંજનાદિ વ્યાપાર નથી) એ કારણથી—

“નિઃશેષચ્યુતચન્દનં સ્તનતટં નિર્મુદ્ધરાગોઽધરો

નેત્રે દૂરમનઙ્ગને પુલકિતા તન્વી તવેયં તત્તુઃ ।

મિથ્યાવાદિનિ દ્વિતિવાન્ધવજનસ્યાજ્ઞાતપીઢાગમે

વાર્ષી સ્નાતુમિતોગતાઽસિ ન પુનસ્તસ્વાધમસ્યાન્તિકમ્ ॥૧૧॥

આ શ્લોકમાં ‘વાચ્ય’ એ જ અર્થ છે, જેમ માની બેઠેલા પ્રત્યે (પરપક્ષ પ્રત્યે) ‘વાચ્ય અને પ્રતીયમાન’ જેમ બે અર્થો છે, એ પ્રકારે વાચ્યની સિદ્ધતા હોવા છતાં પણ પ્રતીયમાનની તેથી ભિન્નતા સિદ્ધ કરવા માટે બે અર્થનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે. તેમાંથી (ચાર અંગમાંથી) વાદી અને પ્રતિવાદીરૂપ બે અંગ ન હોય તો વાદ સંભવતો જ નથી, જ્યાં વાદ જ નથી ત્યાં જય-પરાજયની વ્યવસ્થાની વાત જ કર્યા કરવી ? માટે વાદી પ્રતિવાદી બંને સ્વતઃ સિદ્ધ જ છે તેમાં વાદીની જેમ પ્રતિવાદી પણ બે જગીયુ હોય તો પરસ્પર બંને શકતા કલહાદિને કારણે જય-પરાજયની વ્યવસ્થાનો ટોપ કરતા હોય ત્યારે તેમને તેમ કરતા અટકાવવા માટે અથવા લાભાદિને માટે બીજા બે અંગો પણ અવશ્ય અપેક્ષિત બને છે.

પ્રત્યારંભક ત્રીએ-(પરત્ત તત્ત્વનિર્ણયીયુ સાયોપક્ષમિક્ક જ્ઞાનશાલી) કે ચોથો-(પરત્ત તત્ત્વનિર્ણયીયુ કેવલી) હોય તો પણ વાદી જિગીયુના શાઠ્ય કલહાદિ દ્વર કરવા માટે અને જિગીયુના પોતાના લાભ-પૂર્ણ-ખ્યાતિ વિગેરે માટે પણ બીજા બે અંગની અપેક્ષા છે જ. આ પ્રમાણે વાદમાં ચતુરંગતા (ચાર અંગ) સિદ્ધ છે. સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણયીયુ તો જિગીયુનો વાદી કે પ્રતિવાદી બનવાનું સ્વીકારતો જ નથી, (અર્થાત્ સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણયીયુ જિગીયુ સાથે વાદી કે પ્રતિવાદી તરીકે જોડો રહેતો જ નથી), કારણ કે તેને તત્ત્વનિર્ણયનું અભિમાન નથી, એટલે તે પરને યોધ કરવા માટે પ્રવૃત્ત કરતો નથી, અને વર્ણી, તેનાથી તત્ત્વનિર્ણયનો સંભવ પણ નથી. આથી કરાને અહો-(આ સૂત્રમાં) અને વાદપ્રકરણના સૂત્રમાં સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણયીયુનો નિર્દેશ કર્યો નથી

લક્ષણમ્ : નિઃશેષચ્યુતચન્દનમિત્યાદાવિતિ ।
(પં) નિ શેષચ્યુતચન્દનં સ્તનતટં નિર્મુદ્ધરાગોઽધરો

નેત્રે દૂરમનઙ્ગને પુલકિતા તન્વી તવેયં તત્તુઃ ।

મિથ્યાવાદિનિ ! દ્વિતિ ! બાન્ધવજનસ્યાજ્ઞાતપીઢાગમે

વાર્ષી સ્નાતુમિતો ગતાઽસિ ન પુનસ્તસ્વાધમસ્યાન્તિકમ્ ॥૧૦॥

(ટિં) અક્કનિયમમેત્યાદિ ।

(ટિ.) સ્થોરિતિ વાદિ પ્રતિવાદિનો. તાવતીતિ અર્થે. અભિષેવેતિ ન તુ વ્યજ્ઞમદ્વિતે
 હેતો । નિ શેવેતિવ્રતે દ્વેષોડયં ઇતિ ન તુ વ્યજ્ઞચ । પ્રત્યવસ્થિતમિતિ પૂર્વે પક્ષવાદિનમ્ ।
 પ્રતીયમાન ઇતિ વ્યજ્ઞચ । તાવિતિ વાદિ-પ્રતિવાદિનો । તન્નેતિ વાદે । ઉમામ્યામિતિ
 વાદિ-પ્રતિવાદિશ્ચામ્ । પરસ્પરસ્યેતિ મન્યોડન્યમ્ શાઠ્યકલહાદેર્નિષેધાર્યમપરાજ્ઞદ્વયં સમ્યક્ષમા-
 પતિલક્ષણમપેક્ષણીયમ્ । અસાવિતિ પ્રતિવાદી । અનેનેતિ પ્રતિવાદિના । અપરાજ્ઞદ્વયમ્ ।
 તસ્માદિતિ જિગીપ્સકાશાત્ । અયમિતિ સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણયપુર્વાદી પ્રતિવાદી ચન ॥૧૦॥

અનયૈવ નીત્યા જિગીપ્સિવ સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણયપુર્વાદી પ્રત્યસ્ય વાદિતા
 પ્રતિવાદિતા યા ન સદ્ગચ્છત ઇતિ પારિશેષ્યાત્ તૃતીય-તુરીયયોરિવાસ્મિન્ વાદઃ સમ્ભવ-
 તીતિ તૃતીયસ્ય તાવદક્ષનિયમમપિદષતે—

દ્વિતીયે તૃતીયસ્ય કદાચિદ્ દ્વચક્ષ્ઃ, કદાચિત્ ત્ર્યક્ષ્ઃ ॥૧૧॥

સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણયપુર્વાદી વાદિનિ સમુપસ્થિતે સતિ તૃતીયસ્ય પરત્ર તત્ત્વનિર્ણ-
 નીયોઃ ક્ષાયોપશમિકજ્ઞાનશાલિનઃ પ્રતિવાદિનઃ, કદાચિદ્ દ્વચક્ષો વાદો ભવતિ, યદા
 જયપરાજયવાદિનિરપેક્ષતાડપેક્ષિતસ્તત્ત્વાવબોધો વાદિનિ પ્રતિવાદિના કર્તું પાર્યતે, તદા-
 નીમિત્તરસ્ય સમ્યક્સમાપતિરૂપત્યાડજ્ઞદ્વયત્યાનુપયોગાત્ । ન અનયોઃ સ્વપરોપકારા-
 યૈવ પ્રવૃત્તયોઃ શાઠ્યકલહાદિલાભાદિકામભાવાઃ સમ્ભવન્તિ । યદા પુનસ્તત્તામ્યતાડપિ
 ક્ષાયોપશમિકજ્ઞાનશાલિના પ્રતિવાદિના ન કર્યંચિત્તત્ત્વનિર્ણયઃ કર્તું શક્યતે, તદા તન્નિ-
 ર્ણયાર્થશુભામ્યાસપિ સમ્યાનામપેક્ષમાળત્વાત્ કલહલાભાભિપ્રાયાભાવેન સમાપતેરન-
 પેક્ષણીયત્વાત્ ત્ર્યક્ષ્ઃ ॥૧૧॥

આ બ ન્યાયે જિગીપ્સી બેમ સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણયપુર્વાદી વાદીપક્ષ' કે પ્રતિ-
 વાદીપક્ષ' સંગત થતું નથી. માટે બાકી રહેલ ત્રીજા અને ચોથાનો બ વાદ અહીં
 થતી શકે છે માટે ત્રીજા વાદીના વાદનું અંગનિયમન કહેવામાં આવે છે.

સૂત્રાર્થ—બીજા પ્રકારના પ્રારંભક વાદીનો ત્રીજા પ્રકારના પ્રત્યારંભક-
 (પ્રતિવાદી) સાથેનો વાદ કેઈ વખત બે અંગવાળો અને કેઈ વખત ત્રણ અંગ
 વાળો હોય છે. ૧૧

કૃ૧ બીજો અર્થાત્ સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણયપુર્વાદી વાદી હોય, અને ત્રીજો અર્થાત્
 પરત્ર તત્ત્વનિર્ણયપુર્વાદી ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનશાલી પ્રતિવાદી હોય ત્યારે વાદ કેઈ વખત
 બે અંગવાળો હોય છે, એટલે કે ન્યાયે બન્ધ-પરાજ્ઞાદિની અપેક્ષા વિના પ્રતિ-
 વાદી વાદીને અપેક્ષિત તત્ત્વનો યોધ કરાવવાને સમર્થ હોય ત્યારે સઘ્ય અને
 સમાપતિરૂપ અગ્રથનો કંઈ ઉપયોગ નથી, કારણ કે સ્વ-પરના ઉપકાર માટે
 પ્રવૃત્ત થયેલા આ બન્નેમાં શકતા-કલહાદિ ભાવોનો કે લાભાદિની ઇચ્છાનો સંભવ
 નથી પણ ન્યાયે ઘણું કષ્ટ ઉકાવવા છતાં ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનશાલી પ્રતિવાદી કેઈ
 પણ પ્રકારે તત્ત્વનિર્ણય કરાવી ન શકે ત્યારે તે બન્નેને તત્ત્વનો નિર્ણય કરવાને
 સમ્યોની અપેક્ષા રહેતી હોવાથી પરંતુ કલહ-લાભાદિના અભિપ્રાયનો અભાવ
 હોવાથી સમાપતિની અપેક્ષા ન હોવાથી, (ઉપરોક્ત વાદ) કેઈ વખત ત્રણ અંગ-
 વાળો હોય છે

(૫૦) અનયૈવ નીત્યેત્યાદિ ગથે, અસ્યેતિ સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણીયો ॥૧૧॥

(ટિ.) અનયૈવેત્યાદિ । અસ્યેતિ સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણીયો । સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણીયો સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણીયો વાદિતા પ્રતિવાદિતા ચ (ન) મન્તે ।

(૬૦) યદા જયેત્યાદિ । અનયોરિતિ જયપરાજયાદિનિરપેક્ષયો, સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણીયુ-
પરત્ત્વનિર્ણીયોરુપયો ॥૧૧॥

દ્વિતીય એવ વાદિનિ ચતુર્થસ્થાનનિયમમાહુઃ—

તત્રૈવ દ્વચક્ષુસ્તુરીયસ્ય ॥૧૨॥

§ ૧ તત્રૈવ દ્વિતીયે સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણીયો વાદિનિ, તુરીયસ્ય પરત્ત્વ-
નિર્ણીયોઃ કેવલિનઃ પ્રતિવાદિન, દ્વચક્ષુ એવ વાદઃ, તત્ત્વનિર્ણાયકત્વામાવાસમવેન
સમ્યાનામમિહિતદિશા સમાપતેશ્ચાઽનપેક્ષણાત્ ॥૧૨॥

બીજે વાદી અને એથો પ્રતિવાદી હોય ત્યારે અંગનું નિયમન—

એ જ વાદી (બીજા પ્રકારનો પ્રારંભક) હોય ત્યારે એ એથો પ્રકારનો પ્રત્યા-
રંભક (પ્રતિવાદી) હોય તો વાદ બે અંગવાળો હોય છે. ૧૨.

§૧ તત્રૈવ અર્થાત્ સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણીયો હોય ત્યારે એ એથો પ્રકારનો
પરત્ત્વનિર્ણીયુ કેવલી પ્રતિવાદી હોય તો, વાદ બે અંગવાળો જ હોય છે,
કારણ કે તેમાં તત્ત્વનિર્ણયનો અભાવ સંભવતો નથી એટલે સભ્યોની અને ઉપર
સૂચવ્યા મુજબ સમાપતિની પણ અપેક્ષા રહેતી નથી, અર્થાત્ પ્રતિપક્ષે કેવલી
અંગવાળ હોય તો તેઓ તત્ત્વનો નિર્ણય અવશ્ય કરી આપે છે, માટે સભ્યો કે
સમાપતિની જરૂર રહેતી નથી.

તૃતીયેઽક્ષનિયમમાહુઃ—

તૃતીયે પ્રથમાદીનાં યથાયોગં પૂર્વવત્ ॥૧૩॥

§ ૧ પરત્ત્વનિર્ણીયો ક્ષાયોપશમિકજ્ઞાનશાલિનિ વાદિનિ, નિવેદિત-
રૂપાણાં પ્રથમદ્વિતીયતૃતીયતુરીયાણાં પ્રતિવાદિનાસ્, ઉક્ત્યુક્ત્યૈવ પ્રથમસ્ય ચતુરક્ષઃ,
દ્વિતીયતૃતીયયોઃ કદાચિદ્ બક્ષઃ, કદાચિત્ ત્ર્યક્ષઃ, તુરીયસ્ય તુ દ્વચક્ષુઃ એવ વાદો
મવતિ । નિઃસીમા હિ મોહહતકસ્ય મહિમા, इति કશ્ચિદાત્માનં નિર્ણાતતત્ત્વમિવ મન્ય-
માનઃ સમપ્રપદાર્થપરમાર્થદર્શિનિ કેવલિન્યપિ તન્નિર્ણયોપજનનાર્થં પ્રવર્તત इति ન
કદાચિદસમ્માવના, મગવાંત્સુ કેવલી પ્રબલરૂપાપીઘૂષપૂરપૂરિતાન્તઃકરણતયા તમપ્યવ-
બોધયતીતિ કો નામ નાનુમન્યતે ? ॥૧૩॥

ત્રીજા પ્રકારનો વાદી હોય ત્યારે વાદનાં અંગનિયમનની વાત કહીએ છીએ—

ત્રીજે (પરત્ત્વનિર્ણીયુ ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનશાલી) પ્રારંભક-વાદી હોય
ત્યારે પહેલા બીજા વિગેરે પ્રત્યારંભક (પ્રતિવાદી) સાથેના વાદનું અંગનિયમન
થથાથોગ્ય પ્રથમ કદા મુજબ જ બાધુ. ૧૩

(ટિ.) પરોપકારેત્યાદિ । કેવલેતિ વિમલવેવલપ્રત્યક્ષીકૃત્યથાવસ્થિતતાર્ત્વિકસમસ્તવસ્તુ-
ત્વેન । પ્રારમ્ભકૈત્યાદિ અનુમિતિપ્રારમ્ભકમ્ ॥૧૪॥

ચતુરંગો વાદ હત્યુક્તમ્, કાનિ પુનશ્ચત્વાર્યજ્ઞાનિ ? इत्याहु-—

વાદિપ્રતિવાદિસમ્યસમાપતયશ્ચત્વાર્યજ્ઞાનિ ॥૧૫॥

સ્પષ્ટમ્ ॥૧૫॥

વાદ ચાર અંગવાળો છે એમ કહ્યું, તે તે ચાર અંગ કયાં ? તેહું
પછું—

વાહી, પ્રતિવાહી, સહય અને સલાપતિ એમ વાદનાં આ ચાર અંગો જાણવાં.

અથૈતેષાં લક્ષણં કર્મ ચ કીર્તયન્તિ —

પ્રારમ્ભકપ્રત્યારમ્ભકાવેવ મલ્લપ્રતિમલ્લન્યાયેન વાદિપ્રતિવાદિનૌ ॥૧૬॥

§ ૧ ચૌ તૌ પ્રારમ્ભક-પ્રત્યારમ્ભકૌ પૂર્વશુક્તૌ, તાવેવ પરસ્પરં વાદિ-પ્રતિવાદિનૌ
વ્યપદિશ્યેતે; યથા હૌ નિયુખ્યમાનૌ મલ્લપ્રતિમલ્લાવિતિ । ૧૬॥

વાદના આ ચાર અંગોનું લક્ષણ અને તેનું કાર્ય કહેવામાં આવે છે.

મલ્લ-પ્રતિમલ્લના ન્યાયથી પ્રારંભક અને પ્રત્યારંભક અનુક્રમે વાહી અને
પ્રતિવાહી કહેવાય છે. ૧૬.

ફી કુશળતાપૂર્વક કુસ્તી કરનારા જે પુરુષોમાંથી કુસ્તી આટે આહ્વાન કર-
નાર મલ્લ, અને પ્રતીકાર કરનાર પ્રતિમલ્લ કહેવાય છે. તેમ વાદમાં પણ વાદનો
પ્રારંભક વાહી અને પ્રત્યારંભક પ્રતિવાહી કહેવાય છે.

પ્રમાણતઃ સ્વપક્ષસ્થાપનપ્રતિપક્ષપ્રતિક્ષેપાવનયોઃ કર્મ ॥૧૭॥

§ ૧ વાદિના પ્રતિવાદિના ચ સ્વપક્ષસ્થાપનં પરપક્ષપ્રતિક્ષેપશ્ચ દ્વિતય-
મપિ કર્તવ્યમ્, એકતરસ્યાપિ વિરહે તત્ત્વનિર્ણયાનુત્પત્તેઃ । અત એવ સ્વપક્ષેત્યાદિ-
દ્વિવચનેનોપક્રમ્યાપિ કર્મેત્યેકવચનમ્, યથેન્ધનપ્માનાભિશ્રયણાદીનામન્યતમસ્યા-
પ્યપાયે વિક્ષિત્તેરનિષ્પત્તેઃ સર્વેવામપિ પાક હત્યેકતયા વ્યપદેશ इति । સ્વપક્ષસ્થાપનપર-
પક્ષપ્રતિક્ષેપયોઃ સમાસેન નિર્દેશ. કચિદેકપ્રયત્નનિષ્પન્નતાપ્રત્યાયનાર્થમ્ । યદા હિ
નિવૃત્તાયાં પ્રથમકક્ષાયાં પ્રાતાવસરાયાં ચ દ્વિતીયકક્ષાયાં પ્રતિવાદી ન કિશ્ચિદ્ વદતિ,
તદાનીં પ્રથમકક્ષાયાં સ્વદર્શનાનુસારેણ સપ્રમાણોપક્રમત્વે સ્વપક્ષસ્થાપનમેવ પરપક્ષ
પ્રતિક્ષેપઃ; યદા વા વિરુદ્ધત્વાદિકમુદ્ગ્રાવયેત્, તદા પરપક્ષપ્રતિક્ષેપઃ એવ સ્વપક્ષસિદ્ધિઃ;
इति समासेऽपि तुल्यकक्षताप्रदर्शनार्थमितरेतरयोगाद्वन्द्वः । યથા સ્વપક્ષઃ સ્થાપ્યતે તથા
પરપક્ષઃ પ્રતિક્ષેપ્યઃ; યથા ચાર્યં પ્રતિક્ષિપ્યતે તથા સ્વપક્ષઃ સ્થાપ્યઃ, ન તુ સર્વત્ર પારિ-
શેષ્યાત્ પરિતોષિણા મવિતવ્યમ્ ।

“માનેન પક્ષપ્રતિપક્ષયોઃ ક્રમાત્ પ્રસાધનક્ષેપણકેલિકર્મટૌ ।

વાદેઽજ મલ્લપ્રતિમલ્લનીતિતો વદન્તિ વાદિપ્રતિવાદિનોઃ ભુષઃ” ॥૧૧૭॥

(ટિ.) વાદિપ્રતિવાદીત્વાદિ ।

વાદી અને પ્રતિવાદીનું કાર્ય—

પ્રમાણપૂર્વક સ્વપક્ષનું સ્થાપન અને પરપક્ષનું ખંડન કરવું એ વાદી અને પ્રતિવાદી ઉભયનું કર્તવ્ય છે.

ફરી વાદી અને પ્રતિવાદીએ પોતાપોતાના પક્ષનું સ્થાપન અને પરપક્ષનું ખંડન ઉભય કાર્યો કરવાં જોઈએ. ઉભય કાર્યમાંથી એકાદું કાર્ય ન કરાય તો તત્ત્વનો નિષ્કંથ થતો નથી, માટે ‘સ્વપક્ષ’ ઇત્યાદિ દ્વિવચનથી ઉપક્રમ અથોત આરંભ કરીને ‘કમ’ એમ એકવચનનું ગ્રહણ કરેલ છે, જેમકે—ઈંધન—દૂધથી ઘૂસા ઉપર મૂકવું વિગેરે ક્રિયામાંથી કોઈ પણ એક ન હોય તો વિકલિતિ (પાક ક્રિયા)ની સિદ્ધિ નથી, માટે તે સમજાનો પાક એ પ્રમાણે એકરૂપે વ્યવહાર થાય છે. ‘સ્વપક્ષ સ્થાપન અને પરપક્ષનું ખંડન’ એ બન્ને કોઈ વખત એક જ પ્રયત્નથી પણ સિદ્ધ થાય છે, તે જણાવવા માટે તેમનો સમાસ દ્વારા નિર્દેશ કરેલ છે, કારણ કે બ્યારે પ્રથમ કક્ષા (પૂર્વપક્ષ) પૂરી થઈ જાય અને બીજી કક્ષા (ઉત્તરપક્ષ)નો અવસર આવે ત્યારે જો પ્રતિવાદી ન બોલે તો પ્રથમ કક્ષામાં સ્વસ્થન (પોતાના મત) ને અનુસરીને સત્પ્રમાણનો ઉપક્રમ (આરંભ) કરવામાં ‘સ્વપક્ષનું સ્થાપન’ એ જ ‘પરપક્ષનું ખંડન’ એ અથવા તો ‘વિરુદ્ધતાદિ કોષોનું ઉદ્ઘાટન કરવું’ તેમાં ‘પરપક્ષનું ખંડન’ એ જ સ્વપક્ષની સિદ્ધિ છે આમ બન્નેની (સ્વપક્ષ સ્થાપન અને પરપક્ષ ખંડન) તુલ્યકક્ષા જણાવવા માટે સમાસમાં પણ ઈતરેતર દ્વન્દ્વસમાસ કરેલ છે. જેમ સ્વપક્ષનું સ્થાપન કરાય છે, તેમ પરપક્ષનું ખંડન પણ કરવું જોઈએ અને જેમ પરપક્ષનું ખંડન કરાય છે, તેમ સ્વપક્ષનું સ્થાપન પણ કરવું જોઈએ, પરંતુ દરેક કક્ષાએ એક કાર્ય કરવાથી બીજા કાર્યની જરૂર નથી એમ સતોષ કરવો તે યોગ્ય નથી. “વાદમાં પ્રમાણથી સ્વપક્ષની સિદ્ધિ અને પ્રતિપક્ષનું ખંડન કરવાની કીડમાં “પુશલ યુગ્મ્યેને પંડિત યુરુષો મદ્દલ-પ્રતિમદ્દલના ન્યાયથી વાદી અને પ્રતિવાદી કહે છે.

વાદિપ્રતિવાદિસિદ્ધાન્તતત્ત્વનદીણત્વધારણાવાહુશ્રુત્યપ્રતિ-

માસાન્તિ માધ્યસ્યૈરુમયામિમતાઃ સમ્યાઃ ॥૧૮॥

૧ નદીણ્ણ ઇતિ કુશલઃ, પ્રાધાન્યવ્યાપનાર્થે વાદિ-પ્રતિવાદિસિદ્ધાન્તતત્ત્વનદી-
ણત્વસ્ય પ્રથમં નિર્દેશઃ । ન ચૈતદ્ બહુશ્રુતત્વે સત્યવદ્યે આત્મિ, તસ્યાન્યથાપિ આત્મિ,
અવસ્યાપેક્ષણીયં ચૈતત્, ઉતરથા વાદિપ્રતિવાદિપ્રતિપાદિતસાધનદૃષ્ટોણે સિદ્ધાન્તસિદ્ધ-
ત્વાદિગુણાં તદ્વાધિતત્વાદિદોષાણા ચંચવાચિત્તુમશયત્વાત્ । સત્યન્યેતસ્મિન્ ધાર-
ણામન્તરેણ ન સ્વાવસરે ગુણદોષાવબોધકત્વમિતિ ધારણાયા અશિવાનમ્ । કદાચિદ્
વાદિપ્રતિવાદિન્મ્યાં સ્વાત્મનઃ પ્રૌઢતાપ્રસિદ્ધયે સ્વસ્વસિદ્ધાન્તાપ્રતિપાદિતયોરપિ વ્યાક્ર-

રણાદિપ્રસિદ્ધયોઃ પ્રસક્તઃ પ્રયુક્તોદ્ઘાવિતયોર્વિશેષલક્ષણચ્યુતસંસ્કારાદિગુણદોષયોઃ પરિજ્ઞાનાર્થં બાહુશ્રુત્યોપાદાનમ્ । તામ્યામેવ સ્વસ્વપ્રતિભયોર્લેક્ષિતયોસ્તત્તદ્ગુણદોષ-યોર્નિર્ણયાર્થં પ્રતિભાયાઃ પ્રતિપાદનમ્ । વાદિ-પ્રતિવાદિનોર્મધ્યે ચસ્ય દોષોડ્ગુમન્યતે સ ચદિ કશ્ચિદ્ કદાચિત્ પરુષમન્યમિદત્તૌત, તથાપિ નૈતે સમાસદઃ કોપપિશાચસ્ય પ્રવેશં સહન્તે, તત્ત્વાવગમન્યાવાતપ્રસક્તાદિતિ જ્ઞાન્તેરુક્તિઃ । તત્ત્વં વિદન્તોઽપિ પક્ષપાતેન ગુણદોષૌ વિપરીતાવપિ પ્રતિપાદયેયુરિતિ માધ્યસ્થ્યવચનમ્ । ઇમિઃ ષટ્કમિર્ગુણેરુભયોઃ પ્રકરણાત્ વાદિ-પ્રતિવાદિનોરભિપ્રેતાઃ સમ્યા મવન્તિ । સમ્યા इति बहुवचनं त्रि-चतुरा दयोऽस्मी प्रायेण कर्तव्या इति ज्ञापनार्थम्, तदभावेऽपि ह्येको वाऽसौ विधेयः ॥ ૧૮॥

સમ્યક્ લક્ષણ —

વાદી અને પ્રતિવાદીને માન્ય સિદ્ધાન્તના તત્ત્વમાં કુશલતા, ધારણા, બહુ-શ્રુતત્વ, પ્રતિભા, ક્ષમા અને મધ્યસ્થતાને કારણે વાદી અને પ્રતિવાદી ઉભય દ્વારા જેમને માન્ય કરવામાં આવે છે, તેઓ સબ્યો છે ૧૮.

કૃ૧ નવીણાઃ જોટલે કુશલ. 'વાદી અને પ્રતિવાદીના સિદ્ધાન્તના તત્ત્વમાં કુશળતા' એ શુષ્ણુનું પ્રાધાન્ય બતાવવા માટે તેના પ્રથમ નિર્દેશ કરેલ છે. 'બહુશ્રુતપણું' હોય તો 'વાદી પ્રતિવાદીના સિદ્ધાન્ત તત્ત્વમાં અવસ્થ કુશલ હોય' એવો કોઈ નિયમ (વ્યાસિ) નથી. કારણ કે બહુશ્રુતતા વિના પણ વાદી પ્રતિ-વાદીના સિદ્ધાન્તતત્ત્વમાં કુશલતા અન્ય કારણોને લઈને પણ સંભવે છે, અને એ કુશલતાની અવસ્થ અપેક્ષા છે જ, જો તે ન હોય તો વાદી પ્રતિવાદીએ પ્રતિ-પાદન કરેલ સાધન અને દ્રવ્ય વચનમાં તેમના સિદ્ધાન્તથી એ વસ્તુ સિદ્ધ છે ઇત્યાદિ શુષ્ણુનું, અને તેમના સિદ્ધાન્તથી એ બાધિત છે ઇત્યાદિ દોષોનું અવ-ધારણ કરવું શક્ય અને નહિ (૨) ઉક્ત કુશલતા હોવા છતાં પણ ધારણા શક્તિ વિના પોતાને બ્યારે અવસર મળે ત્યારે વાદી પ્રતિવાદીના સિદ્ધાન્તમાં શુષ્ણ દોષનેા બોધ કરાવી શકતો નથી માટે સૂત્રમાં 'ધારણા' શુષ્ણુ કથન કયું' છે. (૩) કોઈ વખત વાદી-પ્રતિવાદીઓએ પોતાની પ્રૌઢતા જણાવવા માટે પોત-પોતાના સિદ્ધાન્તમાં પ્રતિપાદિત ન હોય છતાં પ્રસંગથી પ્રયોગ કરેલ, કે પ્રસંગથી ઉદ્ઘાવન કરેલ વ્યાકરણ, સાહિત્ય વગેરે શાસ્ત્રોમાં પ્રસિદ્ધ વિશેષ લક્ષણરૂપ શુષ્ણુ, અને ચ્યુતસંસ્કારાદિરૂપ દોષના સૂક્ષ્મ જ્ઞાન માટે 'બહુશ્રુતતા'નું સૂત્રમાં ઉપાદાન કરેલ છે. (૪) વાદી-પ્રતિવાદીઓએ પોતપોતાની પ્રતિભાથી કહેલ (ઉદ્ઘાવન કરેલ) શુષ્ણુ-દોષના નિર્ણય માટે સૂત્રમાં 'પ્રતિભા'નું અહિં કરેલ છે. (૫) વાદી-પ્રતિવાદીમાંથી જેના દોષ વિષે અનુમતિ આપવામાં આવે તે કદાચ કઠોર વચન પણ બોલે, તો પણ આ સબ્યો કોધ-પિશાચના પ્રવેશને સહન કરતા નથી (અર્થાત્ કુદ્ધ થતા નથી), કારણ કે કોધને વશ થવાથી તત્ત્વ-જ્ઞાનના વ્યાપાતનેા પ્રસંગ આવે છે, માટે સૂત્રમાં જ્ઞાન્તિનું અભિધાન કરેલ છે.

(૬) તત્ત્વવિદ્ હોવા છતાં પક્ષપાતને કારણે ગુણ કે દોષનો વિષય પશુ કરવામાં આવે છે. માટે સૂત્રમાં ‘માધ્યસ્થ’ વચન કહેલ છે

આ છ ગુણોથી યુક્ત તથા ઉભય જોટલે વાદી અને પ્રતિવાદી પ્રકરણથી ઉભયનો આ અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. બેઓને સ્વીકારે છે તેઓ સભ્યો અને છે. સામાન્ય રીતે ત્રણ ચાર વગેરે સંખ્યામાં સભ્યો કરવા જોઈએ તે જણાવવા માટે સૂત્રમાં ‘સમ્યાઃ’ એમ બહુવચન કરેલ છે ત્રણ ચાર સંખ્યાનો અભાવ હોય તો બે, અને તેના અભાવમાં એક સભ્ય કરવો જોઈએ.

(૫૦) વિશેષલક્ષણચ્યુતસંસ્કારાદિગુણદોષયોરિતિ વિશેષલક્ષણ બજર્વાઃ અપાસ્કાઃ પ્યુતસસ્કાર કટખ્વાદિસ્થાને કટખ્વાદિ । વાદિપ્રતિવાદિનોરિતિ વાદિપ્રતિવાદિનોર્મ્યે ॥૧૮॥

(ટિપ્) પત્તદિતિ નદીખ્વાત્વમ્ । તસ્યેતિ વાદિપ્રતિવાદિસિદ્ધાન્તતત્ત્વનદીખ્વાત્વસ્ય । બન્ધયથાપોતિ બહુમત્વામાવેડપિ । પત્તદિતિ તત્ત્વનદીખ્વાત્વમ્ । ફતરયેતિ સિદ્ધાન્તતત્ત્વ-કૌશલ્યમન્તરેણ । તદ્દશાચિતેતિ સિદ્ધાન્તશાપિતત્ત્વમ્ । પત્તસિપ્નિતિ તત્ત્વકૌશલ્યે ॥૧૮॥

વાદિપ્રતિવાદિનોર્થયાયોગં વાદસ્થાનકકથાવિશેષાઙ્ગીકારણાગ્રવાદોત્તરવાદ-નિર્દેશઃ, સાધકવાધકોક્તિગુણદોષાવધારણમ્, યથાવસરં તત્ત્વપ્રકાશનેન કથાવિરમણમ્, યથાસંમત્તં સમાયાં કથાફલકથનં ચૈવાં કર્માણિ ॥૧૯॥

§૧ યત્ત્વમસ્વીકૃતપ્રતિનિયતવાદસ્થાનકૌ વાદિપ્રતિવાદિનૌ સમુપતિષ્ઠેતે, તત્ત્વ સમ્યાત્તૌ પ્રતિનિયતં વાદસ્થાનકં સર્વાનુવાદેન દ્વ્યાનુવાદેન વા, વર્ગપરિહારેણ વા વક્તવ્યમિત્યાદિયોડસૌ કથાવિશેષત્તં ચાઙ્ગીકારયન્તિ, અત્યાપ્રવાદોડસ્ત્વ ચોત્તરવાદ इति च निर्दिशन्ति, વાદિ-પ્રતિવાદિમ્યામભિહિતયોઃ સાધક-વાધકયોર્ગુણં દોષં વાવ-ધારયન્તિ । યદૈકતરેણ પ્રતિપાદિતમપિ તત્ત્વં મોહાદભિનિવેશાદ વાડન્યતરોડનઙ્ગી-કુર્વાણઃ કથાયાં ન વિરમતિ, યદા વા દ્વાવપિ તત્ત્વપરાહુસુસુદીરયન્તૌ ન વિરમતઃ, તદા તત્ત્વપ્રકાશનેન તૌ વિરમયન્તિ । યથાયોગં ચ કથાયાઃ ફલં જયપરાજયાદિક-સુદ્ધોષયન્તિ, તૈઃ સ્વલ્લદ્ધોષિતં તન્નિર્વિવાદતામવગાહતે ।

“સિદ્ધાન્તદ્વયવેદિનઃ પ્રતિમથા ગ્રેમ્ણા સમાહિક્ષિતા-

સ્તત્ત્વજ્ઞાનસમૃદ્ધિવન્ધુરધિયો નિષ્પક્ષપાતોદયાઃ ।

શાન્ત્યા ધારણયા ચ રક્ષિતહ્રદો વાદં દ્વયોઃ સંમતાઃ

સમ્યાઃ શમ્મુશિરોનદીશુચિશુભૈર્લેમ્યાસ્ત્વ એતે બુધૈઃ” ॥૧૧૧૧॥

સભ્યોતુ’ કર્તવ્ય—

વાદી અને પ્રતિવાદીના વાદના સ્થાન અર્થોત વિષયનો નિર્ણય કરવો, કથાવિશેષનો સ્વીકાર કરાવવો, પૂર્વપક્ષ અને ઉત્તરપક્ષનો નિર્દેશ કરવો, સાધક અને બાધક પ્રમાણોના કથનમાં ગુણદોષનો નિર્ણય કરવો, અવસર આવે

ત્યારે (અર્થાત્ જો વાદી કે પ્રતિવાદી અથવા બન્ને મૂળ વિષયનો ત્યાગ કરી આઠાઅવળા ભટકે ત્યારે) તત્ત્વને પ્રકટ કરીને વાદ સમાપ્ત કરવો, અને યથા-યોગ્ય વાદના ફલ-જય-પરાજયની ઘોષણા કરવી એ સંસ્થાનાં કર્તવ્યો છે. ૧૯

કૃ૧ જ્યાં વાદી કે પ્રતિવાદીએ સ્વયં નિયત વાદસ્થાનનો સ્વીકાર કર્યો ન હોય ત્યાં સર્વનો અનુવાદ કરીને કે દૂષ્યનો અનુવાદ કરીને—કે વર્ગનો પરિહાર કરીને એટલે કચ્છટતપાદિ વર્ગોમાંથી અનુક વર્ગના વર્ણનો વાદસમયે ઉપયોગ કર્યો વિના-બોલવું એમ નિયત વાદસ્થાનનો તથા કથાવિશેષનો તે બન્નેને સ્વીકાર કરાવે છે; અને તમારે અઅવાદ (પૂર્વપક્ષ) કરવો અને તમારે ઉત્તરવાદ (ઉત્તરપક્ષ) કરવો એવો નિર્દેશ કરે છે, અને વાદી-પ્રતિવાદી બન્નેએ કહેલ સાધક બાધક પ્રમાણના ગુણ દોષનો નિશ્ચય કરે છે; અને જ્યારે કોઈ એકે પ્રતિપાદિત કરેલ તત્ત્વને બીજો મોહથી અથવા દૂરાગ્રહથી ન સ્વીકારે અને વાદ લંબાવે જાય, અથવા બન્નેજણા તત્ત્વથી પરાંગમુખ (જાણ) થઈ ને વાદ કરે પણ વાદનો અંત લાવે નહિ ત્યારે તત્ત્વ જણાવીને તે બન્નેને અટકાવે છે; અને કથા (વાદ)ના ફલ (જય-પરાજય)ની યથાયોગ્ય ઘોષણા કરે છે; અને તેઓએ કરેલી ઘોષણા કંઈ પણ વિવાદ વિના સ્વીકારાય છે.

“બન્નેના સિદ્ધાન્તના જાણનાર (કુશલ), પ્રતિભાવાન, તે તે શાસ્ત્રોની સમૃદ્ધિથી સુંદર સુદ્ધિવાળા (બહુશ્રુત), ક્ષમા અને ધારણાથી અત્યંત રંગાયેલ હૃદયવાળા અને વાદી-પ્રતિવાદી ઉભયને સંમત હોય તેવા (મધ્યસ્થ) સંસ્થાને ગંગાનદી જેવા પવિત્ર પંડિતોએ મેળવવા ભેઈંએ.”

(દિ૦) વાદિપ્રતિવાદિનોરિત્યાદિ । યપામિતિ સમ્યાનાન ।

(દિ૦) તૈરિતિ સમ્યે । તદિતિ કથાવિશેષાદીકરણં વાદનિર્દેશઃ, ગુણદોષાવચારણં, કથાવિરમણં, ફલકર્યવં ચ ॥૧૧॥

પ્રજ્ઞાજ્ઞૈશ્વર્યસમામાધ્યસ્થ્યસંપન્નઃ સમાપતિઃ ॥૨૦॥

કૃ૧ યદ્યપ્યુક્તલક્ષણાનાં સમ્યાનાં ચાઠચં ન સંભવતિ, તથાપિ વાદિનઃ પ્રતિ-વાદિનો વા નિગીષોસ્તત્ સંમલ્યેવેતિ સમ્યાનપિ પ્રતિ વિપ્રતિપત્તૌ વિષીયમાનાયો નાઽપ્રજ્ઞઃ સમાપતિસ્તત્ર તત્સમયોચિતં તથા તથા વિવેક્તુમશ્નુઃ, ન ચાસૌ સમ્યૈરપિ બોધયિતું શક્યતે । સ્વાધિષ્ઠિતવસુન્ધરાયામસ્ફુરિતાઽઙ્ગૈશ્વર્યો ન સ કલહં વ્યપોહિતુ-મુસહતે, ઉત્પન્નક્રોધા હિ પાર્શ્વિવા યદિ ન તત્ફલમુપદર્શયેયુઃ, તદા નિર્દર્શનમકિષ્ણિ-ત્કરાણાં સ્યુઃ, इति સફલે તેષાં કોપે વાદોપમર્દ એવ મવેદિતિ । કૃતપક્ષપાતે ચ સમા-પતૌ સમ્યા અપિ યોતમીતા દૈવૈકતઃ કિલ કલહઃ, અન્યતશ્ચાલ્પિતપક્ષપાતઃ પ્રતાપ-પ્રજ્ઞાધિપતિઃ સમાપતિરિતિ ‘इतस्तटमित्तो व्याघ्रः’ इति નયેન કામયિ કષ્ટાં દશા-માવિદેયુઃ, ન પુનઃ પરમાર્થે પ્રથયિતું પ્રયયેયુઃ, इत्युक्तं પ્રજ્ઞાઽઙ્ગૈશ્વર્યસમામાધ્યસ્થ્ય-સંપન્ન इति ॥૨૦॥

સભાપતિતું લક્ષણ—

પ્રજ્ઞા, આજ્ઞા, ઐશ્વર્ય (પ્રભાવ-કુરાર્થ), ક્ષમા, મધ્યસ્થતા વિગેરે શુદ્ધોદી
યુક્ત હોય તે—સભાપતિ બની શકે છે. ૨૦.

૧ ભેદે ઉપરોક્ત શુદ્ધોવાલા સભ્યોમાં શકતાનો સંભવ નથી, તો પણ
જિગીષુ વાદી કે જિગીષુ પ્રતિવાદીમાં તો શકતા વિગેરેનો સંભવ છે, તેથી તેઓ
બ્યારે સભ્યો સાથે વિવાદ કરે ત્યારે અપ્રાજ્ઞ (અણુસમભુ) સભાપતિએ વિવા-
દમાં તે સમયને ઉચિત તે તે પ્રકારે વિવેચન કરવા સમર્થ થઈ શકે નહિ, તથા
સભ્યો પણ તેને (સભાપતિને) સમભવી શકે નહિ. પોતાને આધીન પૃથ્વીમાં
પણ જેની આજ્ઞા અને કુરાર્થ ન હોય એવો તે (રાજા-સભાપતિ) કલહ ફર કરવા
શક્તિમાન થતો નથી, કારણ કે કોપાયમાન રાજાઓ પણ ભેદે પત્નું ફલ ન
બતાવે તો અકિંચિત્કર (કંઈ કાંઈ નહિ કરી શકનાર) વ્યક્તિઓ જેવા બની
જાય છે, માટે તેઓનો કોપ ભેદ સફળ હોય તો જ વાદ અટકે છે.

સભાપતિ પક્ષપાત કરે ત્યારે 'એક તરફ વાવ બીજી તરફ નદી' એ ન્યાયે
ભયભીત થયેલા સભ્યો એક બાજુ કલંક અને બીજી બાજુ પ્રતાપ અને પ્રજ્ઞા-
વાળો પક્ષપાતી સભાપતિ (રાજા) એવી કોઈ મહન-કષ્ટની દશામાં આવી પડે
છે પરંતુ પરમાર્થ જણાવી શકતા નથી, માટે સભાપતિ વિષે કહ્યું છે કે તે
પ્રજ્ઞા, આજ્ઞા, ઐશ્વર્ય, ક્ષમા અને મધ્યસ્થ શુદ્ધોયુક્ત હોવો જોઈએ.

(ટિ.) પ્રજ્ઞાઐશ્વર્યેત્યાદિ ।

(ટિ.) તદ્વિતિ શાસ્ત્રમ્ । તન્નેતિ વાદસદસિ । તત્સમયેતિ વાદકાલબોધમ્ । તથા-
તથેતિ સાહુ બલાહુ વા । અસાધિતિ અપ્રાપ્તસમાપતિ । પ્રતાપેતિ પ્રતાપ एव પ્રજ્ઞા તસ્યા
અધિપતિ સ્વામી । વલ્લેનૈવ કાર્ય વિવતે ન દુ કુલપ્તા કલ્પમકલ્પ વા વિસ્રપતિ ॥૨-॥

વાદિસમ્યગ્મિહિતાવધારણકલહવ્યપોહાદિકં चास्य कर्म ॥૨૧॥

§૧ વાદિન્યા સમ્યગ્મિહિતસ્યાડર્થસ્યાડવધારણમ્, વાદિનોઃ કલહવ્યપોહો
ઓ યેન જીયતે સ તસ્ય શિષ્ય ક્ત્યાદેર્વાદિ-પ્રતિવાદિન્યાં પ્રતિજ્ઞાતસ્યાર્થસ્ય કારણા,
પારિતોષિકવિતરણાદિકં ચ સમાપતેઃ કર્મ ।

“વિવેકવાચસ્પતિરુચ્ચિત્તાજ્ઞઃ ક્ષમાન્વિતઃ સંહતપક્ષપાતઃ ।

સમાપતિઃ પ્રસ્તુતવાદિસમ્યૈરભ્યર્ચ્યતે વાદસમર્થનાર્થમ્” ॥૧॥૨૧॥

સભાપતિયું કર્તવ્ય—વાદીઓ તથા સભ્યોના કથનનો નિશ્ચય કરવો તથા
કલહ ફર કરવો વિગેરે સભાપતિનાં કર્તવ્યો છે. ૨૧.

§૧ વાદી-પ્રતિવાદીએ તથા સભ્યોએ કલહ અર્થનો નિશ્ચય કરવો, વાદી-
પ્રતિવાદીનો કલહ ફર કરવો, જે જેનાથી જિતાય તે તેનો શિષ્ય થાય વિગેરે
વાદી પ્રતિવાદીએ કરેલ પ્રતિજ્ઞા(શરત)નું પાલન કરાવવું, પારિતોષિક વહેંચવું
વિગેરે સભાપતિનાં કર્તવ્યો છે.

“પ્રસ્તુત વાદી, પ્રતિવાદી તથા સભ્યો વાદના સમર્થન માટે વિવેક બુદ્ધિમાં વાચસ્પતિ સમાન, ઉત્કૃષ્ટ આશાવાળો, ક્ષમાવાન અને પક્ષપાત રહિત (મધ્ય સ્થલાવલો) હોય એવા સલાપતિની આકાંક્ષા રાખે છે.”

અથ જિગીષુવાદે કિયત્કલ્પં વાદિપ્રતિવાદિન્યાં વક્તવ્યમિતિ નિર્ણેતુમાહુઃ—

સજિગીષુકેડસ્મિન્ યાવત્સમ્યાપેક્ષં સ્ફૂર્તૌ વક્તવ્યમ્ ॥૨૨॥

સહ જિગીષુના જિગીષુ-આં જિગીષુભિર્વા વર્તતે યોડસૌ તથા તસ્મિન્ વાદે, વાદિપ્રતિવાદિગત્રયા- સ્વપક્ષસિદ્ધિપરપક્ષપ્રતિક્ષેપવિષયાયાઃ શક્તિશક્તેશ્ચ પરીક્ષણાર્થં યાવત્ તત્રબન્ધતઃ સમ્યાઃ કિહાડપેક્ષન્તે, તાવત્ કક્ષાદ્વયત્રયાદિ સ્ફૂર્તૌ સત્યાં વાદિ-પ્રતિવાદિ-આં વક્તવ્યમ્ । તે ચ વાચ્યૌચિત્યપરતન્તયા કદાચિત્ કચિત્ કિયદન્ય-પેક્ષન્તે હિતિ નારિત્ કમ્ચિત્ કક્ષાનિયમઃ ।

જિગીષુના વાદમાં વાદી-પ્રતિવાદીઓએ કેટલી કક્ષા સુધી બોલવું તેનો નિર્ણય-જિગીષુને, જિગીષુ સાથે વાદ હોય ત્યારે સભ્યોની આકાંક્ષા પર-ત સ્ફૂર્તિ હોય ત્યાં સુધી બોલવું. ૨૨.

૬૧ એક, એ કે અનેક જિગીષુ સાથે થનાર વાદમાં વાદી અને પ્રતિવાદીની સ્વપક્ષ સિદ્ધ કરવાની તથા પરપક્ષનું અંડન કરવાની શક્તિ તેમજ અશક્તિની પરીક્ષા કરવા માટે માનનીય સભ્યો જ્યાં સુધી અપેક્ષા રાખે ત્યાં સુધી એત્રણ વિગેરે કક્ષાઓ સુધી સ્ફૂર્તિ પ્રમાણે વાદી-પ્રતિવાદીઓએ બોલવું બોધ્યું અને સભ્યો પણ વક્તવ્યના ઔચિત્યને આધીન હોવાથી કોઈ વાર કોઈ કોઈએ અસુક કક્ષાઓની આકાંક્ષા રાખે છે. માટે કક્ષાઓનો કોઈ નિયમ નથી

૬૨ હહ હિ જિગીષુતરતયા યઃ કમ્ચિદ્ વિપશ્ચિત્ પ્રાગેવ પરાક્ષેપપુરઃસરં વાદ-સંગ્રામસીમ્નિ પ્રવર્તતે, તસ્ય સ્વયમેવ વાદવિશેષપરિગ્રહે, તદપરિગ્રહે સમ્યૈસ્તત્સમર્પણે વાડપ્રવાદેડધિકારઃ । તેન સમ્યસમાપતિસમક્ષમશ્ચોમેણ પ્રતિવાદિનસુદિશ્યાડવર્યં સ્વસિદ્ધાન્તબુદ્ધિવૈમવાનુસારિતયા સાધુ સાવર્ન સ્વપક્ષસિદ્ધયેડમિધાનીયમ્ ।

૬૨ અત્યંત જિગીષુ એવો કોઈ વિકાન્ વાદી પહેલેથી જ બે બીજા ઉપર આક્ષેપ કરીને વાદસંગ્રામ(વાગ્યુદ્ધ)ની સીમામાં પ્રવેશ કરે છે તો તે વાદી પોતે જ વાદવિશેષનો પરિગ્રહ કરે છે, અને અગ્રવાદનો અધિકાર ગ્રાસ કરે છે અથવા બે તેણે વાદવિશેષનો પરિગ્રહ કરેલ ન હોય તો સભ્યો તેને વાદવિશેષ સમર્પણ કરે છે અને એમ તે અગ્રવાદનો અધિકારી બને છે (અર્થાત્ તે પૂર્વ-પક્ષ કરે) માટે તેણે સભ્યો અને સલાપતિ સમક્ષ શેષ પાંચા વિના પ્રતિ-વાદીને ઉદ્દેશીને સ્વસિદ્ધાન્ત અને સ્વબુદ્ધિ વેલાવને અનુસરેને પોતાના પક્ષની સિદ્ધિ માટે અવશ્ય સાધુ (પ્રમાણયુક્ત સમર્થ) હેતુનું કથન કરવું બોધ્યું

(ટિ.) હહ હીત્યાદિ । તદપરિગ્રહે હિતિ વાદવિશેષપરિગ્રહે । તત્સમર્પણે હિતિ વાદવાને ।

૬૩ અથ શ્લોમાદેઃ કુતોડપિ પ્રાગેવાડસૌ વક્તુમશક્તો ભવેત્, તદાનીં દૂરી-
કૃતસમસ્તમત્સરવિકારૈઃ સમાસારૈરુભયોરપિ વસ્તુવ્યવસ્થાપનદૂષણશક્તિપરીક્ષણાર્થ
તદિતરરચાપ્રેવાદેર્ઽમિષેકેઃ કાર્યઃ । અથ વાદિનસ્તુષ્ણીમ્માવાદેવ પરાજિતત્વેન કથાપરિ-
સમાપ્તેઃ કિમિતરરચાપ્રવાદામિષેકેઃ, ઇતિ ચેત્ । સ્વાદેતત્, યદિ પ્રતિવાદિનોડપિ
પક્ષો ન ભવેત્, સતિ તુ તસ્મિન્ વાદીવ તમસમર્થ્યમાનોડસૌ ન જયતિ, નાપિ
જીયતે, પ્રૌઢિપ્રદર્શનાર્થ તુ તદ્ગૃહીતસુક્રમગ્રવાદમક્ત્રીકુર્વાણઃ શ્લાઘ્યો ભવેત્ । ડમા-
વ્યનક્ત્રીકુર્વાણૌ તુ મક્ત્રચન્ત્રેણ વાદમેવ નિરાકુરુત ઇતિ તયોઃ સમ્યૈઃ સમાબહિ-
ર્માવ એવાડડદેહ્યઃ ।

કેવ છતાં કહાવ્ય તે સભાક્ષોભ વિગેરે કેાઈ પણ કારણથી પ્રથમ ન બોલી
શકે તો મત્સરરૂપ વિકાર રહિત સભાસદોએ વસ્તુની સિદ્ધિ કરવાની અને
દૂષણ દેવાની બન્નેય વાદી-પ્રતિવાદીની શક્તિની પરીક્ષા કરવા માટે બન્નેએ
અઅવાહમાં અભિષેક કરવો જોઈલે કે બીબને પૂર્વપક્ષ કરવા જણાવવું.

શંકા—વાદી મુક થઈ જવાથી પરાજિત થયેા જણાય, અને તેથી વાદની
સમાપ્તિ થઈ તો પછી બીબનેા અઅવાહ માટે અભિષેક કરવાની શી જરૂર ?

સમાધાન—એ પ્રતિવાદીનો પોતાનો કેાઈ બાતનો પક્ષ ન હોય તો એવે
પ્રસંગે વાહ સમાપ્ત થાય પરંતુ પ્રતિવાદીને પણ એ પક્ષ હોય તો પોતાના પક્ષનું
સમર્થન કર્યા વિના વાદીની જેમ એ પ્રતિવાદી પણ જય કે પરાજય પામતો
નથી, પરંતુ પ્રૌઢતા (સામર્થ્ય-શક્તિ) જણાવવાને માટે પ્રતિવાદી એ વાદીએ
અહણ કરીને મૂઠી ઠીપેલ અઅવાહ સ્વીકારી લે તો શ્લાઘનીય અને છે પણ બન્ને-
માંથી કેાઈ પણ અઅવાહ (પૂર્વપક્ષ) નો સ્વીકાર ન કરે તો પ્રકાશાંતરે તે બન્નેએ
વાહનું જ નિરાકરણ કર્યું કહેવાય, માટે સભ્યોએ તેઓને સભા બહાર કાઢી
મૂકવા જોઈએ

(ટિ.) અસાચિતિ ચિત્તીયુ. ડઅયોરિતિ વાદિ-પ્રતિવાદિનોઃ । તવિતરસ્યેતિ ચિત્તીયુ-
સકાશાવન્યસ્ય પ્રતિવાદિન ઉત્તરવાદનિયુક્તસ્યાપ્યપ્રવાદારોપઃ કર્તવ્યઃ । હિતરસ્યેતિ ઉત્તર-
વાદિન. । તસ્મિન્નિતિ પ્રતિવાદિપક્ષે । તમિતિ સ્વીકૃતપક્ષમ્ । અસમર્થયેતિ સાધનવચને-
નાસાધયત્ । અસાચિતિ ઉત્તરવાદનિયુક્ત. પ્રતિવાદી । તદ્ગૃહીતેતિ તેનાપ્રવાદિના પૂર્વ ગ્રારઅં
પશ્ચાદ્ સમાક્ષોમાદિના પરિચક્ષમ્ । તયોરિતિ વાદિ-પ્રતિવાદિનોઃ ।

૬૪ તત્ર વાદી સ્વપક્ષવિધિમુલેન વા, પરપક્ષપ્રતિષેધમુલેન વા સાધનમભિદધીત,
યથા-જીવચ્છરીરં સાત્ત્વકં પ્રાણાદિમત્વાન્યથાનુપપત્તેરિતિ, નેદં નિરાત્મકં તત્ત એવેતિ ।

કેવ હવે-વાદની શરૂઆતમાં વાદી પોતાના પક્ષનું વિધાન (સ્થાપન) કરવા,
અથવા પરપક્ષનું ખડન કરવા સાધન (હેતુ) તું કથન કરે, જેમકે, સ્વપક્ષનું
સાધન જીવતું શરીર આત્માવાળું છે. અન્યથા પ્રાણાદિમત્વની ઉપપત્તિ થતી
નથી, અથવા પરપક્ષનું ખડન—આ જીવતું શરીર નિરાત્મક—(આત્મારહિત)
નથી, કારણ કે નિરાત્મક હોય તો પ્રાણાદિમત્વ ઘટી શકે નહીં.

(ટિ.) તત્ર વાદોત્પાદિ । હૃદમિતિ બીજચ્છરીરમ્ । તત્ત યલેતિ પ્રાણાદિમત્સ્વાન્યથા-
ડ્યુપપત્તેરેવ ।

૬૫ એવં ચ ચલ્લપ્યથાન્તરાષમિવાનેડપિ વસ્તુનઃ સાધન દૂષણયોરસંભવાદ ન
કથોપરમઃ, તથાપિ પરાર્થાનુમાને વક્તુર્ગુણદોષા અપિ પરીક્ષ્યન્તે હૃતિ ન્યાયાત્ સ્વાત્મ-
નોડશ્ચાપ્યત્વવિધાતાય ચાવદેવાવદાતં તાવદેવામિધાતમ્યમ્ । અન્યથા શબ્દાનિત્યત્વં
સાધયિતુકામસ્ય 'પ્રાગેવ નામિપ્રદેશાત્ પ્રયત્નપ્રેરિતો વાયુઃ પ્રાણો નામોર્ધ્વમાક્રામ-
ન્નુરઃપ્રમૃતીનાં સ્થાનાનામન્વતમસ્મિન્ સ્થાને પ્રયત્નેન વિધાર્યતે, સ વિધાર્યમાણઃ
સ્થાનમભિહન્તિ, તત્સાત્ સ્થાનાદ્ ધ્વનિસ્પયતે' इत्यादिशिक्षासूत्रोपदिष्टशब्दोत्पत्ति-
સ્થાનાदિનिरूपणां कर्णकोटरप्रवेशप्रक्रियां च प्रकाशय एवंविधः शब्दः सोऽनित्यः
कृतकत्वादिति हेतुमुपपन्नस्य पुनः पटकुटादिदृष्टान्तमुत्पत्त्यादिमुखेन वर्णयतः प्रथम-
कक्षैव न समाप्येत, कुतः प्रतिवादिनोऽवकाशः ।

૬૫ એ કે અર્થાન્તર વગેરેનું કથન કરવાથી વસ્તુનું સાધન કે દૂષણ સંભવતું
ન હોવાથી કથા(વાદ)નો વિરામ (સમાપ્તિ) થતો નથી, તોપણ પરાર્થાનુમા-
નમાં વક્તાના (વક્તવ્યમાં રહેલ) ગુણદોષોની પણ પરીક્ષા કરાય છે' એ ન્યાયથી
પોતાનો અપયશ ન થાય એટલા માટે અત્યંત શુદ્ધ (પ્રેટક્ષ) હોયત હોય તેટલું
(૪) યોલવું ભઈએ. અન્યથા વાદીને એ માત્ર શબ્દનું અનિત્યત્વ જ સિદ્ધ કરવું
હોય, પણ તે 'પ્રથમ નામિપ્રદેશમાં પ્રયત્નદ્વારા પ્રેરિત થયેલ પ્રાણ નામનો વાયુ
બિધર્ગતિ કરે છે ત્યારે છાતી વિગેરે સ્થાનમાંથી કેઈ પણ એક સ્થાનમાં પ્રયત્ન
વડે રોકવામાં આવે છે, અને ચેકાયેલ તે વાયુ તે સ્થાનો અભિધાત કરે છે
અર્થાત્ સ્થાન સાથે અથડાય છે, એટલે તે સ્થાનમાંથી ધ્વનિ-શબ્દ ઉત્પન્ન
થાય છે,' ઇત્યાદિ શિક્ષાસૂત્રમાં બતાવેલ શબ્દોની ઉત્પત્તિના સ્થાન વિગેરેની
નિરૂપણા કરે, અને કણ્ઠકોટરમાં શબ્દ કેવી રીતે પ્રવેશે છે તેની પ્રક્રિયા બતા-
વીને પછી કહે કે આવા પ્રકારનો જ શબ્દ છે તે અનિત્ય છે કારણ કે તે કૃતક
છે અને તે પ્રમાણે કૃતકત્વ હેતુને ઉપન્યાસ કરીને વળી પાછો પટકુટાદિને
દૃષ્ટાન્ત તરીકે બહુવાવી તેની ઉત્પત્તિ વિગેરે દ્વારા વર્ણન કરવા લાગી જાય તો
ખહેલી કક્ષા જ પૂરી ન થાય એટલે પ્રતિવાદીને અવકાશ જ (સમય જ)
કયાંથી મળે ?

(ટિ.) અન્યથૈતિ બનવવાત કપોલરૂપનાપ્રાચં કલ્પ્ય વલ્લિતમભિદયત્ ।

૬૬ કિચ્ચ, પરપ્રતિપત્તયે વચનમુચ્ચાર્યતે હૃતિ ચાવદેવ પેરેનાડકાહિતધ્મ,
તાવદેવ યુક્તં વક્તુસ્ । હોકેડપિ વાદિનોઃ કર્ણાવતીર્ણયોરેકઃ સ્વકૌયકુલાદિવર્ણનાં
કુર્વાણઃ પરાક્રિયતે, પ્રકૃતાનુગતમેવોચ્યતામિતિ ચાનુચિષ્યતે ।

કુદ વળી બીજાને પ્રતિપત્તિ-જ્ઞાન કરાવવા માટે જ શબ્દો બોલવામાં આવે છે તો બેટલી પરને આકાંક્ષા હોય તેટલું જ બોલવું યોગ્ય છે. તેમ જ વાદ કરવાને ઉત્તરેલા બંને વાલીઓમાંથી કોઈ એક પોતાના કુલ વગેરેનું વર્ણન કરે તો લોકમાં પણ તેને તેમ કરતો અટકાવાય છે, અને પ્રકરણને અનુસરતું બોલો તેમ શિખામણ આપવામાં આવે છે.

§૭ કિં પુનસ્તદવદાતસ્ય इति—चेत्, यस्मिन्मिहिते न भवति मनागपि सचे-
तसां चेतसि क्लेशलेशः । एते हि महात्मानो निष्प्रतिमप्रतिभाप्रेयसीपरिशौल्लसुकुमार-
हृदयाः स्वल्पेनाप्यर्थान्तरादिसंकीर्तनेन प्रकृतार्थप्रतिपत्तौ विघ्नयमानेन न नाम न
विल्लयन्ति ।

§૭ શકા—અવદાત (વિશુદ્ધ, નિર્દોષ) એ શું છે ?

અભાધાન—જે બોલવાથી સમગ્ર પુરુષોના મનને જરાયે ખેદ ન થાય તે અવદાત (નિર્દોષ) કહેવાય છે. કારણ કે આ મહાપુરુષે અતુલ્ય પ્રતિભાપ્રેયસી-
નું પરિશીલન કરતા હોઈ સુકોમળ દિલવાળા હોય છે, તેથી પ્રસ્તુત પદાર્થના જ્ઞાનમાં વિઘ્નરૂપ થોડું પણ અપ્રસ્તુત બોલવામાં આવે તો ખેદ ન પામે એમ જ બને અથોત્ ખેદ પામે જ.

§૮ तेन स्वस्ववर्जनानुसारेण साधनं दूषणं चाऽर्थान्तरन्यूनविल्लहतादिदोषाः-
कलुषितं वक्ष्यन्म । तत्रार्थान्तरं प्रागेवाऽभ्यधायि । न्यूनं तु नैयायिकस्य चतुरवयवा-
धनुमानमुपन्यस्यतः । द्विष्ट यथा—यत् कृतकं, कृतकश्चायम्, यथा घटः, तस्मादनित्य-
स्तत्तदनित्यम्, कृतकत्वाच्छब्दोऽनित्य इत्यादि व्यवहितसंबन्धम् । नेयार्थं यथा—
शब्दोऽनित्यो द्विकत्वादिति, द्वौ ककारौ यत्रेति द्विकशब्देन कृतकशब्दो लक्ष्यते, तेन
कृतकत्वादित्यर्थः । व्याकरणसंस्कारहीनं यथा—शब्दोऽनित्यः कृतकत्वस्मादिति ।
असमर्थं यथा—अयं हेतुर्न स्वसाध्यगमक इत्यर्थेनाऽसौ स्वसाध्यघातक इति । अक्षीलं
यथा—नोदनार्थं चकारादिपदम् । निरर्थकं यथा—शब्दो वै अनित्यः कृतकत्वात्
सन्विति । अपराभृष्टविषेयांशं यथा—अनित्यशब्दः कृतकत्वादिति । अत्र हि शब्द-
स्याऽनित्यत्वं साध्यं प्राधान्यात् पृथग् निर्देश्यम्, न तु समासे गुणीभावकाल्प्य-
कलङ्कितमिति । पृथग्निर्देशेऽपि पूर्वमनुवाचस्य शब्दस्य निर्देशः गत्यन्तरः, समानाधि-
करणतायां तदनुविषेयस्यानित्यत्वस्याऽल्लहत्वात्पदस्य तस्य विघातुमशक्यत्वादित्यादि ।
तदेवमादि वदन् वादी समाविलम्ब्यते नियतमल्लाप्यतया ।

કુ ૮ માટે અર્થાન્તરતા (અપ્રસ્તુત), ન્યૂનતા, ક્લિષ્ટતા વગેરે દોષોથી અકલુષિત યોતયોતાના દર્શનાનુસાર (મતાનુસાર) સાધન અને દ્રવ્યભુત કથન કરવું જોઈએ. તે દોષોમાંથી (૧) અર્થાન્તર-અપ્રસ્તુત દોષનું વર્ણન તો ઉપર થઈ જ ગયું છે.

(૨) ન્યૂનદોષ—નૈયાયિકને પાંચ અવયવવાળું અનુમાન માન્ય છે, તો પણ જો તે યોતે ચાર આદિ અવયવવાળું અનુમાન કહે તો તેને માટે તે 'ન્યૂનદોષવાળું' કહેવાય છે.

(૩) ક્લિષ્ટદોષ—જેમકે, જે કૃતક હોય, આ કૃતક છે, જેમકે ઘટ, તેથી અનિત્ય છે, તે તે અનિત્ય હોય, કૃતક હોવાથી, શબ્દ અનિત્ય છે, વગેરે વ્યવધાન-યુક્ત સંબંધવાળું અર્થોત્તર દ્વારા અવયવવાળું વચન 'ક્લિષ્ટ' કહેવાય છે.

(૪) નેચાર્થદોષ—જેમકે, શબ્દ અનિત્ય છે દ્વિક હોવાથી, જો કકાર જેમાં હોય તે દ્વિક. આમ 'દ્વિક' શબ્દ વડે 'કૃતક' શબ્દની લક્ષણ કરીને 'દ્વિકત્વ' હેતુ દ્વારા 'કૃતકત્વ' હેતુની કલ્પના કરવી તે

(૫) વ્યાકરણસંસ્કારહીન દોષ—'શબ્દોઽનિત્યઃ કૃતકત્વસ્માત્ અહીં' કૃતકત્વસ્માત્ પ્રયોગ વ્યાકરણના લક્ષણથી હીન છે.

(૬) અસમર્થ—જે પદ વિવક્ષિત પદાર્થ માટે કહેવામાં આવેલ હોય તેનું વિવક્ષિત પદાર્થમાં સામર્થ્ય ન હોવું તે, જેમકે—આ હેતુ સ્વસાધ્યનો ગમક નથી' એવો અર્થ કહેવા માટે 'આ હેતુ સ્વસાધ્યનો ઘાતક છે' એમ યોદ્ધવું, (હન ધાતુ હિંસા અને ગતિવાચક હોઈ 'ઘાતક' પદનું 'ગમક-યોધક' અર્થમાં સામર્થ્ય (શક્તિ) પ્રસિદ્ધ નથી.)

(૭) અશ્લીલદોષ—(ત્રીસ, બુદ્ધિસા અને અમંગલને જણાવનાર વચન) જેમકે—'પ્રેરણા' 'અર્થવાળા' 'નોદના' શબ્દને બદલે તે જ અર્થવાળા ત્રીઠીપાઠક 'ચિદના' શબ્દનો પ્રયોગ કરવો તે.

(૮) નિરર્થકદોષ—જેમકે, 'શબ્દો વૈ અનિત્યઃ કૃતકત્વાત્ જલ્લિતિ' અહીં વૈ જલ્લુ વિગેરે શબ્દોનો પ્રયોગ નિરર્થક-નિષ્પ્રયોજન છે.

(૯) અપરામૃષ્ટ વિધેયાંશ—(વિધેય અંશનો પ્રાધાન્યથી નિર્દેશ ન કરવો, અર્થોત્તર ગોષ્ઠપણે નિર્દેશ કરવો તે) જેમકે—'અનિત્યશબ્દઃ કૃતકત્વાત્' આ અનુમાનમાં શબ્દનું 'અનિત્યત્વ' સાધ્ય હોવાથી તેનો પ્રાધાન્યરૂપે પૃથક્ નિર્દેશ કરવો જોઈએ, પરંતુ ગોષ્ઠતારૂપ દોષથી દૂષિત થતું હોવાથી સમાસમાં નિર્દેશ કરવો યોગ્ય નથી; અને પૃથક્ નિર્દેશ કરવામાં પણ પહેલાં અનુવાદ (ઉદેશ્ય-પ્રસિદ્ધ પદાર્થ) 'શબ્દ'નો નિર્દેશ કરવો જોઈએ, ધરણ કે સમાનાધિકરણ સમાનવિકાસિત રૂપે—અનુવાદ 'શબ્દ' પછી વિધેયરૂપ અનિત્યત્વને સ્થાન ન મળે તો તેનું (અનિત્યત્વનું) વિધાન કરવું શક્ય નથી એ પ્રમાણે અર્થાન્તરતા દોષોવાળું સાધનદ્રવ્ય વચન જોલનાર વાદી અવશ્ય અશ્લીલા-અપયશને પામે છે.

(૫૦) સમાનાધિકરણતાયાં તદ્વતુવિવેચસ્યાનિત્યત્વસ્યેત્યતોડમે યત્ત્વમ્ । તસ્યેતિ જનિત્યત્વસ્ય ।

(ટિ.) મેયાર્થમિતિ મેનો વ્યુત્પત્તાદિવક્તાકારેણ પ્રસ્તુતમર્થ પ્રાપયિત્વ્યોડર્થો યત્ત્વ વાક્યે તન્નેવાર્થમ્ । અસાધિકિતિ દ્વેષઃ । ઘાતકાદિત્તિ જગમકાદિત્તિ પદં ન સમર્થમ્, ઘાતકસ્ય સર્વથા ઘાતકસ્વરૂપતાદ્ ન કેવલાગમકરૂપત્વમ્ । પૃથગિત્યાદિ । તસ્યેતિ જનિત્યત્વસ્ય ।

પ્રતિવાદિના તુ સ્વસ્થાનુષંગિકાન્યત્વસિદ્ધયે તત્ પ્રકાશ્ય સાધનદૂષણે યત્નવતા માન્યમ્, ન તુ તાવતૈવ સ્વાત્મનિ વિજયશ્રીપરિરમ્ભઃ સંમાવનીયઃ । પ્રકટિતતીર્થાન્ત-રીયકલક્રોડકલક્રોડોપિ પ્રાહ—વાદન્યાયે દોષમાત્રેણ યદિ પરાજયપ્રાપ્તિઃ પુનરુક્તવચ્છૂતિ-દુષ્ટાર્થદુષ્ટકલ્પનાદુષ્ટાદયોડકલ્પારદોષાઃ પરાજયાય કલ્પેરજિતિ ।

પરંતુ પ્રતિવાદીએ તો પ્રાસંગિક સ્થાવા—યશને માટે તે તે અર્થોડનશદ્ધિ દોષો જણાવીને પોતાના સાધનદૂષણ વચનમાં પ્રયત્નશીલ થવું એધએ પરંતુ અર્થોડનશદ્ધિ દોષો જણાવવા માત્રથી પોતાના જયની કલ્પના કરતાં ઉપરોક્ત વિષયમાં પરતીર્થિકોના કલક્રોડોડદોષોને પ્રકટ કરનાર અકલક્રોડ (દિગ્ગમ્ભરાન્યાયે) પણ ‘વાદન્યાય’માં કહ્યું છે કે—દોષોડ્ધાવન માત્રથી જ એ સામાનો પરાજય થતો હોય તો પુનરુક્તિની જેમ શ્રુતિદુષ્ટ, અર્થદુષ્ટ, કલ્પનાદુષ્ટ વિગેરે અલંકારના દોષો પણ પરાજય માટે કલ્પવા એધએ.

(૫૦) દોષમાત્રેણ યદિ પરાજયપ્રાપ્તિરિત્યતોડમે તદિતિ શેષ । પરાજયાય કલ્પેરજિતિ ન તુ તથેતિ જ્ઞાતવ્યમ્ ।

(ટિ.) તાવતૈવેતિ પરોપન્યસ્તપક્ષે સાધનદૂષણપ્રકાશનેન, કિન્તુ વાદપક્ષે પ્રેતિપક્ષિદર્શિતાઃ સર્વેડપિ દોષાઃ પ્રયત્નેન વર્જનીયા, તતો જયવાન્ ।

§ ૧ નનુ વાદી સાધનમભિષાય કળ્પકોદ્ધારં કુર્વાતિ વા, ન વા ? કામચાર હયાચક્ષમહે । તત્રાડકરણે તાવદ્ ન ગુણો ન દોષઃ । તથાહિ—ત્વપ્રૌઢેરપ્રદર્શનાદ્ ન ગુણઃ, પરાનુજ્ઞાવિતસ્યૈવ દૂષણત્યાનુદ્ધારાચ્ચ ન દોષઃ; ઉજ્જાવિતે હિ દૂષણમનુ-દ્ધરન્ દુષ્યેત ।

§ ૬ શંકા—વાદી સ્વપક્ષની સિદ્ધિ માટે હેતુ કહીને તેમાંથી કંટકોડ્ધાર (પ્રતિવાદીની શંકાઓ કલ્પી તેનું નિરાકરણ કરવાડપ) કરે કે ન કરે ?

સમાધાન—તે તો વાદીની ઇચ્છાને આધીન છે, કારણ કે, હેતુમાંથી કંટક-શંકાનો ઉદ્ધાર ન કરે તો વાદીને શુષ્ક (શયદો, કે દોષ (સુકથાન) થતાં નથી. તે આ પ્રમાણે—કંટકોડ્ધાર ન કરવાથી પોતાની પ્રતિજ્ઞાનું પ્રદર્શન થયું નહિ માટે શુષ્ક (શયદો) થયો નહિ, તેમ પ્રતિવાદીએ જેનું ઉદ્ધાવન જ ન કહ્યું હોય એવા દોષોનો ઉદ્ધાર (નિરસન) ન કરવાથી કંઈ દોષ (સુકથાન) પણ નથી. પરંતુ પ્રતિવાદીએ ઉદ્ધાવન કરેલ દોષોનો એ ઉદ્ધાર ન કરે તો તે અવશ્ય દૂષિત થાય છે

અથ કથં ન દોષઃ ૧, યત્. સત્યપિ હેતોઃ સામર્થ્યે તદપ્રતિપાદનાત્ સંદેહે પ્રારબ્ધાસિદ્ધિઃ, ક્વચિદ્વચ્ચક્રણીયં દૂષણોદ્ધરણમિતિ ચેત્, કસ્યાયં સન્દેહઃ—વાદિનઃ, પ્રતિવાદિનઃ, સમ્યાનાં વા ૧ । ન તાવદ્ વાદિનઃ, તસ્યાસત્યપિ સામર્થ્યે તન્નિર્ણયાભિ- માનેનૈવ પ્રવૃત્તેઃ, કિં પુનઃ સતિ પ્રતિવાદિસમ્યસંદેહાપોહાય તુ સામર્થ્યે પ્રમાણેનૈવ પ્રદર્શનીયમ્ ૧ । તત્રાપિ પ્રમાણાન્તરેણ સામર્થ્યાપ્રદર્શને સંદેહઃ, પ્રદર્શને તુ તત્રાપિ પ્રમાણાન્તરેણ તત્પ્રદર્શનેનાડનવસ્થા । અથ યથા ત્વાર્થાનુમાને હેતોઃ સાધ્યમધ્યવ- સીયતે, હેતોશ્ચ પ્રત્યક્ષાદિમિઃ પ્રતિપત્તિઃ, ન ચાડનવસ્થા, તથા પરાર્થાનુમાનેડપીતિ ચેત્, તર્હિ યથા પ્રત્યક્ષાદેઃ કસ્યચિદમ્યાસદશ્યાયં સ્વતઃ સિદ્ધપ્રમાણતયાડનપેક્ષિત- સામર્થ્યાપ્રદર્શનત્યાપિ ગમકત્વમ્, એવમન્તરો ગત્વા કસ્યચિત્ પરાર્થાનુમાનત્યાપિ તથૈવ તદવશ્યમમ્યુપેયમ્; હિતિ ગતં સામર્થ્યાપ્રદર્શનનિયમેન ।

શંકા—દોષ કેમ નહિ આવે ? આવશે જ, હેતુ સમર્થ હોવા છતાં પણ તેના સામર્થ્યનું પ્રતિપાદન કરવામાં ન આવે તો તે વિષે સંદેહ રહે અને સંદેહ હોય તો આરંભેલ કાર્યની સિદ્ધિ થાય નહિ માટે અવશ્યદૂષણોદ્ધાર કરવો જોઈએ.

સમાધાન—સંદેહ કેને છે ? વાદીને કે સંશયોને ?

વાદીને સંદેહ છે એવું તો કહી શક્યો નહિ, કારણ કે હેતુમાં સામર્થ્ય ન હોય તો પણ સામર્થ્ય નિર્ણયના અભિમાનપૂર્વક વાદી પ્રવૃત્તિ કરે છે અને જો સામર્થ્ય હોય તો શું પ્રતિવાદી અને સંશયોના સંદેહને દૂર કરવા સામર્થ્યની સિદ્ધિ પ્રમાણથી કરવી જ જોઈએ એ આવશ્યક છે ? વળી, જો પ્રમાણથી સિદ્ધ કરેલ હશે એ પ્રમાણમાં પણ પ્રમાણાન્તરથી સિદ્ધિ કરવામાં નહિ આવે ત્યાં સુધી સંદેહ રહેશે જ અને પ્રમાણાન્તરથી સિદ્ધ કરવામાં તો અનવસ્થા જ આવશે.

શંકા—જેમ ત્વાર્થાનુમાનમાં હેતુથી સાધ્યનો નિશ્ચય કરાય છે, અને હેતુનો પ્રત્યક્ષાદિથી નિશ્ચય કરાય છે, છતાં તેમાં અનવસ્થા દોષ નથી તેમ પરાર્થાનુમાનમાં પણ અનવસ્થા થશે નહિ.

સમાધાન—તો પછી જેમ પ્રત્યક્ષાદિનું પ્રામાણ્ય અભ્યાસ હશોમાં સ્વતઃ સિદ્ધ હોવાથી તેના સામર્થ્યાપ્રદર્શનની અપેક્ષા રહેતી નથી અને તે ગમક અને છે, તેમ છેવટે કોઈ ને કોઈ પરાર્થાનુમાન પણ એવું માનવું પડશે એવું પ્રામાણ્ય સ્વતઃ સિદ્ધ હોય અને તેથી તેના સામર્થ્યાપ્રદર્શનની અપેક્ષા રહે નહિ.

(૧૦) અથ કથમિત્યાદિ ૫૮. કસ્યાયં સન્દેહ ઇત્યાદિ સ્મરિ. ।

(ટિ.) અથ કથમિત્યાદિ । તદપ્રતીતિ સામર્થ્યાપ્રતિપાદનાત્ । તસ્યેવિ વાદિનઃ । તન્નિર્ણયેતિ સન્દેહનિર્ણયાદ્દ્વારેણ । સતીતિ સામર્થ્યે । તત્રાપીતિ પ્રમાણેડપિ । તત્રાપીતિ પ્રમાણાન્તરેડપિ । તત્પ્રદર્શને હિતિ સામર્થ્યાપ્રદર્શને । તથૈવિતિ અનપેક્ષિતસામર્થ્યાપ્રદર્શનત્યાપિ । તદિતિ સામર્થ્ય ગમકત્વમ્ ।

અથ યત્રાનન્યાસદશાયાં પરતઃ પ્રામાણ્યસિદ્ધિઃ; તત્ર તત્પ્રદર્શનીયમેવેતિ चेत्, यदि न प्रदर्शयते किं स्यात् ? । ननुक्रमेव—संदेहात् प्रारब्धासिद्धिः, इति चेत् तर्हि यथा सदपि सामर्थ्यमप्रदर्शितं न प्रतिवादिना प्रतीयते, तद्वत् संदेहोऽपि प्रतिवादिगतोऽप्रदर्शितः कथं वादिना प्रतीयेत ? । स्वबुद्धचोपेक्ष्यत इति चेत्, हतरेणापि यदि तत्सामर्थ्यं स्वबुद्धचोपेक्ष्येत, तदा किं श्रूणं स्यात् ? । अथ वादिनः साधनसमर्थनशक्तिं परीक्षितुं न तदुपेक्ष्यते, तर्हि प्रतिवादिनो दूषणशक्तिं परीक्षितुमितरेणापि न संदेहः स्वयमुपेक्ष्यते । अथ द्वितीयकक्षायां दूषणान्तरवत् संदेहमपि प्रदर्शयन् स्फोरयत्येव दूषणशक्तिं प्रतिवादी, इति चेत् तर्हि बाधपि तृतीयकक्षायां दूषणान्तरवत् संदेहमपि व्यपोह्यान् किं न समर्थनशक्तिं व्यप्तीकरोति ? । किञ्च, केनचित् प्रकारेण सामर्थ्यप्रदर्शनात् कस्यचित् संदेहस्यापोहोऽपि तस्य प्रकारान्तरेण संभवतोऽनपोहे कथं प्रारब्धसिद्धिः, विप्रतिपत्तेरिव संदेहस्यापि अपरिमिताः प्रकाराः, इति कियन्तस्ते स्वयमेवाशङ्कस्याऽऽशङ्क्य शस्याः पराकर्तुम् । न च प्रदर्शितेऽपि सामर्थ्यं स्वपक्षैकपक्षपातिनोऽस्य विभ्रमः संभवति, येन प्रारब्धमवबुध्येत । दृश्यन्ते हि साधनमिव तत्समर्थनमपि कदर्थयन्तः प्रतिवादिनः, इति साधनमभिवाय सामर्थ्याप्रदर्शनेऽपि दोषाभावात् स्थितमेतदकरणे न गुणो न दोष इति ।

શંકા—પરંતુ અનન્યાસદશાયાં ન્યા પ્રામાણ્યની પરતઃ સિદ્ધિ હોય છે, ત્યાં તો સામર્થ્ય જણાવવું જોઈએને ?

સમાધાન—પણ સામર્થ્યનું પ્રદર્શન ન કરીએ તો શું થાય ?

શંકા—તે વિષે તો અમે કહી જ ચીધું છે કે, સંદેહ રહેતો હોવાથી આર લેલ કાર્યની સિદ્ધિ ન થાય

સમાધાન—તો પછી જેમ હેતુનું સામર્થ્ય હોવા છતાં પણ જો પ્રદર્શિત કરવામાં આવ્યું ન હોય તો પ્રતિવાદી તેને જાણી શકતો નથી તેમ પ્રતિવાદીના મનમાં રહેલ સંદેહ પણ તેના પ્રદર્શન વિના વાદી કઈ રીતે જાણી શકે ?

શંકા—પ્રતિવાદીમાં રહેલ સંદેહની વાદીએ પોતાની બુદ્ધિથી કદપના કરવી જોઈએ

સમાધાન—તો પછી તે જ રીતે હેતુમાં રહેલી સામર્થ્યની પણ પ્રતિવાદી પોતાની બુદ્ધિથી કદપના કરી લે તો તેમા શું ખોટું છે ?

શંકા—વાદીની હેતુને સમર્થન કરવાની શક્તિની પરીક્ષા કરવા માટે સ્વયં પ્રતિવાદી હેતુના સામર્થ્યની કદપના કરતો નથી.

સમાધાન—તો પછી પ્રતિવાદીની દ્વષણ શક્તિની પરીક્ષા કરવા માટે સ્વયં વાદી પણ તેના સંદેહની કદપના કરતો નથી એમ અમે કહીશું.

શંકા— બીજી કક્ષામાં પ્રતિવાદી બીજાં ક્ષણોની જેમ સંદેહને પણ પ્રગટ કરીને પોતાની ક્ષણશક્તિ પ્રગટ કરે જ છે

સમાધાન—તો પછી વાદી પણ ત્રીજી કક્ષામાં બીજાં ક્ષણોની-જેમ સંદેહનું પણ નિરાકરણ કરીને શું પોતાની સમર્થન શક્તિ પ્રગટ નથી કરતો ?

વળી કેાઈ એક પ્રકારે સામર્થ્ય ખતાવવાથી કેાઈ એક પ્રકારનો સંદેહ દ્વર થાય છતાં બીજા પ્રકારે થતા સંદેહનું તો નિરાકરણ થતું નથી તો આરંભેલ કાર્યની સિદ્ધિ કઈ રીતે થશે ? કારણ કે, વિપ્રતિપત્તિ- વિવાદની જેમ સંદેહના પણ અપરિમિત પ્રકારો સંભવે છે તો પોતાની જ મેળે પુનઃ પુનઃ શંકાઓ ઉઠાવીને એવી કેટલી શંકાઓનું નિવારણ કરી શકાય ? અને વળી, સામર્થ્ય ખતાવવા છતાં જેને કેવળ પોતાના જ પક્ષનો આગ્રહ છે, એવા પ્રતિવાદીને વિશ્વાસ તો સંભવતો જ નથી તો પછી એ આરંભેલ કાર્યને કેવી રીતે બાણશે ? કારણ કે, સાધન (હેતુ) ની જેમ હેતુના સમર્થનનું પણ કદર્થન અર્થાત ખંડન કરનાર પ્રતિવાદીઓનો તોટો નથી એટલે, સાધન (હેતુ) કદા પછી તેનું સમર્થન કયું ન હોય તોપણ હોય નથી. માટે એ નક્કી થયું કે સમર્થન કરવામાં ન આવે તો શુષ્ક નથી તેમ હોય પણ નથી.

(દિ૦) અથ યજ્ઞેત્યાદિ । તદિતિ સામર્થ્યમ્ । કેનચ્ચિદિત્યાદિ । તસ્યેતિ સન્દેહસ્ય । અસ્યેતિ પ્રતિવાદિન । યત્તદ્વકરણે इति સામર્થ્યપ્રવર્ધનાવિધાને ।

કરણે તુ યદેવ સંદેહસ્ય વિવાદસ્ય વા ભવેદાત્પદમ્, તસ્યૈવોદ્ધારં કુર્વાણઃ સમર્થક્રિયતે પ્રૌઢતાગુણેન, યદુદ્ધરેત્ તત્સંદિગ્ધમેવ વિવાદાપન્નમેવ ચોદ્ધરેદિત્યેવમવધાર્યતે, ન તુ યાવત્ સંદિગ્ધં વિવાદાપન્નં વા તાવત્ સર્વસુદ્ધરેદેવ; અસંસ્થાતા હિ સન્દેહ-વિવાદયોર્મેદાઃ, કસ્તાન્ કાત્ત્યેન જ્ઞાતું નિરાકર્તું વા શક્નુયાત્ ? । इति યાવત્તેમ્યઃ પ્રસિદ્ધિઃ પ્રતિમા વા ભગવતી પ્રદર્શયતિ, તાવદુદ્ધરણીયમ્, તદ્વિકોદ્ધારકરણે તુ કદર્થ્યતે સિદ્ધસાધનામિધાનાદિદોષેણ-સિદ્ધમપિ સાધ્યંશ્ચ કદા નામાયં વાવદ્કો વિરમે-દિતિ સત્યં વ્યાકુલાઃ સ્મઃ, એકેન પ્રમાણેન સમર્થિતસ્યાપિ હેતોઃ પુનઃ સમર્થનાય પ્રમાણાન્તરોપન્યાસપ્રસજ્ઞાત્, સાધ્યાદેરપ્યેવમ્, इति ન કાશ્ચિદમુખ્ય સીમાનમાલોક-યામઃ । તેન સિદ્ધસ્ય સમર્થનમનર્થકત્વાદ્ ન કર્તવ્યમ્ । ‘સિદ્ધસાધ્યસમુચ્ચારણે સિદ્ધં સાધ્યાયોપદિશ્યતે’ इति વ્યાયાત્ સાધ્યસિદ્ધયે ત્વમિધાનમત્યાવશ્યમુપેયમ્, અપરજ્ઞા દ્વાસિદ્ધમસિદ્ધેન સાધ્યતઃ કિં નામ ન સિદ્ધ્યેત્ ? । યત્ર તુ સિદ્ધત્વેનોપન્યસ્તસ્યાપિ સિદ્ધત્વં સંદિગ્ધં વિવાદાધિરૂઢં વા યવેત્, તત્ર તત્સમર્થનં સાર્યકમેવ । તતઃ સ્થિતમેતદ્ યો યત્ સિદ્ધમન્યુપૈતિ, તં પ્રતિ ન તત્સાધનીયમિતિ ।

પરંતુ સમર્થન કરે તો- જે કંઈ સંદેહ કે વિવાદનો વિષય હોય તેનો જ ઉદ્ધાર-પરિહાર કરીને વાદી પ્રૌઢતા શુભથી સુશોભિત થાય છે. એટલે કે-વાદી જેનો ઉદ્ધાર કરે છે તે સિદ્ધિ જ હોય છે અગર વિવાદાપન્ન જ હોય છે એવું

અવધારણ કરવામાં (માનવામાં) આવે છે, પરંતુ જેટલું સંદિગ્ધ કે વિવાદાપન્ન હોય તે સવળાનો ઉદ્ધાર કરવો જ જોઈએ એવું અવધારણ કરવામાં આવતું નથી. કારણ કે, સંદેહ અને વિવાદના અસંખ્યાત લેહો છે તો સંપૂર્ણપણે તે સવળાને જણવાને અથવા નિરાકરણ કરવાને કોણ સમર્થ હોઈ શકે ? માટે પ્રતિવાદી દ્વારા જેટલા સંદેહો પ્રસિદ્ધ થાય અથવા (પોતાની) નિર્ભળ (શુદ્ધ) પ્રતિભા વડે જેટલા જણાય તેટલાનો જ ઉદ્ધાર કરવો યોગ્ય છે પણ તેનાથી અધિકનો ઉદ્ધાર કરવામાં તો સિદ્ધ સાધનાદિ દોષો વડે વાદીની કદર્થના થાય છે. સિદ્ધ પદાર્થને સાધતો આ વાચાલ ક્યારે વિરમશે ?, અમે તો ખરેખર બ્યાકુળ (કંટાળી ગયા) છીએ કારણ કે એક પ્રમાણથી હેતુનું સમર્થન થયા પછી પણ બીજા પ્રમાણમાં હેતુનું સમર્થન કરવાનો પ્રસંગ છે જ; વળી પાછો સાધ્યાદિ વિષે પણ પુનઃ સમર્થન કરશે જ એટલે આ વાદીની કૌર્ભસીમા (મર્યાદા, વિરામ સ્થળ) અમે જોતા નથી—(શ્રોતાગણને આવો અનુભવ થતો હોવાથી) સિદ્ધનું સમર્થન નિરર્થક કરવું ન જોઈએ. “જ્યાં સિદ્ધ અને સાધ્ય બન્નેનું કથન હોય ત્યાં સિદ્ધનું કથન સાધ્યને માટે છે” એ ન્યાયે સાધ્યની સિદ્ધિ માટે સિદ્ધ એવા સાધન-હેતુનું અભિધાન (કથન) અવશ્ય કરવું જોઈએ કારણ કે, જો અસિદ્ધ વડે અસિદ્ધની સિદ્ધિ થતી હોય તો પછી કશું જ અસિદ્ધ રહેશે નહિ, બધું જ સિદ્ધ થઈ જશે અર્થાત્ સાધ્યને સિદ્ધ કરવા માટે સિદ્ધ હેતુનો જ પ્રયોગ કરવો જોઈએ પરંતુ સિદ્ધ હેતુનો ઉપન્યાસ-પ્રયોગ કયો હોય તો પણ જ્યાં તેની સિદ્ધતા સંદિગ્ધ હોય અથવા વિવાદાપન્ન હોય ત્યાં તો હેતુનું સમર્થન અર્થક (સફલ) જ છે. તેથી એ નક્કી થયું કે જે પુરુષ જેને સિદ્ધ માનતો હોય તેના પ્રત્યે તે પદાર્થને સિદ્ધ કરવાને પ્રયત્ન કરવો ન જોઈએ.

(ટિ.) તેમ્વ્ય ઇતિ પ્રતિવાદિન્ય । અસ્યેતિ સમર્થકપ્રમાણત્વ । અપરચેતિ વપેમામાવે ।

§ ૧૦. બૌદ્ધો હિ મીમાંસકં પ્રત્યનિત્યઃ શબ્દઃ સત્ત્વાત્, હત્યભિષાયોમયસિદ્ધ-ત્યાર્થક્રિયાકારિત્વરૂપસ્ય સત્ત્વત્યાસિદ્ધત્વમુદ્ધરન્ ન કમન્યથૈ પુષ્પાતિ, કેવલં સિદ્ધમેવાર્થ સમર્થયમાનો ન સચેતસામાદરાસ્પદમ્ । અનેકાન્તિ કૃત્વં પુનરાશાઙ્ક્યોદ્ધરન્નવિરોપયતિ સરસે સમ્યચેતસિ ત્વપ્રૌઢિવલ્લરીમ્ । તદિહ યથા—કશ્ચિત્ ચિકિત્સકઃ કુતશ્ચિત્ પૂર્વ-રૂપાદે. સંભાન્યમાનોત્પત્તિ દોષં ચિકિત્સતિ, અન્યઃ કશ્ચિદુત્પન્નમેવ, કશ્ચિત્ત્વસંભાન્ય-માનોત્પત્તિતાડાનુત્પન્નતયા ચ નિશ્ચિતામાવમ્, હત્યેતે ત્રયોડપિ યથોચરસુત્તમમધ્યમા-ષમાઃ; તદ્દદ્વાષવ્યેકઃ કશ્ચન્નિદાશાઙ્ક્યમાનોદ્ધાવનં દોષં સમુદ્ધરતિ, અપરઃ પરો-દ્ધાવિતમ્, અન્યસ્ત્વનાશાઙ્ક્યમાનોદ્ધાવનમનુદ્ધાવિતં ત્રેતિ. एतेऽपि त्रयो यथोचरसुत्तम-मध्यमाषमा इति परमार्थः ।

“ત્વપક્ષસિદ્ધયે વાદી સાધનં પ્રાગુદીરયેત્ ।

यदि प्रौढिः प्रिया तत्र, दोषानापि तदुद्धरेत् ॥१॥” इति संग्रहश्लोकः ।

§ ૧૦ જેમકે-બૌદ્ધ મીમાંસક પ્રત્યે ‘અનિત્યઃ શબ્દઃ સત્ત્વાત્’ એ પ્રમાણે કહીને જો ઉભયવાદીને સિદ્ધિ જોવા અર્થક્રિયાકારિત્વ રૂપ ‘સત્ત્વ’ હેતુના અસિદ્ધતા દોષનો ઉદ્ધાર-પરિહાર કરે તો તે તેમ કરીને કોઈ પણ અર્થને સિદ્ધ કરે છે એમ ન કહેવાય, પરંતુ કેવલ સિદ્ધ પદાર્થોનું જ સમર્થન કરે છે એમ કહેવાય. તેથી, તે સહુદય વિદ્વાનોના આદરને પાત્ર થતો નથી, પરંતુ જો તે ‘સત્ત્વ’ હેતુમાં અનૈકાનિતક દોષ બ્યભિચારની ચંકા કરીને તેનો ઉદ્ધાર કરે તો તે સભ્યોના રસિક અંતઃકરણમાં પોતાની પ્રતિભા રૂપ વેલને રાંધે છે. (સ્વપ્રતિભાની છાપ એટલે પ્રભાવ પાડે છે.) જેમકે, કોઈ એક ચિકિત્સક પૂર્વરૂપાદિ-એટલે કે રોગની પૂર્વાવસ્થાને આધારે આગળ ઉપર ઉત્પન્ન થનાર રોગરૂપ દોષની ચિકિત્સા કરે છે, ત્યારે બીજો ચિકિત્સક ઉત્પન્ન થયેલા દોષની ચિકિત્સા કરે છે, અને કોઈક ચિકિત્સક તો જે (દોષ)ની ઉત્પત્તિ થવાની નથી અને જે ઉત્પન્ન પણ નથી-એટલે કે જે રોગનો અભાવ નિશ્ચિત છે તેની ચિકિત્સા કરે છે, આ રીતે જો ત્રણે ચિકિત્સકો અનુક્રમે જેમ ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ કહેવાય છે તેમ અહીં વાદમાં પણ વાદી પ્રતિવાદી તરફથી જે દોષના ઉદ્ભાવનની સંભાવના હોય તેનો ઉદ્ધાર કરે છે. ત્યારે બીજો વાદી પ્રતિવાદીએ હિષેષ દોષનો પરિહાર કરે છે અને કોઈક વાદી તો જે દોષના ઉદ્ભાવનની સંભાવના નથી અને જે દોષ ઉદ્ભાવિત નથી તેનો ઉદ્ધાર કરે છે; ત્યારે આ ત્રણે વાદીઓ અનુક્રમે ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ કહેવાય છે. કહ્યું છે કે “વાદી પોતાના પક્ષની સિદ્ધિ માટે પ્રથમ હેતુ કહે, અને જો પ્રતિભાપ્રિયાનો સાથ હોય તો હેતુમાંના અસિદ્ધતાદિ દોષોનો પણ પરિહાર કરે.”

§ ૧૧. દ્વિતીયકક્ષાયાં તુ પ્રતિવાદિના સ્વાત્મનો નિર્દોષવસિદ્ધયે વાદિવદવદાત-મેવ વક્તવ્યમ્ । દ્વયં ચ વિષેયમ્-પરપક્ષપ્રતિષ્ઠેપઃ, સ્વપક્ષસિદ્ધિષ્ચ । તત્ર કદાચિદ્ દ્વયમપ્યેતદેકેનૈવ પ્રયત્નેન નિર્વર્ત્યતે, યથા-નિત્યઃ શબ્દઃ કૃતક્રત્વાદ્, હૃત્યાદૌ વિરુદ્ધોદ્ભાવને, પરપ્રહરણેનૈવ પરપ્રાણવ્યપરોપણાત્મરક્ષણપ્રાયં ચૈતત્ પ્રૌઢતારૂપપ્રિયસસીસમન્વિ-તામેવ વિજયશ્રિયમનુષક્ષયતિ । અસિદ્ધતાપુદ્ગાવને તુ સ્વપક્ષસિદ્ધયે સાધનાન્તરમનિત્યઃ શબ્દઃ સત્ત્વાદિત્યુપાદદાનઃ કેવલામેવ તામવલમ્બતે । તદપ્યનુપાદદાનસ્ત્વસિદ્ધતાપુદ્ગા-વનમૂતં સ્થાપ્યતામાત્રમેવ પ્રાપ્નોતિ, ન તુ પ્રિયતમાં વિજયશ્રિયમ્ ।

§ ૧૧ બીજી કક્ષામાં પ્રતિવાદીએ પણ પોતાના પક્ષની નિર્દોષતા સિદ્ધ કરવાને વાદીની જેમ જેટલું શુદ્ધ-નિર્દોષ હોય તેટલું જ બોલવું જોઈએ, અને પરપક્ષનો પરિહાર તથા સ્વપક્ષની સિદ્ધિ જો બંને કાર્યો કરવાં જોઈએ, તેમાં કોઈ વાર ઉક્ત બંને કાર્યો એક જ પ્રયત્નથી પણ થઈ શકે છે; જેમકે-“શબ્દ નિત્ય છે, કૃતક હોવાથી” આ અનુમાનના હેતુને વિષે ત્યારે તે વિરુદ્ધ છે એમ કહે-વામાં આવે છે ત્યારે શબ્દને મારવાથી શબ્દનું ચૂલ્લ અને પોતાની રક્ષા જેમ એક જ પ્રયત્નથી સિદ્ધ થાય છે તેમ અહીં પણ વિરુદ્ધ દોષ બતાવવાથી

વાદીનું દૂષણ થવા સાથે જ પોતાને ઔઠતારૂપ પ્રિયસખી સમન્વિત વિજયશ્રી મળે છે. અર્થાત્ જ્યારે હેતુને વિરુદ્ધ કહી ત્યારે જો સિદ્ધ થયું કે કૃતકનો અવિનાશાય અનિત્ય સાથે જ છે પણ નિત્ય સાથે નથી એથી વાદીનો શબ્દ નિત્યતાપક્ષ ખંડિત થવા સાથે જ પ્રતિવાદીનો શબ્દાનિત્યતાપક્ષ સિદ્ધ થયો, એટલે પ્રતિવાદીને શબ્દની અનિત્યતા સિદ્ધ કરવા માટે બુદ્ધો પ્રયત્ન કરવો પડતો નથી, આમ વિરુદ્ધોદ્ધાવનથી વાદીનું ખંડન અને પ્રતિવાદીના પક્ષની સિદ્ધિ જો બન્ને કાંયો થાય છે. પણ સ્વપક્ષની સિદ્ધિ માટે હેતુના અસિદ્ધતાદિ દોષોનું ઉદ્ઘાવન કરવામાં આવે ત્યારે ‘અનિત્યઃ શબ્દઃ સત્ત્વાત્ (શબ્દ અનિત્ય છે, સત્ હોવાથી) જો પ્રમાણે અન્ય સાધન(હેતુ)નું અહંશ કરે છે, એટલે તેને કેવલ વિજયશ્રી જ વરે છે, પણ તેની ઔઠતા સિદ્ધ થતી નથી. પરંતુ જો તે અસિદ્ધતોદ્ઘાવન જ કરે અને સ્વપક્ષની સિદ્ધિ માટે અન્ય હેતુનું અહંશ ન કરે તો અસિદ્ધતાદિદોષ યતાવચારૂપ માત્ર સ્લાઘ્યતા જ પ્રાપ્ત કરે છે પરંતુ ઇષ્ટ એવી વિજયશ્રી પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી

(દિ.) દ્વિતીયકક્ષાયામિત્યાદિ । તામિતિ વિજયશ્રિયમ્ । તદ્વીતિ સાધનાન્તરમપિ ।

§ ૧૨. ચતુર્થાદયનોડ્યુપાદિશત્—‘વાદિવચનાર્થમવગમ્યાડનૂચ દૂષયિત્વા પ્રતિવાદી સ્વપક્ષે સ્થાપનાં પ્રયુક્તીત, અપ્રયુક્તાનસ્તુ દૂષિતપરપક્ષોડપિ ન વિજયી, સ્કાબ્યસ્તુ સ્વાત્ આત્માનમરક્ષન્ પરધારીય વીરઃ’” હિતિ । તથાદીષ્ટેત્ પ્રૌઢતાન્વિતાં વિજયશ્રિયમ્, તન્મોડપ્રયત્નોપનતાં તથોઃ પ્રાણમૂતાં હેતોર્વિરુદ્ધતામવધીરયેત્, નિપુણતંરમન્વિષ્ય સત્તિ સંમર્ષે તામેવ પ્રસાધયેત્ । ન ચ વિરુદ્ધત્વમુદ્ધાન્ય સ્વપક્ષસિદ્ધયે સાધનાન્તરમભિવધીત, વ્યર્થસ્ય પ્રસક્તેઃ, ઇદં તૃતીયકક્ષાસ્થિતેન વાદિના વિરુદ્ધત્વે પરિદ્વૈતે ચતુર્થકક્ષાયામપિ પ્રતિવાદી તત્પરિહારોદ્ધારમેવ વિદધીત, ન તુ દૂષણાન્તરમુદ્ધાન્ય સ્વપક્ષ સાધયેત્, કથાવિરામામાવપ્રસજ્ઞાત્ । નિત્યઃ શબ્દઃ કૃતકત્વાત્, ઇત્યાદી હિ કૃતકત્વસ્ય વિરુદ્ધત્વમુદ્ધાવ્યતા પ્રતિવાદિના નિયતં તસ્યૈવાડનિત્યત્વસિદ્ધૌ સાધનત્વમધ્યવસિતસ્, અત ઇવ ન તદાડસૌ સાધનાન્તરમારચયતિ । સ ચેદયં ચતુર્થકક્ષાયાં તત્પરિહારોદ્ધારમનવધારયન્ પ્રકારાન્તરેણ પરપક્ષં પ્રતિક્ષિપેત્, સ્વપક્ષં ચ સાધયેત્, તદાનીં વાદિના તદ્દૂષણે કૃતે સ પુનરન્યથા સમર્થયેત્, હત્યેકમનવસ્થા ।

§૧૨ આ વિષયમાં ઉદયનાચાર્યે પશુ કહ્યું છે કે, “વાદીના વચનનો અર્થ બાણીને પછી તેના અનુવાદ કરી તેને દૂષિત કરીને પ્રતિવાદી સ્વપક્ષની સ્થાપના કરે. પણ જો તે પોતાના પક્ષની સ્થાપના (સિદ્ધિ) ન કરે તો વિજયી બનતો નથી, માત્ર સ્લાઘ્ય બને છે એમ કે, પોતાની રક્ષા નહિ કરનાર પરંતુ શત્રુને હથુનાર ‘વીર’ કહેવાય છે પણ વિજયી કહેવાતો નથી” એટલે જો પ્રતિવાદી

પ્રૌઢતા સમન્વિત વિબ્ધથી ધ્વંષિતો હોય તો તેણે વિના પ્રયત્ને (સહજભાવે) પ્રાપ્ત થતી તથા પ્રૌઢતા અને વિબ્ધથીના પ્રાણભૂત (કારણભૂત) એવી હેતુની વિરુદ્ધતાની ઉપેક્ષા કરવી નહીં-તેના પ્રત્યે ગેધ્યાન (ગેઢરકાર) થયું નહીં' પણ સાવધાનીથી તેની શોધ કરવી જોઈએ અને જો તેનો સંભવ હોય તો તે સિદ્ધ કરવી જોઈએ, અને વિરુદ્ધતા દોષ બતાવ્યા પછી સ્વપક્ષની સિદ્ધિ માટે અન્ય હેતુ કહેવો ન જોઈએ, કારણ કે તેમ કરવામાં બ્યર્થત્વદોષનો પ્રસંગ આવે છે. વળી ત્રીજી કક્ષામાં રહેલ વાદીએ જો વિરુદ્ધતાનો પરિહાર કર્યો હોય તો- ચોથી કક્ષામાં રહેલ પ્રતિવાદી પણ તે પરિહારનો ઉદ્ધાર (પરિહાર) જ કરે પણ અન્ય દ્વપક્ષ આપી સ્વપક્ષ સિદ્ધિ ન કરે કારણ કે, તે રીતે તો વાદકથાની સમાપ્તિ થાય જ નહીં, તે આ પ્રમાણે—

‘નિત્યઃ શબ્દઃ કૃતકત્વાત્ ઇત્યાદિ અનુમાનમાં ‘કૃતકત્વ’ હેતુમાં વિરુદ્ધતા દોષ બતાવનાર પ્રતિવાદીએ ‘કૃતકત્વ’ હેતુથી અનિત્યત્વની સિદ્ધિ થાય છે એવો ચોક્કસ નિશ્ચય કરેલ છે, એટલા જ માટે જો પ્રતિવાદી અન્ય સાધન (હેતુ) કહેતો નથી. હવે જો એ જ પ્રતિવાદી ચોથી કક્ષામાં વાદીએ કહેલ પરિહારનો ઉદ્ધાર કેમ કરવો એનો નિશ્ચય કરે નહિ અને અન્ય પ્રકારે જો વાદીનું ખંડન કરે અને સ્વપક્ષને સાધે તો વાદી તેના પક્ષને દૂષિત કરે ત્યારે વળી તે પ્રતિવાદી અન્ય પ્રકારે સ્વપક્ષને સિદ્ધ કરે અને એ રીતે અનવસ્થા દોષ આવે છે.

(ટિપ્) તથોરિતિ પ્રૌઢતાવિજયશ્ચિક્ષો । તાનેવેતિ વિરુદ્ધતામેષ । પર્વં દુર્લીયેતિ । તત્સૈ-
વેતિ શબ્દસ્યૈવ । અસાધિતિ પ્રતિવાદી ।

§૧૨. કિન્ન, પર્વં ચેત્ પ્રતિવાદી વિરુદ્ધત્વોદ્ધાવનમુલેનાડનિત્યત્વસિદ્ધૌ સ્વીકૃત-
મપિ કૃતકર્ત્વં હેતું પરિહૃત્ય સત્તાદિરૂપં હૈત્વન્તરમુરરીકુર્યાત્, તદા બાળપિ નિત્યત્વસિદ્ધૌ
તમુપાત્તં પરિત્યજ્ય પ્રત્યમિજ્ઞાયમાનત્વાદિ સાધનાન્તરમભિદધાનઃ કર્થં વાર્યેત ૧ । અનિ-
વારણે તુ સૈવાનવસ્થા મુસ્થાયતે । તદિદમિહ રહસ્યમ્—ઉપક્રાન્તં સાધનં દૂષણં વા
પરિત્યજ્ય નાપરં તદુદીરયેદિતિ ।

§૧૩ વળી ઉક્ત પ્રકારે પ્રતિવાદીએ વિરુદ્ધત્વાદિ દોષના ઉદ્ધાવન દ્વારા-
અનિત્યત્વની સિદ્ધિમાં ‘કૃતકત્વ’ હેતુને સ્વીકારેલ હોવા છતાં તેનો ત્યાગ કરીને
તે જો ‘સત્ત્વાદિ’ રૂપ બીજા હેતુ સ્વીકારે તો જો જ ન્યાયે વાદી પણ નિત્યત્વની
સિદ્ધિ માટે શ્રદ્ધા કરેલ તે ‘કૃતકત્વ’ હેતુનો ત્યાગ કરી ‘પ્રત્યક્ષિજ્ઞાયમાનત્વ’
વિગેરે રૂપ અન્ય હેતુને કહે તો તેને કેમ વારી શકાય ? અને જો તેને વાર-
વામાં ન આવે તો જો જ અનવસ્થા દોષ આવી જશે રહે છે, તેથી અહીં (આ
પ્રકરણમાં) કહેવાનો સાર જો છે કે, પ્રથમ સ્વીકારેલ સાધનવચન કે દૂષણવચ-
નનો ત્યાગ કરીને બીજા સાધનવચન કે દૂષણવચનનો ઉપચાર કરવો જોઈએ નહિ.

૧૪. વિરુદ્ધત્વોદ્ધાવનવત્ પ્રત્યક્ષેણ પક્ષવાચોદ્ધાવનેડ્યેકપ્રયત્નનિર્વર્ત્યે एव
परपक्षप्रतिक्षेपस्वपक्षसिद्धिः । कदाचिद् मिन्प्रयत्ननिर्वर्त्ये एते संभवतः, तत्र चायमेव

ક્રમઃ-પ્રથમં પરપક્ષપ્રતિક્ષેપઃ, તદનુ સ્વપક્ષમિદ્ધિરિતિ । અથા-નિત્યઃ શબ્દશ્ચાક્ષુષત્વાત્, પ્રમેયત્વાદ્ વા, હ્યુક્તેઽસિદ્ધત્વાનૈકાન્તિકત્વાન્યાં પરપક્ષં પ્રતિક્ષિપેત્, અનિત્યઃ શબ્દઃ કૃતકત્વાત્, હ્યાદિના ચ પ્રમાણેન સ્વપક્ષં સાધયેત્ ।

§૧૪ વિરુદ્ધત્વ દોષના ઉદ્ભાવનની જેમ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી પક્ષની આધારું ઉદ્ભાવન કરવાથી પણ પરપક્ષનું ખંડન અને સ્વપક્ષની સિદ્ધિ એ બંને કાર્યો એક જ પ્રયત્નથી સિદ્ધ થાય છે. પણ કેઈ વખત જ્યારે સિન્ન પ્રયત્નથી એ બંનેની નિષ્પત્તિ સંભવે છે ત્યારે કેમ આ પ્રમાણે છે—

પહેલાં પરપક્ષનું ખંડન કરવું નોંધએ અને ત્યાર પછી સ્વપક્ષની સિદ્ધિ કરવી નોંધએ. જેમ કે—(નિત્યઃ શબ્દઃ, ચાક્ષુષત્વાત્ પ્રમેયત્વાદ્ વા)—‘શબ્દ નિત્ય છે, ચાક્ષુષ હોવાથી કે પ્રમેય હોવાથી’ એ પ્રમાણે બાંધીએ અનુમાન કદાચ પછી પ્રતિવાદી પ્રથમ તેમાં અસિદ્ધતા અને અનેકાન્તિકતા એ બંને દોષો દ્વારા પરપક્ષનું ખંડન કરે અને પછી ‘શબ્દ અનિત્ય છે, કૃતક હોવાથી’ ઇત્યાદિ પ્રમાણ (અનુમાન) દ્વારા સ્વપક્ષને સિદ્ધ કરે.

(ટિ૦) પતે इति परपक्षप्रतिक्षेपस्वपक्षसिद्धी ।

§૧૫. નનુ ન પરં નિગૂઢ સ્વપક્ષસિદ્ધયે સાધનમધિધાનાર્હય્, પરાજિતેન સાધં વિવાદામાભાત્, ન સહ્યુ લોકેઽપિ કૃતાન્તવક્ત્રાન્તરસંચારિણા સહ રણો દષ્ટઃ શ્રુતો વૈતિ । તત્ કિમિદાનીં દ્વયોર્જિગીષતોઃ કચિદેશે રાજ્યાભિષેકાય સ્વીકૃતવિભિન્નરાજવીજયો-રેકથેદન્યતરં નિહન્યાત્, તદા સ્વીકૃતં રાજવીજં ન તત્રાભિષિષ્વેત્ ? તદર્થમેવ હાસૌ પરં નિહતવાન્ । અકલક્રોઽન્યમ્બાત્—

“વિરુદ્ધં હૈતુમુદ્ધાવ્ય વાદિનં જયતીતરઃ ।

આમાસાન્તરમુદ્ધાવ્ય પક્ષસિદ્ધિમપેક્ષતે ।૧૧” ઇતિ ।

પરપક્ષં ચ દૂષયન્ ચાવતા દોષવિષયઃ પ્રતીયતે, તાવદનુવદેત્, નિરાશ્રયસ્ય દોષસ્ય પ્રત્યેક્ષમશક્યત્વાત્ । ન ચ સર્વં દોષવિષયમેકદૈવાઽનુવદેત્, एव हि युगपद् दोषाभिधानस्य कर्तुमशक्यत्वात्, ક્રમેણ દોષવચને કાર્યે તત્તો નિર્ધાર્ય પુનઃ પ્રકૃત-દોષવિષયઃ પ્રદર્શનાયઃ, અપ્રદર્શિતે તસ્મિન્ દોષસ્ય વત્તુમશક્યત્વાત્, તથા ચ હિરનુવાદઃ સ્યાત્, તત્ર ચ પ્રાક્તનં સર્વાનુમાર્ણં વ્યર્થમેવ અવેદિતિ । અનુવાદશ્ચા-ઽનિત્યઃ શબ્દઃ કૃતકત્વાદિહ્યુક્તે કૃતકત્વાદિત્યસિદ્ધો હૈતુઃ, કૃતકત્વમસિદ્ધય્, અસિદ્ધોઽયં હૈતુરિત્યેવમાદિભિઃ પ્રકારૈરનેકવા સંમવતિ ।

§૧૫ શંકા—પરનેા નિઝહ કયાં પછી સ્વપક્ષની સિદ્ધિ માટે સાધન—(હિતુ-અનુમાન)નું કથન કરવું એ યોગ્ય નથી, કારણ કે પરાજિત સાથે

વિવાહ સંભવે નહિ, લોકમાં પણ ચમરાજના ગુપ્તમાં પ્રવેશી જનાર સાથે લહ-વાતું દેખ્યું કે સાંભળ્યું નથી.

સમાધાન—કોઈ દેશમાં રાજ્યાભિષેક માટે સ્વીકારેલ ભિન્ન-ભિન્ન જે રાજવીજ (રાજકુમારો) પરસ્પર જિગીષુ હોય અને તેમાંથી એકે ધીભને હુણી નાખ્યો હોય ત્યારે શું તે સ્વીકૃત રાજવીજનો રાજ્યાભિષેક નથી કરાતો ? રાજ્યાભિષેક માટે તો તેણે ધીભને હુણી નાખ્યો હતો, એટલે હુણવા માત્રથી સમાપ્તિ થતી નથી પણ રાજ્યાભિષેક થવો જરૂરી છે, તેમ વાદીને પરાજય આપવો એ પર્યાય-(પૂરવું) નથી પણ પોતાના પક્ષની સિદ્ધિ પણ કરવી પડે છે. આ વિષયમાં અકલંકે પણ કહ્યું છે કે, ‘પ્રતિવાદી વિરુદ્ધતા (દોષ) બતાવીને વાદીને જીતે છે, અને ધીભ (અસિદ્ધતાઈ) હેતુભાસે બતાવીને સ્વ-પક્ષની સિદ્ધિ પણ તેને કરવાની હોય છે’ પરપક્ષને દૂષિત કરતી વખતે એટલું કહેવાથી દોષનો વિષય પ્રતીત થાય, તેટલા અંશનો અનુવાદ કરે. કારણ કે—દોષના વિષય-આશયની જાણ ન હોય તો દોષની જાણ થતી નથી. વળી પ્રતિ-વાદીએ એકીસાથે દોષના સમગ્ર વિષયનો અનુવાદ ન કરવો જોઈએ; કારણ કે, દોષોત્તું અભિધાન એકીસાથે કરવું શક્ય નથી એટલે અનુવાદ દ્વારા દોષા-ભિધાન કેમથી જ કરવું પડે ત્યારે પ્રથમ જે કંઈ કહ્યું હોય તેમાંથી પુનઃ નિશ્ચય કરીને જે દોષ કહેવો હોય તેનો વિષય બતાવવો પડે, કારણ કે વિષય બતાવવામાં ન આવે ત્યાં સુધી દોષ આપી શકાતો નથી. આ રીતે એક જ વિષયનો જે વાર અનુવાદ કરવો પડે અને એમ કરવાથી પ્રથમ જે સંપૂર્ણનો અનુવાદ કર્યો હોય છે તે તો નિરર્થક જ બની જાય છે અને ‘અનિત્યઃ શબ્દઃ કૃતકત્વાત્’-(શબ્દ અનિત્ય છે, કૃતક હોવાથી) એમ વાદીએ કહ્યું હોય ત્યારે તેનો અનુ-વાદ ‘કૃતકત્વાત્’ એ હેતુ અસિદ્ધ છે. ‘કૃતકત્વ’ અસિદ્ધ છે, અથવા આ હેતુ અસિદ્ધ છે, એમ અનેક પ્રકારે સંભવે છે

(ટિ.) સ્વર્થમેવેતિ રાજવીજાયમેવ । અસાધિતિ એક ।

§ ૧૬. અથ દૂષણમેકમનેકં વા કીર્તયેત્, કિમગ્ર તત્ત્વમ્ ! । પર્વદજિજ્ઞાસા-યામેકમેવ, તસ્માદેવ પરપક્ષપ્રતિકોપસ્ય સિદ્ધેર્દિતીયાદિદોષામિવાનસ્ય વૈમર્યાત્, તન્નિજ્ઞાસાયાં ચ સંભવે યાવત્ સ્ફૂર્યનેકમપિ પ્રૌઢિપ્રસિદ્ધેઃ, इति ब्रूमः ।

“દૂષણં પરપક્ષસ્ય સ્વપક્ષસ્ય ચ સાધનમ્ ।

પ્રતિવાદી દ્વયં કુર્યાદ્ મિન્નામિન્નપ્રયત્નતઃ ॥૧॥” इति संग्रहलोकः ।

§ ૧૬ શંકા—પ્રતિવાદીએ એક દૂષણ આપવું કે અનેક ? આ વિષયમાં શેા નિયમ છે ?

સમાધાન—સલાની જિજ્ઞાસા ન હોય તો એક જ દૂષણ આપવું. કારણ કે, તેથી પરપક્ષનું અંકન-સિદ્ધ થઈ જતું હોવાથી જે, ત્રણ કે વધારે દૂષણોત્ત કથન નિરર્થક છે અને જો સલાને જિજ્ઞાસા હોય તો સ્ફૂર્તિ પ્રમાણે અનેક

દૂષણો આપવાથી પ્રૌઠતાની પ્રસિદ્ધિ થાય છે એમ અમારું કહેવું છે. આ વિષ-
યના સંબંધસ્થોકમાં કહ્યું છે કે, “પરપક્ષતું” દૂષણ અને સ્વપક્ષતું સાધન એ
બંને કાર્યો પ્રતિવાદી એક કે અનેક પ્રયત્નથી કરે.

(ટિ૦) તસ્માદ્દેવેતિ એકસ્માદેવ દોષાદ્ ।

§૧૭. તૃતીયકક્ષાયાં તુ વાદી દ્વિતીયકક્ષાસ્થિતપ્રતિવાદિપ્રદર્શિતદૂષણમદૂષણ
કુર્યાત્, અપ્રમાણયેષ્વ પ્રમાણમ્, અનયોરન્યતરસ્યૈવ કરણે વાદામાસપ્રસક્તાત્ ।

§૧૭ ત્રીજી કક્ષામાં વાદી બીજી કક્ષામાં પ્રતિવાદીએ બતાવેલ દૂષણને
અદૂષણ સિદ્ધ કરે, અને પ્રમાણને અપ્રમાણ સિદ્ધ કરે, આ બંને કાર્યોમાંથી
વાદી કોઈ એક કાર્ય કરે અને બીજું ન કરે તો વાદાભાસનો પ્રસંગ આવે.

(ટિ૦) તૃતીયૈત્યાદિ અનયોરિતિ અદૂષણપ્રમાણયઃ । અન્યતરસ્યેતિ એકસ્ય । પ્રથમં
પ્રમાણમિતિ પૂર્વં સ્વયમશ્રીકૃતમ્ ।

§૧૮. ઉદયનોડ્ઘાહ—“નાપિ પ્રતિપક્ષસાધનમનિર્વર્ત્ય પ્રથમસ્ય સાધનત્વાવસ્થિતિઃ,
શક્તિપ્રતિપક્ષત્વાદિતિ, અદૂષયંસ્તુ રક્ષિતસ્વપક્ષોડપિ ન વિજયી, ક્ષાપ્યસ્તુ ત્યાદ્,
વચ્ચિતપરપ્રહાર દ્વ તમપ્રહરમાણ इति च” इति ।

§૧૮ ઉદયને પક્ષ કહ્યું છે કે—“પ્રતિપક્ષ (પ્રતિવાદી)ના સાધનત્વ નિરાકરણ
કર્તા સિવાય (ખંડન કર્યા વિના) વાદીના હેતુની સાધનતા નિશ્ચિત થતી નથી.
કારણ કે, તેના વિરોધની શંકા ઊભી જ રહે છે પોતાના પક્ષની રક્ષા કર્યા છતાં
પક્ષ એ પરપક્ષને દૂષણ ન આપે તો તે વિજયી બનતો નથી પણ પ્રશંસા પામે
છે, અન્યના પ્રહારથી પોતાને રક્ષતા પણ અન્ય ઉપર પ્રહાર નહિ કરતા
ચોક્કાની જેમ.

§૧૯. ન ચ પ્રથમં પ્રમાણં દૂષિતત્વાત્ પરિત્યજ્ય પરોદીરિતં ચ પ્રમાણં દૂષયિત્વા
સ્વપક્ષસિદ્ધયે પ્રમાણાન્તરમાદિયેત, કથાગિરામામાવપ્રસક્તાદિત્યુક્તમેવ । અત પવ સ્વસા-
ધનસ્ય દૂષણાનુદ્ધારે પરસાધને વિરુદ્ધત્વોદ્ધાવનેડપિ ન જયવ્યવસ્થા, તદુદ્ધારે તુ તદુદ્ધાવનં
સુતરાં વિજયાયેતિ કો નામ નાનુમન્યતે ॥ સોડયં સર્વવિજયેન્યઃ ક્ષાપ્યતે વિજયો
યત્પરોડક્ષીકૃતપક્ષં પરિત્યાજ્ય સ્વપક્ષારાધનં કાર્યત્ इति વાદી તૃતીયકક્ષાયાં પ્રતિવાદિ-
પ્રદર્શિતં દૂષણં દૂષયેત્ પૂર્વ, પ્રમાણં ચાપ્રમાણયેદિતિ ।

§૧૯ બીજી પ્રતિવાદીએ દૂષિત કરેલા પોતાના પ્રથમ પ્રમાણનો પરિત્યાગ
કરીને તથા પ્રતિવાદીના પ્રમાણને દૂષિત કરીને વાદીએ પોતાના પક્ષની સિદ્ધિ
માટે અન્ય પ્રમાણ સ્વીકરવું ન જોઈએ, કારણ કે, તેમ કરવાથી કથાનો વિરામ
જ થાય નહિ, એ અમે અગાઉ કહી જ ગયા છીએ. એટલા જ માટે પોતાના
સાધનના દૂષણનો ઉદ્ધાર કર્યા વિના જે વાદી પત્તા સાધનમાં વિરુદ્ધત્વદોષનું
ઉદ્ઘાવન કરે તો પક્ષ તેથી જય પામતો નથી પરંતુ એ સ્વસાધનના દોષોનો

ઉદ્ધાર કરીને પરના સાધનમાં વિરુદ્ધત્વનું ઉદ્ધાવન કરે તો સારી રીતે વિજયને પ્રાપ્ત કરે છે-એમ કોણ નહિ માને ? વાહીનો એ વિજય સર્વશ્રેષ્ઠ છે એમાં પ્રતિવાદીને યોતાના પક્ષનો ત્યાગ કરી વાહીના પક્ષની આરાધના કરવાની ફરજ પડે છે. આ રીતે ત્રીજી કક્ષામાં વાહી પ્રથમ પ્રતિવાદીએ અતાવેલ દૂષણને દૂષિત કરે અને પછી તેના પ્રમાણને અપ્રમાણ કરે

(દિ.) પરોવીરિતમિતિ પ્રતિવાદિના પ્રરુપિતમ્ । તદુદ્ધારે इति स्वभावने दूषणो-

દ્ધારે । તદુદ્ધાવનમિતિ પરણવને વિરુદ્ધતોદ્ધાવનમ્ ॥૨૨॥

इति श्रीवाधूपूर्णिमागच्छीश्रीमदाचार्यगुणचन्द्रसूरिक्षिप्यः०ज्ञानचन्द्रविरचिते

रत्नाकरावतारिकाटिप्पणकेऽष्टमः परिच्छेदः ॥

ग्रन्थાપ્રમ્ ૧૧, અક્ષર ૨૮ ॥ સકલગ્રન્થાપ્રમ્ ૨૧૦૭, બ-૧ ॥

§૨૦. एवं चतुर्थपञ्चमकक्षादावपि स्वयमेव विचारणीयम् ॥૨૨॥

§૨૦ ચોથી અને પાંચમી કક્ષા વિષે પણ આ જ રીતે યોતાની મેળે વિચારી લેવું જોઈએ.

अथ तत्त्वनिर्णिनीषुवादे कियत्कक्षं वादिप्रतिवादिभ्यां वक्तव्यमिति निर्णेतुमाहुः-

उभयोस्तत्त्वनिर्णिनीषुत्वे यावत् तत्त्वनिर्णयं यावत् स्फूर्तिं च वाच्यम् ॥૨૩॥

§૧. एकः स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीषुः, परश्च परत्र. द्वौ वा परस्परम्, इत्येवं द्वावपि यदा तत्त्वनिर्णिनीषू भवतस्तदा यावता तत्त्वस्य निर्णयो भवति, तावत् तान्धां स्ફૂર્તौ सत्यां वक्तव्यम्, अनिर्णये वा यावत् स्ફૂર્तिं तावद् वक्तव्यम् ।

હવે તત્ત્વનિર્ણિનીષુના વાદમાં વાહી પ્રતિવાદીઓએ કેટલી કક્ષા સુધી યોલવું તેના નિર્ણય—

વાહી પ્રતિવાદી અને તત્ત્વનિર્ણિનીષુ હોય તો તત્ત્વનો નિર્ણય થાય ત્યાં સુધી અને સ્ફૂર્તિ હોય ત્યાં સુધી યોલવું જોઈએ. ૨૩.

§૧ એક સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીષુ હોય અને બીજો પરત્ર તત્ત્વનિર્ણિનીષુ હોય, અથવા બંને પરસ્પર પરત્ર તત્ત્વનિર્ણિનીષુ હોય-એ પ્રમાણે બ્યારે બંને તત્ત્વનિર્ણિનીષુ હોય ત્યારે બંન્માં સુધી તત્ત્વનો નિર્ણય થાય ત્યાં સુધી સ્ફૂર્તિ પ્રમાણે યોલવું જોઈએ, અથવા નિર્ણય થાય તેમ ન હોય તો બંન્માં સુધી સ્ફૂર્તિ હોય ત્યાં સુધી યોલવું જોઈએ.

§૨. एवं च स्थितमेतत्-

स्वं स्वं दर्शनमाश्रित्य सम्यक् साधनदूषणैः ।

निगीवोनिर्णिनीषोर्વા वाद एकः कथा भवेत् ॥૨॥

મજ્ઞઃ કથાત્રયસ્યાઽત્ર નિગ્રહસ્થાનનિર્ણયઃ ।

શ્રીમદ્દત્તાકરગ્રન્થાદ્ વીષવૈરવધાર્યતાસ્ ॥૨॥

યતઃ —

પ્રમેયરત્નકોટીભિઃ પૂર્ણો રત્નાકરો મહાન્ ।

તત્રાવતારમાત્રેણ વૃત્તેરત્યાઃ કૃતાર્થતા ॥૩॥

કુર અને આમ એ નક્કી થયું કે—

‘ત્રોતપોતાના દર્શન(મત)ને આશ્રયીને સચ્ચક્ર સાધનવચન અને દ્રવ્યવચન વડે જિગીષુ કે તત્ત્વનિષ્ઠિનીપુને એ વાદ છે તે જ એક કથા છે ૧

આ વિષયમાં કથાના ત્રણ પ્રકાર(વાદ, બદ્ધ, વિતંડા)નું ખંડન તથા નિશ્ચયસ્થાપનો નિષ્કર્ષ બુદ્ધિમાનોએ શ્રીમત્સ્યાદ્વાદરત્નાકરમાંથી બાણી લેવો. ૨ કારણ કે—

મહાન સ્યાદ્વાદરત્નાકર અથ કશોકે પ્રમેયરૂપ ગ્તોથી પરિપૂર્ણ—બરપૂર છે, અને તેમાં પ્રવેશ કરવાવા માત્રથી જ આ ટીકાની સાર્થકતા (સફલતા) છે.’ ૩

કુર પ્રમાણે ચ પ્રમેયે ચ બાણનાં બુદ્ધિસિદ્ધયે ।

કિંચિદ્ વચનચાતુર્યચાપલાયેયમાદવે ॥૧॥

ન્યાયમાર્ગદત્તિક્રાન્તં કિંચિદ્વત્ર મતિપ્રમાત્ ।

મદુર્તં તાર્કિકૈઃ શોષ્યં તત્ કુર્વાનૈઃ કૃપાં મયિ ॥૨॥

આશાવાસઃસમયસમિધાં સંચયૈશ્ચીયમાને

હીનિર્વાળોચિતશુચિવચશ્ચાતુરીચિત્રમાનો ।

પ્રાનાપત્યં પ્રથયતિ તથા સિદ્ધગત્તે જયશ્રી-

યત્યોદ્વાહં વ્યધિત સ સદા નન્દતાદ્ દેવસૂરિ. ॥૩॥

પ્રજ્ઞાતઃ પદવેદિમિઃ સ્ફુટદ્દશા સંભાવિત્તાર્કિકૈઃ

કુર્વાણઃ પ્રમદાદ્ મહાકવિકથાં સિદ્ધાન્તમાર્ગાધ્વગઃ ।

દુર્વાષદ્કુશદેવસૂરિચરણામ્બોજદ્વયીપદ્પદઃ

શ્રીરત્નપ્રમસૂરિરત્નપતરર્ધીરતાં વ્યષાદ્ વૃત્તિકામ્ ॥૪॥

વૃત્તિઃ પન્થ સહસ્રાણિ યેનેયં પરિપઠ્યતે ।

ભોરતી ચારતી ષાડસ્ય પ્રસર્પન્તિ પ્રજલ્પતઃ ॥૫॥

इति प्रमाणनयतत्त्वालोके श्रीरत्नप्रभाचार्यविरचितायां रत्नाकरावतारिका-
ख्यलघुटीकायां वादस्वरूपनिर्णयो नामाष्टमः परिच्छेदः । तत्समाप्तौ
च समाप्तेयं रत्नाकरावतारिकाऽऽख्यलघुटीका ॥

કુડ. પ્રમાણ અને પ્રમેયના વિષયમાં જે ભાષ છે, તેમની સમજ (પુદ્ધિના વિકાસ) માટે અને તેમનામાં કાંઈક વચનની ચતુરાઈ તથા ચપલતા આવે માટે આ ટીકાની રચના કરી છે ૧

મતિભ્રમને કારણે કયાંક ન્યાયમાર્ગનો અતિક્રમ (ઉલ્લંઘન) કરી આ (અર્થ) માં કંઈ કંઈ હોય તે તાકિંકા મારા ઉપર કૃપા કરી એતું સંશોધન કરે. ૨

દિગંબરોના સિદ્ધાન્તરૂપ સમિધ (લાકડા)ના સંયય (સમૂહ)થી વધે-માન (વૃદ્ધિ પામતો-પુષ્ટ થતો) અને સ્ત્રીનિર્વાણને સિદ્ધ કરવામાં ઉચિત એવા પવિત્ર વચનની આતુરી જેમાં છે એવા અગ્નિ સમક્ષ સિદ્ધરાજ જ્યારે પ્રભા-પતિ (પુરોહિત) બન્યા ત્યારે જયશ્રી તેને વરી તે દેવસૂરિ સક્ષ પ્રસન્ન રહો (વૃદ્ધિ પામો) એટલે કે સિદ્ધરાજ સમક્ષ સ્ત્રીમુક્તિ વિષે વાદ થયો તેમાં દિગંબરના સિદ્ધાન્તનું અંતન કરીને પવિત્ર વચનો વડે સ્ત્રીમુક્તિની સ્થાપના કરી જેણે જયલાભ કર્યો તે દેવસૂરિ પ્રસન્ન રહો. ૩

પદને બાણનાર વૈયાકરણોએ જેને (આશ્ચર્યથી) વિકસિત આંખે જોયા છે, તાકિંકાએ જેમતું બહુમાન કર્યું છે, જે મહાકવિની કથાને આસાનીથી કરે છે, જે સિદ્ધાન્તના પારથામી છે અને દુર્વાહીઓને માટે અંકુશ બેવા શ્રીદેવસૂરિના ચરણકમળમાં જે ભ્રમરરૂપ છે, એ અલપતર પુદ્ધિવાળો શ્રીરત્નપ્રભાસૂરિએ આ વૃત્તિને રચી છે. ૪

આ પાંચ હજાર શ્લોકપ્રમાણ વૃત્તિનું જે પઠન કરે છે (જે ભણે છે) તેની કાંતિ, રતિ એટલે ઉત્સાહ અને વાણી અથવા વિદ્યા બોલતી વખતે પ્રસરણ પામે છે (વિસ્તાર પામે છે.) ૫

એ પ્રમાણે ‘પ્રમાણનયતત્વાલોક’ નામના અર્થમાં શ્રીરત્નપ્રભાવાય શ્રી મહારાજ વિરચિત ‘રત્નાકરાવતારિકા’ નામની લઘુટીકામાં ‘વાદસ્વરૂપનો નિર્ણય’ નામના આઠમા પરિચ્છેદને શ્રીરેવતાચલચિત્રકૂટાદિ પ્રાચીન (૯૭) તીર્થોદ્ધારક શ્રીવિજયનીતિસૂરીશ્વરજીના શિષ્યાજી મુનિ મહાયવિજયજીએ સ્વઅભ્યાસ સમયે કરેલ શુભ રાખાલુવાદ પૂર્ણ થયો.

(૫૦) આશાવાસઃ ક્ત્યાદિ પદ્યે પ્રાજ્ઞાપત્યમિતિ પુરોષસ્ત્વમ્ ।

સમાસમષ્ટમપરિચ્છેદવિવરણમ્ । ઇત્યમાતૌ ચ રત્નાકરાવતારિકાપખ્જિકા

સિદ્ધિર્જીવમશ્યમમ્યાસામાસ ॥૭૧॥

શ્રીસ્થૂલભદ્રવચો હર્ષપુરીયે ક્રિત્વાનિષી વચ્છે ।

દેવ્યા ચક્રેન્વર્જા દત્તવર. મષ્ટપારણકી ॥૧૧॥

શ્રીગૂર્જરેન્દ્રકર્ણોદ્ધોષિતમલ્હારિવિષાદવરચિત્તઃ ।

શ્રીભમંચદેવધૂર્મિર્મિરોહચુલામળિરદૌપિ ॥૨૧॥

શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિસ્તચ્છિષ્યો પ્રન્થલક્ષ્મીર્તાઽમૂત્ ।

શ્રીગૂર્જરજ્યાસિદ્ધધિતિપતિનત્તલમનચિન્નયુગ. ॥૩૧॥

મુનિચન્દ્રસૂરિ-હરિન્દ્રસૂરિ-નરચન્દ્રસૂરવ. સાર્વા ।

તેવામન્વયતિલકઃ સૂરિઃ શ્રીતિલ્કઃ કશ્ચુદિતઃ ॥૪૧॥

तस्मात्त्रिंशत्त्रिंशोऽहं सूरिः श्रीराजशेखरः ।
 विद्वत्प्रसादतो भ्रन्वप्रबनारज्यपौरुष ॥५॥
 सोऽहं मोहतमस्तोमविहस्तजनदीपिकाम् ।
 पञ्चिकां रचयामास विनेयजनरञ्जिकाम् ॥६॥
 दोषः कश्चन योऽत्रामृतं मम प्रातिममान्यतः ।
 दूरे कार्यः स बीमङ्गिः कुर्वन्निर्ममतां ययि ॥७॥
 पुष्पदन्ताविमो दीपो यावद् द्योतयतो जगत् ।
 तावन्न्यादयं भ्रन्वो विदग्धजनवत्तम ॥८॥ छ॥

(टि०) शुद्धमन्तरवादीन्द्रसर्पदर्पाम्बुजाम्बुद ।
 जीयाद् विजयसिंहः श्रीसाधुराकाविश्वरूप ॥१॥
 तमोर्ध्वसितपस्तेजोविमलीकृतभूतलः ।
 भभूदमन्यवेवाक्यं सूरिस्तत्पट्टमण्डनम् ॥२॥
 श्रीचन्द्रसूरिर्भवमोहभूच्छांषिष्वंखनोत्सिकतपःप्रभावः ।
 साहित्यतर्कगमभाररक्षा औदैवसूरिः सुरसार्वभूतः ॥३॥
 श्रीसाधुपूर्णमागच्छश्रीमान्तिलकप्रभः ।
 शुद्धया जितमस्तसूरि सूरिः श्रीतिलकप्रभः ॥४॥
 कवित्वे रसनि ध्वन्द्वे कविताऽप्यजितप्रभः ।
 भ्रमणागमनिष्ठातस्ततोऽभूदजितप्रभः ॥५॥
 कवी ततः श्रीकमलप्रभासः सूरिः सदा सद्गुणवद्वल्लभः ।
 भारान्तकृत् प्रोज्ज्वलशीलमल्लः कृपाकृपाणाहृतकोपमल्लः ॥६॥
 तद्वयागलीनोऽस्तु शुनैरहीनो यक्षोभिर्नृगुणचन्द्रसूरिः ।
 जमाङ्गराभी बहुभयराचीपनोजहेलिः अितवर्गकैलिः ॥७॥
 रत्नाकरावतारिकावरटिप्पन तज्ज्ञानेन्दुरूपतरनीः स्वमतिप्रवृद्धयै ।
 तच्छिष्यको रचितवान् मलबारिपुण्यश्रीराजशेखरपुरोष विवेशाम्भ ॥८॥
 श्रीराजशेखरपुस्तुरिभामिधानं तर्कागमाम्बुधिमहाध्वजलामिलाधी ।
 मद्राक्ष्यनातमखिलं तदनल्पदोषं निर्दूषणं व्यथित सस्मृतिभामितश्रीः ॥९॥
 यद्यपि किमिच्छ्युनं ज्ञानाभाषान्मया अवति रचितम् ।
 तच्छोभ्यं विबुधजनैर्मयि कुर्वन्ने कृपाशुचयैः ॥१०॥
 संवत् १४७६ वर्षे भाद्रपद वदि १० ॥ लिखित महिराज ॥
 १० धान्तिमूर्तिनोगम् । किञ्चित्वा तस्य ॥ श्री ॥

१ समाप्ता सवत् विष्टपक्षिपिनिष्टद्विष्टविषाखमुखशिखिराभीशुपरिमितपरधानौ (सं० १६३६ वर्षे) वैशाखवदि ११ रावरे रविचारे ॥ श्रीमद्बृहत्तरखरतरपच्छाधीश्रीभोजिनभद्र-
 सूरिपदकमुदचन्द्र—श्रीजिनचन्द्रसूरिभूरिशुभमणिसुप्रभोजिनसमुद्रसूरिपद्मोदयाचलचूलालंकरणहंसश्री-
 जिनहंससूरिरागार्वा शिष्यमुदयश्रीपुण्यसागरमहोपाध्यायपदपुण्डरीकचन्दरीकेण पद्मराजशुनिना
 लिखितेयं स्ववाचनम् । श्रीभजनेसकमेस्महादुर्गे ॥श्रीरस्तु ॥छ॥ छ० ॥ १ भद्र छन्दोभक्तः ।

ટિપ્પણી

પૃ. ૧. પં. ૯. 'નયઃ' નય વિષે-વિશેષાવશ્યકભાષ્ય (લા. ૬. અન્યમાળા) ગા. ૨૬૫૨-૨૭૭૭; ૪૩૧૧-૪૩૨૭; તત્વાર્થશ્લોકવાર્તિક ૧.૬; ૧.૩૩, ન્યાયાવતારવૃત્તિ (સિદ્ધિર્ધિ) કા. ૨૮ ઇત્યાદિ ભેવાં.

પૃ. ૨૬. પં. ૨૬. 'આર્વાકાઃ' આત્મા વિષેની આર્વાકની ચર્ચા માટે ભુઓ-વિશેષાવશ્યકભાષ્ય ગા. ૨૦૦૩-૨૦૫૬; ૨૧૦૪-૨૧૪૨; સામવાર્તાસમુચ્ચય કં. ૩૦ થી; ન્યાયકુસુદયન્દ્ર પૃ. ૩૪૧ ઇત્યાદિ.

પૃ. ૪૩. કૃ. ૬૧૮ 'બૌદ્ધાઃ' બૌદ્ધસંમત સંતાનવાદની ચર્ચા માટે ભુઓ-ન્યાયકુસુદયન્દ્ર પૃ. ૬; અને ૩૭૫.

પૃ. ૬૨. સ્. ૫૬. 'જૈતન્ય'—આત્માની ચર્ચા માટે ભુઓ—ન્યાયકુસુદયન્દ્ર પૃ. ૨૫૬.

પૃ. ૭૨. કૃ. ૬૧૬. 'પૌદ્ગલિકાદિષ્ટ'—કર્મના અસ્તિત્વ વિષે અને તે પૌદ્ગલિક છે એની ચર્ચા માટે ભુઓ-વિશેષાવશ્યકભાષ્ય ગા. ૨૦૬૬-૨૦૬૭; ન્યાયકુસુદયન્દ્ર પૃ. ૮૦૬.

પૃ. ૮૦. સ્. ૫૭. 'સિદ્ધિઃ'—મુક્તિ અને તેના ઉપાયોની ચર્ચા માટે ભુઓ—ન્યાયકુસુદયન્દ્ર પૃ. ૮૨૩.

પૃ. ૧૦૪. સ્. ૧. 'લાવ' વાદ વિષેનું નૈયાયિકસૂત્રગત વિવેચન તેની વિવિધ ટીકાઓ સાથે અને ધર્મકીર્તિકૃત વાદન્યાય ભેવાં ભેઈઓ. અને તે બન્નેની પ્રમેય-કમલમાર્ત'ક અને પ્રમાણુમીમાંસામાં જે ચર્ચા કરવામાં આવી છે તે વિષે પ્રમાણુ-મીમાંસાનાં ભાષા-ટિપ્પણીમાં વિવેચન ભેલું. પૃ. ૧૦૮-૧૨૪.

१. सूत्रगतविशेषणान्नां सूची

कपिल ६. ७०, ७६
कार्वाक ७. २६
जैन ६. ४३
तथागतमत ७. ३१
सपनबन्धु ६. ७६

मेकलकन्यका ६. ८४
श्रीसोदनि ६. ७५
सुगत ६. ७४
सुमेरु ७. ३३
स्याद्वादिन् ६. ४६

२. सूत्रगतपारिभाषिकशब्दानां सूची

अक्षयिकैकान्तवादी ६. ७०
अज्ञान १. ४
अज्ञाननिवृत्ति ६. ३
अज्ञानात्मक ६. २४
अत्यन्ताभाव ३. ५८, ६५
अधर्म ७. २०
अनप्यवसाय १. २, ६. २५
अनमित १. ३, ४२
अननीप्सित ६. ३८
अननीप्सितसाध्यधर्मविशेष ६. ४६
अनन्वय ६. ५९, ६६
अनात्मप्रकाशक ६. २४
अभिनिद्रयनिबन्धन २. ५
अभिराकृत ३. १४, १६
अनुगतविशिष्टाकारप्रतीति ५. २
अनुपलम्भ ३. ७
अनुपलम्बि ३. ५४, ५५, ९३
अनुमान ३. २, ६. ४०, ७१
अनुमाननिराकृतसाध्यधर्मविशेषण ५. ४२
अनुमानाभास ६. ३७
अनुवृत्ति ३. १९
अनेकान्तात्मक ३. ३९
अनैकान्तिक ६. ४७, ५४
अन्तर्भासि ३. ३७, ३८
अन्यतरासिद्ध ६. ५१, २४९
अन्यथानुपपत्ति ३. ११, - २९, ६. ४८, ५३, ५४

अपर ७. १४
अपरसंग्रह ७. १९
अप्रतीत ३. १४, १५
अप्रवृत्तितन्मतिरेक ६. ७०, ७८
अप्रवृत्तितान्त्रय ६. ५९, ६७
अप्राप्त्य १. २०
अभिप्रायविशेष ७. १
अशिमित १. ३
अमितान्वि ७. ११
अनीप्सित ३. १४, १७
अर्थ ४. ४६
अर्थक्रियासामर्थ्य ५. २
अर्थवय ७. ४४
अर्थप्रकाशकत्व ४. १२
अर्हन् २, २४
अवच्छेद ४. १८
अवग्रह २. ६, ७
अवधि २. २०
अवधिज्ञान २. २१
अवयव ३. २८, ५३
अवान्तरसामान्य ३. १२, ७, १९
अवाय २. ६, ९
अविरुद्ध ३. ६७
अविरुद्धानुपलम्बि ३. ९३, ९४
अविरुद्धोपलम्बि ३. ६८
अविरोधादी ४. ५
अन्यतिरेक २. ७७, ६. ७०

असदंश ३. ५७
 असिद्ध ६. ३७, ३८
 असिद्धप्राचनव्यतिरेक ६. ७०
 असिद्धसाध्यव्यतिरेक ६. ७०
 असिद्धोभयव्यतिरेक ६. ७०, ७३
 असिद्धसाध्यव्यतिरेक ६. ७१
 अस्पष्ट ३. १
 अस्वसंविदित ६. २२५
 आकाश ७. २०
 आगम ३. ३; ४. १; ६. ४०
 आगमनिराकृतसाध्यधर्मविक्षेपण ६. ४३
 आगमाभास ६. ८३
 आत्मा ६. ४१; ७. ८, १२
 आनन्तर्य ६. २, ३
 आस ४. ४; ६. ७४
 आसवचन ४. १, २
 आर्हत ६. ३९
 आत्मन १, १८
 इन्द्र ७. ३९, ४१
 इन्द्रियनिबन्धन २. ५
 इतरेतरमात्र ३. ५८, ६३
 ईहा २. ६, ८, ११
 उत्तरत्वर ३. ६९, ७१, ८१, ९५
 उत्तरचरानुपलब्धि ३. १०१
 उत्पलपत्रशतव्यतिरेक २. १७
 उपनय ३. ४०, ४२, ४९, ६. ८०
 उपलब्धि ३. ५४, ५५, ६७
 उपलम्भ ३. ७
 उपपादानहानोपेक्षाबुद्धि ६. ५
 समयधर्मविकल ६. ५९, ६९
 समथासिद्ध ६. ४९, ५०
 ऊर्ध्वताक्षामान्य ५. ३, ५
 ऊहा ३. ७
 श्लक्ष्ण ७. २७, २८, ४९, ५०
 एवंभूत ७. २७, ४०, ५२
 एवंभूताभास ७. ४२

ऐकान्तिकप्रायेक्य ७. ११
 औदासीन्य ६. ४
 कारण ६. १५
 कर्ता ६. १९, ७, ५
 कवलाहारवरण २. २७
 करण ३. ६९, ७०, ७९, ९५, १०४
 कारणत्वव्यवस्था ३. ७३
 करणाऽनुपलब्धि ३. १९
 कार्य ३. ६९, ७८, ९५, १०४
 कार्यानुपलब्धि ३. ९८
 काल ७. २०
 केवलज्ञान १. १३; ६. ४
 केवली ८. ८
 क्रिया ६. १९, २०; ७. ५७
 क्रियाऽनाविष्ट ७. ४२
 क्रियावत् ६. २०
 क्षणिकैकान्तवादी ६. ७४
 क्षात्रोपसमिकज्ञानशाली ८. ८
 शब्दवर्णनगर ६. २८
 गुण ५. ६, ७
 गुणादि ३. ११ ८. ७
 क्षतुरक्ष ८. १०
 क्षात्रवर्ण ६. ५०
 चैतन्य ७. ८, १२, ५६
 विगीतु ८. २. ३
 नीच ७. १०, २०
 शब्द १. २, १८; ७. ५७
 तत्त्व ७. २२
 तत्त्वनिर्दिष्ट ८. २, ४, २३
 तथोपपत्ति ३. २९, ३०
 तदाकार ४. ४७
 तदुत्पत्ति ४. ४७
 तर्क ३. २, ७, ३४
 तर्कमात्र ६. ३५
 विवर्णपूर्वताक्षामान्य ३. ५
 विवर्णसामान्य ५. ३. ४

तीर्थकर ४. ७
 त्रिलक्षण ३. १२
 दर्शन २. ७; २५
 दूषण ८ ३
 दृष्टान्त ३. ४२, ४३
 दृष्टान्तवचन ३. ३३
 दृष्टान्ताभास ६ ५८, ६९
 द्रव्य ७. ९, २२, २४
 द्रव्यत्व ७. १९, २२
 द्रव्यत्वाभेद ७. २०
 द्रव्यापेक्षायी ७. ३०
 द्रव्यार्थिक ७ ५
 धर्म ३ १८; ७ ७ ८, ११, २०
 धर्मिन् ७ ७,
 धर्मी ३. २०; ७, ९
 धारणा २. ६, १०
 जय १. १, ७. १, ४६
 जयवाक्य ७. ५३
 जयभास ७. २
 निगमन ३. ४०, ४२, ५१, ६. ८०
 निराकृत ६. ३८
 निराकृतसाध्यवर्गविक्षेपण ६ ४०
 निरुक्तिभेद ७. ३६
 निर्णीतविपक्षवृत्तिक ६, ५५, ५६,
 निर्दोष २. २५
 निर्दोषत्व २. २४
 निर्विकल्पक ६. २४, ७३,
 निषेधकल्पना ४. १६
 नैगम ७. ६, ४७
 नैगमाभास ७ ११ ३. १०
 पक्ष ३. २०
 पक्षप्रयोग ३. २४
 पक्षाभास ६. ३७, ३८
 पद ४. १०
 पर ७. १४
 परसमूह ७. १५

परामर्श ७. १३
 परामवभासकज्ञान ६. २५
 परार्थ ३. २३, २६
 परिणामी ६. ५०, ७. ५६
 पर्याय ५. ६. ७. २४
 पर्यायमात्र ७. २८
 पर्यायवद् ७. ९
 पर्यायशब्द ७. ३६
 पर्यायार्थिक ७ ५, ३७
 पारमार्थिक २. ४, १८. ६. २२, ४४
 पारमार्थिकप्रत्यक्ष ६. २९
 पारम्पर्य ६. २, ४
 पुद्गल ७. २०
 पुनस्त्वर ७. ३९, ४१
 पूर्ववर ३. ६९, ७१. ८०, ९५
 पूर्ववरानुपलब्धि ३. १००
 पौद्गलिक ४. ९
 पौद्गलिकादृष्टत्वात् ७ ५३
 प्रतिनिवृत्त ४. ४६
 प्रतिपक्षप्रतिशेष ८. १७
 प्रतिबन्ध ३. ४३
 प्रतिबन्धकापगम ४. ४६
 प्रतिभात १. १८
 प्रतिवादी ८. १५, १६
 प्रतिषेध ३ ५७
 प्रतीत ६. ३७
 प्रतीतसाध्यवर्गविक्षेपण ६. ४९
 प्रत्यक्ष २. २, ३. २६; ६ ४०
 प्रत्यक्षनिराकृतसाध्यवर्गविक्षेपण ६ ४१
 प्रत्यभिज्ञान ३ २, ५; ६. ५२
 प्रत्यभिज्ञानाभास ६ ३६ २, २३९
 प्रत्यारम्भक ८. ९, १६
 प्रवृत्ताभाव ३ ५८, ६१
 प्रमाण १. १, २, ३; ६. १५, २३, २४;
 ७. ५४
 प्रशब्दत्व १. ७

प्रमाणप्रमेयव्यवहार ६. ४४
 प्रमाणफलव्यवहार ६. २१, २२
 प्रमाणाऽविरोधिवान्वय २. २५
 प्रमाता ६. १७, ७ ५५
 प्रमेयपरिच्छेदकप्रमाण ६. ४५
 प्रत्यक्षानन्तरीयकत्व ३. ७७
 परमार्थतः ६. २१
 परोक्ष १. १
 प्रसिद्धि १. २१
 प्रागभाव ३. ५८, ६१
 प्रामाण्य १. ४, १९
 प्रारम्भक ८. २, १६,
 फल २, २२७; ६ १, ३, ४, १६;
 ७. ५४
 क्षलिष्याति ३. ३७, ३८
 भ्रमःपर्यायज्ञान २. २०, २२
 भरण ६. ५१
 द्वायार्थावधार्यत्व ४. १२
 युगपद्विधिविवेककल्पना ४. १८
 दृक्निर्भोजन ६. ४३
 लोको ६. ४०
 लोकोनिराकृतसाध्यधर्मविशेषेण ६, ४४
 लोकोत्तर ४. ६, ७
 लौकिक ४. ६, ७
 वस्तु २. ७७; ६. ५७
 वचन ४. ८
 वर्ण ४. ९
 वस्तु ३. ३९, ५. १, ७. ९
 वाक्य ४. १०
 वाच्यत्व ७. ४०
 वाद ८. १
 वादी ८. १५. १६,
 विकल २, १९, २
 विकलादेश ४. ४५
 विकलादेशस्वभाव ४. ४ २, १६७
 विकल्पतः ३. २१

विज्ञानेन्द्रियाद्विरोध ६. ५१
 विधि ३. ५६
 विधिविकल्पना २. १५५ ४, १५
 विपरीतव्यतिरेक ६. ७. ७९
 विपरीतान्वय ६. ५९. ६८
 विपर्यय १ ९. १०; ६ २५
 विरुद्ध ३. ६७, १०४; ६ ४७, ५२
 विरुद्धकारणानुपलब्धि ३, १०६,
 विरुद्धकारणोपलब्धि २. ८९
 विरुद्धकार्योपलब्धि ३. ८८
 विरुद्धपूर्वचरोपलब्धि ३. ९०
 विरुद्धव्यापकानुपलब्धि ३. १०८
 विरुद्धव्याप्तोपलब्धि ३. ८७
 विरुद्धबह्वचरानुपलब्धि ३. १०१
 विरुद्धबह्वचरोपलब्धि ३. ९२
 विरुद्धस्वभावानुपलब्धि ३. १०७
 विरुद्धानुपलब्धि ३ ९३, १०३
 विरुद्धोत्तरचरोपलब्धि ३. ९१
 विरुद्धोपलब्धि ३. ८३
 विशेष ५. ६. २, २१०. ३००
 विश्व ७. १६
 विषय ५. १
 विषयमात्र ६. ८६
 वीतराग ६. ७६ ७७
 वेदन ३. ३
 वैषम्य ३. ४४; ६, ६९
 वैषम्यदृष्टान्त ३, ४७
 व्यवसाय १. ७, १७
 व्यवहार ३ ७ ७, ६ २३, ४८
 व्यवहारमात्र ७. २५
 व्यापक ३. ९५, १०४
 व्यापकानुपलब्धि ३. ९७
 व्याप्ति ६, ३५
 व्याप्य ३. ६९
 श्राक ७, ३९, ४१
 शब्द ४ ११, ६, ५०; ७, २७, ३२,
 ४०, ५०, ५१

शब्दमय ७, ४४
 शिष्यादि ८, ६
 शुद्धद्वय ७, १५
 श्रुताक्षयप्रमाण ७, १
 शृङ्खलात्मक ३, ५
 संख्याऽऽभास ६, ८५
 संग्रहण ७, ६, १३, २३, ४७
 संदिग्धविषय कदाचित् ६, ५५, ५७
 संवेदन ३, ७
 सङ्घति ६, २१
 संशय १, ९, २, ११, ६, २५
 संस्कारप्रयोग ३, ३
 सन्दिग्धसाधनबर्मा ६, ५९, ६४
 सन्विष्टसाधनव्यतिरेक ६, ७०, ७५
 सन्दिग्धसाधनवर्मा ६, ५९, ६३
 सन्दिग्धसाधनव्यतिरेक ६, ७०
 सन्दिग्धयोग्यवर्मा ६, ५९, ६५
 सन्दिग्धयोग्यव्यतिरेक ६, ७०, ७६
 सन्निकर्ष १, ४
 सन्निकर्षादि ६, २५
 सन्मात्र ७, १५
 सन्मात्रगोचर ७, ४७
 सकल २, १९, २३
 सकलादेश ४, ४४
 सकलादेशस्वभाव ४, ३
 सत् ७, ८, ९४
 सत्ता ७, १८
 सत्ताऽद्वैत ७, १७
 सत्तामात्रगोचर २, ७
 सत्त्वा ३, ३९; ७, १२
 सदर्श ३, ५६
 सदविशेष ७, १६
 सप्तमशी ४, १३, १४, ३५, ३८, ४३;
 ७, ५३,
 समापत्ति ८, १५, २०
 सम्य ८, १५, १८

सममिच्छ ७, २७, ३६, ५१
 समय ४, ११
 समर्थन ३, ४१
 समारोप १, ७, ८, ६, २४
 सर्वज्ञ ६, ५७, ७४
 सर्वज्ञत्व २, २७
 सर्ववैकान्तोऽनेकान्त ३, ८५
 सविच्छेदक ६, ७३
 सहचर ३, ६९, ७६, ८२, ९५, १०४
 सहचरानुपलब्धि ३, १०२
 साम्यव्यहारिक २, ४
 साम्यव्यहारिकप्रत्यक्ष ६, २७
 साक्षाद् बोधा ७, ५६
 साधक ६, १९
 साधकसमाधानुपपत्ति १, ४
 साधन ६, १५; ८, ३
 साधनदूषणवचन ८, १
 साधनवर्मेविकल ६, ५९, ६१
 साधन्य ३, ४४; ६, ७८
 साधन्यद्वैतान्त ३, ४५
 साम्य ३, १४, १८; ६, १६
 साम्यवर्मेविकल ६, ५९; २, २९१
 साम्या ६, १९
 सामान्य ५, ३, ६, ८६; ५, ३
 सामान्य-विशेषाद्यनेकान्तात्मक ५, १
 सामान्याकारविशिष्ट २, ७
 सिद्धसाधनव्यतिरेक ६, ७०
 सिद्धि ७, ५७
 सुखविवर्त ७, २५
 स्पष्ट २, २
 स्पष्टत्व २, ३
 स्मरण ३, २, ३
 स्मरण्यास ६, ३१
 स्वदेहपरिमाण ७, ५२
 स्वपक्षत्वात् ८, १७
 स्वपरव्यवसायि १, २
 स्वपरव्यवसितिक्रिया ६, १७

स्वभाव ३. ९५, १०४
 स्वभावविरोधोपलब्धि ३. ८४
 स्वभावानुपलब्धि ३. ९६
 स्वभावावभासक ६. २४
 स्वरूपाभास ६. २४
 स्ववचन ६. ४०
 स्ववचननिराकृतसाध्यधर्मविशेषण ६. ४५

स्वस्वभावजन्यवच्छेद ३. ६३
 स्वाभाविकसामर्थ्य ४. ११
 स्वार्थ ३. ११
 स्वार्थव्यवसित १. ४
 हेतु ३. ११, ५४, ५०
 हेतुप्रतीति ३. १९
 हेत्वाभास ३. १३१, ६. ४७

रत्नाञ्चुत्तिगतविशेषनाम्नां सूची

अकलङ्क ३. १३१, १३९
 अक्षपाद १. ८, १३४; ३. ३१
 अद्वैतवाद ३. १२.
 अर्चद १. २७
 आक्षपाद २. १३८, ३००
 आत्माद्वैत ३. ७२
 आर्हत १. ३७. २. २४२
 अद्वयन ३. १३७. १४१
 अग्नि २. ९१
 कणभक्ष १. ८, १३४
 कणभुञ्ज २. ३००
 कणव २. ९७
 कनकावण ३. १७
 कपिल १. ८
 कर्णाट १. १६१
 कदमीर २. २, १२०
 कण्ठाद २. ८१
 कान्यकुब्ज २१. ५५
 कापिल १. ३१ २. ४८, ३, ८०
 कालाञ्जुर २. ९७
 काष्ठाञ्जुर ३. ८०
 कुमारसम्मम २. ९२
 क्षणिकवादी २. १९५
 क्षपणक १. २११
 गौड ३. ११२
 जण्डक ३. १००
 चरक १. ११

कार्वाक १. १२५; २. २८, ३००; ३. १५
 जयन्त २. १२४
 जिनभद्रगणि क्षमाभरणमिश्र ३. ७५
 जैन १. ३७, ३८, १०६; २. ९७, १२८,
 १३२, १६७, २४७, २५०, २५३,
 २७१, २७३. ३. ६७
 जैनमत १. १४७
 जैमिनी १. ११०; २. १०१, १५२
 ज्ञानाद्वैतवादी १. ३१
 तथागत १. ८; ३. १७
 तावागत १. १३४; २. २०, १५०
 तित्तिरि २. ९७
 दिक्पट ३. १३
 दिग्म्बर १. १, ९
 दिग्गुणाग १. ३९
 देवसुरि १. १, ४, ३. १४. ३
 द्रविड ३. ११२
 धर्मकीर्ति २. २४, ३९
 धर्मोत्तर १. १६
 धार्तराष्ट्र २. ९२
 नालिकेरद्वीपवासी २. १०, ८१, १९५
 नास्तिक २. ८९
 नास्तिकमत १. ८
 नैयायिक १. ३१, १२६; २. ९, ४८,
 १२२, २८३ ३०१; ३. १०, ५३, ८१
 नैरात्म्यदर्शन ३. ५०
 न्यायकन्दली १. १७७

न्यायभाष्य ३. १०५
 न्यायभूषण १. १७७
 पाटलिपुत्र २. १५५
 प्रज्ञाकर २. ६४
 प्रभाकर १. ८, १०३, २. १११, ३००
 प्रमाणनयतत्त्वालोक १. ४
 प्रसन्नचन्द्रनार्य ३. ९७
 प्रभाकर १. ७२, २. ३२, ४९
 बृहद्वृत्ति १. १२ ७२
 बृहत्स्पति १. ८
 बौद्ध १. १. १५५; २. ३५, ३०१. ३,
 ४३, १३५
 ब्रह्म २. १२१, १९०
 ब्रह्मवादी ३. ८०
 ब्रह्म द्वैतवादी २. १९०
 भट्ट १. ८, १००, ११४, १२८; २.
 १११, ३००
 भाट्ट २. ४८
 भिक्षु १. ५०; २. १५, ६०
 भट्ट २. ९७
 महाराष्ट्र २. ९२
 महावीर १. ७
 मास्यदिन २. ९७
 मीमांसक १. ३१. १०५ १०१, १२६, १३४;
 २. १२, २५१; ३. १३५
 यजु २. ९१
 योग १. ३१, ४४, १०५; २. ३, ३२, ३३,
 ३४, ३९, ११८, १२८, १७७, २१२.
 २७३; ३. ८०
 रत्नप्रमसुरि ३. १४३
 रत्नाकर १. १५०; ३. १४२. १४३
 रत्नाकरावतारिका १. ४
 रामट १. ९८
 रावण २. ६६
 काट १. १६१

लोकायत २. ८९; ३. ४३
 वर्षमान १. १९१. १९२
 विष्णु २. १२१
 वेद २. ९७
 वेदान्त ३. ८४
 वैशेषिक २. ४८, ३००; ३. १०
 खड्ग १. १७७
 शक १, ३२. १५३; २. १४
 शङ्खचक्रवर्ती २. ६२, ६६
 शिक्षासूत्र ३. १२८
 शिव ३. ८४
 शिवरान्य २. २३८
 शून्यवादित् १ ७६
 शौद्धोदन १. ३७; २. २९६
 शौद्धोदनविशिष्ट २. १९२
 श्रीधर १. १७७
 श्रीपूज्य १. ७
 श्वेतवास १. १०
 श्वेताम्बर १. १०
 पद्मदर्शी २. २६५
 सत्ताद्वैतवादी २. ३०१
 साक्य १. १३४; २. २४८, २५०, २७१,
 २७५ ३००. ३. १२
 साम २ ९१
 सितपट ३ १०७
 सिद्धराज ३. १४३
 सुगत १. ८; २. ३००
 सुराष्ट्र २. ९२
 सौगत १. ८८; २. ३२ ३३, ३९, ४८, ६१,
 १२२, १४२, १४८, १८७, २२२,
 २४४, २७७, २८१, २८७, ३००,
 ३०१, ३, ८०, ८१, ८६
 स्थूलाद्वैतवाद १. ८२
 स्वाद्यादरत्नाकर १. ४; १८७. २. १४०
 स्वाद्यादी २. १३२, १६५, २३५, २७१ ३
 हम्मीर २. ११५

४. रत्नाञ्चुलितपारिभाषिकशब्दानां सूची

अकिञ्चित्कर २. २८८, २८९

अक्षणिक् २. २००

अग्रवाद ३. १२३

अज्ञावात्मक २. २३७

अचेतनज्ञानवादी १. ३१

अणुरूप १. ७७

अतीन्द्रिय २. १२३

अतीन्द्रियशक्ति २. १२४

अत्यन्ताभाव १. १८५; २. १२८, २६८

अद्वयबद्धनन्याय १. ३०

अदृष्ट ३. ७२, ७७, ७९, ८०, ८१

अदृष्टकारण ३. ७५

अद्वैतप्रवाद १. १४१

अद्वैतवाद १. १२

अधिकरण ३. ८४

अधिगति २. २३१

अध्ययज्ञान १. ५९

अनन्ताश्वात्मक ३. ५

अनधिगतायां विगन्तु १. ३५

अनध्यवसाय १. ३१, ७५, ७६, ३. १३३

अनभिमत १. ४२

अनशीलितसाध्यधर्मविशेषण २. २४१

अनभ्यास २. ८३

अनभ्यासद्वया १. ११०

अनर्थ १. १४९

अनर्थक्यत्व २. ३

अनवस्था १. ६२; ३. ७४

अनन्तर २. २०३

अनात्मप्रकाशक २. २३७

अनादिनिघनत्व १. २०४

अभित्यक्तिकान्त २. २४८

अमिन्द्रिय १. १३४

अनिर्वचनीय १. ९७

अनिवर्त्यविकारारम्भक ३. ३२

अनिर्वाच्यता १. ९५

अनिर्वाच्यत्व १. ९३

अनुगतज्ञान २. १८२

अनुगताकार २. १८५

अनुगताकारप्रतिपत्ति २. १८७

अनुगताकारप्रत्यय २. १८७

अनुगमव्यावृत्ति १. २४

अनुद्भूत १. १३८

अनुद्भूतत्व २. ११८

अनुपलब्धि २. ७५

अनुपलम्भ १. १२७, २. ३२, ४६, १८१

अनुभव २. ८

अनुभविता ३. ६०

अनुभूयमान २. ५

अनुमान १. ५७, ७२, १२५; २. ५, १७, २८, ८१, १९१, ३००; ३. २८, ४२

अनुभावनिराकृतसाध्यधर्मविशेषण २. ४१

अनुज्ञानप्रमाणस्थापन २. ८०

अनुमानाभाव २. २४१, २९९

अनुमानिक्य २. १४६

अनुवर्तन २. २१९

अनुवाद ३. १३९

अनुवृत्तस्वभाव २. १८५

अनुवृत्ताकारप्रत्यय २. १८७

अनेकान्त १. २९, २. ७९

अनेकान्तत्व १. १९९

अनेकान्तवाद १. ४

अनेकान्तसमुद्बोध २. १४३

अनेकान्तात्मक २. ७९

अनेकान्तात्मकवस्तु २. १८५

अनैकान्तिक १, ४०; २. २८८

अनैकान्तिकत्व ३. १३५

अनैकान्तिकस्वरूप २. २८१

अनौपाधिकसम्बन्ध २. ३४

अन्त २. ७९
 अन्तराय १. २११
 अन्तर्व्याप्ति २. ५२
 अन्तर्ग्रहयोग ३. ६५
 अन्वभुजस्तरन्नागमवद् १. ३४
 अन्यतरासिद्ध २. २५८, २७०, २७१
 अन्यथाङ्गमात १. ९७
 अन्यथाश्रुपपत्ति २. ३१, ४९, २८८
 अन्यव्यावृत्ति २. १४८, १८७
 अन्यव्यावृत्तिस्वरूप २. १८८
 अन्त्याऽपीह १. ५९
 अन्वय २. २९, ६५, ६६
 अन्वयव्यतिरेक २. १२४
 अन्वयव्याप्ति २. २६
 अप ३. २७
 अपकारिन् १. ८
 अपरसंग्रह ३. १२
 अपरसंग्रहभास ३. १३
 अपरसंग्रहभासनिदर्शन ३. १४
 अपरावृद्धविशेषाद्य ३. १२९
 अपरार्थ ३. ८४, ८८
 अपायापगमातिशय १. ३, ८
 अपेक्षा २. २१३
 अपोह २. १४२, १४३, १४४
 अपोहमात्रगोचरता १. ८
 अपौरुषेय १. १९६, २. १०१
 अपौरुषेयत्व २. ८९
 अपौरुषेयी २. ९६
 अप्रच्युताश्रुत्पन्नस्थिररूपप्रता १. १७३
 अप्रतिपात २. ११८
 अप्रतिबद्धसामर्थ्य २. ६१
 अप्रदर्शितव्यतिरेक २. २९४, २९७
 अप्रयोजक १. १०६, २. २८४
 अप्रसिद्धविशेषण २. २४८
 अप्रसिद्धविशेष्य २. २४८
 अप्रसिद्धोभय २. २४८

अप्राप्त्यकारी १. १३४
 अप्राप्त्यारम्भ १. १०९, ११०, ११२, ११५
 अप्रापितविषय २. ३२
 अप्रापितविषयत्व २. ३२
 अयाव १. १२५, १३०, १६८; २. १२८
 १२९, १३२, १३७
 अभावनिवृत्ति २. २२२
 अभावप्रमाण १. १३०; २. १२
 अभावरूप १. १५७
 अभिषेय १. १५
 अभिप्राय ३. ५
 अभिमत १. ४२
 अभिव्यक्ति २. १०५; ३. २८
 अभिसन्धि ३. १०
 अभेद २. २१२
 अभेदवृत्ति २. १६९, १७१
 अभ्यासदृष्टा १. ११०; २. ८३
 अभ्यासप्रकरणशुद्धिप्राप्त्यर्थित्व १. ५४
 अयोगादिभ्यश्चेदप्रयोजन २. १५५
 अर्थ १. ७६, ८९; २. १६९, १७०, १७२,
 १७३, ३. ११५
 अर्थकारित्व २. १४२
 अर्थक्रिया १. ७८; २. २०१
 अर्थक्रियाकारित्व २. १९२
 अर्थक्रियाकारित्वप्रतीति २. ३२२
 अर्थक्रियाकारित्वमात्र २. १४२
 अर्थक्रियाज्ञान १. १९
 अर्थक्रियासवाद २. ३०
 अर्थवृत्ति १. १०४
 अर्थदर्शन १. १०४
 अर्थवृष्टि १. १८४
 अर्थनिमित्तत्व १. ४४
 अर्थप्रज्ञाशक्त्य २. १५१
 अर्थप्रतीति २. १४६
 अर्थप्रत्याशक्त्य २. ८५

अर्थप्रधान ३. २२
 अर्थप्राकट्य १. १०३
 अर्थसमारोप २. १४९
 अर्थोकारण २. १७४
 अर्थान्तर ३. १२९
 अर्थोपपत्तय २. १४९
 अर्थोपपत्ति १. १२०, १२५, १२७, १२६,
 २. १०४, ११३, ३००
 अर्थोपलब्धि १. ४४
 अर्थोपलब्धिहेतु १. ३९
 अर्थोपलब्धिहेतुत्व २. ७
 अर्हन् १. १९८, १९९
 अल्पविषय ३. २३
 अवकार २. १५५
 अवलम्ब्य २. १५९
 अवग्रह १. १६०
 अवधारण २. १५५
 अवधि ३. १११
 अवधिज्ञान १. १६६
 अवध्यामास २. २३८
 अवयवाद्युपलब्धि २. ११८, १२०
 अवयवी १. ४७, ८५, ९१, २०२
 अवस्तु २. १३०; ३. ४
 अवस्तुनिर्भास २. २५
 अवस्था २. २७५
 अवान्तरसामान्य ३. १२
 अवाय १. १६०, १६१
 अविद्या १. ९५
 अविद्यास्वरूप ३. ८०
 अविनाभाव २. २०, ५४, २४०
 अविरति ३. ८९
 अविसर्वादक १. ५७
 अविवक्षणाव १. ८४, १७३; २. १०४, २०४
 अविसर्वादकत्व १. ५७
 अव्यतिरेक २. २००
 अव्यक्त २. १८१

अव्यक्त्याति १. ६५, ९३
 असत्प्रतिपक्ष २. ३३
 असत्प्रतिपक्षत्व २. ३२
 असत्त्व २. २२१
 असद्विलक्षण १. ९५
 असमर्थ २. १९७
 असिद्ध २. २८८
 असिद्धता १. ३८
 असिद्धि १. ४४
 अस्तित्व २. १५७
 अस्वसंविदितज्ञान २. २३७
 अहंकार ३. ६१, ६२
 अहंकारात्मक ३. ६१
 आकार १. ९२
 आगम १. १२५, १३१; २. ८१, ८७,
 ३००, ३. ४३
 आगमनिराकृतसाध्यपक्षविशेषण २. २४२, २४६
 आगमाभास २. २९९
 आत्मग्रह ३. ५०
 आत्मग्रह्य ३. १६
 आत्मप्रतीति ३. ३९
 आत्मबहुत्व ३. ६३
 आत्मप्रकाश १. ९३
 आत्मरूप २. १६९, १७०
 आत्मवत् ३. ५४
 आत्मत्व्याति ३. ५५
 आत्मविशेषयुग ३. ८४
 आत्मसिद्धि ३. ३३, ३६
 आत्मा १. २०४; २. २४३; ३. २७,
 ३७, ४०, ४१, ४२, ४३, ५१,
 ५२, ५५, ५७, ५८, ६५, ६७,
 ६८, ६९, ७१, ८०, ८४, ९३
 आत्माऽद्वैत ३. ७२
 आदिवाक्य १. २४, २७
 आदिवाक्यात् १. १६
 आदित्यगत्यनुमान १. ११५

आद्यकर्म ३ ६५
 आघार २. १६९
 आत २. ८७
 आतवचनात्मक २. ८१
 आतवच २. १४६
 आतवत्त्व २. ८७
 आतो २. ८७
 आतोक्त २. १४६
 आर्थिका ३. ९६
 आर्हेत १. ३७, ११५, २. २४३; २७३
 आलम्बन १. ७१
 आलोक्त १ १६९
 आलम्बनसहितवृत्त्यसिद्ध २. २५४, २५९
 आश्रयासिद्ध २ १२९, २५३, २६१
 आश्रयासिद्धिभ्यविकरण १. ३८
 आश्रयैकदेशसन्निगम २. २५५
 आश्रयैकदेशसहितवृत्त्यसिद्ध २. २७०
 आश्रयैकदेशसिद्ध २. २५३, २६८
 इन्द्र ३. १९
 इन्द्रिय १ ३२, १३४; ३. २७
 इन्द्रियज्ञान १. १३४
 इन्द्रियनिबन्धन १. १३४
 इन्द्रियानिन्द्रियनिबन्धनप्रत्यक्ष १. १६०
 इतरेतराभाव १ १८५
 इतरेतराश्रय १. ८२
 इदंप्रत्यय ३ ५३
 ईश्वरज्ञान १. १०५, १०६
 ईहा १. १६०, १६१, १६२
 छप्रक्षामप्रीति २ ६१
 उत्तमकर्मणि २. १३६
 उत्तरचरानुपलब्धि २. ७६
 उत्तरचराविरुद्धोपलब्धि २. ६०
 उत्तरवाद ३ १२३
 उत्तेजित १. १४१
 उत्पत्त्यादि २. २१९
 उत्पलपप्रक्षतव्यतिमेदवत् १. १०८

उत्पाद २. २०७, २१९
 उत्पाद-विनाश-प्रौढ्य २. २१९
 उत्पादव्ययप्रौढ्य ३. ८६
 उत्पादव्ययप्रौढ्यात्मकत्व २. २१७
 उत्पादहेतु ३. २०७
 उत्पादादि २ २१९
 उद्देश १. ६४
 उपकरण ३. ९४
 उपकार २. १६९, १७०, १८२, १९२, २१३
 उपक्रम २. १७१
 उपनय २. ४८, ६८
 उपनयनिगमनाभाव २ २९८
 उपनायाभाव २. २९८
 उपमर्द १. ६९
 उपमान १. १२५ १२६, १९६; २. ९,
 १०, ११, ८०
 उपयोगस्वभाव ३. ५३
 उपयोगात्मक ३. ५७
 उपलब्धिलक्षणप्राप्त २ १८०
 उपलब्धिमेद ३. १७
 उपादानकारण ३. ३३, ३४
 उपादानभाव ३. ३५
 उपादानलक्षण ३. ३५
 उपादानोपादेय ३. ३४
 उपादानहानोपेक्षाबुद्धि ३. ३६
 उपादेय १. ४२
 उपाधि १. १०६; २. ३४, २८३
 उपेक्षणीय १. ४२
 उभयासिद्ध २. ९६, २५८
 ऊर्ध्वसाधामान्य २. ८, १८६, १८७, १९१
 २०९, ३. ७
 ऊर्ध्वपद ३ ८४
 ऊह २. २०
 ऋतुसूत्र ३. ७३, २४
 ऋतुसूत्राभाव ३. १६
 यककारणत्व २. १४९

एकव ३. ११
 एकदेश १, ३
 एकदेशासिद्ध २. १५६
 एकप्रत्ययशर्मैरूपविकल्प २. १४२
 एकवस्त्वात्मन् २. १६९
 एकात्मसमवायिज्ञानान्तरप्रत्यक्षज्ञानवादी १ ३१
 एकान्तनिरन्वय २. ७७
 एकान्तस्वभाव १. ७९
 एकान्तानित्यत्व २. २७७
 एकीकरण १. ६०
 एवंयुत ३ २५
 एवमूलनय ३. २०, २१
 ऐकान्तिकपर्याय ३ १०
 ऐक्य १. १६२
 ऐक्ययुक्ती १. १५
 ऐतिह्य १. १२५
 ऐन्द्रिय १. ५०
 औदारिकक्षरीर १. २१२
 औदासीन्य १. २२७
 औपाधिक ३. ६२
 औपाधिकत्व ३. ६१
 कण्डकोद्धार ३. १३१
 कर्मविस्तादात्म्यलक्षण २ १६९
 कर्मन्विदात्म्यपरिणाम ३. ५५
 कर्मन्विद्विन्ममन्विन् ३. २६
 कर्मन्विद्विद्वेदमित्यामित्यत्वपक्ष १. १४
 कथा ३. १२३, १४९
 करणत्व १. ४४
 करपल्लवी १. ८७, ८८
 कर्ता ३ ५२, ६०
 कर्तृत्व ३. ६०, ६२
 कर्तृस्मरण २. ९१, ९६
 कर्म १. २१४; ३ ४९, ७४, ७९, ८१
 कर्मवासना. ३ ४५
 कर्माधिपति ३ ३३
 कल्पनाऽऽरोपित ३. १५

कल्पनाक्षिप्तिनिर्मित २. २३५
 कलाहारवत्त्व १. २११
 कषाय ३ ८९
 काकवन्तपरीक्षा १ २७
 काया ३. ३०
 कायाकारणपरिणत ३. १८
 कारकमेद ३. १७
 कारकत्व १. १४९, १५०; २. १२४
 कारकसाकल्य १ ४४
 कारण २. ६१, ६४, २००
 कारणगुणज्ञान १. १११
 कारणविरुद्धकार्योपलब्धि २. ७४
 कारणविरुद्धोपलब्धि २. ७४
 कारणानुपलब्धि २. ७६
 कारणाऽविरुद्धोपलब्धि २. ६०
 कार्य २. ४६, ७६, ९३, २००
 कार्यकरणभाव २. ३६, ६४, ६५, ६६, १२५,
 १४२, १५०, २०४
 कार्यकार्याऽविरुद्धोपलब्धि २, ७०
 कार्यत्व ३. ६६, ६९
 कार्यविरुद्धोपलब्धि २. ७४
 कार्यव्यापकानुपलब्धि २. ७७
 कार्यानुपलब्धि २ ७६
 क्षयाऽविरुद्धोपलब्धि २ ६०, ६९
 काल २. १८, १६८, १७१
 कालव्यय २. २०१
 कालत्व २. ९१
 कालमेद ३ १७
 कालात्ययापदिष्ट १. १०६; २. २८९
 कालादि २. १६७, १६८
 कालावस्थितिवाद २. १९२
 काष्ठान्तर ३. ८०
 कूटाकूटकार्वाण २ ८१
 कूटस्थनित्य ३. ५३, ५९
 कृतकौरेनक्षत्रपरीक्षा १. ५८
 कृतान्यागमकृतप्रणाश ३. ४९

केवलज्ञान १. १८८; ३. १११
 केवलान्वय २. ३९
 केवलावरण १. २११
 केवली १. २११; २. २२६; ३. ७३ ११२,
 ११८
 कोशपानप्रत्यायनीय १ ५१
 कौटस्थ ३. ५९
 क्रम २ १६८, १९७, २०१
 क्रमवाची ३ ६, १४
 क्रिया २. २३२ ३. ८०, ८२, ८३
 क्रियाऽनाविष्ट ३. २२
 क्रियाविरोध १. १००
 क्रियाशब्द ३. २०
 क्रियैकान्ता ३. ८२
 क्लिष्ट ३ १२९
 क्षणक्षयस्वर्गप्रापणशक्ति १. ५१, ५८
 क्षणक्षयैकान्तप्रसाधन २. २०३
 क्षणपरम्परा ३. ४६
 क्षणभङ्गुरता १. ७८
 क्षणमग्न २. १५
 क्षणिक २. १९२
 क्षणिकता २. २४८
 क्षणिकत्व २. २००
 क्षणिकैकान्त २. २००, २०१
 क्षय २. १७३
 क्षयोपशम २. १७३
 क्षायोपशमिकज्ञानशाली ३. ११२
 क्षेत्रलक्षण २. १६९
 क्षणम्बन ३. ७१
 क्षणपरश्रु. १. १०६
 गगनगुणत्व २ ११८ १२०
 गन्धहृति २. १६०
 गमकत्व २. ३६
 गमकहेतु २. ३९
 गुण १. ४५, ११०, ११५, १६६, २
 १७०, २११; ३. ६, ८१

गुणप्रत्यय १. १६६
 गुणाख्याविक्षेप २. १८५
 गुणार्थिक ३. ६
 गुणास्त २. २१२
 गुणिदेश २. १६९, १७०, १७१
 गुह १. १४५
 गुर्वच्यवनपूर्वक २. ९७
 गृहित ३. ५८
 गृह्ण ३. ९४
 गोचर २. १७७
 गोक्षब्दत्व २. ११५
 ग्रहण १ ७२
 घ्राण १. १५६
 जलक १. १११
 जलु १. १३४, १३६, १५२
 जलुप १. ४७
 जलुरास ३. ११५
 जलमसारी ३. ९७
 विज्ञकार २. १९०
 विज्ञज्ञान १ २९
 विज्ञैकज्ञानवत् २. २०९
 जेत १. १४५
 जेतन ३. ५७
 जेतनक्रिया १. २१४
 जेतना ३. ३७
 जेतनासमवाय ३ ५७
 जेतनत्व ३. ५३
 जेतन्य ३. २८, ३०, ३१, ३३, ३७, ५२
 जेतन्यसमवाय ३. ५३
 जेतन्यस्वरूप ३ ५२, ५७
 जेतन्याकष ३. ८
 जौरानन्द २. १४०
 छन्द २. १०१, १०३
 छाया १. १६७, १८७; २. ६२
 जड १. १८६
 जल ३. ११०

जयघोषणा ३. ११०
 जयपराजय ३. ११५
 जातिशब्द ३. २०
 जातिस्मृति २. ११
 जात्यन्तररूप १. २४
 जिगोष्ठ ३. १०७, १०९, ११०, ११२
 ११३, ११५
 जिगीषुगोचरवादकथा ३. १०५
 जिगोष्ठवाद ३. १२६
 जीव ३. १४, २७
 जीवतत्त्व ३. ६३
 जीवन्मुक्त ३. ८१
 जैनागमप्रवीण २. ८२
 छातत्त्व २. ३९
 क्षति १. १००; ३. ४२
 ज्ञान १. १९, ३१, ६५, ७६, ९३, १००,
 १०३, १०६, १०८; ३. ३७, ५५,
 ५८, ८१, ८२
 ज्ञानक्षण ३. ५१
 ज्ञानमात्रक्षण १. २३
 ज्ञानादिधाय १. ३, ८
 ज्ञानान्तरक्षेपता १. १०८
 ज्ञानावरण २. १७३; ३. ८१
 ज्ञानैकान्त ३. ८२
 ज्ञापकहेतु २. ३९
 ज्ञातकर्मण्य ३. ७८
 तत्त्वपुत्रत्व १. १७६; २. ३४
 तत्त्वचतुष्टयवाद ३. ३७
 तत्त्वनिर्णय ३. १४२
 तत्त्वनिर्णयानुपपत्ति ३. १२०
 तत्त्वनिर्णयिनीष्ट ३. १०७, १०८, १०९,
 ११०, १११, ११२; ३. १४२
 तत्त्वार्थश्रद्धान २. ७७
 तथोपपत्ति २. ४९
 तथ्यपदार्थक्याति १. ६५
 तदाकार २. १७४

तद्वृत्ति १. १६, १८; २. ६३, १७४
 तद्वृत्त्युत्पत्त्य २. १६९
 तद्वृत्त्युत्पत्तिपरिणाम १. ९२
 तद्वृत्त्यावृत्ति १. ६२
 तन्त्रान्तरीय १. ९२
 तम १. १६७, १८५
 तम.परमाणु १. १७७
 तमस १. १६८
 तमोद्भिन्त्य १. १७९
 तर्क १. १३०; २. ७, २०, २४०
 तर्कनिराकृतसाध्यधर्मविशेषण २. २४२, २४३
 तर्कभ्रामाण्यव्यापन २. ८०
 तर्कसाधा १. ५२
 तर्कविकल्प २. २२, ७३
 तर्कभास २. २४०
 तार्त्विकता ३. १४
 तादात्म्य १. १६; २. ६३
 तादात्म्यरूप १. ८४
 तित्तिरि २. ९७
 तिमिर १. १६७
 तिर्यक्सामान्य २. ८, ९, १८५, १८७; ३. ७
 तिर्यक्सामान्यालिङ्गी २. २३९
 तीर्थकरजननी ३. १००
 तीर्थनाथ १. १९९
 तीर्थिक १. ४; ३. ५,
 तीर्थेय १. ६,
 तेज ३. २७
 तेजसता १. १३८
 तेजसत्व १. १३८
 तेजसधारी १. २१४
 त्रिकालस्थायी ३. १७
 त्रिनेत्ररूप १. २००
 त्रिरूपत्व २. १५७
 त्रिलक्षणक २. ८०
 त्वगिन्द्रिय १. १५६

दर्पणाकार ३. ६२
 दर्शन १. ३१ ५८, ५९, १६०, १६३,
 २. २३७
 दशावयव २. ५३
 दाक्षिणात्य २. १४०, १४१
 दिक्पट ३. ९३
 दुःखनिवृत्त्यात्मक ३. ९२
 दुर्मम ३. १, ५
 दुष्टनय ३. १
 दुष्टण ३. ४५, १०६, १३८, १४०
 दुष्टवचन ३. १०६
 दुष्टगोचरण ३. १३२
 दुष्प्रभुवाद ३. १२३
 दुष्टविकल्प १. ६०
 दुष्टविशेष २. १७३
 दुष्टान्त २. ६८, २८८, २९१
 दुष्टान्ताभास २. २९१
 दैन्यद्रव्यमक्षण २. ७७
 दैक्ष २. १६९
 दैक्षमन्त्र २. २०१
 दैक्षमावा २. ८८
 दौघ १. ११५
 द्रव्य २. १११; ३. ६, ७, ८, ९, १३,
 १४, १७, ७१, १०४
 द्रव्यत्व ३. ११, १४
 द्रव्यत्वात्मकत्व ३. १३
 द्रव्यकृपता २. २१९; ३. १७
 द्रव्यरूपशास्त्रपेक्षा २. १९७
 द्रव्यस्वतन्त्रपर्यायस्मिन्न ३. ६
 द्रव्याख्य २. १६९
 द्रव्यात्मना २. २१८
 द्रव्यान्तराऽप्रेरकत्व २. ११८
 द्रव्यार्थपर्यायार्थ ३. ६
 द्रव्यार्थविश १. १६२
 द्रव्यार्थिक ३. ६, ८. १६.

द्रव्यार्थिकगुण २. १७०
 द्रव्यार्थिकनय २. १६९
 द्रव्यार्थिकमेद ३. ७
 द्रव्यांश २. २००
 द्रष्टा ३. ६०
 धर्म २. २८, ७९, २१२, २१४
 धर्माधर्मनिमित्त ३. ८४
 धर्मविशेषविपरीतसाधन २. २८१
 धर्मस्वरूपविपरीतसाधन २. २८१
 धर्मी २. २८, २१२, २१४, २६३
 धर्मोपकरण ३. ९४
 धर्मपेक्षा २. २१२
 धारणा १. १६०, १६१
 धारावाहिमयक्ष २. ७
 ध्वनि २. १०८, ११८
 धनयोगिनी ३. १४
 धन १. १३; ३. १, २, ३, ४, ५, ६,
 २०, २६,
 नवतरण ३. १
 नववाक्य २. १७२; ३. २५
 नवसप्तमञ्जी ३. २६
 नवाभास ३. ५
 नवान्तत्व २. १६७
 नक्षत्र २. २०३
 नाहा १. १७०
 नाशहेतु २. २०३
 नास्तित्व २. १५७
 निगमन २. ४८, ६८
 निगमनाभास २. २९८
 निग्रहस्थाननिर्णय ३. १४२
 नित्यत्व २. २६८, ३. ५१
 नित्यत्वैकान्त २. २४८
 नित्यपरोक्षबुद्धिवादी १. ३१
 नित्यानित्यात्मक २. २१७
 नित्यानित्यायेकान्त ३. ५

नित्यामित्यानेकान्त २. २२१
 नित्यैकरूप १. २०२
 नित्यैकान्त २. २१३
 निर्वक्ष्य १. ४१
 निर्वैश १. ६४
 निमित्तकारण १. १७३
 निमित्ताधीनात्मकभाव १. २०२
 नियतहेतुकत्व २. १३६
 नियोग २. १०१
 निरर्थक ३. १२९
 निराकार ३. ५२
 निराकृतसाध्यधर्मविशेषण २. २४१
 निदोष १. १९८
 निवर्त्यनिकारात्मक ३. ३२
 निर्वान ३. ५० १०२
 निर्विकल्पक १. ३१, ५४, ५९, २. २३७
 निर्व्यापार २. ६४
 निर्वैशुकत्व ३. ७७
 निश्चय १. ११७, ३. २०
 निश्चयमय ३. ८३
 निश्चिन्ताभ्यानुपपत्ति २. ३४
 निषेध २. १३०
 निर्वृत्तभावत्व १. ९४
 निवार्य ३. १२९
 निगम ३. ८, ९, २३
 निगममुक्तय ३. १०
 निगमामास ३. १०
 निरागम्य ३. ५१
 निवृत्त्यर्थमीमासा २. ११२
 न्यायमार्गाभ्यायो १. १६७
 न्यून ३. १२९
 पक्ष २. २६९, २९०
 पक्षदोष २. २८८
 पक्षधर्म २. २८
 पक्षधर्मता २. ८५
 पक्षधर्मतोषहाररूप २. ४०

पक्षधर्मत्व २. ३२, ३५, २६९
 पक्षप्रतिक्षेप १. ३६
 पक्षमास २. २४८
 पक्षविपक्षव्यापक २. २७७ २७९, २८५
 पक्षविपक्षैकदेशवृत्ति २. २७९, २८६
 पक्षव्यापक २. २७९, २८५
 पक्षशुद्धि २. २९८
 पक्षसपक्षविपक्षव्यापक २. २८४
 पक्षसपक्षविपक्षैकदेशवृत्ति २. २८५
 पक्षसपक्षव्यापक २. २८५
 पक्षसपक्षैकदेशवृत्तिविपक्षव्यापक २. २८५
 पक्षादिशुद्धि २. ५३
 पक्षायास २. ३४१
 पक्षैकदेशवृत्ति २. २७९
 पक्षैकदेशासिद्ध २. २५२
 पक्षैकदेशासिद्धता १. ३८
 पञ्चलक्षणकहेतु २. ३९, ८०
 पत्रोत्तम्मन ३. १०७
 पद २. १२१
 पदार्थ २. २०२
 पदार्थप्रतिनिवधप्रसिद्ध २. २९४
 परतत्त्वावबोधन ३. ११०
 परब्रह्मक्षेत्रकालमात्रं २. १५५
 परपक्षप्रतिक्षेप ३. १२० १३६, १३९
 परप्रतिपत्ति ३. १२८
 परमाणु १. ७७, ७८, ८४, ९०; २. २९२
 परमार्थवृत्ति २. २३५
 परलोक ३. ४९
 परलोकि ३. ४६, ७२
 परसम्बन्ध ३. १२
 परस्परपरिहार १. २११
 परस्परानुयामिविकारवत्त्व ३. ३५
 परस्परामात्र २. १२८, १३५, २०४
 परस्परश्रय १. ७७
 परावयव ३. १३१
 परावत्त्व २. २२२

परानवभासकज्ञान २. २३७
 परार्थ २. २७, ४७
 परार्थानुमान २. २९४; ३. ११८, १३२
 परार्थानुमानाभास २. २४१
 परिच्छेद्य २. १७७
 परिणाम ३. ५२
 परिणामो २. २४३; ३. ५२
 परोक्ष १. १२३, १२४; २. १९, १७३, ३००
 परोक्षाभास २. २३९
 परोपगम २. ४३
 पर्वाय २. २११, २१२; ३. ६, ७, ८,
 १४, १६, १७, ७१
 पर्वायत्वाविशेष ३. १३
 पर्वायभेद ३. १९
 पर्वायबद्ध ३. ९
 पर्वायव्यक्ति २. १९७
 पर्वायव्यवस्थेय २. १९७
 पर्वायव्यवस्था ३. २४
 पर्वायाख्यविज्ञेयस्वरूप २. १८६
 पर्वायायना २. २१८
 पर्वायायविक्ष १. १६२
 पर्वायार्थिक २. १७०, ३. ६, १६
 पर्वायार्थिकत्व २. १६९
 पर्वायांश २. २००
 पशुदासपक्ष १. १२९
 पाप ३. ७४
 पापानुबन्धि ३. ७४
 पारमर्ष २. ३००
 पारमार्थिक १. ९७, १३३, १६५, १६६,
 ३. १७
 पारमार्थिकप्रत्यक्ष २. २३८
 पारमार्थिकप्रत्यक्षाभास २. २३८
 पारोक्ष्य १. १०३
 पार्थक्य ३. १०
 पुण्य ३. ७४

पुण्यानुबन्धि ३. ७४
 पुद्गल २. ११८
 पुद्गलैकतत्त्ववाद ३. ३७
 पुरन्दर ३. १९, १००
 पुरुष ३. ६०
 पुरुषभेद ३. १७
 पुरुषस्त्वैकतत्त्व २. २७५
 पूजातिशय १. ३, ७
 पूर्वचरानुपलब्धि ३. ७६
 पूर्वचराविरुद्धोपलब्धि २. ६०
 पृथिवी ३. १७
 पृथिवीवादिजाति ३. ५५
 पृथिव्यादि ३. ५४
 पौद्गलिक २. १०४, ११८, ३. ७९
 पौद्गलिकत्वसिद्धि २. १२०
 पौद्गलिकदृष्टवान् ३. ५२, ७२
 पीरुवेय १. १९६, २. १०१
 पीरुवेयी २. ९२
 प्रकरण २. २९०
 प्रकरणसम २. २९०
 प्रकृति ३. ६०
 प्रकृतिविकारस्वरूप ३. ८०
 प्रतिकल्पमहुरभाव २. १९९
 प्रतिकल्पविनश्वर ३. १७
 प्रविज्ञा २. ६८
 प्रतिकार्यैकदेशासिद्धता १. ३८
 प्रतिनियत २. १७३
 प्रतिनियतार्थव्यवस्थापकत्व २. १७४
 प्रतिपक्ष २. २९०
 प्रतिबन्ध २. ५४
 प्रतिबन्धक १. १७६, २. १२५, १३५, १३८
 प्रतिबन्धकापगम २. १७४
 प्रतिबन्धकभाव २. १२५, १३१, १३३
 प्रतिविम्ब ३. ६२
 प्रतिसा १. १८९

प्रतिवादी ३. १०५, ११३, १२०, ३. १४०
 प्रतिब्यक्तिसद्व्यपरीणामलक्षण ३. ७
 प्रतिसन्धान ३. ६६
 प्रतीतसाध्यधर्मविवेक्षण २. २४१
 प्रतीति ३. ५७
 प्रतीयमान ३. ११५
 प्रतीयमानत्व १. ९३, ९५
 प्रत्यक्ष १. ५०, ५७, ९५, १२३, १२५,
 १३०, १३३; २. १४, १५, २२,
 २३, ३०, ४७, ७१, ८१, १२९,
 १७३, ३००; ३. २८, ३९
 प्रत्यक्षमिराङ्गुलसाध्यधर्मविवेक्षण २. २४२
 प्रत्यभिज्ञा १. १२६, २. १९, ८०, १०४,
 २१२
 प्रत्यभिज्ञान १. ३५, ७२, १३०, २. २,
 ९१, १०४, २३९, २७५, ३. ४४
 प्रत्यभिज्ञानमिराङ्गुलसाध्यधर्मविवेक्षण २
 २४२, २४६
 प्रत्यभिज्ञाभास २. २३९, २४०
 प्रत्यवाय २. १२७
 प्रत्यात्मवेद्य ३. ५४
 प्रत्यारम्भक ३. ११३, १२०
 प्रत्यासृत्य २. १९०
 प्रथमप्रवृत्ति १. ११८
 प्रघात २. २६७, २६८, ३. ६१
 प्रवृद्ध १. ६९, १७०, १७१, २. २०७
 २७७
 प्रवृत्तभास १. १८५; २. १२८, १३५,
 १३६
 प्रपञ्च १. ९३, ९४, ९५, ९७
 प्रमथपति १. १९९
 प्रमाण १. १३; २. १७३, २२६; ३. २,
 ३, ३९
 प्रमाणत्व १. ९९
 प्रमाणनयसप्तमञ्जी २. १५३

प्रमाणफलव्यवस्था २. १३१
 प्रमाणफलव्यवहार २. २३५
 प्रमाणफलव्यवहृति २. २३५
 प्रमाणलक्षण २. ७
 प्रमाणवाक्य २. १६७, २४२, ३. २५
 प्रमाणसप्तमञ्जी ३. २५, २६
 प्रमाणभास १. १२९
 प्रमाणाभास १. १९, २. २३७
 प्रमाणाविरामिधातु १. १९९
 प्रमाणाविरोधवाक्य १. १९८, १९९
 प्रमाणार्थ २. १८४
 प्रमाता २. २२९; २३२; ३. २७. ४४
 प्रमातृ १. ९९, ३. ५३
 प्रमित १. ९९
 प्रमिति २. ४२, ४३
 प्रमेय १. ९९
 प्रयोजन १. १३, १५
 प्रवर्तकज्ञान १. १११
 प्रवर्तकत्व १. ५७
 प्रसङ्ग १. ५५, २. २७२, २७३
 प्रसङ्गविपर्यय १. ५५
 प्रसङ्गविपर्ययाख्य २. २७२
 प्रसङ्गवाचन २. २७१
 प्रसङ्गपक्ष १. १२९
 प्रसिद्धसम्बन्ध २. २४२
 प्राकट्य १. १०४, १२०
 प्रागभास १. १८५, २. १२८, १३५, १३६,
 २७७
 प्रागभासत्वभास २. १२७
 प्राणन्यपरोपण ३. ७४
 प्राणित्व ३. ७६
 प्राप्ति १. ४९, १२५, १३२
 प्राप्यकारित्व १. ४७

प्राप्यकारी १ १३४
 प्रमाणिकी २ २६४
 प्रमाण्य १. १०९, ११०
 प्रमाण्यनिर्णय १. १२०, २. ३०
 प्रमाण्यसिद्धि ३. १३३
 प्रारम्भक ३ १०५, ११२, ११५, १२०
 प्राक्चनिकप्रसिद्धि ३. ७
 फल २. २१७, ३०१; ३. २६
 फलाभास २. २३६, ३०१
 ध्वज ३. ६३
 बहुविधय ३. २३
 बाधक १. ६९
 बाधकत्व १. ६५
 बाधकाभाषणान्न १. १११
 बाध्यमान ३. ४१
 बाध्यव्याप्ति २. ५२
 बाधार्थापकापिज्ञान २. २३७
 बाधोन्मिश्रत्व १. १३४
 बुद्धि १. १२३, ३. ८१, ८२, ८४
 बुद्धिक्षेपपरम्परा ३. ४३
 बुद्धिप्रतिबिम्ब २. १४२
 बुद्धिप्रतिबिम्बात्मा २. १४८
 बुद्धपाक १. २५
 बोध १. १२३
 बोधमार्ग ३. ८
 ब्रह्म १. ९५
 ब्रह्मसमोचन २. १२१
 ब्रह्मात्मा १. ९५
 भक्ष २. १५३
 भव १. १६६
 भवप्रत्यय १. १६६
 भव्य ३. ९७
 आगासिद्ध २. २५२
 भाव १. १६८, २. १२८, २०७
 भावजननसमर्थ २. १२८
 भावना २. १०१

भावसंक्षण २. १२८
 भावाभावोभयात्मक २. १३९
 भाविवस्तुसंवेदन १. ११७
 भाषावर्गना २. ११८
 भूत ३. ३०
 भूतचतुष्टय ३. १५
 भूतसमुद्भव ३. ३०
 भूतसर्ग ३ ३८
 भूतानित्यत्व ३. २७
 भूभूचरादिबुद्धिमद्विवेचनम् १. १९९
 भूवीदर्शन १. १२७
 भेद १. १६२; २. २१२
 भेदाख्याति १ ६५, ७०
 भेदाप्यारोप २. १६७
 भेदाप्रतिभास १. ७२
 भेदाभेद २. २००
 भेदाभेदानेकान्त २. २३४
 भोक्ता ३. ६०, ६२
 भोक्तृत्व ३. ६०, ६२
 भोगावतन ३. ८४
 भोगायतनत्व ३. ३८
 भौतिक १. ३२
 भ्रान्त ३. ४१
 भ्रान्ताभ्रान्त २. २००
 भ्रान्ति २. १५
 मति ३. १११
 मद्दशक्ति ३ २९
 मन १ १३४, ३. ६३, ७०
 मनःपर्याय ३. १११
 मनःपर्यायज्ञान १. १८८
 मनस १ ३४
 मन्त्र १. १४९, १५०
 महाप्राप्तिहार्थ १. ७
 महासामान्य ३. १२
 मानस १. ५०, १३२
 मानसप्रत्यक्ष १. १०५, ३. ४१

माषतृषादि ३. ९८, ९९, १००

मिथ्या १. ९३, ९५

मिथ्यात्व १. ९३ ३. ८९

मिथ्याज्ञान ३. ४

मुक्त ३. ६०

मुक्ति ३. ८१, ८४

मूर्तत्वं ३. ६७, ७०

मूलातिशय १. ८

मैत्रतनयत्व २. २४०

मोक्ष ३. ६३, ६५, ८१, ८८, ८९, ९१,
९२, ९३, ९६

मोक्षावस्था ३. ९१

मौलहेतु २. २७२

व्यथार्थत्व १. १२०

व्यथार्थवाच्यार्थत्व २. १५१

वद्वच्छासक्य ३. २०

वाशिक २. १०४, १०७, १०८, ११०

योगिसत्त्व १. ५०

योग्यता १. १५३

योगपथ १. ६५, २. १६८, २०१

रश्मि १. १४१

रश्मिचक्र १. १३६

राग ३. ९१

रूप २. १७१

रूपादि ३. ५४

लब्धि ३. ९८

लब्धिलक्षण १. ३२

लिङ्गमेद ३. १७

लोकनिराकृतसाध्यधर्मविशेषण २. २४२

लोकप्रतीति २. २४५

लोक्यात्राभिर्वहणप्रवण ३. २८

लौकिकस्यैव ३. २८

वचन ३. १२८

वध्यघातकभाव १. १८२

वनस्त्रति ३. ७६

वपुवन्ध्यत्व १. २००

वस्तु २. १३२, १५२, २०९, २१७, ३.
३, ४, ५, ९

वस्तुधर्म ३. ७७

वस्तुपरिच्छेदलक्षणत्व ३. ३

वस्तुविशेष ३. ७७

वस्तुवश ३. ४

वस्तुवशात्ता ३. ३

वस्तुत्वविषय ३. २६

वस्तुत्ववेद्याज्ञाननिवृत्ति ३. २६

वाक्य २. १२१

वागतिशय १. ८

वाचक २. ११३, ११५, १२२ १६९

वाचकत्व २. १४२

वाचा २. ९३

वाच्य १. ११२, ३. ११५

वाच्यवाचक २. १५०

वाच्यवाचकता २. १४२

वाच्यवाचकभाव १. १६, १८, २. २०
१२३

वाच्यवाचकभावसम्बन्ध १. २९

वाच्यवाचकसंबन्ध २. २०

वाद ३. १०४, १०५, १०६, ११८ १४२

वादव्याप ३. १३१

वादस्थानक ३. १२३

वादाभास ३. १४१

वादाभ्रम्भ ३. १०७

वादित्र ३. ११३, १२०

वादी ३. १०५, १२०

वायु ३. २७

वासना २. १७, १८८, ३. ८०

विकल १. १६६

विकलादेश २. १६७, १७२

विकलादेशस्वभाव ३. २६

विकलादेशस्वरूप २. १६७

विकल्प १. २४, ५१, ५४, ५८; २. २२
४३, १२९, १३०, २६३, २६४

विकल्पसिद्धि २. ४३, २६५
 विकल्पसिद्धधर्मस्थापन २. ८०
 विकल्पसिद्धि २. २६६
 विचित्रकर्मविपाक ३. ३८
 विज्ञानक्षण २. २००
 विद्या १. ९५
 विषाद्यक १. ९५
 विधि २. १३०
 विद्याश २. २०४, २०९, २१९, ३. ६६
 विनाशरूपत्व २. २०९
 विपक्षव्यापक २. १७९
 विपक्षासरण २. ३२, १५७
 विपक्षैकदेशवृत्ति २. २७८, २७९, २८५
 विपरीतस्थिति १. ६४, ७२, ९४
 विपरीतप्रत्यय १. ६९
 विपरीतव्यतिरेक २. २९४
 विपरीतव्यतिरेकत्व २. २९७
 विपरीतान्वय २. २९४
 विपर्यय १. ३१, ६४, २. २३७, २३८
 विप्रतिपत्ति ३. १३३
 विभक्त २. २३८
 विरुद्ध २. २०२, २७७, २७९, २८८
 विरुद्धकारणानुपलब्धि २. ७८
 विरुद्धकारणोपलब्धि २. ७२
 विरुद्धकार्यानुपलब्धि २. ७८
 विरुद्धकार्योपलब्धि २. ७२, ७४
 विरुद्धता १. ३८, ४०
 विरुद्धत्व २. २८१, ३. १२०, १३७
 विरुद्धत्वोद्भावन ३. १४१
 विरुद्धधर्माव्यस्ताव २. १७७, १८४, २१७
 विरुद्धधर्माव्यास १. ५५, ६९, ८५, २. १८४, २१३, ११४, २२२
 विरुद्धधर्माव्यासितत्व २. १४२
 विरुद्धपूर्वचरोपलब्धि २. ७२
 विरुद्धभेद २. २७९
 विरुद्धलक्षण २. २०५

विरुद्धव्यभिचारी २. २८८
 विरुद्धव्यापकानुपलब्धि २. ७८
 विरुद्धव्याप्तेपलब्धि २. ७२
 विरुद्धव्याप्तोपलब्धिरूप २. २७२
 विरुद्धसहचरानुपलब्धि २. ७८
 विरुद्धसहचरोपलब्धि २. ७२
 विरुद्धस्वभावानुपलब्धि २. ७८
 विरुद्धोत्तरचरोपलब्धि २. ७२
 विरुद्धोपलब्धि २. ७०, ७२, ७४
 विरोध २. २००, २२१, ३. १०४, १०५
 विरोधमति २. २००
 विरोधित्व २. २०४, २०९
 विरुद्धा २. ८५, १४६
 विवाद ३. १३४
 विवेकव्याप्तिवादी १. ६४
 विशिष्टाकार २. १८५
 विशेष २. १४२, १७७, १८४, २१०, ३. ७
 विशेषगुण ३. ८०
 विशेषणविशेष्यभावसम्बन्ध १. १६९
 विशेषणसिद्धि २. २५९, ३. ४२
 विशेषणीभाव ३. २०४
 विशेषणैकदेशसिद्धि २. २५६
 विशेषणपर्याय ३. ६२
 विशेषणमात्र २. ३०१
 विशेषणलक्षण २. १४२
 विशेष्यानुपलब्धि २. २९०
 विशेष्यासिद्धि २. २५२
 विशेष्यैकदेशसिद्धि २. २५६
 वियम १. ९३, १६०, २. १७७, ३. २७
 विषयग्रहण ३. ३७
 विषयान्तरसंचार १. १०८
 विषयवाचा २. २३६, ३००, ३०१
 विषयी १. १६०
 विषयोपदर्शकत्व १. ५७
 विसंवाद २. २१
 विसहस्यपरिणाम २. ८, १८२

वीतराग २. २४३
 वीतरागवाद ३. १०५
 वीतरागविषयवादककथा ३. १०५
 वृद्धव्यवहार १. १२४
 वेदाध्ययनवाच्यत्व २. ९१, ९७
 वैकल्पिकविज्ञान २. १४३
 वैकल्पिक २. २६४
 वैचित्र्य ३. ७७
 वैचर्म्य २. २९१
 वैचर्म्यप्रयोग २. २९७
 वेपरीत्य १. ६४, ६५, ६९
 वेलक्षण २. १५
 वेलक्षय २. १२
 वेलक्षयपरिणाम २. १८४
 वेलक्षयविबर्तलक्षण ३. ७
 व्यञ्जनक २. १०७, १०८
 व्यञ्जनकत्व २. १८२
 व्यञ्जन ३. ८
 व्यञ्जनपर्याय ३. ७, ८
 व्यञ्जमान २. ११०
 व्यतिरेक २. ६५, ६७, २००
 व्यतिरेकम्यासि २. २६
 व्यधिकरण २. ९६
 व्यधिकरणासिद्ध २. ९६, २५१, २५९
 व्यधिकरणासिद्धत्व २. २५१
 व्यभिचार १. ३८, ४०
 व्यर्थविशेषणविशेष्यासिद्ध २. १७०
 व्यर्थविशेषणासिद्ध २. २५५
 व्यर्थविशेषणैकदेशासिद्ध २. २५७
 व्यर्थविशेष्यासिद्ध २. २५५
 व्यर्थविशेष्यैकदेशासिद्ध २. २५७
 व्यर्थैकदेशासिद्ध २. २७५, २७०
 व्यवसाय १. ५९, ६०
 व्यवसायजनकत्व १. ५७
 व्यवसायस्वभाव १. ५०
 व्यवसायस्वभावत्व १. ५७

व्यवहार ३. २३
 व्यवहारदुर्नय ३. १५
 व्यवहारनय ३. १४
 व्यवहारनयामास ३. १५
 व्यवहारमात्र ३. २०
 व्यवहारसत्य १. ९७
 व्याकरणसंस्कारहीन ३. १२९
 व्याख्यान २. १०१
 व्यापकत्व ३. ६३, ६५, ६८
 व्यापकविक्षोभलब्ध २. ७४, २७२
 व्यापकानुपलब्धि १. २७, २. ७६, ७७, १९२
 व्याप्ति २. ५, २०, ३४, ५४, ८३, २४०
 व्याप्तिफल २. २८
 व्याप्याऽविक्षोभलब्धि २. ६०, ६९
 व्यावृत्तरूप २. १८५
 व्यावृत्तस्वरूप २. १४१
 व्यावृत्ति १. ६२
 व्यावृत्तिभेद २. २३१
 व्यासमय ३. ५
 व्युत्पत्तिभेद ३. २४
 शक ३. १९
 शक्ति १. ९०. २. १२३, १२५, १३३, १३८, १३९, १७८
 शक्तिपक्ष २. १३८
 शब्द १. २४, २. ८१, ८५, ९९, १०४, १०७, १२२, १४२, १५०, १५१, १५२, १६९, १७१, १७२, २४३
 शब्दत्व २. ११४
 शब्दनय ३. १७, १९, २२, २४
 शब्दनयामास ३. १८
 शब्दमक्षण २. १०८
 शब्दामास ३. १८
 शब्दार्थ १. १६, २. ११३, १४९, १४४
 शरीर ३. २७, ३७, ३८, ६६
 शरीरपरिमाण ३. ६७, ७०
 शरीरपरिमाणता ३. ७१

शरीरावयवी ३. ३०
 शब्द १. १९६
 शब्दानुमान १. १२
 शामत्व १. १०६
 शास्त्र १. १३
 शिवकर्तृत्व १. २१०
 शून्य १. ९७
 शून्यात्मता १. ८८
 शृङ्गमार्हिक १. ७१
 श्रावणत्व २. १०४, १११
 श्रुत २. ८९, ३. १११
 श्रुतप्रमाण ३. १
 श्रुति २. ९२, ९६
 श्रोत्रिय २. ८९
 श्रोत्र १. १५५
 शृङ्गमात्रे ३. १७
 संग्रह ३. ११, २३
 समग्रन्यायार्पण २. १८४
 समग्रमात्र ३. १४
 संज्ञासंज्ञिसम्बन्ध २. ९
 सदिग्धविशेषणासिद्ध २. २५६
 सदिग्धविशेषणासिद्ध २. २५६
 सदिग्धसिद्ध २. ९६
 सदिग्धानैकान्तिक २. १९५, २००
 सदिग्धाभ्यासिद्ध २. २५४
 सदिग्धाभ्यासैकदेशासिद्ध २. २५४, ३६९
 सदिग्धासिद्धत्व २. ९६, २५५
 सदेहोत्पादन १. २६
 संप्रदायान्तरच्छेद २. ९६
 सवद्व १. ८४
 संभव १. १२५, १३१
 समवैतिष्ठ १. ११
 संयोग १. ८४, २. १०९, २०४
 संयोगिद्रव्यशब्द ३. २०
 सवाद २. २१

संवादक १. ११८, ११९
 संवादकज्ञान १. १७७
 संवादिवैदय १. १११
 संवेदन १. ४९
 संशय १. ३१, ७५, ११८, १६३
 संसर्ग २. १६९, १७०, १७३,
 संसारावस्था ३. ९१
 संसारी ३. १४, ६०
 संस्कार २. १०८
 संवृत्तसकलविकृत्त्यावस्था, १. ५०
 सप्तसमीमासा २. ११२
 सप्तसमीमासाशब्द १. ९,
 सकल १. १६६
 सकलप्रत्यक्षप्रतिक्षेप १. १८६
 सकलादेश २. १६७, १७१
 सकलादेशस्वभाव ३. २५. २६
 सकलादेशस्वरूप २. १६७
 सकेत १. २१, २. १२२, १४०
 सङ्ख्यामात्र ३. २३६, ३६०
 सत्यव्यति १. ९३
 सत्ता ३. १२
 सूर्य २. ११२, २००, २०२, २२१, ३. ११
 सत्त्वाक्षय ३. ८
 सदसद्वैकान्त २. २२१, २२४
 सूक्ष्मपरिणाम २. १८२, १८४, १८७,
 १८८
 सहस्रपरिणामात्मक २. ८, ११५
 सन्तान ३. ४५, ४६, ४९, ५१, ८४, ८६
 सन्तानत्व ३. ८६
 सन्दिग्धविशेषणैकदेशासिद्ध २. २५६
 सन्दिग्धविशेषणैकदेशासिद्ध २. २५७
 सन्दिग्धाभ्यासिद्ध २. २६९
 सन्दिग्धैकदेशासिद्ध २. २५६
 सन्देह ३. १३२, १३३, १३४
 सन्निकर्ष १. ३१, ४२, ४४, २. २३७

सन्निकर्षादि २. २३७
 सपक्ष २. ३८, २७७, २७९
 सपक्षविपक्षैकदेशवृत्ति २. २८५
 सपक्षव्यापक २. २८६
 सपक्षसत्त्व २. ३२, ३७
 सपक्षैकदेशवृत्ति २. २८५
 सतमञ्जी २. १५२, १५३, १६१, १६७,
 ३. २५
 सभापति ३. ११७, ११८, १२५
 सभ्य ३. ११०, ११७, ११८, १२३
 समभिरूढ ३. १९, २०, ५
 समभिरूढनय ३. १९
 समभिरूढाभास ३. १९
 समथ २. १२२
 समर्थ २. १९७, २१३
 समर्थन २. ४६
 समवाय १. १७२; २. १०९, २३४; ३.
 ५४, ५५
 समवायिकारण १. १७१, १७३
 समवायिद्वयशाब्द ३. २०
 समानप्रत्यय २. १८२
 समारोप १. ५०, ६३, ७५; २. १४९,
 २३७
 समासनय ३. ५
 सम्बन्ध १. १५, २. १०९, १६९, १७०,
 १७१, २०४
 सम्बन्धक्रिया ३. ८२
 सम्बन्धज्ञान ३. ८०, ८२
 सम्बन्धज्ञानकारणैकान्तवादि ३. ८३
 सम्बन्धगुणैर्म ३. ८०
 सर्वगतत्व २. १७८
 सर्वगतत्वमात्मा ३. ६३
 सर्वगतात्मवादि ३. ६३
 सर्वज्ञ १. ३८, १९१, १९९, २. २४३
 २६१, २८२
 सर्वात्मकत्व २. १२२

सर्वाज्ञिवाद ३. १२३
 सविकल्पाविकल्पक २. २००
 सहकारि ३. १९२
 सहकारिकारण ३. ३३
 सहकारिभाव ३. ३५
 सहचर २. ६८
 सहचराज्ञापलङ्घि २. ७६
 सहचराविरुद्धोपलङ्घि २. ६०
 सहभावी ३. ६, १४
 सहामवस्थान १. १८२, २११
 सावृत्तत्व २. २३५
 सांख्यवहारिक १. १३३, १६६
 सांख्यवहारिकप्रत्यक्ष २. २३७
 साकार ३. ५२
 साक्षाद्गोप्ता ३. ५२
 सादृश्य २. १५, १७
 साधक २. २३२
 साधकतम १. ४५
 साधन २. ४६, ३. ४५, १०६, १३८, ३,
 १४०
 साधनवर्गविकल २. २९२
 साधननिर्भासिन १. ११९
 साधनवचन ३. १०६
 साधर्म्य २. २९१
 साधर्म्यदृष्टान्ताभास २. २९१
 साधारणानैकान्तिक २. २८७
 साध्य २. २९
 साध्यवर्गविकल २. २९२
 साध्यवर्गविशिष्टय १. ३६
 साध्या २. २३२
 सामर्थ्य २. १३३
 सामान्य १. ५९, २. २४, १४२, १७७,
 १७८, १८०, १८२, १८४, १८७,
 ३. ७, ११
 सामान्यगोचर १. २२
 सामान्यपर्याय ३. ६२

सामान्यमात्र २. ३०१
 सामान्यरूप २. १४२
 सामान्यरूपता २. १८७
 सामान्यविशेषात्मकाविवर्धनविधिवन्धन
 २. १५०
 सामान्यविशेषोभयात्मक १. २८
 सामान्यविशेषोभयाधार १. २४
 सामान्यस्य २. ११३
 सामान्यार्थक्रिया १. २३
 सारूप्य २. २३१
 साधयवत्व ३. ६९
 सितपट ३. १०७
 सिद्धसाधन २. २४२
 सिद्धान्तविद् २. ८१, ८२
 सिद्धि ३. ८१
 सुख ३. ८८, ८९, ९१
 सुखसंवेदनस्वभाव ३. ९१
 सुखसंवेदनैकस्वभाव ३. ९१
 सुखादि ३. ४१, ४२
 सुनय ३. १
 सुनयवाक्य २. २४२
 सहस्रता १. १३६
 सहस्रमूर्त २. ११८
 सहस्रमूर्तद्रव्यान्तराग्रेसकत्व २. १२०
 सूरि १. ५८, १५९, २०३
 सैद्धान्तिक २. २३८
 सोपाधि २. २८३
 सोपाधिकत्व १. १०६
 स्त्री ३. ९३
 स्त्रीनिर्माण ३. ८०, १०२, १४३
 स्त्रीभरीर ३. ९३
 स्थिति २. २१९
 स्थूलरूप १. ८२
 स्थूललोकव्यवहारानुयायी ३. १५
 स्पर्शशून्याश्रयत्व २. ११८

स्पष्टत्व १. १२३, १३३
 स्पष्टप्रतिभास ३. ३९
 स्फोट १. १७६
 स्मरण १. ५५, ७२, ९२, ११०, ३, ४३
 स्मरणनिराकृतसाध्यधर्मविशेषण २. २४२ २४६
 स्मरणाभास २. २३९
 स्मृति २. ३, ४; ३. ४६
 स्यात् २. १५५
 स्याद्वा १. १, १२६, १३४, ३. ५१
 स्याद्वाद्वा १. १४५
 स्याद्वादमहासुत्रा १. ४
 स्वदेहपरिमाण ३. ५२, ६३
 स्वद्रव्यक्षेत्रकालभाव २. १५५
 स्वनिर्णीत १. ४४
 स्वनिश्चित १. ४४
 स्वपक्षसिद्धि ३. १३६, १३९
 स्वपक्षस्थापन ३. १२०
 स्वपरव्यवसायि १. ३१
 स्वपरव्यवसितिलक्षणा २. २३२
 स्वभाव २. ४६, ३. ६२, ७६, ७७
 स्वभावमात्रावभासक २. २३७
 स्वभाववाद ४. १७८
 स्वभावविप्रकृत १. ११२
 स्वभावविरुद्धोपलब्धि २. ७४
 स्वभावहेतु २. ६३
 स्वभावानुपलब्धि २. ७
 स्वरूपापेक्षा २. २१२
 स्वरूपभास २. २३६, २३७
 स्वरूपसिद्ध २. २५१, २६७
 स्वरूपसिद्धि १. ३८
 स्वरूपैकप्रतिष्ठा ३. ८४
 स्वलक्षण २. १४२, १४७, १८७, १९०
 स्वलक्षणलक्षण २. १४२
 स्ववचननिराकृतसाध्यधर्मविशेषण २. २४२
 स्ववचन कृत्योत्थापन १. ७०
 स्वव्यवसाय १. ९९

स्वव्यवसायि १ ९९

स्वधर २. २२२

स्वसंविदित ३. ५

स्वसंवेदन १. ५०, १००, ३. १००

स्वसंवेदनप्रत्यक्ष १. १३, २४३

स्वस्वभावनियत २. २२२

स्वात्महेतुकत्व ३. ७७

स्वानुरक्तत्वकरण २. १६९

स्वापात् १. ३८

स्वाभाविक २. १५१

स्वाभाविकवाक्यवाचकभावसम्बन्ध २. ८५

स्वार्थ २. २७

स्वार्थव्यवसायात्मक ३. २

स्वार्थानुमान ३ १३२

स्वार्थानुमानाभास २. २४१

स्वार्थकदेशनिर्णीति ३. ३

स्वार्थकदेशव्यवसायलक्षण ३. ३

हिंसा ३. ७३

हेतु १. ३८, २ ३१, ६८, १५७

हेतुदोष २. २८८

हेतुफलभावप्रवाह ३. ४९

हेतुर्विशेष्यासिद्ध ३. ४२

हेतुवचनमात्रात्मक २. ४५

हेतुस्थापन २. ८०

हेतुस्वरूपाप्रतीति १. २४९

हेत्वामास २. २४१, २४९, २५९, २८४,

२८८, २९०

हेय १. ४३

५. रत्नाञ्जलिमतस्वनिर्मितपद्यानां सूची

[प्रथमो विभागः, द्वितीयश्च पृष्ठसूचकः]

अकर्ता निर्गुणो मोक्षा ३ ६०
 अकारादिः पौर्वाश्रितो वर्णः (४. ९) २. ८९
 अज्ञानैयत्यनिश्चित्ये वादे वादः ३. ११३
 अञ्जनं मरिचोचनादिकं १. १३८
 अत एव विलोकयन्ति सम्यक् १. १४३
 अतीताऽनागतौ कालौ वेदकरचिन्तितौ २. ९८
 अत्य गत्यभि आहृष्टे पुराणा न ९. २४४
 अथ दुःसादिग्यवचनभावाः १. १५२
 अथ श्रीमदनेकाग्रसमुद्रशेषविपासितः २. १४३
 अयाजुमावादविगम्य तेषां १. १५६
 अयापि मन्यस्व निवेद्यते त्वया १. १५०
 अयाऽप्यनुदभूतया प्रमाणा. १. १३८
 अयाऽस्तु कामं तैजसात् १. १४१
 अद्रिचन्द्रकलनेषु १. १३५
 अद्रिचन्द्रकलनेषु तैयदः प्राक् १. १५१
 अनधिगताभाधिगन्तु प्रमाणम् १. ३५
 अनुद्वयनूपपञ्चो भवेत्तुः १. १४१
 अन्तर्भावो. साध्यसिद्धिसिद्धौ २. ५०
 अप्राप्तार्थपरिच्छेदे १. १४७
 अनुद्वयनूपकारिणा १. १४३
 अयस्कान्तावनेकान्तः १. १५०
 अधिवरतिमिरम्यसिद्धः १. १४३
 अस्ति त्वगिन्द्रियेणापि १. १५६,
 आदिभा यदि तदापि १. १३६
 आलोकसाचिन्त्यवशां १. १४१
 आद्याभासःसमयसमिधा ३. १४४
 आभयद्वारतोऽप्यस्य १. १५०
 इत्य न चक्षुषि कमर्षि १. १४३
 उत्पत्तिरुदभूततयाऽय तासां १. १४३
 उत्पद्यन्ते तरणिकिरणेष्वेवमर्थः १. १४२
 पतदत्र विततीक्रियमाण १. १४५
 एतन्न शुक्ल शतकोटिकात् १. १५२
 एवं च प्राप्त एवैव १. १५९

कनकनिकषस्तिग्वा मुहुर्महुरस्तिग्वा १. १४९
 कर्तृरपारीपरिरम्भाच्च १. १५८
 कलशकुल्लिखप्राकाशवित्रिविष्टाहन्दरा १. १५३
 कथिदत्र गदति स्म यत् १४९
 कारकत्वमपि यद् न क्षोभते १. १५१
 किं वा न प्रतिभासते क्षणपरे १. १५३
 किञ्चाऽत्र सञ्चितमायिषाश्वात् १. १४९
 कुर्महेऽत्र वममुत्तरेली १. १३६
 कृष्णतरतया तेषां नो १. १४४
 कथितं साध्यनिवृत्त्या तु १. १४७
 कृष्णते यदि विनैव कर्तृति १. १५८
 चक्षुः प्राप्य मतिं करोति १. १४४
 चक्षुरप्याप्य पीकृद् १. १५१
 चक्षुर्वै तैजसमास्वर १. १३८
 चक्षुषः सङ्गतापहो १. १६६
 चाकचित्प्रतीमात् १. १४३
 चाभीकरादेरपि पादिवर्त्य १. १३८
 चावीकोऽप्यक्षमेक सुगतः २. ३००
 चेतः सनातनतया कर्तितः १. १४५
 छन्द स्वीकृत्ये प्रमाणमथ २. १०१
 ततोऽस्य तेनैव समं समस्ति १. १४९
 तत्रादिभावा मिदि चेतसा १. १४५
 तद्विषं बुद्धमभिप्रेतः १. १३८
 तस्यैव स्येमा तदस्मिन् १. १५३
 तिमिरलहरोऽपि करोतु १. १८४
 त्यादिवचनद्वयेन १. २०९
 दृग्मोक्षिप्रवृत्ति प्रविष्ट मिहुरा १. १५२
 दिग्देशाणां भुक्तिविषयता १. १५७
 दोषः स एवोत्तरकल्पमाया १. १४५
 द्रव्यात्मकरोऽपि विशेषणे स्याद् १. १३८
 द्वाराद्वेषेऽपि सद्ने प्रणयः १. १५९
 द्वितीयकस्य किमसौ प्रवृत्तिः १. १४६
 न चक्षुः न चक्षुः शब्दं १. १३६

नन्वेवमध्यक्षनिराक्रिया १. १३६
 निदर्शनस्य स्फुटमेव दृष्टं १. १४७
 न्यायमार्गादतिक्रान्तं ३. १४४
 पदान्तरे तु व्यभिचारमुद्रा १. १४७
 पक्षे तथा साधनग्रन्थताऽस्मिन् १. १४६
 पक्षे तृतीये विषयप्रवेशः १. १४५
 पक्षे परत्रापि स एव दोषः १. १३६
 पक्षे पुरश्चारिणि सिद्धिबन्धं १. १४७
 पट्टघटितकपाटसंपुटीये १. १५८
 पर्यस्तो दिवसस्तटीमयमटं १. १८४
 पादपार्थविषयज्ञावान् २. १४६
 प्रज्ञातः प्रवचेषिभिः स्फुटदृष्टा ३. १४४
 प्रत्यक्षबाधः प्रथमप्रकारे १. १३६
 प्रत्यक्षबाधः समलक्षि १. १४१
 प्रत्यक्षेऽपि परोक्षलक्षणं २. ३०
 प्रथमतः परिसृत्य १. १३५
 प्रमाणे च प्रमेये च ३. १४३
 प्राचीनपक्षे प्रतिप्राणसिद्धिं १. १४५
 प्राच्यामत्र विवृण्मते १. १५५
 प्राप्यकारि यदि तु अवधे स्यात् १. १५५
 प्राप्यते ननु विवादतः स्फुटं २. ४६
 प्रोद्गममाणिक्यकणानुकारो १. १३६
 खहिर्यमहौन्मुक्तं १. १४५
 बाह्येन्द्रियत्वं सकलदृष्टेव १. १४८
 बौद्धाः पुनरिदमाहुः १. १५५
 क्रमहेऽत्र ननु देवताऽऽरम्भा १. १५०
 भवति परिगमन्चेद् १. १५३
 मन्त्रस्य साक्षाद् घटना प्रियादिना १. १४९

मन्दं मन्दमुदेत्ययं परिमलः १. १५६
 भाग्यरस्य यदीक्षणप्रणयिनः १. १४३
 मुष्टिप्रक्षे कुवलयदलदयामलिनाऽवलप्ये १. १४२
 यत् कौमारकुमारसंभवममाद् २. ९२
 यस्मादिदं मन्त्रजगोपसर्पत् १. १४५
 यैरत्र स्वप्रमया दिग्भ्रमरं १. १
 रसनस्तर्जनघ्राणं १. १४७
 रहःसंकेतस्यो वनतरं १. १८३
 रागद्वेषविलेगं १. ६
 रूपादिमये नियमेन रूपं १. १३८
 सिध्वातास्तेन ते चेद् विमलज्वरं १. १५३
 वृत्तिः पञ्च सहस्राणि ३. १४४
 वेद्याऽनुसाराप्रतिमं तदेतत् १. १५६
 न्यापकेषु वदति व्यतिषक् १. १५०
 हारीरस्य बहिर्द्वेषे १. १४७
 अन्ये मानमुपैति चेत् ननु १. ८८
 श्रोत्रेऽपि सर्वं तदिदं समानं १. १५६
 स्नाप्यव्यावृत्तिशोऽत्रापि १. १४८
 सिद्धये वर्षमानः स्थाव १. १
 सेवं समीरलहरी हरिचन्दनकुं १. १५६
 सौवीरसौवर्चलसैन्धवादि १. १३८
 सौवीरसौवर्चलसैन्धवादिक् १. १३८
 स्तुत्वा यथैव प्रतिबन्धमाह १. १५७
 स्याद् व्योमवद् व्यापकतां १. १३६
 स्याद्दधमुद्रामपनिद्रमकया... १. १
 हनुमत्त्वोललाङ्गुलं १. १३८
 हन्त। हेतुरिह जल्प्यते न चेत् २४६

६. रत्नाञ्जलिचिन्तावतरणानां सूची

[प्रथमो विभागाङ्कः, द्वितीयश्च पृष्ठसूचकः]

अकृतां निर्गुणो भोक्ता १. ६०
 अकारादिः पौष्ट्यलक्षिको वर्णः (४. ९) १. ८९
 अज्ञानेयत्वनिश्चित्ये भावे बाह्यलक्षयिनिः ३.
 ११३
 अतीताऽनागतौ कालौ वेदकारविचरितौ १. १८
 अर्थं गर्हमि आह्वये पुरत्या य अशुभम् [द्वि.]
 २. २४४
 अनविगता र्थाविगन्तु प्रमाणम् १. ३५
 अज्ञमेयेऽयं तत्सुखे सद्विज्ञानो नास्तिताऽसति
 [वर्मकर्तृति] २. ३९
 अन्तर्गम्यतेः साम्यवसिद्विषयौ २. ५२
 अन्त्य सामान्यलक्षणं सोऽनुमानस्य विषयः
 [न्यायविन्दु १. १६, १७.] २. २४
 अन्त्ययाऽनुपपत्त्यैकलक्षणं लिङ्गमित्यते २. ५३
 अर्थस्य प्रसिद्धौ प्रमाणनष्टं प्रोक्तं प्रमाणं परे
 १. ३४
 अवि अप्यगो वि वेहन्मि नारयंति समाश्चर्यं ति
 ३. ९६
 अवारीरं वाच सतं त्रिगाम्रिये न स्मृता १. ८४
 अश्रुताः पापस्य [तत्त्वा० ६. ४] ३. ७५
 अहो ! विभ्रं विभ्रं तव चरितमेतन्मुनिपते ३. १
 आगमो ह्याप्तवचनमिति दोषसर्वं विदुः २. ८७
 इच्छाद्वयप्रयत्नादि भोगायतनबन्धनम् ।
 ३. ८४
 इदं सुखमिति ज्ञानं दृश्यते न वशादिवत् ३. ४२
 इदानीं तनमस्तिवत् नहि पूर्वविद्या यतम्
 [श्लो. प्रथ० २३४] १. ३५
 उदयस्यस्य भोवस्यमोवस्यस्यस्युत्था बहुप्यगाराजो
 ३. ९८
 उपमानं प्रसिद्धार्थ-सामर्थ्यात् साम्यस्य वनम्
 [लघी० ३. १९] २. १०
 उपयोगलक्षणो जीवः ३. ४३
 ऊर्मिपट्टकातिगं रूपं तदस्याहुर्मनीषिणः ३. ८४

कान्तकीर्तिप्रभाषणम्. कामयेत स्वमातरम्
 - २. १११
 कार्याणि हि विलम्बन्ते कारणाऽसन्निधानतः
 २. १९७
 कालात्मरूपसम्बन्धाः संसर्गावक्रिये तथा
 २. १७१
 कृतञ्च क्षीरविश्वेषो न चाऽनज्ञः क्षमं गतः
 १. १०४
 क्रियैव कलदा पुंसा न कानं कलदं मतम् ।
 ३. ८२
 कुम्भिणी वाक्चच्छा य पञ्चानैवं न कप्यद्
 ३. १०२
 गृहीत्वा वस्तुषट्कारं स्मृत्वा च प्रतियोगिनम्
 (मी०लो० अभा० २७) १. १३०
 जो गुल्लसाह्वयार्णं कृते विसेसो न यो विना
 हेतुं ३. ७५
 ज्ञातव्ये पक्षधर्मत्वे पक्षो बन्ध्याभिधीयते २. २८
 ततश्च दोषाभावोऽपि निमित्तं ज्ञापयता कथम् ?
 २. ९९
 तत्र यत् पूर्वविज्ञानं तस्य प्रामाण्यमित्यते २. ४
 तदुच्छेदे च तत्कार्यशरीराद्यनुपपत्कवात् ३. ८४
 तदेवं विषयादीनां नवानामपि मूलतः ३. ८४
 तद्वपुर्नैरपकृष्टानां कथं संज्ञान्तरसम्बन्धः
 २. ९९
 तन्मात्रस्य समुद्रत्वे जेषाशरादसमुद्रता ३. ४
 तम परमाणवः स्पर्शयन्तः..... इम-
 [न्यायकन्दली पृ. २२] १. १७७
 तस्माद् यत् समर्थं तत् स्यात् साधयेन
 विशेषितम् [मी०लो० अभा० ३७
 १. १०६,
 तुल्यदन्त १. ९
 तैर्वा सम्यक्मारोग्यं कथं कथं विपर्यये ३. ३१

दक्षितहृदयं गाढोद्वेगं द्विधा न तु भिद्यते
२. २००
दृष्टश्च साध्वीसुतयोर्मनयोस्तुल्यजन्मनो ३. ७५
द्विष्टसम्बन्धसवित्तिर्नैकरूपप्रवेदनात् [प्रमाण०
२. १, ३] १. १११
धर्मस्य कस्यचिदवस्तुनि मानसिद्धा २. १३०
धर्मधर्मनिमित्तो हि संभव सुखदुःखयो ३. ८४
धूर्तार्थैर्बहिर्विज्ञान धूमज्ञानमधीस्तयो. २. २२
न कर्तुं तुलकाभ्याम् १. १, ७
ननु तस्यामवस्थायां कीदृगात्माऽवशिष्यते ?
३. ८४
न ह वै सवारीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति
३. ८४
नाम्नास्तवाभ्यारिषाभ्ये न आभ्ये नादंष्ट्रिणो जनाः
२. ९२
नागुहोत्पत्तिविक्षेपणा विक्षेपे बुद्धिः ३. ५८
नानुमानं प्रमेत्यत्र हेतु स चेत् [सदृशः] को.
१] २. २९
नापि प्रतिपक्षसाधनमनिर्वर्त्य प्रथमस्य साधन-
त्वावस्थितिः शङ्कितप्रतिपक्षत्वादिति
अदूषयंस्तु रक्षितस्वपक्षोऽपि न विजयी,
अन्त्याध्यस्तु स्याद् अक्षितपरप्रहार इव
तमप्रहरमाण इति चेत् ३. १४१
नार्यं वस्तु न चावस्तु वस्तुवशः कथ्यते ब्रुवः
३. ४
नित्यं सस्वमसत्त्वं नाऽहेतोरन्यान्मयेक्षणत्वं [प्र.
वा० १-८२] १. ७९; ३०७३
निरस्ता धन्यता सेयमाशा. शाकव ! वसन्त्यम्
१. ९२
निर्गुणा गुणा [तत्त्वा० ५-४१] १. ८४
नो कल्पदि निगंभीए अचेलाए ह्योत्तए ३. ९४
निर्वाणश्रीप्रभवपरमप्रीतितीप्रसृद्वाणा ३. ९६
निःक्षेपच्युतचन्दनम् ३. ११५, ११६,
निःक्षेपांशुशुषा प्रमाणविषयीभूयं समासेदुषां
३. १

पक्षहेतुवचनात्मकं परार्थमनुमानमुपचारात्
३. २३, २. २६
परिमावय स एवायं मुनिः पूर्वं नमस्कृतः
२. ४८
पादपार्थिविवक्षावान् पुरुषोऽयं प्रतीयते
२. १४६
पित्रोऽप्य ब्राह्मणत्वेन पुत्रब्राह्मणताऽनुमा
१. १२८
पूर्वविज्ञानविषयं विज्ञानं स्मृतिरिष्यते १. ४
पृथिव्यपस्तेजोमायुरिति तत्त्वानि, तत्त्वमुदाये
क्षरीरविषयेन्द्रियसंज्ञाः तेऽप्यप्यैतन्मयम्
३. २७, २८
प्रजापतिर्वेदमेकमासीत् आहारासीत् न राज्ञि-
रासीत्, स तपोऽतप्यत तस्मात्तपनः,
तपनाच्चात्मारो वैवा अजायन्त २. ९२
प्रजापतिः सोमं राजानमन्वसृजत् तत्तत्प्रयो
वैवा जन्मसृजन्त २. ९६
प्रतिषमनुम्योऽप्यः १. १२३
प्रत्यक्षं च परोक्षं च १. २४५
प्रत्यक्षादेरनुत्पत्तिः प्रमाणामात्र उच्यते
[सी०] को० जमा० ११] १. १२९
प्रत्यक्षेऽपि परोक्षलक्षणमतेर्वै न प्रमाकृपता १. ३०
प्रत्येकं यो भवेद् बोधो द्वयोर्भावि कर्तुं न सः
१. २४
प्रथ्वस्ते कलको बुधोच तमया मौली धसुत्पादिते
२. ३२०
प्रमाणवदक्षविज्ञातो यत्रायोऽनन्यथाभवत् ।
१. १२७
प्रमेयरत्नकोटीभिः पूर्णो रत्नाकरो महान्
३. १४३
प्राणस्य क्षुत्पिपासे द्वे मनसः शोकमूढते ।
३. ८४
प्राप्यते ननु विवादत. स्फुटं पक्ष एव किमत-
स्तदाख्या २ ४६
प्रादम्भकापेक्षतया यदेवमन्वयवस्था लभते
प्रतिष्ठाय ३. ११९

भक्त कथात्रयस्याऽत्र विप्रहृत्स्थाननिर्णयः
३. १४२
भावः स्वतः समर्थश्चेत् उपकारः किमर्थकः
२. १९२
भावः स्वतः समर्थश्चेत् पर्याप्तं सहकारिभिः
२ १९२
भावान्तरविनिर्मुक्तो भावोऽत्रानुपलम्ब्यत
१. ११५
भावो भवत्स्वभावश्चेत् कृतमुत्पादहेतुभिः
२०७
भावो हि नश्वरात्मा चेत्, कृतं प्रव्यहेतुभिः
२ २०३
भूतिर्येषा क्रिया सैव कारण सैव बोध्यते
१ ७९
मन्दमतिप्रतिपत्तिविमिता सौमता । हेतुमया
मिहमधीयाः २. ४७
मन्दमतीत्यु व्युत्पादयितुं दृष्टान्तोपनयनिगमना-
न्वपि प्रयोष्यामि [३ ४२.] २. ४५
मानेन पक्षप्रतिपक्षयोः क्त्वाद् असाधनक्षेपण-
केलिकर्मेण । ३. १२१
लोको भवे न सर्वत्र निःस्पृहो मुनिसत्तमः ।
३ ९१
द्यत् संयमोपकाराय वसते प्रोक्तमेतदुपकरणम् ।
३ ९४
यत्रैव जनयेना तत्रैवास्त्य प्रमाणता १ ५८
यदि परोपगमः प्रतिपत्तिस्तदा कथमयं प्रतिषेध
विनिर्णयेत् २. ४३
यदि वपुष्परिमाणपविर्गितं ३. ६७
यद्युत्पत्त्याद्यौ भिन्ना कथमेकं त्रयात्मकम् ?
२. २१९
यस्माद्वक्तुरभावेन न स्पृहोषा निराश्रया.
२ ९९
यस्मिन्नेव हि संतान आहिता कर्मवासना
३. ४५
या अस्माद्विपर्युदासमिषया बाधच्युता सप्तधा
२. १५३

यावदात्मगुण्याः सर्वे नोच्छिन्ना वासनादयः
३. ८४
यावान् कश्चित् प्रतिषेधः स सर्वोऽनुपलब्धे-
२. ७१
यो वै वेदान्त्य प्रहिणोति २ ९६
इतरे गृह्यमाणं हि विरस्यावीति गृह्यते
१ ३५
सर्वातपान्या किं व्योम्नश्चर्मण्यस्ति तयो-
फलम् ? ३. ५०
यस्तुवर्मावेकाधिकरणौ विरुद्धावेककालावनव-
सितौ ३. १०५
वाक्येऽवधारण तावदभिप्रेत्यर्थनिवृत्तये
१. १५५
वादिष्वनार्थमवगम्याऽनृण दूषयित्वा प्रति-
वादी स्वपक्षे स्थापना प्रयुज्जीत अभ्र-
गुञ्जानस्तु दूषितपरपक्षोऽपि न विजयी,
म्काथस्तु स्याद् आत्मात्मनस्तन् पर-
चातीव वीर । ३. ११७
विकल्पदोषयः क्लृप्ताः [दि. प्र० ख० अने०
क. प. पृ ३३४ ३३७] १. २४
विकल्पाद् धर्मिणः सिद्धिः कियतेऽयं निवि-
ध्यते २. २६३
विज्ञप्ति क्लृप्ता पुसां न क्रिया क्लृप्ता मता ।
३. ८१
विचारो वस्तुरूपश्चेद् किं सिध्येत् सर्वशून्यता ?
१ ८८
विरुद्धं हेतुमुदाहृत्य वादिनं जयतीतर.
३. १३९
विवेकवाचस्पतिरुच्छिताः ३ १२५
वेदस्याप्यदने सर्वं गुर्वध्ययनपूर्वकम् [श्लोक०
वाक्या० ३६६] २. ९७
शब्दे दोषोदयवस्तावद् वक्त्रवीन इति स्थितिः
[श्लो० चो० ६२] २. ९९
शास्त्राण्यधीत्याऽपि भवन्ति मूलाः ३. ८२
शिरसोऽवबवा निम्ना हृदिकाठिन्यधर्मिताः
[मं०श्लो० अभा० ४] १. १८७

क्षुभः, प्रपथस्य [तत्त्वा० ६. ३] ३. ७५
 श्रियः प्रसूते विपदो रुणद्धि ३. ८२
 प्रवर्तन्निर्वाक्यो बहुप्रकारस्तपोविधिः क्षास्त्रे ।
 ३. १९
 स एव शब्दानां विषयो यो विकल्पानाम्
 १. १४४
 समुद्रयमात्रमिदं कलेवरम् २. ८९; ३. ३१
 सम्बद्धं वर्तमानं च पृथगे चक्षुरादिना [मी०
 श्लो० म ८४] २. ८९
 सम्यग् दर्शनज्ञानचारित्र्याणि मोक्षमार्गः
 [तत्त्वा० १. १.] ३. ८०
 सर्वं एवायमनुमानानुमेयव्यवहारो बुद्ध्याकृतेन
 वर्त्मन्यन्यायेन । २. २५
 सहर्षं हेयन्ते हरिहरि रिति हन्मिरहरयः
 २. ११५
 साध्यवर्त्मसामान्येन समानोऽर्थः सपक्षः
 [दिग्मात्र-२. ३९
 शारङ्गमातङ्गद्वयप्रकाशः । ३. १०७
 सिद्धसाध्यसमुच्चारेण विद्धं साध्यावोपदिश्यते
 ३. १३४
 सिद्धान्तद्वयवेदिनः प्रतिभया प्रेम्णा समाधि-
 जिता ३. १२३

सुखदुःखसमुत्पत्तिरभावे शत्रुमित्रयोः २. १२७
 सुखमात्यन्तिकं यत्र बुद्धिप्राप्तमतीन्द्रियम् ।
 ३. ८८
 सुखादि चेत्यमानं हि स्वतन्त्रे नाऽनु-
 भूयते ३. ४२
 सोऽप्रयुक्तोऽपि वा तज्ज्ञे सर्वत्राद्यादि प्रती-
 यते २. १५५
 स्मरत्यदो दाक्षर्यमिर्वन् भवान् [शिष्टो १
 १८.] २. ४८
 स्वं एवं दर्शनमाश्रित्य सम्यक् साधनद्वयै.
 ३. १४२
 स्वपक्षसिद्धये वारी साधनं प्राणदीयेत्
 ३. ११५
 स्वस्माद्बुद्धमन्त्रार्थं सहकार्युपार्थहितात्
 [न्यायमं० प्र. २८] २. १२४, १२५
 स्वाभाविकसामर्थ्यसमयाभ्याम्- [४. ११]
 २. ८५
 स्मिरमथ सन्तानमभ्युपेया. ३. ४६
 ह् उरलो वह्निजिह्वादी वर्गपञ्चमसंयुतः
 २. ११५
 हन्त हेतुरिह कल्प्यते न चेत् २. ४६

७. रत्नाञ्जलिः पञ्जिकागतावतरणानां सूची ।

अग्निहोत्रं क्षुद्रयात् स्वर्गकामः २. १०२
 अपेक्षातो हि भावानां कदाचित्कल्पसम्भव
 १. ८१
 अभ्यासपाटवापत्तिशरत्स्यादिभेदतः १. ५९
 आहुविधात् प्रत्यक्षं न निषेद्धं विपश्चितः
 [ब्रह्मसिद्धि २१]
 इन्द्रियेण परिचिह्नन्ते रूपादौ तदन्तरम् १. ५२
 कथाशेषः कर्णोऽजनि घनकृषा काशीनगरी
 २. ११७
 कोटीकृतचञ्चुनक्षपक्षाथयवाणककरसन्ध्यायेन
 १. ९१

जयन्त । हन्त का तत्र गणना त्वयि कीटके
 २. १४१
 तस्य हेतोः किं न समुद्रमवः १. ११७
 तेषां समत्वमारोग्यम् ३. ३२
 ज्वरस्वरूपग्रहणे सति सम्बन्धवेदनम् १. ११४
 निश्चितो हि धूमो घूस्त्वयं गिरौ गमयति
 नाऽनिश्चितः २. २५६
 पर्युदासः सहरप्राही असज्यस्तु निषेधकृत् १. ७४
 विकल्पयोनयः शब्दा विकल्पाः शब्दयोनयः
 २. १४३
 श्वानं मक्षयेत् स्वर्गकामः २. १०२

स्वविषयानन्तरविषयसहकारिणा इन्द्रियज्ञानेन
समनन्तरप्रत्ययजनितं मनोविज्ञानम्
[तर्कभा० पृ० १] १. ५३

हेतुः कलात्मकार्थीः सम्बन्धोपकृतिः तथा
२. १७०

८. रत्नाञ्जलिः टिप्पण्यतावतरणानां सूची ।

अनिरूपितवस्तुार्था प्रतीतिः सङ्घतिर्वता १. ५९
अभ्यासपाटवाद्यस्तितारतम्बादिमेदतः १. ५९
भास्वादितद्विरदक्षोपितद्योगधोमी २. २६
छपद्यगेण हि धात्वर्थो बलादन्यत्र लोचते १. ४०
वेन्द्रियेण परिच्छिन्ने रूपादौ तत्त्वान्तरं १. ५३
ओम् वा परमं मते [अभिधा० चि० का० १
श्लो०, १७६] २. १०७
काम. क्रोधश्च लोभश्च १. ७
क्षयिका. सर्ववस्तुकाराः इत्येव वाचना यका०
[वच० स० का० ७] १. ५३
क्षीरे दध्नादि यन्मास्ति प्रायभाषः स उच्यते
[मी०श्लो० अभा० २] १. १८७
गङ्गापामार्गविक्रमसङ्घिनीवन्माऽमवास्तुवि-
शेषादौ च ३. ३८
यमवार्था धातवः सर्वेऽपि कानार्थाः १. ९७
यदि शोऽश्वाद्यभावस्तु सोऽन्योऽन्यमात्र उच्यते
[मी०श्लो० अभा० ३] १. १८७
गीः सौरमेयी माह्वी महासुरभिरज्ज्वली
[अभिधानचि० मू. ४, श्लो. ३३१]
२. ११
जीवाजीवा पुष्पं धावाद्यवसेवरो य निजजरां
२. ६५
जुगवं दो नस्थि उवभोगा १. ६९
जृम्भाविदारितमुक्षस्य मुखात् स्फुरन्ती २. २६
मुम्बक लृणकाष्ठं च तैलं बलसमागतम् २.
१४५
वेनाऽन्यापोहविषयाः [प्रभा० ३. १३३ उ०
१३४. पृ०] १. ९
द्वीपवन्नोपपद्येत विश्वस्तु अकाशम् १. १०२
प्रवक्रियाजातिशुण्यप्रमेदात् ३. २१

द्वयोः स्वरूपग्रहणे सति सम्बन्धवेदनम् १. ११४
द्विष्टसम्बन्धवितर्कितरूपप्रवेदनात् [प्रभा भा०
२. १, ३] १. २०
द्वौ नवौ हि समाख्यातौ पर्युदासप्रसज्यकौ
१. १३१
मन्वन्वतरासिद्धो हेत्वाभास एव नास्ति २. २५१
नास्तिता पयसो दग्नि प्रथ्वंक्षामाभ्यलक्षणम्
[मी०श्लो० अभा० ३] १. १८७
प्रज्ञापतिर्वेदमासीत् २. १०३
प्रमाणपञ्चकं यत्र वस्तुरूपे न जायते [मी०श्लो०
अभा. २] १. १९८
यगतं यारवलं येन निर्मितं जवपञ्जरम् ३. ४९
मममाणो वि न पावह मिवक्षामेति पि बंधण-
कुमारो १. २१७
सुखस्य नास्ति देवत्वं मोहाच्छून्याभिधायिनः
१. ८९
मल्लिकाख्यास्तु मल्लिमूर्तिराप्लासितेतरैः २. ९६
मुक्तये यः शिलात्वाद्य शास्त्रमूले सचेतसाम्
३. ८९
यत्रैव जनवेदेनां तत्रैवास्तु प्रमाणता [ ]
१. ५३
यदा बाधो धर्म्यत्वं हेतुं प्रतिपद्यमानोऽपि.....
तदान्वतरासिद्धत्वमिति २. २५१
विज्ञानं वेदना संज्ञा सत्कारो रूपमेव च
३. ४९
स्तिरिवास्तुदेवतशुभो सीसो न तिष्ठककठमि-
नेमिस्त १. २१७
स्तिरभावस्यचैतन्यं तदेवात्मा निगद्यते ३. ४९
हृकारं पञ्चमैर्गुणमन्तस्याभिध संयुतम्
२. ११८

९. पञ्जिकान्तर्गतविशेषनाम्नां सूची

अभयदेवसूरि ३. १४४	नैयायिक १ ३२, ३३, २०८; २. ३, १४१
कपिक ३. ६१	न्यायप्रवेशकसूत्र २. ४०
कर्ण २. ११७, ३. १४४	पञ्चिका ३. १४५
काण.द २. ८२, ८६	पर्वतक २. ९८
कापिक १. ३२, ३. १०३	पाणिनिसूत्र २. १६०
कालासुर २. ९८, ९९	पैठर १. २२५
काशिनगरी २. ११७	पैलक २. २२५
कुमारसम्भव १. ९५	प्रज्ञाकर २. ६५
क्षीरकदम्ब २. ९८	प्रभाकर १. १२२; २. ११२, ११४, ११७
गन्धहस्ति २. १६०	प्रभास २. ११७
गूर्जर ३. १४४	वीर २, १६, १२१, १२९, २०६, २०८, २२३; ३. १०३
गूर्जर जयसिंह ३. १४४	ब्रह्मसिद्धि १. ९७
गीतम १. २	ब्रह्मद्वैतवादी १. १२२
क्षेत्रेश्वरी ३. १४४	भट्ट २. ११२
जयन्त २. १२५, १४१	भरतसाहच २ ९२
जयन्त-मञ्जरी २ १२५	भेदप्रतिपादनवादी १. ६८
जैव १. १४०, १४४, १४८, २. ९४, ९५, १११, ११७, ११९, १२५, १२६, १३४, १५८, १३७, १७६, १८०, १८५, १९९, २०८, २२५, २६१, २७०, २७१, २७२, २७७, २७८, ३. ७३, ७७	मञ्जरी (न्यायमञ्जरी) २ १२५
जैमिनी १. १२२	मल्लधारिण १. २
ज्ञानद्वैतवादी १. ३२	मल्लघारी ३ १४४
लक्ष्मणाबा १. ५२	मल्लगिरि मिश्र १. ७५
तिलकसूरि १, २; ३. १४५	मीमांसक २. ९४, ९५, ९७, १०१
त्रिपुरीप्रत्यक्षवादी भट्ट १ १२२	मीमांसा १. ११४
द्वारिणात्य २. १४१	मुनिचन्द्रसूरि ३. १४५
दिग्भाग २. ४०	याज्ञिक २. १०७, ११०
देवसूरि १. २	योग १. ३२, १२२; २. ४०, १२६, १२९, १३४, १३७, १५६, १७८, १८१, २२५, २७४, ३०२
द्रविड २. १४१	रत्नप्रमसूरि १. २
धर्मोत्तर २. ७५	रत्नाकरावतारिका १. २
नरचन्द्रसूरि ३. १४५	राज्येश्वरसूरि ३. १४५
नास्तिक २. ३१, ३. १०३	लोकयत ३. ४९
	वर्द्धमान १. १९५
	वैशेषिक १. १५२; २. २७८; ३. ८५, ८७, १०३

द्याक्व २. १६	२२३, २२५, २४९, ३७७, २८८,
घन्यवादी १. ३२, १२२	३०२
स्वस्वती २. ११७	स्थूलमप्रबंध ३. १४४
सांख्य १. ३२, ७. २७२	स्याद्वादरत्नाकर १. २, २. १४१
सुरि १. ५८, १२४, १४०, १५९	हृन्मोर २. ११७
सोपत १. २; २. १०, ३४, ४०, ४४,	हरिमत्सुरि ३. १४५
६५, १४३, १४५, १४७, १५०,	हर्षपुरीष ३. १४४
१९१, १९६, १९९, २०१, २०६,	हेमचंद्रसुरि ३. १४४

१०. टिप्पणमतविशेषनाम्नां सूची ।

अक्षपाद १. ९, १२, १२५	अकदेव २. १५
अजितप्रभ ३. १४५	अनुचन्द्र २. ७५, १७६, २२५, ३. १४५
अमयकुमार २. ८८	वीरम १. ७, ३. ८९
अमयदेवसुरि ३. १४५	अरक १. १२५
अर्च्य २. ४०	आर्षिक १. ५३, २०५, १. ३१
अर्जुन २. ९५	अर्षिहृदेव १. ३
अस्तित्वैकान्तवादी २. १५८	विनयमय १. ३२
आक्षपाद २. २३२	वैन १. ३, २९, ४०, ५६, १०८, १२६,
आहुत १. १२५, २. २४३, २७२	१४१, १४७, २०१; २. ४४, ८८,
आविद २. ९२	९५, १३३, १७८, २४३, २५१,
अौलख १. ४६	२५३, २७२
कन्दली १. १५५	कैतसिद्धान्त २. २५१
कन्दलीकर १. १७८	कैमिनि १. ९, १९१; २. २३२
कणमक्ष १. ९, १२, १२५	कानचन्द्र १. १२२, २. ७५, १७६, २२५
कण २. ९९	कापादेव १. ३२
कनकप्रमसुरि ३. १४५	कंठपुङ्गव १. २१७
कपालि २. ८८	तायागत १. १०, २३, २. २२, ३८
कपिक १. ९, १२; २. २३२	तायागत २. ३४, २०१, २४९
करपरवदी १. ८८	तिलकप्रमसुरि ३. १४५
कर्ण २. ९५	दिगम्बर १. ३
कल्याणचन्द्र १. १०	दिग्माय १. १०
काणाव २. २३२	देवसुरि १. ८, ३. १४५
कालासुर २. ९७, ९९	वार्तराष्ट्र २. ९६
किरणावली १. १५५	धृतराष्ट्र २. ९६
कुसुमचन्द्र १. ३	नालिकैरद्वीपवादी २. ८५

नास्तिक १. २०५
 नास्तिकमत १. ३; २. २५३
 नैयायिक १. ९, २०५; २. १०; ४०,
 १२४, १२९, १३२; ३. ६५, ८७
 न्यायतर्क १. १५५
 न्यायशास्त्र २. २५१
 न्यायसार १. १५५
 न्यायावतार १. २६
 प्रज्ञाकर २. ६४,
 प्रभाकर १. ९, ६९, १०३, १२५; २. ११२
 प्रमाणनयनचालोक १. ७
 प्रमाणवार्तिक १. १०
 बृहस्पति १. ३
 बौद्ध १. १०, २३, ५३; २. ४०; ३. ४४
 ब्रह्मवादी १. ३२, ९५
 भट्ट १. ९, १०३, १३१; २. ११२
 भरतशास्त्र २. ९२
 मिश्र २. १७
 भगवद् २. ८८
 भक्त २. ९९
 भक्तचारिपूज्य ३. १४५
 भट्टाराष्ट्र २. ९६
 भाव्यदिन २. ९९
 भानवीस्पृति २. ९९
 श्रीमोक्षक १. १०३, १२५
 [श्रीम्लो० भभा० २] १९८
 मूलदेवी २. ८८
 यजुर्वेद २. ९२
 योग २. ४, ३४, १३८, १७८; ३. ६५,
 ८७

रत्नप्रभाचार्य ३. ९०
 रत्नाकरावतारिकाटिप्पणक १. १२२, २; ७५,
 १७६; ३. १४५
 रामसेखरसुह ३. १४५
 छाट २. ८८
 कोमेवर्त २. ३१, ९०, ९१, २५३
 कोकनित १. २०५
 कर्षमान १. ३, १९८, २०१
 विजयसिंह ३. १४५
 वैशेषिक १. ९, २५, २, १५२; ९२. ९०
 क्षात्र १. ३२;
 क्षैत्र १. २०१, २१०
 श्रीचन्द्रचरि ३. १४५
 श्रीधर १. १७८
 श्रीहर्ष ३. ८९
 श्रेणिक २. ८८
 सार्वभ १. ९, १२५, १४९
 साङ्ख्यार्थिमागच्छ ३. १४५
 साम २. ९२
 सुगत १. ३०
 सुगठमत २. १९४
 सुराष्ट्र २, ९६
 सौगत १. ७, १०, २६, १२५; २. १५,
 १७, १९; २. ३४, ३८, ४०,
 १७८, २३२, २४९, २५३, ३. ४४
 स्वाहादमत १. १२६
 स्वाहादरत्नाकर २. २४
 स्वाहादवादी २. २४९
 स्वाहादी २. १३३, २७२
 हस्तिनापुर २, ९५

११. प्रमाणनयतत्त्वालोकस्य सूत्राणामकारादिक्रमसूची

अकारादि यौद्गं ४. ९, १०४. (२)
 अज्ञाननिवृत्तित्वं ६. १२, २९९ (२)
 अज्ञानात्मकानात्मं ६. २४. २३७ (२)
 अतस्मिन्स्तदर्थं १. ८, ६३ (१)
 अननुभूते मुष्मिण्ण्डे ६. ३२. २३९ (२)
 अननुभूते वस्तुनि ६. ३१, २३९ (२)
 अनमिततस्यासाध्यं ३. १७, ४१ (२)
 अनभीप्सितसाध्यं ६. ४६, २४८ (२)
 अनयोरन्यतरप्रयोगे ३. ३२, ५० (२)
 अनादिपञ्चन. कश्चिद् ६. ७५, २९६ (२)
 अनाप्तवचनप्रमर्षं ६. ८३, २९९ (२)
 अनित्यं शब्दः कृतकं ६. ६७, २९३ (२)
 अनित्यं शब्दः कृतकं ६. ६८, २९४ (२)
 अनित्यं शब्दः कृतकं ६. ७८, २९७ (२)
 अनित्यः शब्दः कृतकं ६. ७९, २९७ (२)
 अनुगत विधिप्रकारं ५. २, १८५ (२)
 अनुपलब्धेरपि द्वैक्यम् ३. ९३, ७५ (२)
 अनुभवस्तुतिहेतुर्क ३. ५. ८ (२)
 अनुमानं द्विप्रकारं ३. ९, २६ (२)
 अनुमाननिराकृतसाध्यं ६. ४२, २४३ (२)
 अनुमानाद्याधिक्येन २. ३. १३३ (१)
 अन्यव्यापया हेतोः ३. ३७, ५२ (२)
 अन्यतरासिद्धा यथा ६. ५१, २५० (२)
 अन्यथा प्रमेया २. १५, १६४ (१)
 अप्रतीक्षानिराकृतं ३. १४, ४० (२)
 अप्राप्तान्येवैव च्छन्ति ४. २४, १६२ (२)
 अभिन्नमेव मिश्रं ६. ८७, ३०१ (२)
 अभिषेवं वस्तु यथा ४. ४, ८७ (१)
 अभिमितानमितं १. ३, ४२ (१)
 भवं न हेत्वा स्वां ८. ५, १०९
 भवं द्विविधं क्षायो ८. ८, १११ (३)
 भयमुभयविकल्पः ७. १४, ११ (३)
 भयप्रकाशकत्वमस्य ४. १२, १५० (२)
 भवरुद्दोतार्यविशेषा २. ८. १६१ (१)
 भवविज्ञानावरणं २. २९, १६६ (१)

अशोप्रविशेषेयौदासीन्यं ७. १५, ११ (३)
 असत्यामपि ज्ञात्री ६. ३५, २४० (२)
 असर्वज्ञोऽनातो वा ६. ७४, २९५ (२)
 असामस्त्येनाऽप्युपगम २. १३, १६२ (१)
 असिद्धविरुद्धानैकं ६. ४७, २४९ (२)
 असिद्धसाध्यव्यतिरेको ६. ७०, २९४ (२)
 अस्तीह सहकारकहे ३. ८१. ७० (२)
 अस्त्यत्र गिरिनिकुल्ले ३. ७८. ६९ (२)
 अस्पष्टं प्ररोक्षम् ३. १, १ (२)
 अस्त्य विधिनिषेधा ४. २८, १६३ (२)
 आगमनिराकृतसाध्यं ६. ४३, २४४ (२)
 आद्यः सिध्दादिः ८. ६. १११ (३)
 आद्यो नैगमसमृद्धव्यव ७. ६, ७ (३)
 आनुमानिकप्रतिपत्त्य ३. २०. ४२ (३)
 आप्तवचनादाविभूतं ४. १. ८१ (२)
 आरम्भकत्वात् निर्णीतः ८. २, १०७ (३)
 इतरस्याऽपि सवेदनात् ४. ३४, १६४ (२)
 इतरथा स्वपरयोः प्रमाण ६. ११, २२९ (२)
 इन्द्रादिन्द्रः शकनाच्छक. ७. ३७, १९ (३)
 इयं समग्रो प्रतिमन्त्रं ४. ४३, १६७ (२)
 ईदृशविशेषनिर्णयोऽभावः २. ९, १६१ (१)
 लक्ष्यलक्षणोत्पत्त्ये ६. ८०, २९८ (२)
 लक्ष्यलक्षणो हेतुद्विप्रकार ३. ५४, ५६ (२)
 उत्तरचरानुपलब्धिर्यथा ३. १०१. ७७ (२)
 उदयमुर्हतात् पूर्व पूर्वकल्पन्य ३. ८१ ६९ (२)
 उदेत्यति मुहूर्तात्ते ३. ८०, ६९ (२)
 उपचारात्तदाप्तवचनं च ४. २, ८१ (२)
 उपलब्धिर्विधिनिषे ३. ५५, ५६ (२)
 उपलब्धेरपि द्वैविध्यं ३. ६७. ६० (२)
 उपलम्भानुपलम्भसम्भवं ३. ७. १९ (३)
 उपादानमुदधादिना प्रमा ६. ७, २३८ (३)
 उभयासिद्धो यथा परिणामी ६. ५०, २४९ (२)
 उभयोस्तत्त्वविनिर्दिशुत्वे ८. २३ १४२ (३)
 ऋजु वर्तमानवस्तुत्यामि ७. २८, १६ (३)
 एकत्र वस्तुनि विद्योत्पत्ति ४. ३७, १६५ (२)

एकत्र वस्तुन्येकैकवर्ग ४. १४. १५३ (२)
 एतद् द्वितयमवग्रहेहा २. ६, १६० (१)
 एते पक्षप्रयोगादयः पक्षा ३. ५३. ५६ (२)
 एतेन प्रत्यागम्यकोऽपि ८. १, ११३ (३)
 एतेषु चत्वारः प्रथमेऽर्थनिर्ण ७. ४४, २२ (३)
 एवं क्माविर्भूतं २. १४ (१)
 कथञ्चित्तस्यापि प्रमा ६. १३, १३० (२)
 कथञ्चिदमेदेऽपि परिणाम २. १२, १६२ (१)
 कर्ता हि साधक स्वतन्त्र ६. १९, २३२ (१)
 कर्तृक्रियोः साध्यसाधक ६. १८, २३२ (२)
 कलशवदित्युच्यते ६. ६२, २९२ (२)
 कारणाऽनुपलब्धिर्व्या ३. १९, ७६ (२)
 कार्यानुपलब्धिर्व्या ३. १८, ७६ (२)
 कालत्रयाऽपेक्षिणी हि ३. ६५, ५९ (२)
 कालादिभेदेन ज्वरे ७. ३२, १७ (३)
 कालादिभेदेन मित्राद्यौ ७. ५०, २४ (३)
 किमित्यालोचनमात्र १. १४, ७५ (१)
 कः क्षल्ल ज्ञानस्याऽऽकम्बनं १. १८, १०० (१)
 कमाकमाभ्यामुभयस्वभाव ४. ३५, १६४ (२)
 क्माभ्यामवग्रहान एवाय ४. २७, १६३ (२)
 क्मोऽयमीषामभेदे तथैव २. १४, १६४ (१)
 क्रियाऽनाविष्ट वस्तु सन्द ७. ४२, २१ (३)
 क्वचित् कदाचित् कथं ४. २५, १६२ (२)
 क्वचित् कथस्याऽनुपलक्षणं २. १७, १६४ (१)
 क्षणमेकं सुखी विषया ७. १०, ९ (३)
 गुणः सहभावी धर्म ५. ७, २११ (२)
 क्षेत्रान्यस्वरूप. परिणामी ७. ५६, ५२ (३)
 ज्ञानस्य प्रमेयाऽव्यभि १. १९, १०९ (१)
 ज्ञानादभ्योऽर्थः परः १. १६, ७६ (१)
 ततः पारमार्थिक एव ६. १२, २३६ (२)
 'तत्तीर्थंकरविश्वम्' इति यथा ३. ४. ३ (२)
 तत्राग्राह. स्याद्विज्ञ ६. ६, २३८ (२)
 तत्र प्रतीतिनिराकृतानभी ६. ३८, २४१ (२)
 तत्र प्रथमे प्रथमस्तुतीयतुरी ८. १०, ११५ (२)
 तत्र विकलमवधिमान. २. २०, १६६ (१)
 तत्र संस्कारप्रबोध ३. ३, १ (२)
 तत्र हेतुग्रहणसम्बन्ध ३. १०, ३१ (२)

तत्राथ द्विविधमिन्द्रिय २. ५, १३४ (१)
 तत्राथा स्वभावविरुद्धो ३. ८४, ७० (२)
 तत्र नन्तर्येण सर्वप्रमाणा ६. ३, २२६ (२)
 तत्रापीरुचैव. सन्दोऽसूत ६. ६०, २९३ (२)
 तत्राविरुद्धानुपलब्धिः ३. ९४, ७५ (२)
 तत्राविरुद्धोपलब्धिर्विधि ३. ६८, ६० (२)
 तत्रैव द्वपक्षस्तुरीयस्य ८. १२, ११८ (३)
 तथैव तत्त्वं प्रतितिष्ठाय ८. ४, १०९ (३)
 तदितरत्त्वप्रामाण्यम् १. २०, १०९ (१)
 तदिष्टत्वं प्रमाणेन २. २६, १९९ (१)
 तदुभयस्युत्पत्तौ परत एव १. २१, ११० (१)
 तद्वानर्हन् निर्दोषत्वात् २. २४, १९८ (१)
 तद्विपरीतस्तु विफलादेशः ४. ४५, १७२ (२)
 तद् द्विप्रकारम्-साध्यव २. ४, १३३ (१)
 तद् द्विभेदे प्रत्यक्षं च २. १, १२३ (१)
 तद् द्विभेदमपि प्रमाणं ४. ४६, १७३ (२)
 तद् द्विविधमनन्तर्येण ६. २, २२६ (२)
 तद् भेदेन तस्य तमेव ७. ३४, १८ (३)
 तद्यथा-स्यादस्त्येव सर्व ४. १५, १५५ (२)
 तद् विकलं सकलं च २. १९, १६६ (१)
 तद् व्यवसायस्वभावम् १. ७, ४९ (१)
 तस्मिन्मात्रास्वाधमाना ३. ७०, ६१ (२)
 तस्मिन्नेव प्रयोगे तस्मात् ६. ८२, २९८ (२)
 तस्य विषयः सामान्यः ५. १, १७७ (२)
 तस्य हि वचनमविष्टवादि ४. ५, ८८ (२)
 तस्य हेत्वाभासस्यापि ३. १३, ३४ (२)
 तस्या अपि सप्तविधत्वं ४. ४१, १६६ (२)
 तस्यापि सप्तप्रकारत्वं ४. ४२, १६७ (२)
 तस्यामेव प्रतिज्ञाया तस्मि ६. ६९, २९२ (२)
 तस्यावकल्पसाधने ४. ३०, १६३ (२)
 तस्यैकप्रभातृदाहान्येन ६. ८, २२८ (२)
 तस्योपात्तुंलोकरीरस्य ७. ५७, ८० (३)
 तुरीये प्रथमादीनामेवम् ८. १४, ११८ (३)
 तुल्ये पदार्थे स एवाय ६. २३, २३९ (२)
 तेभ्यः स्वपरव्यवसाय ६. २६, २३७ (२)
 तेषामपि सप्तत्वं सप्त ४. ४०, १६६ (२)
 तेषु आन्तमनुमावं प्रमाणं ६. ७१, २९५ (२)

तृतीये प्रथमादीनां यथा ८ १३, ११८ (३)
 त्रिविधं साधनमभिधायैव ३. २७, ४६ (२)
 दृक्त्वादिकं प्रतिज्ञानात् ७. ११ १३ (३)
 दम्भत्वादीन्यवान्तरं ७ १९ १२ (३)
 द्वितीये तृतीयस्य कदा ८. ११, ११७ (३)
 द्वितीयो गुणादि. ८. ७, १११ (३)
 धर्मद्वयादीनामैका ७. ११, १० (३)
 धर्मयोर्धर्मिणोर्धर्मधर्मिणोश्च ७ ७, ८ (३)
 धर्माधर्माकाशकाशपुद्गल ७ १०, १३ (३)
 धर्मिण प्रसिद्धिं स्वचिद् ३. २१, ४२ (२)
 ध्वनिः परिणतिमात्रं प्रयत्ना ३. ७७, ६८ (२)
 न कालदृष्टमपुद्गले न २. १६, १६४ (१)
 न कालस्य स्थानिर्णीतो १. ५, ४४ (१)
 न च कवलाहारत्वेन २ २७. २११ (१)
 न च क्रिया क्रियाधत्ता ६. २०. २३३ (२)
 न च व्यवहितयोस्तयो ३. ७४. ६६ (२)
 न च हेतोरन्यथानुपपत्ति ३. ३४. ५१ (२)
 न चातिक्रान्तानामतवी ३ ७२. ६४ (२)
 न तु श्रिलक्षणकादिः ३. १२, ३२ (२)
 न तदुत्पत्तिरदाकारता ४. ४७. १७४ (२)
 न दृष्टान्तमचन ३. ३३ ५० (२)
 भवभावमपि स्वविषये ७. ५३. २५. (६)
 न बीतरागं कपिलं ६. ७६. २९६ (२)
 न बीतरागं कश्चिद् ६. ७७. २९७ (२)
 न चै सन्निकषविरजामस्य १. ४, ४१ (१)
 न हि यत्र यत्र घृमस्तत्र ३. १९ ४१ (२)
 नाप्यर्थैर्निरुद्धि १. ६. ४४ (१)
 नाप्यविनाभावस्फुटये ३. ३६. ५१ (२)
 नायं सर्वदर्शी रागादि ६. ६५ २९३ (२)
 नित्यानित्यः शब्द सत्त्वाद्य ६. ७३. २९५ (२)
 नियतैकविशेषस्वभावे ३. ३५ ५१ (२)
 निराकृतसाध्यधर्म ६. ४०. २४२ (२)
 निर्णीतविपक्षवृत्तिके यथा ६. ५६. २८२ (२)
 निर्दोषोऽसौ प्रमाणा २. २५. १९८ (१)
 निर्विकल्पकं अत्यक्षं प्रमाण ६. ७२. २९५ (२)
 निश्चितान्यथानुप ३. ११, ३१ (२)

निषेधप्रधान एव शब्दः ४. २६. १६३ (२)
 निषेधस्य तस्माद् ४. २३. १६२ (२)
 निषेधात्मनः सह द्वया ४. ३२ १६४ (२)
 निषेधात्मनोऽर्थस्य ४. ३३. १६४ (२)
 नीयते येन श्रुताख्यप्रमाण ७. १ १ (३)
 नोपनयनियमनयोरपि ३. ४० ५३ (२)
 पक्षहेतुवचनलक्षण ३ २८ ४८ (२)
 पक्षहेतुवचनतामक ३. २३. ४४ (०)
 पक्षमात्रादिसमुत्थं ६. ३७. २४१ (२)
 पक्षीकृत एव विषये ३. ३८ ५२ (२)
 परम्पराम्बवहितामा ३. ७५. ६६ (२)
 पर्यायध्वनीनाम ७ ३८. १९ (३)
 पर्यायकाञ्चेषु निरुक्ति ७. ३६. १९, (३)
 पर्यायस्तु अभिभाषी यथा ५ ८. २११ (२)
 पर्यायार्थिकलक्षणतुल्या ७. २७. १६ (३)
 पारमार्थिकं पुनश्चस्पृता २. १८. १६५ (१)
 पारमार्थिकं प्रत्यक्षमिव ६. २९. २३८ (२)
 पारम्पर्येण केवलज्ञानस्य ६. ४. २२६ (२)
 पूर्वचरानुपलब्धमर्थेया ३ १००. ७७ (२)
 पूर्वचरोत्तरचरयोर्न ३. ७१. ६३ (२)
 पूर्वपरपरिणामसाधना ५ ५. १११ (२)
 पूर्वं पूर्वं नव प्रसुर. ७. ४६. २३ (३)
 प्रज्ञाक्षैश्वर्यसमामाष्य ८. २०. १२४ (३)
 प्रतिस्मिन् विभिन्नमर्थ ७. ५२. २५ (३)
 प्रतिपर्यायं प्रतिपाद्य ४. ३९. १६६ (२)
 प्रतिपर्यायशब्दमर्थ ७. ५१. २४ (३)
 प्रतिबन्धप्रतिपत्ते ३. ४३ ५४ (२)
 प्रतिष्म्यक्ति तुल्या परि ५. ४. १८७ (२)
 प्रतिषेधोऽसदृशः ३. ५७. ५६ (२)
 प्रतिषेधविरुद्धव्याप्या ३. ८६. ७२ (२)
 प्रतिषेधेनोपविष्टाया ३ १५. ७५ (२)
 प्रतीतसाध्यधर्मविशेषणो ६. ३९. २४२ (२)
 प्रत्यक्षनिराकृतसाध्य ६ ४१. २४३ (२)
 प्रत्यक्षपरिच्छिन्नार्था ३. २६ ४७ (२)
 प्रत्यक्षमेवैकं प्रमाण ६. ८५. ३०० (२)
 प्रत्यक्षादिविरुद्धस्य ३. १६. ४१ (२)

प्रमाण हि कारणाख्यं ६. १५. २३० (२)
 प्रमाणत स्वपक्षस्थापन ८. १७. १२०
 प्रमाणतया परिणत ६. २. २२८ (३)
 प्रमाणनयतत्त्वव्यव १ १ १३ (१)
 प्रमाणप्रतिपन्नामन्त ४ ४४ १६७ (२)
 प्रमाणवदस्य फल व्यव ७. ५४. २६. (३)
 प्रम णरथ स्वकपादि ६. २३. १३६ (२)
 प्रमाता प्रत्यक्षादि ७. ५५. २७ (३)
 प्रमातुरपि स्वपरव्यव ६. १७. २३२ (२)
 प्रारम्भकप्रत्यारम्भका ८ १६. १२० (३)
 प्रारम्भकस्यात्र ८ २. (३)
 अविष्यति वर्षं तथा ३ ७९. ६९. (२)
 मन्वन्तरीति व्युत्पाद ३. ४२. ५३ (२)
 मरणवर्माऽय रागादि ६. ६४. २९३ (२)
 यः पुनरपारमार्थिक ७ - ५५ १५ (३)
 यः प्रमितीते स एवो ६ १०. २२९ (३)
 यत्प्रमाणेन प्रसाध्यते ६ १२२६ (२)
 यत्र तु स'भ्या भावे ३ ४७ ५९ (२)
 यत्र साधनवर्माऽस्ताया ३ ४५. ५५ (२)
 यथाकपालकृद्भव ३. ६२. ७८ (२)
 यथा कृत्वास्तुमानर्थ ३. ३१. ४९ (२)
 यथा गच्छत्तृणस्पर्शा १ १५. ७६ (१)
 यथाऽऽन्यभावे न ३ ४८. ५५ (२)
 यथा चार्वाकदर्शनम् ७ २६. १५ (३)
 यथा चेत्तनाऽचे'नयो. ३. ६६. ५९ (२)
 यथा तज्ज्ञातीय एवार्थ ३ ध. ९ (२)
 यथा तपागतमतम् ७ ३१. १७ (३)
 यथा तस्मादग्निरत्र ३ ५२ ५५ (२)
 यथाऽऽत्मनि उत्पन्न ७ १२. १० (३)
 यथा इत्यतमेव तत्त्व ७. २२. १३ (३)
 यथा धूमस्य त्र प्रवेशे ३. ५०. ५५ (२)
 यथा नास्त्येव सर्व ३. ८५. ७१ (२)
 यथा नित्य एव पुच्छो ६. ५३. २७५ (२)
 यथाऽनेकान्तात्मक ३. ३९. ५२ (२)
 यथा परिणामी शब्द- ६ ८१. २९८ (२)
 यथा पश्य पु. स्फुर' ३ २७. ४८ (२)
 यथा बभूव भवति ७ ३३. १७ (३)

यथा बभूव भवति ७. ३५. १८ (३)
 यथा सृष्टिपञ्चनिवृत्ता ३. ६०, ५८ (२)
 यथा मेकलकन्यकाया ६. ८४, २९९ (२)
 यथाऽऽम्बुधरेषु गन्धर्व ६. २८, २३८ (२)
 यथाऽऽर्थं स्वाशुर्वा १. १३ ७५ (१)
 यथा यत् यत् तद् ७. २४, १४ (२)
 यथा यत्र यत्र धूम ३. ४६, ५५ (२)
 यथा यावान् कश्चिद् ३. ८, २६ (२)
 यथा विक्षिष्टवेष्टाशून्य ७. ४३, २२ (३)
 यथा शिवाख्यस्य ६. ३०, २३८ (२)
 यथा छुत्किंवायामिदं १. ११, ६४ (१)
 यथा उत्तैव तत्त्व ७ १८, १२ (३)
 यथा समस्ति समस्त ३. २२, ४२ (२)
 यथा सन्निकर्षादि ६. २५, २३७ (२)
 यथा सुखविपरी ७ २९, १६ (३)
 यथा स्तम्भस्वभावात् ३ ६४, ५९ (२)
 यथेन्दुमनुभवन्निन्द. ७. ४१, २० (३)
 यथेन्द्रः क्षमः पुरन्दर ७ ३९, २० (३)
 बहुवृत्तौ कार्यस्यावश्यं ३. ६१, ५८ (२)
 यन्निवृत्तावेव कार्यस्य ३. ५९, ५७ (२)
 यमलकनातवत् ३ ३४, २३९ (२)
 यस्यान्यथानुपपत्तिः ६. ४८, २७९ (२)
 यस्यान्यथानुप' ६. ५४, २८१ (२)
 युगपद्विधिनिषेधा ४. २९, १६३ (२)
 दयादिमानय वधत् ६ ६३, २९३ (२)
 रागादिमान् विवक्षित ६ ६६, २९३ (२)
 लोकोनिराकृतसाध्य ६. ४४, २४५ (२)
 लोकिनो जनकादि ४. ७, ८९ (२)
 वर्णं पद-वाक्या ४ ८, १०३ (२)
 वर्णानामन्योऽन्या ४ १०, १२१ (२)
 वर्तमानविषया ७. ४९, २३ (२)
 वस्तु पर्यायवद् ७ ९, ९ (३)
 वादिप्रतिवादिनोर्यथा ८. १९, १२३ (१)
 वादिप्रतिवादिस्थ ८ १५, १२० (३)
 वादिप्रतिवादिबिद्वान् ८. १८, १२१ (३)
 वादिस्थानाभिहितान् ८. २१, १२५ (३)

विधिविधेयप्रकारा ४ ३८, १६५ (२)
 विधिप्रधान एव ४ २२, १६२ (२)
 विविमात्रादिप्रधान ४ ३६, १६४ (२)
 विधिः सदृश ३. ५६, ५६ (२)
 विध्यत्मनोऽर्थस्य ४. ३१, १६४ (२)
 विपरितैवकोटि १. १०, ६४ (१)
 विरुद्धकारणानुपलब्धि ३ १०६, ७९ (२)
 विरुद्धकारणोपलब्धि ३ ८९, ७३ (२)
 विरुद्धकार्यसंरण ३ १०४, ७८ (२)
 विरुद्धकार्यानुपलब्धि ३ १०५, ७८ (२)
 विरुद्धकार्योपलब्धि ३ ८८, ७१ (२)
 विरुद्धपूर्वधारोपलब्धि ३. ९०, ७३ (२)
 विरुद्धोर्ध्वमोरेक ८. १, १०४ (३)
 विरुद्धव्यापकानुप ३ १०८, ८० (२)
 विरुद्धव्याप्त उपलब्धि ३ ८७, ७२ (२)
 विरुद्धसहचर ३ १०९, ८० (२)
 विरुद्धसहचरोपलब्धि ३ ९२, ७४ (२)
 विरुद्धस्वभावानुप ३ १०७, ७९ (२)
 विरुद्धानुपलब्धिस्तु ३. १०३, ७८ (२)
 विरुद्धोत्तरधारोप ३ ९१, ७३ (२)
 विरुद्धोपलब्धिस्तु ३. ८३, ७० (२)
 विरोधोऽपि द्विरूपो ५. ६, २१० (२)
 विरोधक सद्विरोधा ७. १६, ११ (३)
 विरोधविपरिसमि २. ७, १६० (१)
 वैधर्म्येणापि दृष्टान्ता ६. ६९, २९४ (२)
 व्यापकानुपलब्धि ३. ९७, ७६ (२)
 व्याप्तिग्रहणनया ३. १८, ४१ (२)
 व्यासतोऽनेकविकल्प ७. ४, ५ (३)
 द्वाङ्गितविपरीतानध्य ३. १५, ४१ (२)
 शब्दानां स्वप्रवृत्ति ७. ४०, २० (३)
 शेषप्रमाणानां पुन ६ ५, २२७ (२)
 शेषास्तु त्रयः शब्द ७. ४५, २२ (३)
 सत्यमविच्छिन्ना २ २२, १८८ (१)
 सद्यपूर्वकत्वा २. ११, १६१ (१)
 सद्यस्या प्रमाणफल ६. २१, २३५ (२)
 सप्रहेन गोचरीकृता ७. २३, १४ (३)
 सान्यवहारिकप्रत्यक्ष ६. २७, २३७ (२)

स एव दृढतयावस्था २. १०, १६१ (१)
 सकलं तु सामर्थ्यविशेष २ २३, १८८ (१)
 स चतुर्धा प्रागभाव ३. ५८, ५७ (२)
 स च द्वेधा लौकिको ४. ५, ८८ (२)
 सत्त्वैतन्यमात्रा ७. ८, ८ (३)
 सजिगीषुःऽस्मिन् ८. २२, १२६ (३)
 सत्ताऽद्वैतं स्वीकृति ७. १७, १७ (३)
 सत्येव साध्ये हेतो ३. ३०, ४९ (२)
 स द्विविध उभया ६. ४९, २४९ (२)
 सद्भिरोपप्रकाशकाद् ७ ४८, २३ (३)
 स द्वेधा-निर्णीतविपक्ष ६ ५७, २८१ (२)
 स द्वेधा-साधर्म्यतो ३ ४४, ५४ (२)
 सन्दिग्धविपक्षवृत्तिको ६ ५७, २८३ (२)
 सन्मात्रगोचराद् ७ ४७ २३ (३)
 समर्थमेव पर पर ३ ४१, ५३ (२)
 समस्तत्र प्रवेक्षो ४. ३, ८६ (२)
 समासतस्तु द्विमेवो ७. ५, ६ (३)
 सर्वत्राय च्चक्षिषिषि ४ १३, १५२ (२)
 सर्वथा द्रव्यापलापी ७ ३, १६ (१)
 स विपर्ययसंख्या १ ९, ६४ (१)
 स व्याससमासाध्या ७. ३, ५ (३)
 स श्यामो मेघननव ६ ३६, २४० (२)
 सहचरानुपलब्धि ३. १०२, ७७ (२)
 सहचारिणो. परस्परस्वरूप ३. ७६, ६८ (२)
 साधकभावकप्रमाणा १ १२, ७४ (१)
 साधर्म्येण दृष्टान्तासाक्षी ६. ७८, २९१ (२)
 साध्यवर्गविकल साधन ६. ५९, २९१ (२)
 साध्यवर्गस्य पुन ३ ५१, ५५ (२)
 साध्यवर्गिण्यु ३. ४९, ५५ (२)
 साध्यवर्ग्येणैव ६. ५२, २७५ (२)
 साध्यसाधनमात्रेण ६ १४, २३० (२)
 साध्यस्य प्रतिनियतधर्मि ३. २४, ४६ (२)
 साध्यान्विरुद्धाना ३ ६९, ६ (२)
 सामान्यमात्रग्राही ७. १३, १० (३)
 सामान्यमेव विशेष ६. ८६, ३०० (२)
 सामान्य द्विप्रकार ५ ३, १८७ (२)
 स्पष्ट प्रत्यक्षम् २. २, १ (१)

स्मरणप्रत्यभिज्ञान ३. २, १ (२)	स्वभावापजुलब्धि ३. १५, ७६ (२)
स्यादवक्तव्यमेवेति ४. १८, १५९ (२)	स्वरूपान्तरात् स्वरूपं ३. ६३, ५८ (२)
स्यादस्त्येव स्याद ४. १८, १६० (२)	स्ववचननिराकृत २. ४५, २४६ (२)
स्यादस्त्येव स्यान्ना ४. २१, १६१ (२)	स्वव्यापारापेक्षिणी ३. ७३, ६५ (२)
स्यादस्त्येव स्यान्नस्त्ये ४. १७, १५८ (२)	स्वस्य व्यवसाय. स्वामि १. १७, ९९ (१)
स्यान्नास्त्येव सर्व ४. १६, १५६ (२)	स्वामिबिकसामर्थ्य ४. ११, १२२ (२)
स्यान्नास्त्येव स्याद ४. २०, १६१ (२)	स्वामिप्रेतादंशा ७. २. ५ (३)
स्वपरव्यवसायि ज्ञानं १. २, ३० (१)	स्वीकृतधर्मव्यव ८. ३, १०९ (३)
स्वपरव्यवसिति क्रिया ६. १६, २३१ (२)	हेतुप्रयोगस्तथो ३. २९, ४९ (२)

શુદ્ધિપત્રકમ્

દ્વિતીયમાને

પૃષ્ઠે પંક્તી અશુદ્ધમ્	શુદ્ધમ્	પૃષ્ઠે પંક્તી અશુદ્ધમ્	શુદ્ધમ્
૧૪ ૧૫ કહે જ કે	કહે છે કે	૨૨૧ ૧ કારણ તે	કારણ કે
૪૭ ૧૦ ગોદ	ગોદે	૨૪૩ ૩૨ સર્વજ્ઞ તે	સર્વજ્ઞ કે
૫૧ ૭ અવિનાશવના	અવિનાશાવનો		
૭૮ ૧૪ દુકાન્તાનરન્થવે	દુકાન્તનિરન્થવે	૨૪૪ ૨૭ સૂર્ય અસ્ત થઈ- આ આખી	પ્રકિત ૨૬ કરો
૧૫૦ ૨૧ સમુદ્ર	અમુક		
૧૫૧ ૧૮-૨૧ આ ચાર	પ્રકિતઓ ત્રીજી પ્રકિત ૫ઠી ચુકવી	૨૪૧ ૧૨ -દોષાનરા-	-દોષનિરા-
૧૭૭ ૨૮ બહુલ(.. ગાય)	બહુલ (કાઠી ગાય)	૨૪૬ ૨૧ પ્રતિવાદિ	પ્રતિવાદિ
૧૬૪ ૪ સમર્થ	સમર્થ	૨૫૦ ૮ ૪૭	૪૮
૧૬૮ ૩૦ એક	એક	૨૫૦ ૧૩ રહેલી	કારણે
૧૬૬ ૩૫ જ હિ	જન હિ		
૨૦૩ ૨૫ કૃત્ત-	કૃત્ત	૨૫૩ ૩૦ પુષ્પા-	પુષ્પા-
૨૦૫ ૧૨ ધટ અને	ધટ	૨૫૪ ૩૦ સંશય	સંશય દોષ
૨૧૬ ૨૮ આશ્લેષ	અશ્લેષ	૨૫૮ ૪ રાગ અંશ	રાગ અંશ
૨૨૧ ૩૦ (નગર)કાદિ	(નગર)કાદિ		સંશય છે
૨૨૫ ૨૮ પૃથગમાન-	પૃથગમાન-	૨૫૮ ૧૨ માટે તેથી	માટે તેથી
૨૨૬ ૨૦ પ્રમાતામાં	પ્રમાતામાં પ્રણામ		
૨૨૬ ૨૦ સંબંધ	સંબંધ-	૨૬૨ ૪ ધર્મા	ધર્મા
૨૩૦ ૩ જય	જય	૨૬૩ ૫૩ અહાં	અહીં
૨૩૦ ૨૧-૨૨ સામ્યસાધન થી મ'હી સમર્થન		૨૬૩ ૩ તત્ત્વિદિ-	તત્ત્વિદિ
-સુધીના ભાગને આ પ્રમાણે		૨૬૩ ૩ કો નામે-	કો નામે-
સુધારી વાંચો-“સામ્યસાધન-			
માયેન પ્રતિમાનત્વાદ-આ			
હેતુમાં અસિદ્ધ દોષ રાખવા			
માટે પ્રમાણ એ સાધન છે-			
એ વાતલું સમર્થન-”		૨૬૩ ૪ -કાશમજુક-	-કાશમજુ ક-

તૃતીયભાગે

પૃષ્ઠે	પંક્તી	અશુદ્ધમ્	શુદ્ધમ્	પૃષ્ઠે	પંક્તી	અશુદ્ધમ્	શુદ્ધમ્
૫	૧ તદ્દશ-	તદ્દશ-		૭૭	૫ -સુક્તર-	-સુક્તર-	
૮	૧ આદ્યા	અયો		૭૮	૮૪ શૂનાતિ	શૂત	
૧	૧૩ છે.)	)છે.		૮૬	૧૮ નૈયાથિકા તે	નૈયાથિકાએ	
૧	૨૭ ધર્મીના	-ધર્મીની		૧૨	૨૪ મુમુક્ષુ તે	મુમુક્ષુ	
૧	૨૮ ભાવની ત્રિવક્ષા	ભાવથી ત્રિવક્ષા)		૧૩	૧૮ કારણ કે	કારણ કે અસ-	
	છે)	છે				સ ખ્યાત વર્ધની	
૧૧	૨૮ ભણવો	ભણવો ૧૫.				આમુવાળી	
૧૩	૧૬ -ત્મકત્વે	-ત્મકત્વે-		૧૦૨	૧૦ (પૃ ૧૧૧	(પૃ ૬૩)	
૧૬	૩૧ -માસં વતે	-માસં જુવતે		૧૦૩-૭	(પૃ ૧૧૧ થી ૧૧૬)	(પૃ ૬૪ થી ૬૭)	
૨૧	૨૩ પ્રકાશિ-	પ્રકાશ-		૧૦૩	૧૩ અગ્નિના-	અગ્નિના-	
૩૦	૨૫ -ત્યાદિ	-ત્યાદિ		૧૦૫	૨૫ અભ્યાપક,	અભ્યાપક છે,	
૪૬	૧૬ ક્ષાણકો	ક્ષણિકો		૧૧૦	૨૬ ત્યારે એ	ત્યારે	
૫૩	૨ પૌદ્ગ-	પૌદ્ગ-		૧૧૫	૧૦ -સ્વામિવૈવ	-સ્વામિવૈવ	
૬૩	૫ રક્ષિટિ-	રક્ષિટિ-		૧૨૩	૧૩ -કારણ-	-કારણ-	
૬૬	૨૮ પ્રતિસાધાન	પ્રતિસન્ધાન		૧૨૫	૬ સભાપતિએ	સભાપતિ એ	

